

This is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC) project:

Author: Gamqrelize, Gela

Title: Weapons and Armor in Georgia (5th century BC - 4th century AD)
: Tom I

The DSCC is part of the Ancient World Digital Library hosted by the Institute for the Study of the Ancient World Library.

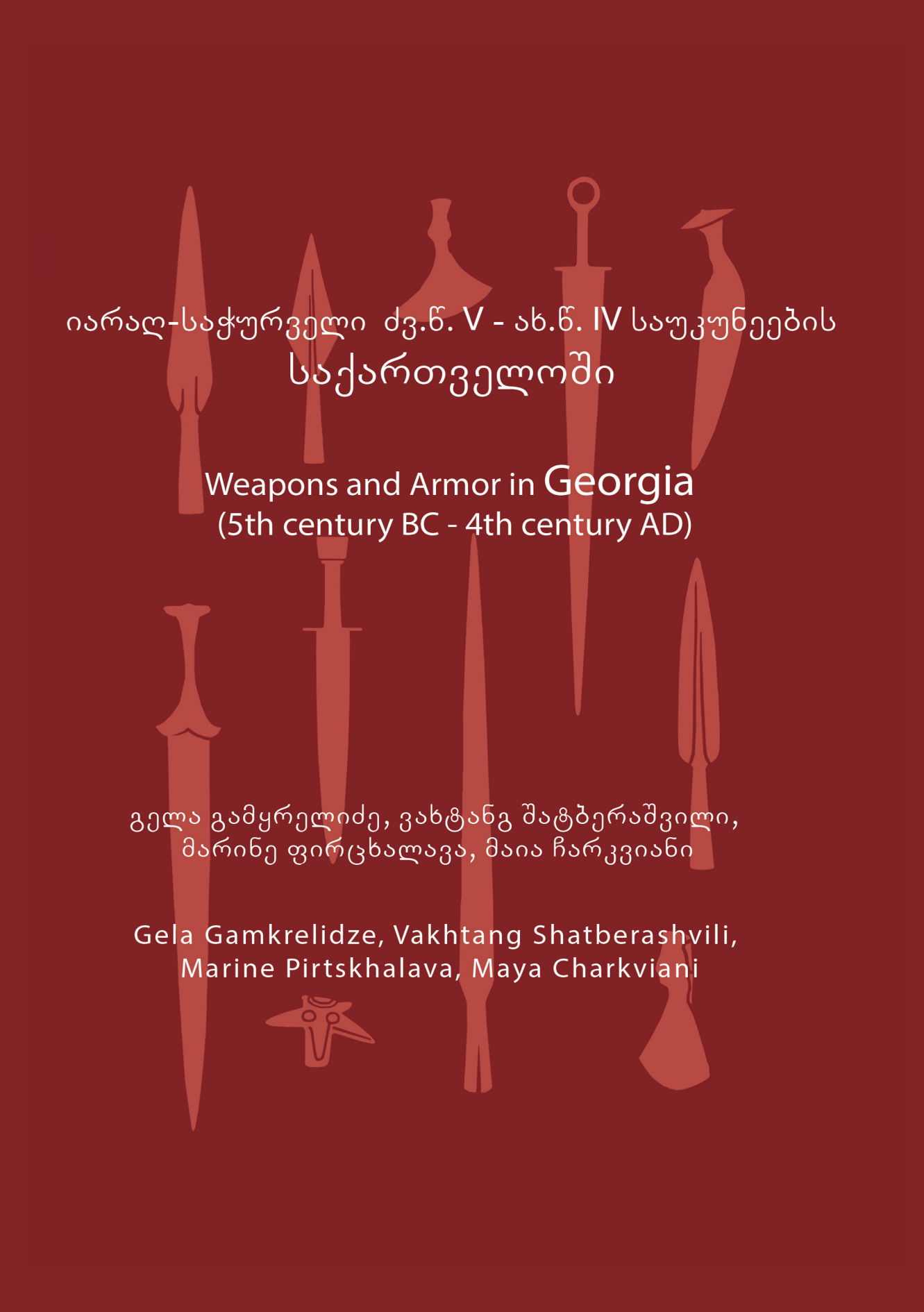
The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from the Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/takedown-notice>

DIGITAL SOUTH CAUCASUS COLLECTION

NYU | ISAW

იარაღ-საჭურველი ძვ.წ. V - ახ.წ. IV საუკუნეების
საქართველოში

Weapons and Armor in Georgia
(5th century BC - 4th century AD)

გელა გამყრელიძე, ვახტანგ შატბერაშვილი,
მარინე ფირცხალავა, მაია ჩარკვიანი

Gela Gamkrelidze, Vakhtang Shatberashvili,
Marine Pirtskhalava, Maya Charkviani

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
ოთარ ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევის ინსტიტუტი

გელა გამყრელიძე, ვახტანგ შატბერაშვილი,
მარინე ფირცხალავა, მაია ჩარკვიანი

იარაღ-საჭურველი ძვ.წ. V - ახ.წ. IV საუკუნეების საქართველოში

I

Georgian National Museum, Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Studies

Gela Gamkrelidze, Vakhtang Shatberashvili,
Marine Pirtskhalava, Maya Charkviani.

Weapons and Armour in Georgia (5th century BC - 4th century AD)

I

თბილისი
2018

პროექტის ხელმძღვანელი - ვახტანგ შატბერაშვილი. წიგნი დაიბეჭდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის დაფინანსებით (გრანტი - „საბრძოლო საქმე და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში (კვლევა და კატალოგი)“ შიფრი FR/387/1-60/14). ნაშრომში წარმოდგენილი მოსაზრებები ეკუთვნით ავტორებს და შესაძლებელია არ ემთხვეოდეს შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის შეხედულებებს.

Project director – Vakhtang Shatberashvili. The book is published by financing of Shota Rustaveli National Science Foundation (grant “Hostilities and weapons in Iberia- Colchis (Research and catalogue of artifacts)”, code FR/387/1-60/14. All ideas expressed herewith are those of the authors and may not represent the opinion of the Foundation itself.

წიგნი და პროექტის ფარგლებში შესრულებული კატალოგი – „იარაღ-საჭურველი ძვ.წ. V – ახ.წ. IV საუკუნეების საქართველოში II“ განთავსებულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ვებ-საიტზე - museum.ge.

The book and the catalogue “Weapons and Armour in Georgia (5th century BC - 4th century AD) II” are published on the website of Georgian National Museum - museum.ge.

გრაფიკული ტაბულები — რუსუდან ბერიძე

დაკაბადონება და ფოტოები — გიორგი კაკაბაძე

ინგლისური თარმანი — ნინო ჯაფარიძე

ყდის დიზაინი — ნინო შატბერაშვილი

ISBN 978-9941-27-959-1

© გამყრელიძე, შატბერაშვილი, ფირცხალავა, ჩარკვიანი, 2018

სარჩევი

წინასიტყვაობა	5
საომარ მოქმედებათა სარბიელი (ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა)	7
სამხედრო ისტორიის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი მიმოხილვა	14
სამხედრო-პოლიტიკური ვითარება იბერიულ-კოლხური პერიოდის საქართველოში	24
იარაღ-საჭურველი	56
საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული იარაღის შემცველი ანტიკური ხანის ძეგლები და საბრძოლო იარაღის ტიპოლოგიურ-სტატისტიკური მონაცემები	112
ძვ.წ. V – ახ.წ. IV საუკუნეების მეომართა სამარხები	140
ბოლოსიტყვაობა	145
დამოწმებული ლიტერატურა	149
ტაბულების აღწერილობა	168
შემოკლებათა განმარტება	170
ილუსტრაციები	246

Contents

Foreword	171
Historical-Geographical Overview	172
Source Study of Military History	176
From the History of the Military and Political Situation in Georgia of the Classical Period (5 th cent BC - 4 th cent AD).	183
Weapons and Armor	195
Typological - Statistical Data of Archaeological Sites of 5 th cent. BC - 4 th cent. AD from Georgia	212
Graves of Warriors of 5 th cent. BC - 4 th cent. AD	232
Afterword	243
Bibliography	236
List of Figures	242
Figures	246

წინასიტყვაობა

რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის გრანტით და მხარდაჭერით გამოცემულ წინამდებარე წიგნში ძვ.წ. V- ახ.წ. IV საუკუნეების საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული იარაღ-საჭურველი: შუბი, სატევარი, ცული, მშვილდ-ისარი, მუზარადი, ჯაჭვ-ჯავშანი, ფარი და სხვ. შესწავლილია სტატისტიკურ-ტიპოლოგიურად, სისტემური ანალიზის მეთოდის გამოყენებით; არქეოლოგიური მონაცემები შეჯერებულია წერილობით წყაროებთან; მოკლედაა მიმოხილული იარაღის შემცველი არქეოლოგიური ძეგლები. ასეთი მეთოდიკის გამოყენების შედეგად მივიღეთ საცნობარო-მონოგრაფიული ხასიათის ნაშრომი ანტიკური პერიოდის საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური და საბრძოლო ისტორიის შესახებ. აღნიშნული ნაშრომის პარალელურად, შედგა არქეოლოგიური მასალის კატალოგი: „იარაღ-საჭურველი ძვ.წ. V - ახ.წ. IV საუკუნეების საქართველოში II (ნაწ.), რომელიც ინტერნეტშია განთავსებული.

საქართველოს მინა-წყალზე ქართველების ისტორიულ-კულტურული განვითარების, სხვადასხვა ხალხებთან ურთიერთობის ხანგრძლივი და თავისებური პროცესი ათასწლეულების განმავლობაში მიმდინარეობდა. თანამედროვე საქართველოს გეზი სახელმწიფოებრიობის განმტკიცების და ევროატლანტიკური ერთობისაკენ აქვს აღებული. ქვეყნის მყარი სახელმწიფოებრიობის, სტაბილურობის და წინსვლის მთავარ გარანტს მაღალი თავდაცვისუნარიანობა წარმოადგენს. ამიტომ, სამხედრო საქმის ისტორიული გამოცდილების შესწავლა-გააზრება პრიორიტეტულ მნიშვნელობას იძენს.

მრავალი საუკუნის განმავლობაში ქართველები განუწყვეტელ ბრძოლებში იყვნენ ჩაბმულნი. ამ ბრძოლებში ვითარდებოდა და იხვეწებოდა მათი სამხედრო გამოცდილება, სტრატეგია, ტაქტიკა და შეიარაღება. ანტიკურ ხანაში, ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე, პოლიტიკური ჰეგემონობა კოლხეთის და იბერიის სამეფოებმა მოიპოვეს, რომელთა ადგილსა და საფუძველზეც მომავალში წარმოიქმნა ერთიანი სახელმწიფო – საქართველო. წინამდებარე წიგნში, წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალის კვლევის საფუძველზე, სწორედ ამ ეპოქის იბერია-კოლხეთის სამხედრო-პოლიტიკური ისტორია და იარაღ-საჭურველია განხილული.

ბოლო წლებში საქართველოს ძველი ისტორიის წყაროთმცოდნეობითი ბაზა საგრძნობლად გაფართოვდა. ქართულ და უცხოურ ისტორიოგრაფიაში გამოჩნდა ახალი ნაშრომები, მიძღვნილი საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების ისტორიის კონკრეტული ასპექტებისადმი, რაც ამ ეტაპზე საშუალებას იძლევა ანტიკური ხანის საქართველოში მიმდინარე სამხედრო-პოლიტიკურ პერიპეტიებს ისტორიულ-შედარებითი განვითარების ქრილში დავაკვირდეთ.

ძველი საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის, კერძოდ საბრძოლო საქმის ისტორია-არქეოლოგიის საკითხები არაერთმა მეცნიერმა განიხილა, რომელთა ნაშრომებმა ფასდაუდებელი, მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს მოცემული პრობლემატიკის კვლევის საქმეში. ბუნებრივია, რომ წინამდებარე ნაშრომის ავტორები ვერ ავცდით გარკვეულ სუბიექტურ თუ ობიექტურ ხარვეზებს, შიგადაშიგ გამეორებასაც. სამწუხაროდ, წიგნში მოცემული თემატიკის ყველა საკითხი, მონაცემების ნაკლებობის გამო, თანაბრად არ არის წარმოდგენილი. იმედია, კეთილგანწყობილი მკითხველი ამას დიდსულოვნად მოგვიტევებს და სამაგიეროდ, მოგვანვდის საქმიან შენიშვნებს, რასაც მომავალში გავითვალისწინებთ.

***

ნაშრომისთვის მასალების მოძიებისას გარკვეული დახმარება გაგვიწიეს კოლეგებმა: ვახტანგ ნიკოლაიშვილმა, ზურაბ ბრატვაძემ, ნინო სულავამ, ვახტანგ ჯაფარიძემ, გიორგი გოგოჭურმა, კახა კახიანმა, გურამ კვიციანიამ, დავით სულხანიშვილმა, შიო სიმსივემ, ერეკლე ქორიძემ, მინდია ჯალაბაძემ, გურამ ყიფიანმა, დავით მინდორაშვილმა, რომლებიც აქ მაღლიერების გრძნობით გვინდა მოვიხსენიოთ.

ნიგნში გამოყენებული და გადამუშავებულია გამოქვეყნებულ ნაშრომებში მოცემული გრაფიკული გამოსახულებები და ფოტომასალა.

საომარ მოქმედებათა სარბიელი (ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა)

გეოგრაფიული გარემოს (resp. ბიოგეოგარემოს) როლი ზოგადად საზოგადოებისა და კონკრეტულად სამხედრო საქმის განვითარებაში ფრიად მნიშვნელოვანია. ამდენად, საომარ მოქმედებათა სარბიელის მიმოხილვის გარეშე შეუძლებელია სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის აღდგენა.

თანამედროვე საქართველო ტრანსკავკასიის ცენტრალურ და დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. ძველი საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობა სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვანაირი იყო. ქართველები (ქართველური ეთნოსი) განვითარების თავდაპირველ საფეხურზე განსახლებულები იყვნენ სამი მდინარის: მტკვრის, რიონისა და ჭოროხის აუზებში. ეს კი, ზოგადად, ვანის ტბიდან შავ ზღვამდე და კავკასიონის ქედის ჩათვლით ტერიტორიას მოიცავს. აქ სახლობდა ძველი ქართველური მოდგმის ხალხი, რომელთა სხვადასხვა გაერთიანებას საისტორიო წერილობითი წყაროები (იხ. ჰეროდოტე, ქსენოფონტი, სტრაბონი, არიანე, ლეონტი მროველი და სხვ.) სხვადასხვაგვარად მოიხსენიებენ, კერძოდ: კოლხები, იბერები, ხალიბები, მოსინიკები, სასპერები, მაკრონები, ჰენიოხები, მოსხები, ტაოხები, აფსილები, ტიბარენები, სანიგები; შემდგომ, ჭანები, ლაზები, სვანები, ეგრნი, ქართნი და ა.შ.

ანტიკურ ეპოქაში ზემოხსენებულ ტერიტორიაზე დაწინაურდა და პოლიტიკური ჰეგემონობა მოიპოვა ორმა ძველმა ქართულმა სახელმწიფომ - კოლხეთისა და იბერიის სამეფოებმა (ისევე, როგორც ბერძენთა სახელმწიფოებმა – ათენმა და სპარტამ). კოლხეთ-ლაზიკის, ანუ ეგრისის და იბერიის, ანუ ქართლის ადგილსა და საფუძველზე შემდგომ ჩამოყალიბდა ერთიანი სახელმწიფო – საქართველო.

ძველი საქართველოს ისტორიული განვითარების პროცესში წამყვანი როლი შეასრულა გეოგრაფიულმა გარემომ: რელიეფმა, ზღვამ, ტბებმა, მდინარეებმა, კლიმატმა, ნიადაგმა, მადნეულმა, ფლორამ და ფაუნამ. უპირატესად ამაზეა დამოკიდებული მოსახლეობის ფიზიონომიურ-ფსიქიკური, დემოგრაფიული, სამეურნეო-საწარმოო, სავაჭრო-კომუნიკაციური, ინტელექტუალურ-ტექნიკური, სულიერ-კულტურული, ტერიტორიულ-სახელმწიფოებრივი, სამხედრო-სტრატეგიული მდგომარეობა [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:6; Gamkrelidze 2008:144-158].

საქართველოს ფიზიკურ-გეოგრაფიული საზღვრებია: ჩრდილოეთით – კავკასიონის მაღალი ქედი; სამხრეთით – აჭარა-ლაზეთ-არსიანის მთიანეთი, ჯავახეთის ქედი, მდ. დებედას ხეობა; აღმოსავლეთით – მდ. აგრიჩაი-მინგეჩაურის აუზი; დასავლეთით – შავი ზღვა. მოცემულ ტერიტორიას ლიხის ქედი ყოფს. მის დასავლეთით მდებარეობს კოლხეთის დაბლობი მდ. რიონის აუზით, ხოლო აღმოსავლეთით – ივერიის ბარი მდ. მტკვრის აუზით. მთიანეთს შორის განლაგებულია შიდა და ქვემო ქართლის, ალაზნისა და კოლხეთის დაბლობ-ვაკეები. საქართველოს რელიეფი ორ ძირითად ნაწილად იყოფა: მთა-მთისწინეთად და ბარ-დაბლობად. მთა-მთისწინეთი - კავკასიონის მთავარი ქედი და გვერდითი ქედებია. აჭარა-მესხეთის მთიანეთი ორი ძირითადი ქედისაგან შედგება: ერთი არის მესხეთის, მეორე – შავშეთის ქედი. მათაც მრავალი განშტოება აქვს, რომლებიც მთისწინა ზოლში გადადის და ბარისაკენ ეშვება. დიდ და მცირე კავკასიონს ერთმანეთთან აკავშირებს ლიხის ქედი. დიდი და მცირე კავკასიონის მთიანეთში გადადიოდა ბილიკ-გზები, რომლებითაც ძველი მოსახლეობა დანარჩენ სამყაროს უკავშირდებოდა. ადგილობრივი მცხოვრებლები ამ

გადასასვლელებს ახლაც იყენებენ. ესენია: ზეკარის, მეფისწყაროს, გოდერძის, მამისონის, ნაკრის, ქლუხორის, დარიალის და სხვ.

მთებით შემოსაზღვრული კოლხეთი და იბერია თავისი რელიეფით - ქედებით, ზეგნებით, ხეობებით, სერებით, ტაფობებითა და ბორცვ-გორაკებით მოსახერხებელ თავდაცვით და სამხედრო-სტრატეგიულ გარემოს ქმნიდა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ძვ.წ. I საუკუნის რომაელი მხედართმთავრის, ლუკულუსის მითრიდატე ევპატორთან ომის დროს კავკასიონის მთიანეთის და მისი მიმდებარე ტერიტორიის სამხედრო მოქმედების თეატრის შეფასება: „მე აქ იმ მიზნით ვაყოვნებ, რომ ჩემმა მონინააღმდეგემ კვლავ მოიკრიბოს ძალა და დიდ მხედრობას მოუყაროს თავი, რათა ადგილზევე დარჩეს და ჩვენი მიახლოებისთანავე არ წავიდეს მთა-ხეობებისაკენ. განა ვერ ხედავთ, რომ მათ უკან (კავკასიონია) და იქით გადაშლილია უსაზღვრო უდაბნო-სტეპი (აქ იგულისხმება ბოსფორისა და ყუბანის სტეპები); აქვეა კავკასიონი მაღალი მთებით...“ (პლუტარქე, ლუკულუსი, 14). მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს აგრეთვე II ს-ის ავტორის, იმპერატორ ადრიანეს სამხედრო-ადმინისტრაციული წარმომადგენლის, ძველი საქართველოს ზღვისპირეთის თვითმხილველის ფლავიუს არიანეს აღწერითი მოხსენება. ის წერს: ფასისის „...ციხესიმაგრე მე მეჩვენება ძალიან მიუდგომლად და უსაფრთხოდ ბუნებრივი გარემოს გამო. ის მეტად მოხერხებულ ადგილზეა განთავსებული. ...კედლები აგურისგანაა გაკეთებული, საძირკველი მყარია, ზედ სამხედრო მანქანებია დადგმული.“ „აქაური ნავსაყუდელი უშიშარი თავშესაფარია ხომალდებისათვის...“ (არიანე, 9).

აღსანიშნავია, რომ სამხედრო მოქმედების დროს დიდი მნიშვნელობა აქვს ადგილობრივი რელიეფ-ლანდშაფტის გათვალისწინებას. ჩასაკეტად ადვილი ვიწრო ხეობების, გადასალახად რთული მაღალი მთების, გასამაგრებლად მოხერხებული გორების, ხშირი გაუვალი ტყეების, ძნელად დასაძლევ მიდინარეების სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით მოხერხებულად გამოყენება, საომარი მოქმედების წარმატებით დაგვირგვინების გარანტია იყო. სამხედრო მოქმედებისას არანაკლები მნიშვნელობა ენიჭება კლიმატს. მაგალითად, მითრიდატე ევპატორი პომპეუსთან ომის დროს „მთების გადაღმა კოლხეთში გაიქცა“ (სტრაბონი, XII, III, 28). მას ძალების მოკრება და აღჭურვილობის შევსება ესაჭიროებოდა და ზამთარი დიოსკურიაში გაატარა. ამ შემთხვევაში მითრიდატემ ზამთარი და მთები თავისი სამხედრო-სტრატეგიული გეგმის განსახორციელებლად გამოიყენა (აპიანე, „მითრიდატე,“ 101).

საქართველოს მთიანეთის ბორცვ-გორაკები, ხეობები, სერები, ტაფობები, ზეგნები და დაბლობი თავიანთი ბუნებრივი გარემოთი დასასახლებლად მოსახერხებელია, რადგან აქ დიდი რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა: ხე, თიხა, ქვიშა, ქვა.

საქართველო მდიდარია წიაღისეულით. მეტალურგიული ნედლეულის – სპილენძის, რკინის, კალის მოპოვების ძირითადი ადგილებია: რაჭა-ლეჩხუმში, სვანეთი, აფხაზეთი, აჭარა, ქვემო ქართლი, მდ. დიდი ლიახვის ზემო წელი, მდ. ძამას ხეობა. მდ. ენგურის, ცხენისწყლის, ტეხურის, რიონისა და მაშავერას ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს. ამას ადასტურებს I ს-ის ავტორი სტრაბონი (XI, II, 19): „წყლის ნაკადებს ოქრო ჩამოაქვს, ხოლო ადგილობრივი მცხოვრებლები მას აგროვებენ დაჩვრეტილი ვარცლებითა და ბენვიანი ტყავებით“. II საუკუნის ავტორი აპიანე აღნიშნავს: „კავკასიონიდან მომდინარე მდინარეებს ოქროს ქვიშა ჩამოაქვს. ადგილობრივი მცხოვრებლები მდინარეებში ცხვრის ტყავებს აგებენ და აგროვებენ დალექილ ქვიშას“ (მი-

თრიდატეს ომები, 103). ოქროს მოპოვების შესახებ გადმოგვცემს I საუკუნის ავტორი გაიუს პლინიუსი (NH,XXXIII): „კოლხეთის მეფე სამეუფეოში დიდძალ ოქროსა და ვერცხლს მოიპოვებდა...“. საყოველთაოდ ცნობილია ხალიბების, მოსუნიკების, მოსხების როლი მეტალურგიული წარმოების საქმეში. აქ მოსახლეობის მიერ მადნეულის დამუშავება-გამოყენებამ საზოგადოება უკვე ძვ.წ. II ათასწლეულში განვითარების ახალ საფეხურზე აიყვანა. ამდენად, სასარგებლო მადნეულის არსებობამ გამოიწვია პოზიტიური ძვრები წარმოების განვითარებაში, რაც, თავის მხრივ, სამხედრო აღჭურვილობის გაუმჯობესებაში აისახა.

საქართველოს მათაა მყინვარებიდან გამოდინებული მდინარეების ნაწილი შავი ზღვის აუზს ეკუთვნის, ნაწილი - კასპიის ზღვისას. მათ შორის წყალუხვობით უწინარესი ადგილი უჭირავს რიონს, ყვირილას, ცხენისწყალს, ტეხურას, ხობს, ენგურს, კოდორს, ბზიფს, ლალიძგას, ხანისწყალს, ფიჩორს, სუფსას, ნატანებს, ჭოროხს, მტკვარს, დიდ ლიახვს, ქსანს, არაგვს, იორს, ალაზანს, ხრამს. აქედან ხობს, ტეხურას, ფიჩორს, სუფსას, ჭოროხს და განსაკუთრებით, რიონ-ყვირილასა და მტკვარს სამდინარო-სატრანსპორტო გზებად იყენებდნენ. მათზე სავაჭრო-სატრანსპორტო და საბრძოლო ნაგებობები დაცურავდნენ. წერილობით წყაროებში მდ. რიონის შუა და ქვემო წელი ხშირად მოიხსენება ფასისის სახელით, რომელიც პირველად ძვ.წ. VII ს-ის ჰესიოდეს თხზულება „თეოგონიაში“ ნახსენებია.

მდინარე რიონ-ყვირილა ანუ ფასისი და მდინარე მტკვარი ანუ კუროსი თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით მოხერხებული სავაჭრო-სატრანზიტო და სტრატეგიული გზა იყო. ცნობები მისი გამოყენების შესახებ სტრაბონისა და პლინიუსის ნაწერებშია შემონახული. სტრაბონი ასე აღწერს ამ გზას: „ფასისზე აღმა ცურვა შორაპანამდე შეიძლება. ამ სიმაგრეს მთელი ქალაქის მოსახლეობა შეუძლია დაიტიოს; შორაპანიდან საურმე გზით, ოთხ დღეში მისივლება მდ. მტკვრამდე“ (XI, II,17). ამ გზის გაგრძელებას სტრაბონი (XI, VII,3) ასე აგვიწერს: „...ინდური საქონელი შემოაქვთ ჰირკანის (კასპიის) ზღვაში, ხოლო აქედან ალბანეთში გადააქვთ და შემდეგ მტკვარზე და მისი მომდევნო ადგილებით ევქსინის (შავ) ზღვაში ჩააქვთ“. ამრიგად, ნათელია, რომ სტრაბონი აღწერს სავაჭრო-სტრატეგიულ გზას, რომელიც მოემართებოდა აღმოსავლეთიდან მდ. მტკვრის და მდ. რიონის გავლით შავი ზღვისაკენ. ამავე გზას აღწერს I საუკუნის ავტორი პლინიუსი სეკუნდუსი (VI, 52): „...პომპეუსის ლაშქრობის დროს, მისი ბრძანებით შესწავლილი იქნა, რომ ინდოეთიდან შეიძლება შვიდ დღეში ჩასვლა ბაქტრიაში, მდ. ბაქტრთან, რომელიც ერთვის ოქსს. აქედან სავაჭრო საქონელი გადააქვთ კასპიის ზღვის იქით მდ. მტკვარზე და ხმელეთით არა უმეტეს ხუთი დღისა, მათ შეუძლიათ მიაღწიონ მდ. ფასისს, რომელიც შავ ზღვას უერთდება“.

საყურადღებოა, რომ სწორედ ამ გზის გაყოლებაზე მდებარეობს ანტიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური კვლევის დროსაც აღმოჩნდა შემოტანილი უცხოური ნაწარმი - კერამიკა, სამკაულები, მონეტები, ლითონისა და მინის ჭურჭელი. ასეთი ნამოსახლარები მდ. რიონ-ყვირილას გაყოლებაზე აღმოჩენილია შორაპანში, კლდეეთში, ვარციხეში, ვანში, შუამთაში, ფარცხანაყანებში, მთისძირში, დაბლაგომში, დაფნარში, საჯავახოში, პატარა ფოთში, ჭალადიდსა და ფოთთან, პალიასტომის ტბასთან, მდ. მტკვრის გაყოლებაზე კი: ზღუდერში, ურბნისში, უფლისციხეში, ყანჩათეში, ძალისაში, ციხიაგორასთან, ნასტაკისში, სამადლოში, სარკინესა და მცხეთაში.

რიონ-ყვირილას ანუ ფასისის სავაჭრო გზის უმნიშვნელოვანესი პუნქტი იყო პალიასტომის ტბასთან მდებარე ქალაქი. გეომორფოლოგიების აზრით, პალიას-

ტომის ტბა ძველად მდინარე რიონის ლაგუნა-ლიმანი იყო. ბუნებრივია, რომ წინათ სწორედ ამ მოხერხებულ ადგილას, რომლის ნაპირზედაც ქალაქ-ნავსაყუდელი მდებარეობდა, ხომალდები შემოდინდა-გადინდა [იხ. გამყრელიძე 2010:35].

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით: „კვალად ფოთის სამხრეთით, ზღვის კიდეზე, არს ტბა პალიასტომისა, დიდი.“ „აქიდან შემოვლენან ნავნი და დგებიან ტბასა შინა განსუენებისათვის. იპყრობის თევზნი სხუადასხუანი მას შინა ურიცხუნი. ამას იტყვიან ნაქალაქევს და შემდგომად მოცულსა წყლისაგან“ [ქ.ც. 1973:790]. აგათია პალიასტომის შესახებ გადმოგვცემს: „იქ ხომ ერთი ტბა არის, რომელსაც პატარა ზღვას ეძახიან და რომელიც ევქსინის პონტოს უერთდება;“ „...ხომალდები ზღვის ნაპირას და ფასისის შესართავთან მიცურდნენ ქალაქთან“ (იხ. აგათია III, 5). არქეოლოგიის ცენტრის შავიზღვისპირეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ პალიასტომის ტბასთან, მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში II-VII საუკუნეების ნამოსახლარს მიაკვლია. შესაძლოა, რომ ამ ნამოსახლარის სახით საქმე გვექონდეს პროკოპი კესარიელის და აგათიას თხზულებებში აღწერილ ქალაქ ფასისის ნაშთებთან [იხ. გამყრელიძე 2010:37].

შავმა ზღვამ დიდი როლი შეასრულა კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში. წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ზღვის სანაპიროზე მთელი რიგი გამაგრებული დასახლებული პუნქტებია მიკვლეული: აფსაროსი გონიოსთან, ციხისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ურეკი, ფასისი ფოთთან, ანაკლია, ფიჩორი, გიენოსი ოჩამჩირესთან, დიოსკურია-სებასტოპოლისი სოხუმთან, ეშერა, პიტუნტი ბიჭვინთასთან, რომელთა ცხოვრების წესი ზღვასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული. ისინი წამყვან როლს ასრულებდნენ უცხოეთთან ეკონომიკურ ურთიერთობაში. პირველ რიგში, სწორედ ზღვისპირა ქალაქების მეშვეობით ხორციელდებოდა კონტაქტი შავი და ხმელთაშუა ზღვების ქალაქებთან: მილეთთან, ათენთან, სინოპთან, ტრაპიზუნტთან, კ. ქიოსთან, კ. როდოსთან, რომთან (ოსტია), შემდგომ - კონსტანტინოპოლთან, გენუასთან, ვენეციასთან და სხვ.

შავი ზღვა ბოსფორ-დარდანელის სრუტეებით გადის ხმელთაშუა ზღვაში. ბოსფორის სრუტის უფინროესი ადგილი 700 მეტრამდეა, ამიტომ მისი სამხედრო-სტრატეგიული გადაკეტვა ადვილია. ვის ხელშიც ეს სრუტეები იყო, ის აკონტროლებდა ხმელთაშუა და შავ ზღვებს შორის მიმოსვლას. შავი ზღვის საქართველოს ნაპირი ყველგან ერთნაირი არ არის. ის სამხრეთ და ჩრდილოეთის მონაკვეთზე მთიანია; სანაპირო ხაზზე გამოწეულია კონცხები - მწვანე კონცხის, ციხისძირ-ბობოყვათის, ანაკლიის, კოდორის, სოხუმის, ბიჭვინთის. ამ კონცხებთან შექმნილი ყურეები გარკვეულწილად მოსახერხებელია ნავსაყუდელების შესაქმნელად.

სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ (I, III, 2) აღნიშნულია, რომ შავი ზღვისპირეთის „ხალხები დაცურავდნენ მეკობრეობის და ვაჭრობისათვის ...ნაპირ-ნაპირ“ ანუ კაბოტაჟურად. ზღვის სანაპიროებზე საომარი თავდასხმები ზღვისპირა ხალხების შემოსავლის ერთ-ერთი წყარო იყო. ბიზანტიელი ისტორიკოსი აგათია კოლხეთის შესახებ გადმოგვცემს: „ძლიერნი და მამაცნი არიან ლაზები“, ისინი „...ამაყობენ კოლხთა ძველი სახელით...“; გამოირჩევიან „...თავისი სიმდიდრით, ქვეშევრდომთა სიმრავლით, მინა-წყლის მოსავლიანობით...“ „მცხოვრებლები დაცურავენ ... და ვაჭრობიდან დიდი სარგებელი აქვთ“ (აგათია, III, 5).

შავი ზღვა უდიდეს როლს თამაშობს კოლხეთის კლიმატის ფორმირებაში, რაც, თავის მხრივ, გავლენას ახდენს აგროკლიმატურ სიტუაციაზე და ადგილობრივი მცხოვრებლების ყოფაზე. კოლხეთის ისტორიაში უარყოფითი როლი ნაპირის ცვალებადობამ ითამაშა. გეომორფოლოგების ვარაუდით, ძვ.წ. I ათასწლეუ-

ლის მეორე ნახევარში, ახალშავზღვურმა ტრანსგრესიამ შეცვალა ფანაგორიული რეგრესია, ხოლო ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე ისევ აინია ზღვის დონემ. ამის გამო სანაპიროზე განლაგებული ძველი ქალაქდასახლებები წყლის ქვეშ მოექცა. წერილობით წყაროებში საქართველოს ზღვისპირეთში მოხსენიებული მთელი რიგი ქალაქების (ფასისი, გიენოსი, დიოსკურია-სებასტოპოლისი, პიტიუნტი, პეტრა, აფსაროსი) მიმდებარე ტერიტორიის წყალში დაძირვამ სანარ-მოო-ეკონომიკური დონის დაქვეითება გამოიწვია.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, კავკასიონი, ანტიკავკასიონი, ლიხის ქედი და შავი ზღვა ქმნის ბუნებრივად შემოზღუდულ ტერიტორიას, რომლის შუაშიც კოლხეთის ბარ-დაბლობი და მთისწინეთი ექცევა. სწორედ ეს იყო კოლხეთის მთავარი აგრარულ-სამეურნეო რეგიონი. კოლხეთის დასავლეთ, ზღვისპირა მონაკვეთში აღინიშნება განსაკუთრებული ჭაობიანობა, ხოლო აღმოსავლეთით უფრო ენერი ნიადაგებია. აგრარულ-სამეურნეო საქმიანობაში ყველაზე მეტად გამოყენებულია კოლხეთის დაბლობის შემადღებული მონაკვეთი, ასევე, მთისწინეთის ბორცვ-გორაკებიანი ნაწილიც.

სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ (XI, II,17) დაცული ცნობის მიხედვით, კოლხეთი ბუნებრივი რესურსებით საკმაოდ მდიდარ მხარედ წარმოგვიდგება: „ქვეყანაში კარგი ნაყოფი იცის; ... მოიპოვება გემთსაშენი მასალა, რადგან მოზრდილი ფართობი უჭირავს ტყეს; ხის ძელები მდინარეებით ჩამოაქვთ; ამუშავებენ ბევრ სელს, კანაფს, ცვილსა და ფისს. სელის წარმოება განთქმულია და გარეთაც გააქვთ“. ექსპორტზეა საუბარი მარკუს მანილიუსის ცნობაშიც, სადაც ის გადმოგვცემს, რომ რომაელებს ნუმიდიელთა სანაპირო და ფასისის ჭალები კვებავსო [იხ. Latyshev 1904:377]. საყურადღებოა VI ს-ის ბიზანტიელი მწერლის, პროკოპი კესარიელის (BG, VIII,14) წერილობითი ცნობა: „მოხირისი ერთი დღის სავალზეა არქეოპოლისიდან და შეიცავს მრავალ მჭიდროდ დასახლებულ სოფელს. კოლხეთის მიწა-წყალზე ის საუკეთესო მხარეს წარმოადგენს; იქ ღვინოც კარგი იცის და სხვა ნაყოფიც კარგად ხარობს...“. კოლხეთის ცენტრში მდებარე მოხირისის მხარე ეკონომიკურად ძლიერი რეგიონია. შესაბამისად, აქაურებს საბრძოლო მოქმედებებისათვის კარგი რესურსებიც ექნებოდათ. კოლხეთის დაბლობი რომ დაწინაურებული სამეურნეო-ეკონომიკური მხარე იყო, კარგად ჩანს აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალიდანაც.

საქართველო მრავალფეროვანია მცენარეული საფარით. აქ დღესაც შევხვდებით რელიქტურ სახეობებს; არის ენდემური ჯიშები. ალპური სარტყლის ქვემოთ მთა-მთისწინეთი, და ნაწილობრივ ბარიც, ძირითადად ტყითაა შემოსილი. ბარ-მთისწინეთში გაბატონებულია ფოთლოვანი ხეები: მუხა, რცხილა, ნაბლი, ნიფელი, ცაცხვი, ნეკერჩხალი. შემორჩენილია, აგრეთვე, ლაფანი და ძელქვა. არის ბუჩქნარები - ბზა, წყავი, შქერი. დაბლობებში ტყე ჩახლართულია ხვიარებით - სურო, ღვედეცი. მთა წინვთან მცენარეებს - ნაძვსა და სოჭს უჭირავს. ხის სამშენებლო მასალად გამოყენება არქეოლოგიური მონაცემებით ხშირად დასტურდება. ძველი საქართველოს სამეურნეო ყოფისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ისეთ მცენარეებს, როგორიც იყო ხორბალი, ქერი, ვაზი, ფეტვი, ჭვავი, ნაბლი, ღომის ღომი, კაკალი, თხილი, ლელვი, ზღმარტლი, ხახვი და სხვ. საქართველოში და განსაკუთრებით მის დაბლობ ნაწილში თბილი ზამთარი და ხანგრძლივი, ზომიერად ცხელი ზაფხული ხელსაყრელ პირობებს ქმნის სამეურნეო-აგრარული საქმიანობისათვის, კერძოდ, მემარცვლეობის, მებოსტნეობისა და მევენახეობა-მეხილეობის განვითარებისათვის.

ცხოველებიდან საქართველოში ადგილობრივის გარდა გავრცელებულია

ევროპული და მცირეაზიური სახეობები. ცხოველთა სამყაროს სიმრავლეზე, გარკვეულწილად, იყო დამყარებული ძველი მოსახლეობის გამოკვება და საბრძოლო მოქმედებებისას გარკვეული მარაგების შექმნა. ძველ საქართველოში ნადირობდნენ ისეთ გარეულ ცხოველებზე, როგორცაა: არჩვი, ჯიხვი, ღორი, კურდღელი, ირემი, შველი და მურა დათვი; მგლის, დათვის, ტურას, მელას, ფოცხვრის ტყავს სამოსად იყენებდნენ. მდინარეებში იჭერდნენ კალმახს, ლოქოს, ორაგულს, წვერას. საკვებად გამოსაყენებელ ფრინველთაგან მაშინაც გავრცელებული იყო გარეული იხვი, ბატი, გნოლი, მწყერი, ხობობი. ხობობის სახელი „ფასიანუს“ მაშინდელ ცივილიზებულ სამყაროში ფასისიდან არის შესული.

საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში ხშირია ოსტეოლოგიური ანუ ძვლის ნაშთები, რაც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძველი საქართველოს მოსახლეობის მეცხოველეობა-მონადირეობის შესახებ. ნადირობას, ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში სამხედრო-საბრძოლო წვრთნა-მზადების ფორმაც ჰქონდა. რაც შეეხება მეცხოველეობას, არქეოლოგიურ მასალაში ხარის, ძროხის, თხის, ცხვრის ძვლები მრავლადაა დადასტურებული. გვხვდება აგრეთვე ღორის, ძაღლის, ცხენის ძვლებიც. ეს ოსტეოლოგიური მონაცემები დღევანდელი საქართველოსათვის დამახასიათებელ შინაურ ცხოველთა სახეობებს ჰგავს. საგულისხმოა, რომ არისტოტელე ნაშრომში „ცხოველთა ისტორია“ კოლხეთის ტანმორჩილ ძროხებს აღწერს: „ფასისთან არიან მომცრო ძროხები, რომლებიც ბევრ რძეს იწველიან...“ (III, 21). გამწევ-სატრანსპორტო პირუტყვიდან არქეოლოგიურ მასალაში ძირითადად, ხარისა და ცხენის ძვლები გვხვდება.

დასავლეთ კოლხეთის კლიმატურ-გეოგრაფიული გარემოს შესახებ ჯერ კიდევ ძვ.წ. IV ს-ის ბერძენი მეცნიერი ჰიპოკრატე გადმოგვცემს: „ეს ქვეყანა ჭაობიანია, თბილი, წყლიანი და ტყიანი. წლის ყოველ დროს აქ ხშირი წვიმები იცის. ადამიანებს ჭაობებში ხის ... სახლები აქვთ“ („ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ,“ 15). ასევე ახასიათებს კოლხეთის დაბლობის კლიმატურ პირობებს XVII ს-ის იტალიელი მოგზაური არქანჯელო ლამბერტიც: „კოლხეთს ადგილმდებარეობის გამო ისეთი ნოტიო ჰავა აქვს, რომლისნაირი არსად არ არის. მიზეზი ამისა კი ის არის, რომ დასავლეთით, შავი ზღვიდან ქრის ნამიანი ჰაერი და აღმოსავლეთით კი აკრავს კავკასიონი, საიდანაც მრავალი მდინარე ჩამოედინება. ამას ემატება ხშირი ტყეები“ [იხ. ლამბერტი 1938:19].

დასავლეთ საქართველოს ჰავისა და ტყიანი საფარის შესახებ ცნობებს გვანვდის XVIII საუკუნის მეცნიერი ვახუშტი ბაგრატიონიც ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“: „და არს ქუეყანა ესე ფრიად ტყიანი, ... ჰავითა კეთილ-მშუენი. გარნა ტყის გამო ზაფხულს იმყოფის სიცხე, ვინაითგან ძნიად იძვრის ქარნი, და არა გაუძლისი სიცხე, თვინიერ ადგილთა რომელთამე. ზამთარი თბილი, რამეთუ ვერ ოდეს განჰყინავს მდინარეთა, ვერცა გუბესა...“ [იხ. ქ.ც. 1973:743].

აღმოსავლეთ საქართველოში, ძირითადი სამეურნეო-სამინათმოქმედო ფართობები განლაგებული იყო შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. მტკვრის ხეობაში, ტირიფონის და მუხრანის ნაყოფიერ ველებზე, ქვემო ქართლის ბარში და ალაზნის ველზე. უწყლობის გამო რამდენადმე არანაყოფიერია ივრის ზეგანი და შირაქ-ელდარის ველები. აღმოსავლეთ საქართველოს ჰავა კოლხეთთან შედარებით მშრალი კონტინენტურია. ამიტომ ინტენსიური მინათმოქმედებისათვის საჭირო იქნებოდა სარწყავი არხები. სტრაბონი იბერიის შესახებ გადმოგვცემს: „იბერია უმეტესად კარგად არის დასახლებული ქალაქებითა და სოფლებით; იქ არის კრამიტისანი სახურავები, სახლები არქიტექტურულადაა მოწყობილი, ბაზრე-

ბი და სხვა... ქვეყანა კავკასიონის მთებითაა გარშემორტყმული ... შუაში არის დაბლობი, მდინარეებით მორწყული; უდიდესი მათ შორის არის მტკვარი. ... ის მოედინება საძოვრებით მდიდარ ველზე, ...არის ალაზანი, სანდობანი... ყველა ესენი სანაოსნონი არიან და უერთდებიან კასპიის ზღვას“ (სტრაბონი XI, III, 1,2).

იბერია-კოლხეთში სამხედრო-საბრძოლო მოქმედებებისას, ადგილობრივი მებრძოლები ფლობდნენ და კარგად იყენებდნენ რელიეფს, მთებს, ხეობების ჩამკეტ ვიწრო ადგილებს, მთა-გორებზე მოხერხებულად განლაგებულ თავდაცვით ნაგებობებს, ხშირ გაუფალ ტყეებს, მდინარეების ფონებს. ფიზიკურგეოგრაფიული გარემოდან გამომდინარე, იბერია-კოლხეთში თითქმის შეუძლებელი იყო ფართო, მასშტაბური, ფრონტალური, მრავალრიცხოვანი ჯვართ, მაგალითად, მაკედონური ფალანგით მოქმედება. აქ უფრო კარგად განვრთნილი, ადგილობრივ გარემოზე ინფორმირებული, მობილური მცირე რაზმებით შეიძლებოდა წარმატების მიღწევა. ადგილობრივი მოსახლეობის საბრძოლო მოქმედებების სტრატეგია და ტაქტიკა კი, ძირითადად, სწორედ რელიეფის მოხერხებულ გამოყენებაზე იყო აგებული [იხ. გამყრელიძე 2010:43].

ძველი კოლხეთისა და იბერიის გეოგრაფიული გარემოს მიმოხილვიდან ჩანს, რომ გარემომ წამყვანი როლი ითამაშა მათი ისტორიული განვითარების პროცესში. კოლხეთი და ნაწილობრივ იბერია მთებით შემოსაზღვრული ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონები იყო, რაც სამხედრო-სტრატეგიულად გარკვეულ ბუნებრივ დამცავ ზღუდეს ქმნიდა. ნოყიერი ნიადაგი, მრავალფეროვანი რელიეფი, ზომიერი კლიმატი, ჰიდრორესურსების სიმრავლე, მადნეული, ფლორისა და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების პროგრესისათვის კარგ საფუძველს იძლეოდა. უპირატესად კი ამაზე იყო დამოკიდებული საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური, დემოგრაფიული, სამხედრო-სტრატეგიული განვითარების დონე. აქედან გამომდინარე, კოლხეთში, ცენტრით მდინარე რიონზე და იბერიაში - მდ. მტკვარზე ჩამოყალიბდა ერთობ თავისებური ისტორიულ-კულტურული არე. მისი ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. ანტიკური ხანის კოლხეთსა და იბერიას გეოპოლიტიკურად ერთ-ერთი საკვანძო ტერიტორია ეკავა. აქ ხდებოდა აღმოსავლური და დასავლური ცივილიზაციების გარკვეული თანხვედრა და შეჯახებაც.

სამხედრო ისტორიის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი მიმოხილვა

საქართველოს ისტორიის იბერიულ-კოლხური პერიოდის [ტერმინის შესახ. იხ. გამყრელიძე 1985;123-129] სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის სრული რეკონსტრუქციისათვის მონაცემთა ბაზა, სამწუხაროდ, მცირეა. აქ უპირველესი მნიშვნელობა არქეოლოგიურ და წერილობით წყაროებს (ქართულ და უცხოურ საისტორიო-ლიტერატურულ და ეპიგრაფიკულ ძეგლებს) ენიჭება. მათი მონაცემების ურთიერთშედარების და კრიტიკულად განხილვის საფუძველზე გარკვეულწილად ხერხდება საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის მოცემული პერიოდის აღდგენა.

იბერიულ-კოლხური ხანის სამხედრო-საბრძოლო ისტორიის შესწავლა უპირატესად არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზეა შესაძლებელი, რადგან ამ პერიოდის წერილობითი წყაროები მწირეა და ხანდახან წინააღმდეგობრივი. საბრძოლო იარაღის და თავდაცვითი ნაგებობების შესახებ კი წლების განმავლობაში საქართველოს ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად საკმაოდ მრავალფეროვანი მონაცემები დაგროვდა.

მნიშვნელოვანია არქეოლოგიურ ძეგლებზე დადასტურებული მასალა - შეიარაღება (სატყვრები, შუბები, საბრძოლო ცულები, მშვილდ-ისრები, შურდულები, ქვის ყუმბარები, მუზარადები, ჯაჭვ-ჯავშნები, ფარები, ცხენის აღკაზმულობები) და ფორტიფიკაცია — (ციხე-ქალაქები - თავდაცვითი თხრილები და კედლები, კოშკები, კარიბჭეები და სხვ). ეს არქეოლოგიური მონაცემები სტატისტიკურ-ტიპოლოგიურად, სისტემური ანალიზის გამოყენებით შეისწავლება [იხ. გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005; გამყრელიძე 2010; Gamkrelidze 2008:144-158].

არქეოლოგიური მასალა რომ წყაროდ იქცეს (ჩვენს შემთხვევაში - შეიარაღება), ამისათვის ის შეისწავლება ცალ-ცალკე კომპონენტებად: შეიარაღება - არტეფაქტი, სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური დახასიათება და კლასიფიკაცია, აღმოჩენის ტოპოგრაფია, თარიღი, გავრცელების არე. მხოლოდ ამის შემდგომ არის შესაძლებელი ცალკეული არქეოლოგიური მონაცემი შეჯერდეს წერილობით წყაროებთან, თუ კი მოცემული ეპოქისათვის ის გაგვანია. არქეოლოგიური წყარო-მონაცემების შესახებ დაწვრილებით იხ. მომდევნო თავებში.

იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს ისტორიისათვის და კერძოდ, მისი სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიისათვის ძირითად ქართულენოვან წერილობით წყაროს წარმოადგენს „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი ნაწილი - „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, რომლის შემდგენელ-გადამწერია ქართველი სწავლული ლეონტი მროველი [ქ.ც. 1955:3-138]. ის, თავის მხრივ წინამორბედთა მრავალფეროვანი წყაროებით სარგებლობდა, რომლებსაც ტექსტში ასახელებს - „წიგნი ბერძენთა,“ „მოქცევაი ბერძენთა,“ „ცხოვრება სპარსთა“, აგრეთვე „მოქცევაი ქართლისაი“ და სხვ. ლეონტი მროველი ქართულად და უცხოურად დაწერილი სხვადასხვა თხზულებებით სარგებლობდა, რომელთაგან ზოგიერთი შესაძლოა ფარნავაზიანთა ეპოქის დროინდელიც კი იყო. „ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში ...“ მოყვანილი ცნობების (პერსონალიების, პუნქტების და სხვ.) უმეტესი ნაწილი, ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, სადღესოდ დოკუმენტურად დადასტურებულია. მაგ.: ციხე-ქალაქები - ნასტაკისი, სარკინე, ციხე-გოჯი, არმაზი, შორაპანი, დიმნა; ისტორიული პირები - არტაგი (არტოკე), ფარსმან I, ფარსმან ქველი, მითრიდატე (მიჰრდატი), ამაზასპი და სხვ.

„ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში...“ ნახსენებ ისტორიულ პირთა მოქმედებანი მრავალგზის აღინიშნება და აღინერება აგრეთვე ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში: იბერიის მეფე არტაგას (არტოკეს) ძვ.წ. 65 წელს პომპეუსის იბერიაში ბრძოლების აღწერისას ახსენებს - აპიანე (მითრიდატიკა, 103, 117), დიონ კასიუს კოკეიანოსი (რომის ისტორია XXXVII,1); მეფე ფარსმანს და მეფე მითრიდატეს ახსენებს დიონ კასიუსი (რომის ისტორია XLIX, 24; LVIII, 26); მეფე ფარსმანს - ტაციტუსი (ანალები, VI, 33, 34), დიონ კასიუსი (რომის ისტორია LVIII, 26); მეფე ფარსმან II-ს იხსენიებს ფლავიუს არიანე (პერიპლუსი შავი ზღვის გარშემო, 11), დიონ კასიუსი (რომის ისტორია LXX,2), აელიოს სპარტიანეს ადრიანოსი [Latyshev 1904:293], იული კაპიტოლინი [Latyshev 1904:294].

წერილობით წყაროებში ნახსენები იბერიის მეფეები ქართლში სამხედრო საქმის ხელმძღვანელ-ორგანიზატორები იყვნენ. მეფე ფარნავაზის მიერ გატარებული სამხედრო-ადმინისტრაციულმა რეფორმებმა საფუძველი დაუდო იბერიის (ქართლის) სამეფოს - „მაშინ ფარნავაზ უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თვისთაგან და მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა. და განამრავლნა ყოველნი მხედარნი ქართლოსიანნი, განანესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი“ [ქ.ც. 1955:24, 6-8]. შემდგომ ეს რეფორმები ფარნავაზიანთა დინასტიის სხვა მეფეებმა განავრცეს.

ძველი ქართული საისტორიო წყარო „ქართლის ცხოვრება“ ძირითადად სანდოდ მიიჩნიეს ჯერ კიდევ მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრის ცნობილმა ევროპელმა მეცნიერ-ისტორიკოსებმა - ჟ. სენ-მარტინმა და მარი ბროსემ [Brosset 1858:24]. XIX ს-ის ქართველი ისტორიკოსებისათვის „ქართლის ცხოვრება“ ძირითადი წყარო იყო საქართველოს ისტორიის ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის რეკონსტრუქციისათვის (იხ. ბაგრატიონი თ., „ისტორია ივერიისა,“ 1848, ს-პეტერბურგი; ბარათაშვილი ს., საქართველოს ისტორია, I, ქუთაისი, 1895, რუსული გამოცემა 1865, ს-პეტერბურგი; ბაქრაძე დ., ისტორია საქართველოსი, ტფილისი, 1889). „ქართლის ცხოვრების“ ისტორიულ-კრიტიკული შესწავლის და ახალი არქეოლოგიურ-ეპიგრაფიკული მონაცემების საფუძველზე თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში ჩამოყალიბდა მართებული თვალსაზრისი „ქართლის ცხოვრებაზე,“ როგორც საქართველოს ისტორიის პირველხარისხოვან ნარატიულ წყაროზე [წერეთელი 1942:1-83; მელიქიშვილი 1978:54; მუსხელიშვილი 1986:57; ალექსიძე 1984:152; ბარამიძე 1992:3; ხოშტარია-ბროსე 1996:4; ქავთარია 1999:64,125; Ачбаძე 1990:10-32; გამყრელიძე 1985:86-97 და მათში მითითებული ლიტ].

„ქართლის ცხოვრების“ ნაწილის - „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ - ერთად იბერიულ-კოლხური პერიოდის საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროა „მოქცევაი ქართლისაი“ [იხ. ძველი ქართული...1963:81-163].

მასში ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ თხზულების პირველი ნაწილი, სადაც მოკლე ქრონიკის სახით ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიაა გადმოცემული. აქვე მოთხრობილია იბერიის მეფეების ფორტიფიკაციის - ზღუდე-ციხეების მშენებლობის ამბები. „მოქცევაი ქართლისაიში“ მოყვანილი ისტორიული ცნობების რეალობა ისევე, როგორც „ქართლის ცხოვრებისა,“ არქეოლოგიური, ბერძნულ-ლათინური წერილობითი წყაროებით და ეპიგრაფიკული მონაცემებით დასტურდება. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „მოქცევაი ქართლისაი“ შედგენილია V ს-ში [Обращение Грузии 1989:14]. შესაძლებელია, რომ „მოქცევაი ქართლისაი“ ავტორი ისევე, როგორც „ქართლის ცხოვრებისა,“ იბერიულ-კოლხური ხანის შესახებ ჩვენამდე მოუღწეველი ისტორიული თხზულებებით სარგებლობდა.

ამდენად, ამჟამად, მხოლოდ ამ ორ ქართულენოვან თხზულებაში – „ქართლის ცხოვრებაში“ და „მოქცევაი ქართლისაი-ში“ არის შემონახული ფასდაუდებელი მეცნიერული ინფორმაციის მქონე ცნობები, რომლებიც შესაძლოა გამოვიყენოთ როგორც საქართველოს იბერიულ-კოლხური ხანის ისტორიის, ასევე კერძოდ, სამხედრო-პოლიტიკური საკითხების კვლევისას.

ქართულთან ერთად იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის კვლევა-ძიებისას გამორჩეული მნიშვნელობა ბერძნულ-ლათინურენოვან წერილობით წყაროებს ენიჭება.

საყურადღებო ცნობებს გვანვდის წარმომავლობით მცირეაზიელი, ბერძენი ისტორიკოსი, ისტორიული მეცნიერების დამფუძნებლად აღიარებული ჰეროდოტე (ძვ.წ. 484-425 წწ.), რომელიც კოლხეთშიც იყო ნამყოფი. ჰეროდოტემ თავის თხზულებაში „ისტორია“ [ჰეროდოტე 1975; 1976] ძირითადად, ძვ.წ. V ს-ის ამბები აღწერა. თხზულებაში ის, ნანახის გარდა, იმ დროისათვის არსებულ წყაროებსაც იშველიებს. მონაცემები, რომლებიც ჰეროდოტეს „ისტორია-შია“ შემონახული, კრიტიკული შესწავლის საფუძველზე, ძირითადად სანდოდაა მიჩნეული. ჰეროდოტემ მიზნად დაისახა ბერძენ-ირანელთა ომების აღწერა და ამ ომების (ძვ.წ. 500-449 წწ.) მიზეზების კვლევა. ცნობები ქართველური მოსახლეობის შესახებ საერთო სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის ფონზეა მოცემული. ის მოგვითხრობს ქართველური მოსახლეობის ირანის ჯარში სამსახურის და მათი სამხედრო აღჭურვილობის შესახებ. მაგ. „... კოლხებს თავზე ხის მუზარადები ეხურათ; გამოუქნელი ტყავის მცირე ფარები ჰქონდათ და მოკლე შუბები; აგრეთვე დანები“ (ჰეროდოტე, ისტორია, VII, 79).

ქართველური მოსახლეობის სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ უმნიშვნელოვანეს წერილობით წყაროს წარმოადგენს ბერძენი ავტორის ქსენოფონტის (ძვ.წ. 435-355 წწ.) „ანაბასისი“ [მიქელაძე 1967]. ქსენოფონტი ირანელი უფლისწულის, კიროსის არმიაში დაქირავებულ ბერძენ მეომართა ერთ-ერთი მეთაური იყო მეფე არტაქსერქსე II-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში. „ანაბასისი“ არის თვითმხილველის დღიური, რომელსაც ომიდან 10.000 მეომართან ერთად შინ მიმავალი ქსენოფონტი წერდა. ქსენოფონტის ჯარს ქართველური მოსახლეობის (კოლხების, ხალიბების, მოსინიკების, ტიბარენების, ტაოხების და სხვ.) ტერიტორიებზე გავლამ მოუწია. ის აღწერს მათ სამხედრო აღჭურვილობას და გამაგრებულ-საფორტიფიკაციო ნაგებობებს. იძლევა აგრეთვე სამხედრო-ფსიქოლოგიურ შეფასებებს. მაგ.: მამაცნი, უმამაცესნი, თავისუფალნი, საშიშნი, სწრაფ-მარდები და ა.შ. ქართველური მოსახლეობის სამხედრო-პოლიტიკური ქმედებების შესახებ საყურადღებო ცნობებია დაცული ძვ.წ. I ს-ის ისტორიკოს დიოდორე სიცილიელის თხზულებაში - „ისტორიული ბიბლიოთეკა“ [ყაუხჩიშვილი 1976:37-117]. იგი წინამორბედთა (აპოლოდოროსს, ევოროსს, აგათარქიდესს, არტემიდოროსს და სხვ.) თხზულებებს იმონებს.

ძვ.წ. I ს-ის ავტორის, მემნონის „ჰერაკლეს ისტორია“ [ყაუხჩიშვილი 1962:137-194] პონტო-რომის ომების ისტორიას გადმოგვცემს. იგი აქვე მითრიდატე ევპატორის დასავლეთ კოლხეთში მოქმედების და იბერთა მეფესთან სამხედრო-პოლიტიკურ შეთანხმება-ხელშეკრულებაზე მოგვითხრობს [იხ. გამყრელიძე 1985:50].

ისტორიოგრაფიაში სანდო ავტორადაა მიჩნეული ბერძენი მწერალი სტრაბონი (ძვ.წ. 64-ახ.წ. 24 წწ.). სტრაბონს საკმაოდ მაღალი თანამდებობები ეჭირა და ბევრს მოგზაურობდა. ივარაუდება, რომ ის კოლხეთშიც არის ნამყოფი. ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ნაშრომი „გეოგრაფია“ [იხ. ყაუხჩიშვილი 1957], რომლის წერისას ის იყენებს სხვადასხვა დღევანდლამდე მოუღწეველ წყაროებს -

პოსეიდონოსს, თეოფანე მიტილენელს, ჰიფსიკრატეს, აგრეთვე ევრიპიდეს და სხვ. სტრაბონის „გეოგრაფია“ იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს გეოგრაფიის და ისტორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი, შედარებით ვრცელი წყაროა. ჩვენთვის საყურადღებოა მასში მოცემული სამხედრო-პოლიტიკური მონაცემები. კერძოდ, სამხედრო-საზღვაო მოქმედების: საბრძოლო ნაგებობის, კამარებისაგან შემდგარი ფლოტის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ გარკვეულწილად კოლხეთიდან აჰყავდათ საზღვაო ძალებში სამსახურისათვის ხალხი. კოლხეთიდან გაჰქონდათ სტრატეგიული ნედლეული - გემთსაშენი მასალა (ხე-ტყე, სელი, კანაფი, ცვილი, ფისი). სტრაბონის მიხედვით იბერია-კოლხეთში იყო გამაგრებული ციხე-ქალაქები - სარაპანა (შორაპანი), ჰარმოზიკე (არმაზციხე), სევსამორა (წინამური), იდეესა. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადასტურდა დასახელებული გამაგრებული პუნქტები.

სტრაბონი მოგვითხრობს იბერიის სამეფოს სამხედრო ფენასა და მათ ხელმძღვანელებზე; მამაც და ძლიერ სვანებზე, რომელთაც საომრად 20.000-იანი ლაშქრის გამოყვანა შეუძლიათ. იხსენიებს სპეციფიკურ იარაღს - შხამიან ისრებს, რომლის მოხვედრის შემთხვევაში მოწინააღმდეგეები სწრაფად კვდებოდნენ. აქვე ცნობებია მთიელი მებრძოლი იბერების შესახებ, რომლებსაც ომიანობის დროს „მრავალი ათასი“ მეომრის გამოყვანა შეუძლიათ; იბერები შეიარაღებულები არიან ტყავის აბჯრებით, შუბებით, მშვილდებით და სხვ. სტრაბონთან მოთხრობილია მითრიდატე ევპატორის, პომპეუსის, ფარნაკეს, მითრიდატე პერგამონელის ბრძოლების შესახებ.

სტრაბონი XI,III,6 თავში დასძენს, რომ იბერიის სამეფო სოციალურ-იერარქიულად სტრატეგიციურებულია [იხ. ვაშაკიძე 1991:134]. იერარქიული კიბის თავში გამაერთიანებელი ხელისუფალი, მეფე იდგა. მას მოსდევდა არისტოკრატია, „მოსამართლეები, სარდლები, ქურუმები“, შემდეგ „მეომრები და მიწათმოქმედები.“ სტრაბონის მრავალმხრივი ცნობები ძირითადად უტყუარი წყაროა იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის შესასწავლად.

საინტერესო ცნობები აქვს ბერძენ ავტორს პლუტარქეს (46-120 წწ.) იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიისათვის თხზულებაში „პარალელური ბიოგრაფიები“ [პლუტარქე 1975], რომლებიც ძირითადად „ლუკულუსის“, „პომპეუსის“ და „ანტონიუსის“ ბიოგრაფიების თხრობისას გვხვდება. პირველ ორ თხზულებაში აღწერილია რომაელი სარდლების ლუკულუსის და პომპეუსის ომები მითრიდატე ევპატორთან. ამ ომებში ჩართული იყო იბერია და კოლხეთი. პლუტარქე მოგვითხრობს იბერების სპეციალური შუბოსანი რაზმის შესახებ. ისინი, მისი აზრით, საუკეთესო და სანდო მებრძოლებად იყვნენ მიჩნეული. აქვე აღწერილია პომპეუსის საბრძოლო მოქმედებები იბერიის სამეფოს და შემდგომ, კოლხეთში, სადაც, მდ. ფასის-რიონის ზღვასთან შერთვის ადგილას, მას სერვილიუსი თავისი სამხედრო ფლოტით ელოდებოდა.

მნიშვნელოვანი მონაცემები მოეპოვება ძველი საქართველოს და, კერძოდ, ჩვენი შესასწავლი თემის შესახებ, რომაელ ისტორიკოსს, კორნელიუს ტაციტუსს (50-117 წწ.). მას გარკვეულ პერიოდში აზიის პროვინციის პროკონსულის თანამდებობაც ეჭირა. კორნელიუს ტაციტუსი თავის თხზულებებში ეყრდნობა პირველწყაროებს. მას ხელი მიუწვდებოდა რომის სენატის სხდომების ოქმებზე, სახელმწიფო დოკუმენტებზე, სასამართლოს ოქმებზე და სხვ.

ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვან მონაცემებს ტაციტუსი „ანალებში“ გადმოგვცემს [იხ. გამყრელიძე აღ. 1973], სადაც ძირითადად აღწერს თანადროულ მოვლენებს და მათ კრიტიკულად განიხილავს. ზოგიერთი ცნობა ძველი

საქართველოს შესახებ მხოლოდ ტაციტუსის თხზულებებში გვხვდება. მიუხედავად იმისა, რომ ტაციტუსის თხრობის მთავარი ობიექტი რომაული სამყაროა, მცირე აზია-კავკასიის ამბებს მაინც საკმაო ადგილი ეთმობა. იბერია-კოლხეთში მიმდინარე მოვლენები ტაციტუსთან მოცემულია რომი-პართიის ურთიერთჭიდლის ფონზე. „ანალებში“ მოიპოვება ცნობები მცირე აზია-კავკასიაში რომაელთა ლეგიონების განლაგების; კორბულონთან ერთად იბერების ბრძოლის; კავკასიონის ქედზე სტრატეგიული გადასასვლელების; იბერიელთა მეფის ძმის მითრიდატეს ქ. რომში ყოფნის; იბერიის მიერ არმენიის ქალაქ არტაქსატას (არტაშატის) აღების; პართელთა და იბერიელთა, მეფე ფარსმანის და სარდალ ოროდის ურთიერთბრძოლის შესახებ. აქვე აღნიშნულია იბერიელი მეომრების ამტანობის, მამაცობის და ბრძოლის ასპარეზის კარგად ცოდნის; იბერიის მეფე ფარსმანის ბრძოლის წინა სიტყვიერი მიმართვა-მოწოდების; იბერიის სამეფოს ტერიტორიაზე პართიის მეფის არტაბანის სამხედრო ბრძოლა-ოპერაციების შესახებ.

ტაციტუსის თხზულებაში ფრიად საყურადღებოა ანიკეტის ამბოხის ისტორია. ანიკეტი ადრე სამეფო ფლოტის მეთაური და გავლენიანი პირი იყო. მან მოახერხა ადგილობრივი მოსახლეობის (შესაძლოა ქართველურის) გადაბირება, აიღო ქალაქი ტრაპეზუნტი და იქ რომაელთა კოჰორტა გაჟლიტა. სამწუხაროდ, ამ მოვლენების გადასამოწმებლად სხვა წყარო არ გავაჩნია.

მოცემული თემისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანი მონაცემებია დაცული რომაელი ისტორიკოსის აპიანეს (90-170 წწ.) თხზულებაში „რომის ისტორია,“ განსაკუთრებით საყურადღებოა XII წიგნი – „მითრიდატიკა“ [აპიანე 1959], რომელიც პონტოს მეფე მითრიდატე ევპატორის ომების ისტორიას გადმოგვცემს. ამ მონაკვეთის მიხედვით სამეფო არა მხოლოდ ტერიტორიულად იყო ახლო იბერია-კოლხეთთან, არამედ ძირითადად ქართველური მოსახლეობით იყო დასახლებული.

აპიანეს წყაროებად მიჩნეული არიან: პოლიბიოსი, დიონისიოსი, ფაბიუს პიქტორი, ტიტუს ლივიუსი, იულიუს კეისარი, პლუტარქე, დიოდორე, სალუსტიუსი. აპიანე ინფორმაციას გვანვდის მითრიდატე-პომპეუსის ბრძოლებზე; დასავლეთ კოლხეთში მითრიდატეს მოქმედებების და დიოსკურიაში (სოხუმში) გამოზამთრებაზე; იბერიის მეფის არტოკეს 70.000 მეომრიან ჯარზე; პომპეუსის და იბერიის მეფე არტოკეს მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყართან ბრძოლებზე; პომპეუსის ტრიუმფის შესახებ რომში, სადაც ნახსენებია კოლხთა სკეპტუხი ოლთაკე და იბერთა სამი მეთაური; პომპეუსის მიერ კოლხეთში გამგებლად დანიშნული არისტარქესა (აღმოჩენილია არისტარქეს სახელით მოჭრილი ვერცხლის მონეტები) და იბერიელთა აღჭურვილობისა და საომარი ტაქტიკის შესახებ და სხვ.

იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს და მისი სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტური მონაცემებია შემონახული არიანეს თხზულებაში – „შავი ზღვის გარშემო პერიპლუსი“ [ფლავიუს არიანე 1961], რომელიც იმპერატორ ადრიანესადმი გაგზავნილ სამხედრო-სამსახურებრივ ანგარიშს წარმოადგენს. კვინტუს ეპიუს ფლავიუს არიანე (95-175 წწ.) 131-137 წლებში კაპადოკიაში რომის იმპერატორის ლეგატი იყო და ამ პროვინციას სამხედრო-ადმინისტრაციულად მართავდა. „პერიპლუსი,“ არიანეს მიერ, მისდამი დაქვემდებარებული ტერიტორიების სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით საინსპექციო დათვალიერება-საქმიანობის ანგარიშია, რომელიც გაეგზავნა იმპერატორ ადრიანეს. არიანემ ქ. ტრაპეზუნტიდან ქ. სებასტოპოლისამდე (დღევანდელი სოხუმში) პირადად მოიარა შავი ზღვის სანაპირო და ზოგიერთი გამაგრებული პუნქტი დაწვრილებით აღწერა. არიანეს „პერიპლუსის“ დიდი ღირსებაა ის, რომ ავტორი თვითმხილველია იმისა, რის შესახებაც მოგვითხრობს. არიანეს

მიხედვით, აფსაროსი (დღევანდელი გონიო) იმპერიის სასაზღვრო სიმაგრეთა სისტემაში ერთ-ერთი ძირითადი პუნქტი ყოფილა, სადაც კარგად აღჭურვილი ხუთი კოჰორტა იყო განლაგებული. აფსაროსის ციხესიმაგრეს თხრილებით გამაგრებული, მტკიცე კედლები ჰქონია, იქვე სამხედრო ჰოსპიტალი და სურსათის სტრატეგიული მარაგის შესანახი ნაგებობები იყო.

არიანე, ფასისის (ფოთის) ციხესიმაგრეზე საკმაოდ დაწვრილებით ცნობებს გვანდის [იხ. გამყრელიძე 2002:70-110]. ის ციხესიმაგრის მოხერხებულ-მიუდგომელ თავდაცვით განლაგებაზე მიუთითებს. მოიხსენიებს საფორტიფიკაციო კედლებს და კოშკებს, რომლებზედაც „სამხედრო მანქანებია განლაგებული.“ აღნიშნავს ციხესიმაგრის კედლებთან ორმაგი თავდაცვითი თხრილის არსებობას. აქვე მიუთითებს ციხესიმაგრის დამცველი ოთხასი რჩეული მეომრის და თადარიგში გასული მეომრების შესახებ. არიანე მოგვითხრობს, აგრეთვე ადგილობრივ მებრძოლთა რაზმებზე, რომლებიც გარკვეულ საფრთხეს უქმნიდნენ ქალაქ ფასისში გამაგრებულ რომაელებს. არიანეს ხელმძღვანელობით ციხესიმაგრე ფასისში სხვადასხვა სახის საფორტიფიკაციო სამუშაოები ჩატარებულა.

სებასტოპოლისის (სოხუმი) ციხესიმაგრეში ყოფნისას არიანე აღწერს ჯარის მდგომარეობას; ციხესიმაგრის ფორტიფიკაციას; მებრძოლთა სურსათით და იარაღ-საჭურვლით მომარაგების მდგომარეობას და სხვ. არიანე გადმოგვცემს: „იმავე დღეს მოხერხდა ჯარისკაცებისათვის გასამრჯელოს მიცემა, ცხენების და საჭურვლის დათვალიერება, ცხენოსნების ვარჯიში; დაჭრილ-ავადმყოფების მონახულება, პურის მარაგის შემოწმება; ციხესიმაგრის კედლისა და თხრილის შემოვლა-დათვალიერება“ (ფლავიუს არიანე, „პერიპლუსი ...“ 10).

არიანეს თხზულებაში „აღანთა წინააღმდეგ“ დაცულია მნიშვნელოვანი ცნობა კოლხთა სამხედრო რაზმის შესახებ - „ჰოპლიტთა შემდეგ მოკავშირეთა ჯარი დაეწყო. ისინი, რომლებიც მცირე არმენიიდან არიან, ჰოპლიტები ტრაპეზუნტიდან; კოლხები და რიზელი შუბოსნები“ (არიანე, „აღანთა...“ 7).

ისტორიოგრაფიაში დიონ კასიუსი (კასიუს დიონ კოკეიანუსი 153-235 წწ.) ძირითადად სანდო ისტორიკოსადაა მიჩნეული. იგი მცირე აზიის ქალაქ ნიკეიდან იყო; დაიბადა და აღიზარდა წარჩინებული სენატორის ოჯახში, მიიღო კარგი განათლება, იყო კონსული და იმპერატორთან დაახლოებული პიროვნება.

დიონ კასიუსის თხზულებებიდან მხოლოდ „რომის ისტორია“ შემორჩა, რომელიც ძირითადად რომის სამხედრო-პოლიტიკურ ისტორიას მოიცავს, სადაც ყურადღება, უპირატესად ფაქტების გადმოცემაზეა გამახვილებული, ხოლო მოვლენების ახსნა-განმარტებები შედარებით უკანა ადგილზე დგას.

ჩვენთვის ამჯერად საინტერესოა დიონ კასიუსის თხზულების ის მონაკვეთები, სადაც ტრანსკავკასიაში რომის სამხედრო მოქმედებებია აღწერილი. მათში განსაკუთრებით ვრცლად რომი-პონტოს სამეფოს მესამე ომი, ლუკულუსისა და პომპეუსის ბრძოლებია გადმოცემული. აქვეა იბერიაში და კოლხეთში პომპეუსის ლაშქრობის ამბები. დიონ კასიუსს, სხვა ავტორებთან შედარებით, ვრცლად აქვს მოცემული პომპეუსის იბერიაში ლაშქრობის მარშრუტი და პერიპეტიები; იბერიის მეფე არტოკესთან ომი და შემდეგ დიპლომატიური მოლაპარაკება. დიონ კასიუსი ასახელებს იბერიის რამდენიმე მეფეს. აქვე, იბერიის მეფის, არტოკეს ჯარის საომარი ტაქტიკაა აღწერილი. დიონ კასიუსს მოეპოვება საყურადღებო ცნობა იბერიის მეფე ფარსმან ქველზეც: „... როცა ფარსმან იბერიელი ცოლთან ერთად რომში ჩავიდა (იმპერატორმა) გაუფართოვა, განუვრცო სამფლობელო, პატივი დასდო კაპიტოლიუმში მსხვერპლი შეენირა; მისი ცხენზე მჯდომი ქანდაკება ენიალიონზე დადგა და მისი ვაჟკაცის და სხვა შეჭურვილი წარჩინებული

იბერების სამხედრო-საბრძოლო ვარჯიშებს უცქერდა-აკვირდებოდა“ (დიონ კასიუსი, LXX,2,3).

იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს ისტორიის და კერძოდ, სამხედრო-პოლიტიკური მოქმედებების შესახებ მოკლე, ირიბ ცნობებს გვანვდიან სხვა ავტორებიც. კერძოდ: ჰიპოკრატე, არისტოტელე, ფსევდო სკილაქს კარიანდელი, პოლიბიოსი, ჰეკატეოს მილეთელი, პავსანია, ნიკოლოზ დამასკელი, სკიმნოს ქიოსელი, პომპონიუს მელა, იოსებ ფლავიუსი, კლავდიოს პტოლემეაიოსი, დიონისიოს პერიგეტი, ლუკიანე სამოსატელი, ალკიფრონი, პომპეიუს ტროგუსი, გაიუს პატერკულუსი, მარკუს მანილიუსი, ლუციუს სენეკა, კვინტუს რუფუსი, გაიუს პლინიუს სეკუნდუსი, გაიუს სვეტონიუს ტრანკვილი [იხ. Latyshev 1904; ყაუხჩიშვილი თ. 1962, 1965, 1969], მოვსეს ხორენაცი [ხორენაცი 1984] და სხვ.

იბერიულ-კოლხური პერიოდის საქართველოში საომარი მოქმედებების, საჭურველ-იარაღის და ფორტიფიკაციის შესახებ ზემოთ აღნიშნულ წერილობით წყაროებში მწირი ცნობებია შემონახული. მათში, ზოგჯერ ძნელი გასარჩევია ნამდვილი და გამოგონილი, მითიური, ხოლო ნაწილში კი ცნობათა უმრავლესობა ერთიდაიმავე წყაროდან მომდინარეობს და მეორდება.

წყარო-მონაცემთა შორის ეპიგრაფიკულ მასალას თითქმის დოკუმენტის ღირებულება გააჩნია. ჩვენ თემატიკასთან დაკავშირებული წარწერები უმეტესად შესრულებულია ქვაზე ან ლითონზე და უმეტესად არქეოლოგიური გათხრების შედეგადაა მოპოვებული.

ემერის ძვ.წ. III-ი სს. ნაქალაქარის (ქ. სოხუმის ჩრდილო-დასავლეთით 8 კმ-ზე) მონუმენტური ნაგებობის არქეოლოგიური გათხრებისას ბრინჯაოს ფირფიტის ნატეხები აღმოჩნდა, რომელზედაც ბერძნულად შესრულებული წარწერაა. იგი პალეოგრაფიულად ძვ.წ. III ს-ით თარიღდება. მისი ფრაგმენტულობის გამო, ძალიან ძნელია შინაარსის გაგება. იკითხება შემდეგი სიტყვები, რომელთა თარგმანი ასეთია - „სამხედრო ძალა ...; შეძლება ...; სამეფო ხელისუფლება ...; აღება-დაუფლება ...; ქალაქი ...; საბრძოლო წყობა ...; წარმართვა ...; პირდაპირი ...; მამაცი ...“. შინაარსი შეიძლება ასე აღვადგინოთ: საბრძოლო მოქმედებების შედეგად, მომხდურმა მტერმა აიღო ქალაქი („ემერი“). შემდგომ ქალაქის მამაცმა მებრძოლთა რაზმებმა შეძლეს, სამეფო ხელისუფლების სამხედრო დახმარებით, დაებრუნებინათ და აღედგინათ ქალაქი. შესაძლოა, რომ სწორედ ამ მოვლენის, ქალაქის აღება-აღდგენის აღსანიშნავადაა ეს წარწერა შექმნილი [შეადარე, იხ. Каухчишвили 1985:218; Инадзе 1988:148].

მცხეთაში, საქართველოს ძველ დედაქალაქში, მდ. მტკვრის მარჯვენა, არმაზციხე-ბაგინეთის მიმდებარე ტერიტორიაზე, 75 წლით დათარიღებული ბერძნულენოვანი ე.წ. ვესპასიანეს წარწერა აღმოჩნდა. მასში ნახსენებია - იმპერატორი ვესპასიანე (69-79 წწ.), მისი შვილები ტიტე (იმპერატორი 79-81 წწ.), დომიციანე (იმპერატორი 81-96 წწ.). აქვე აგრეთვე ნახსენებია იბერთა მეფე მითრიდატე, ფარსმან მეფის შვილი.

განსაკუთრებით საყურადღებოა „ვესპასიანეს წარწერის“ ბოლო ნაწილი; კერძოდ: „... იბერთა მეფეს მითრიდატეს, მეფე ფარსმანისა და ამაზასპუსის ძეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელების მომხრეს, და ხალხს (იბერიელებს) ეს კედლები გაუმაგრეს“ [იხ. წერეთელი 1958:14, ტაბ. I]. როგორც ჩანს, მეფე მითრიდატეს რომაული ორიენტაციის გამო რომის იმპერატორი ვესპასიანე იბერიის სამეფოს საფორტიფიკაციო აღმშენებლობაში ეხმარება და თავდაცვით კედლებს უმაგრებს, ანდა მათ გასამაგრებლად გარკვეულ თანხებს იხდის.

ე.წ. ვესპასიანეს წარწერა ადასტურებს იმ სამხედრო-პოლიტიკურ და დიპლო-

მატიურ ურთიერთ ინტერესს, რომელიც რომს და გაძლიერებულ იბერიის სამეფოს ჰქონდა ახ.წ. I ს-ში, პარტიის სახელმწიფოს და მისი მომხრე არმენიის სამეფოს საპირისპიროდ. წარწერა, როგორც ჩანს, არმაზციხის საფორტიფიკაციო ნაგებობაში, შესაძლოა კარიბჭეში იყო ჩამონტაჟებული, რათა რომი-იბერიის პოლიტიკური მეგობრობა საზოგადოებისათვის უფრო თვალნათელი ყოფილიყო.

თურქეთის ქ. ანკარასთან ძვ.წ. II ს-ის, კიბელას სახელზე აგებული ტაძრის კედელზე შემორჩენილია მონუმენტური წარწერა, რომელიც „მონუმენტუმ ანკურანუმის“ სახელითაა ცნობილი. წარწერა ახ.წ. 14 წლისაა, ინტერიერში ლათინურად და ექსტერიერში კი პარალელური - ბერძნულადაა ამოკვეთილი. იგი 35 ნაკვეთისაგან შედგება და წარმოადგენს იმპერატორ ოქტავიანუს ავგუსტუსის (ძვ.წ. 27-ახ.წ. 14 წწ.) მოღვაწეობის და ომების ამბების აღწერას. 31-ე მონაკვეთში, ჩვენი თემის თვალსაზრისით საყურადღებო ცნობებია დაცული თარგმანში, კერძოდ - „ჩვენი (რომაელების) მეგობრობა მოითხოვეს ელჩების მეშვეობით... ბასტარნებმა, სკვითებმა და იმ სარმატთა მეფეებმა, რომლებიც ტანაისის გამომღმა და გაღმა არიან; ასევე ალბანთა, იბერთა და მიდიელთა მეფეებმა“ [Latushev 1904:41; ყაუხჩიშვილი 1976:240]. წარწერა მიგვანიშნებს იმაზე, რომ I ს-ში რომსა და იბერიის სამეფოს შორის ურთიერთმომგებიანი რაღაც ხელშეკრულება იყო დადებული. პომპეუსის იბერია-კოლხეთში 65 წელს ლაშქრობის შედეგად რომაელებმა ტრანსკავკასიაში მტკიცედ ვერ მოიკიდეს ფეხი. ამას აგრეთვე რომის პართიასთან ქიშპობაც უშლიდა ხელს. საყურადღებოა, რომ ამ წარწერაში იბერიის სამეფო, სამხედრო თვალსაზრისით, ძლიერ მიდიელებთან ერთად, ერთ კონტექსტშია მოხსენიებული.

რომში აღმოჩნდა სამარხის სტელა, რომელზედაც ბერძნულად ამოკვეთილია 12 სტრიქონიანი ეპიტაფია; თარგმანი ასეთია - „მეფის სახელოვანი ძე ამაზასპი, მითრიდატე მეფის ძმა, რომლის მშობლიური მინა არის კასპიის კართან, იბერი იბერის ძე, აქ მარხია წმინდა ქალაქთან, რომელიც ააგო ნიკატორმა მიგდონის ზეთისხილოვან მდინარესთან. გარდაიცვალა თანამგზავრი ავზონთა წინამძღოლი მეუფისა, მისული პართელებთან საბრძოლველად, მიიცვალა უწინ ვიდრე გაისვრიდა ხელს, ძლიერ ხელს, მტრის სისხლში შუბის, მშვილდისა და მახვილის პირზე; ქვეითიცა და მხედარიც იყო...“ [ყაუხჩიშვილი 1976:245]. ამ წარწერიდან ჩანს, რომ II ს-ის პირველ ნახევარში რომსა და იბერიის სამეფოს შორის კარგი ურთიერთობაა, იბერიის სამეფო პრორომაული ორიენტაციის სახელმწიფოა და რომს ეხმარება პარტიის სახელმწიფოს წინააღმდეგ. წარწერის მიხედვით, იბერიელთა ლაშქარი, იბერთა მეფის მითრიდატეს ძმის, ამაზასპის მეთაურობით, რომაელების მხარეზე პართელების წინააღმდეგ იბრძვის.

იტალიაშივე, რომის სანავსადგურო ქალაქ ოსტიაში, მდ. ტიბრის შესართავის მარცხენა ნაპირზე - მარმარილოს ბრტყელ, დაზიანებულ ფილას, რომელზეც ლათინურად დანერილი შვიდი სტრიქონია შემორჩენილი. ასოების ამოკვეთილი მოხაზულობა I-II სს-ის ასომთავრულისათვის არის დამახასიათებელი. თარგმანი ასეთია - „...სიანუს ... ფაბიანუს ... ფარსმანი (მეფე იბერთა) ... ით და მეუღლით ფრ... მისცა აპრილის კალენდებამდე ხუთი დღით ადრე მაისის ნონებამდე ერთი ... დღით ადრე გლადიატორთა ... [იხ. გამყრელიძე აღ. 2008:122-128]. წარწერაში ნახსენებია იბერიის მეფე და სამხედრო ხელმძღვანელი ფარსმან II (ქველი), რომელიც წერილობით წყაროებში კარგ, მორჭმულ სახელმწიფო მოღვაწედ არის შეფასებული. ეს ფარსმანივეა ნახსენები არმაზის ცნობილ ბილინგვის წარწერაში [წერეთელი 1942:23].

მცხეთაში, არმაზიხეში პიტიახშთა სამაროვნის არქეოლოგიური შესწავლი-

სას ბაზალტის ქვის სტელა აღმოჩნდა, რომელზედაც ეპიტაფია ბერძნულ და ე.წ. არმაზულ-არამეული დამწერლობით არის შესრულებული და სამეცნიერო ლიტერატურაში „არმაზის ბილინგვის“ სახელითაა [იხ. წერეთელი 1942:1-84; ყაუხჩიშვილი 1951:250; წერეთელი 1992:3-48]. ჩვენთვის საყურადღებო ნაწყვეტი ქართულად ასეა - „... ფარსმან მეფის პიტიახშისა, მეუღლე იოდმანგანისა, (რომელიც) იმარჯვებდა და ამრავლებდა ადრე ჩადენილ საგმირო საქმეებს, (და არის) ეზოსმოძღვარი ქსეფარნუგ მეფისა, ძე აგრიპასი, ეზოსმოძღვრისა ფარსმან მეფისა (რომელმაც) სძლია მძლეველნი, რაც **ფარნავაზმა** (ან წინა ფარნავაზიანებმა) ვერ დაასრულა...“ [სრული თარგმანი იხ. გიორგაძე 1986:159; წერეთელი 1992:48].

ამ წარწერიდან უპირველეს ყოვლისა ფრიად საყურადღებოა, რომ არამეული ტექსტის აქამდე გაუშიფრავი მერვე სტრიქონი ამოიხსნა, სადაც აღმოჩნდა, რომ ნახსენებია იბერიის მეფის, ქართლში სამხედრო-ადმინისტრაციული რეფორმების გამტარებლის, ფარნავაზიანთა დინასტიის ფუძემდებლის ფარნავაზის სახელი [იხ. გიორგაძე 1986:151]. აგრეთვე საყურადღებოა, რომ ამ ტექსტში მოხსენიებულია იბერიის მეფე ფარსმან II ქველი, რომელიც ჩვენთვის ცნობილია „ქართლის ცხოვრებიდან“, „მოქცევაი ქართლისაიდან“ და დიონ კასიუსის თხზულებიდან. ამგვარად ეს ბილინგვა მნიშვნელოვანი წყაროა იბერიის სამეფოს I-II სს-ის სამხედრო-პოლიტიკური იერარქიის და სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად.

„არმაზის ბილინგვის“ გარდა აქ აღმოჩნდა ე.წ. № 1 წარწერად წოდებული მონოლინგვა, ე.წ. არმაზულ-არამეული წარწერით, რომელიც მთლიანად დღემდე გაუშიფრავია. ამ ტექსტის შესახებ სპეციალისტებს გამოთქმული აქვთ ზოგადი შენიშვნები. მათი აზრით, წარწერა I საუკუნისაა და ეხება მიჰრდატ (მითრიდატე) იბერიის დიდი მეფის პიტიახშის სამხედრო გამარჯვებებს, რომელიც მან იბერიის სამეფოს მოსაზღვრე სახელმწიფოებზე მოიპოვა.

წარწერაში გამაგრებული ადგილები და ციხესიმაგრეებია დასახელებული. ტექსტიდან ისიც ჩანს, რომ მეფე მითრიდატე, ისევე როგორც მამამისი ფარსმანი, არმენიის სანინაალმდეგოდ რომსა და პართიას შორის ომში იყო ჩაბმული. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით, ტექსტში მოყვანილ გამაგრებულ ადგილთა და ციხესიმაგრეთა სახელების დამაჯერებელი და საბოლოო ამოკითხვა ვერ ხერხდება [იხ. გიორგაძე 1999:186].

ქალაქ სოხუმში (სებასტოპოლისში) 132 წლით დათარიღებული ლათინურ წარწერიანი ფილა აღმოჩნდა - HADR (ადრიანეს დროს) PER. FL(avium) A (trianum). (ლეგატი კაპადოკიის) - რომელზეც ნახსენებია რომის იმპერატორ ადრიანეს, კაპადოკიის ლეგატი, სამხედრო-ადმინისტრაციული კვინტუს ეპიუს ფლავიუს არიანე (95-175 წწ.). ჩანს, ეს წარწერა, არიანეს სებასტოპოლისის ციხესიმაგრეში წარმატებული სამხედრო-საფორტიფიკაციო საქმიანობის აღსანიშნავად არის ქვის ფილაზე ამოკვეთილი [იხ. Ломоური 1981:25 და იქ დასახ. ლიტ.].

ჩვენი თემისათვის მნიშვნელოვანი საისტორიო წყაროა რომაული სამხედრო შენაერთების არქეოლოგიურად დადასტურებული დამლები. ეს სამხედრო ნაწილები ადგილობრივ სამხედრო ძალასთან საბრძოლველად საქართველოს ტერიტორიაზე, ძირითადად შავი ზღვისპირეთში, კოლხეთში იყვნენ განლაგებული. კერძოდ, ბიჭვინტა-პიტუნტში, სოხუმ-სებასტოპოლისში, ფოთ-ფასისში, ციხისძირ-პეტრაში, გონიო-აფსაროსში და ა.შ.

პიტუნტის კასტელუმის ტერიტორიაზე, II ს-ის ფენაში აღმოჩნდა თიხის ფილის ფრაგმენტი, რომელზეც ოთხკუთხა დამლა - GXV. კასტელუმის დასავლეთ კარიბჭესთან დადასტურდა მეტად დაზიანებული მეორე დამლა. ეს დამლე-

ბი ანალოგიების მიხედვით შესაძლოა ასე გაიშიფროს - LEG(IO) XV(Apollinaris). ამ ლეგიონის ძირითადი დისლოცირების ადგილი იყო სატალა [იხ. Кигурадзе, Лордкиपანიძე, Тодუა 1987:88]. პიტიუნტ-ბიჭვინთაშივე, ინკიტის ტბასთან მდგარ საფორტიფიკაციო კოშკში, II-III სს-ის ფენაში გაითხარა თიხის ფილა, რომელზე-დაც ოთხკუთხა დამლა - LEG(IO) [იხ. ლორთქიფანიძე ოთ. 1963:105].

ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტის სოფ. მოედნის ნამოსახლარზეც ოთხკუთხა დამლიანი თიხის ფილაა აღმოჩენილი — LEG [იხ. გამყრელიძე, თოდუა 2006]. ოთხკუთხა დამლიანი თიხის ფილა დადასტურებულია ქობულეთის მუნიციპალიტეტის სოფ. ციხისძირის ციხესიმაგრის III-IV სს-ის ფენის გათხრისას – VEX.FA; VEX(illatio) FA(siana), რომელსაც ქალაქ ფასისის ციხესიმაგრისათვის დამზადებულად მიიჩნევენ [იხ. შპაიდელი 1985:134; გამყრელიძე 2002ა:86 და იქ დასახ. ლიტ.].

გონიო-აფსაროსში, ციხესიმაგრის ცენტრალურ ნაწილში, მოზრდილ ნაგებობაში არქეოლოგიურად გაითხარა დამლიანი აგურები. ერთზე იკითხება COH(ors) II; ხოლო მეორეზე (C) OH (ors) II. ისინი შეიძლება გაიშიფროს - Cohors II claudiana. აქვე აღმოჩნდა აგურის ნატეხი, რომელზედაც იკითხება Sagi(taria), რომელიც მშვილდოსანთა კოჰორტას უნდა უკავშირდებოდეს. აფსაროსის ციხესიმაგრის ერთ-ერთი კოშკის გათხრისას დადასტურდა სანათურ-ჭრაქი. მის ქვედა ფრიზზე ამოტვიფრულია ლათინური წარწერა – C.COH.AVR.C.R. წარწერა შეიძლება გაიშიფროს შემდეგნაირად - C – სახელის შემოკლება; COH(ors) – კოჰორტას აღნიშნავს; AVR(elius) – რომის იმპერატორ ავრელიუსს (161-180 წწ.); C(ivium) R(omanorum) — რომის მოქალაქე [იხ. მამულაძე, კახიძე, ხალვაში 2001:163].

იბერია-კოლხური ხანის საქართველოს ისტორიის და კერძოდ, სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის შესასწავლად საყურადღებო წყაროა ე.წ. „შაპურის წარწერა.“ იგი სამხრეთ-დასავლეთ ირანში, ძველ პერსეპოლისში (თახთაჯემშიდი; ამჟამად ქ. ისთახართან), ქ. შირაზიდან 50 კმ-ზე, ზოროასტრული რელიგიის „ზოროასტრის ქააბის,“ მთავარი ტაძრის კედელზე აღმოჩნდა. წარწერა შესრულებულია პართულ-ფალაურ, სასანურ-ფალაურ და ძველ ბერძნულ ენებზე [Sprengling 1953:25; ყაუხჩიშვილი თ. 1976:255 და იქ დასახ. ლიტ.]. „შაპურის წარწერაში“ მოთხრობილია სასანური ირანის მეფის შაპურ I-ის (240-272 წწ.) სახელმწიფო და სამხედრო-პოლიტიკური მოღვაწეობის შესახებ. აქ ნახსენებია მის სამეფოში შემავალი ქვეყნები; მის მიერ წარმოებული ძლევამოსილი ომები და სხვ. აქვე ნახსენებია იბერია, რომელიც პროსასანიდურ ქვეყნად ჩანს; აღნიშნულია იბერიის მეფე ჰამაზასპის შესახებ. კონტექსტის მიხედვით, მეფე ჰამაზასპი სასანური ირანის ხელმწიფის მოკავშირე გავლენიანი პირი ყოფილა. ჰამაზასპი (ამაზასპი), რომელიც პროსასანური ორიენტაციისაა, ვიცით „ქართლის ცხოვრებიდანაც,“ სადაც იგი მოხსენიებულია ძლევამოსილ მეფედ, კარგ სამხედრო მოღვაწედ. მას მის დიდ პაპას, ფარსმან ქველს ადარებენ. ამაზასპი რომაელებს ებრძოდა და მათთან ომში ბრძოლის ველზე დაეცა. სწორედ ეს, „იბერთა დიდი მეფე ამაზასპე“ მოიხსენიება 1996 წელს არმაზციხე-ბაგინეთში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილ წარწერაში [იხ. ყაუხჩიშვილი 1998:12].

ამრიგად, ასეთია ის მცირე წყაროთმცოდნეობითი ბაზა, რომელთა ინტერპრეტაციას და კრიტიკულ განხილვას, იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის რეკონსტრუქცია ეყრდნობა.

სამხედრო-პოლიტიკური ვითარების ისტორიიდან იბერიულ-კოლხური პერიოდის საქართველოში

ისეთ გეოპოლიტიკურ გარემოში მყოფი ქვეყნებისათვის, როგორც კოლხეთი და იბერია იყო, სამხედრო-პოლიტიკურ ფაქტორს დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ამის გათვალისწინება სრულიად აუცილებელია იბერია-კოლხეთის ისტორიის რიგი საკითხების ასახსნელად. სამხედრო-პოლიტიკური ფაქტორი ამა თუ იმ ქვეყნის გეოპოლიტიკური სინამდვილის ნაწილია. მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთზე ზოგჯერ სასიკეთო, ხოლო ზოგჯერ უკეთურ გავლენას ახდენენ. კონსტრუქციულია, მაგალითად, სამეურნეო-კულტურული ინოვაციები; დესტრუქციულია - საომარი თავდასხმის შედეგად ქვეყნის დაპყრობა, საზოგადოებრივი წყობის ტრადიციული სტრუქტურების შეცვლა, საბრძოლო მოქმედებების შედეგად სოფლების და ქალაქების დანგრევა, მატერიალურ ფასეულობათა ძარცვა-განადგურება, ქვეყნის ეკონომიკური საფუძვლის მოშლა.

ომისათვის მზადება, საომარ მდგომარეობაში ყოფნა, გამორჩეულ წინამძღოლ-პიროვნებათა აღზევებას, საზოგადოების შეკვრა-მობილიზებას და მეტ ორგანიზებულობას იწვევდა, რაც თავის მხრივ, საზოგადოების განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე აყვანაში და სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნაში გამოიხატებოდა [Claessen, Skalnik 1978:620]. ჩამოყალიბებულ, განვითარებულ სახელმწიფოში „საომარი ფაქტორი“ დადებით – ქვეყნის კონსოლიდაცია-დარაზმულობა, საზოგადოებრივი წესრიგის ამაღლება, საფორტიფიკაციო-კომუნიკაციური მშენებლობა ან უარყოფით – სახელმწიფოებრიობის დაკარგვა, ტრადიციული ცხოვრების წესის მოშლა, ეკონომიკური ზარალი – შედეგს იწვევდა.

აზიისა და ევროპის საზღვარზე მდებარე ძველი საქართველო (იბერია-კოლხეთი) სამხედრო და პოლიტიკურ-ეკონომიკური ძალის, ერთი მხრივ, ირანული და, მეორე მხრივ, ბერძნულ-რომაული სამყაროს საომარი მოქმედებების ასპარეზი იყო. ასეთ გარემოცვაში მყოფი საქართველო ძლიერი მეზობელი ქვეყნებისაგან ხშირ აგრესიას განიცდიდა.

ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუს [იხ. Меликишвили 1954] აგრესიულმა მეზობლობამ ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე მომხდურთან დასაპირისპირებლად საზოგადოების თავდაცვითი ორგანიზება და შეკვრა-კონსოლიდაცია გამოიწვია. მოცემულ საომარ ფაქტორს, შემდგომში, კოლხეთის და იბერიის სამეფოების ჩამოყალიბება-განვითარების პროცესში, საგრძნობი როლი უნდა შეესრულებინა.

დაახლოებით ძვ.წ. 720 წლიდან წინა აზიაში კიმერიულ-სკვითური ტომების (შესაძლოა, ერთი მოდგმისანი არიან) პერმანენტული შემოჭრა იწყება. ეს ნომადური, მეომარი ტომები ცხენების მეშვეობით, მთელი ჯალაბობით და ქონებით სწრაფად გადაადგილდებოდნენ. კიმერიულ-სკვითების საომარი ტაქტიკის ძირითადი საფუძველი იყო - მსუბუქად შეიარაღებული სწრაფი ცხენოსნები, რომლებიც ელვისებურად მოქმედებდნენ; მათი დიდი რაოდენობა (ყველა მამაკაცი მოლაშქრე იყო); რკინის შეიარაღება (მშვილდ-ისრები, სატევრები, ცულები და სხვ.). კიმერიულ-სკვითების ნომადური, აგრესიული ტომობრივი გაერთიანებები სამხრეთ რუსეთის ტრამალებიდან შავი ზღვის ჩრდილოეთი და დასავლეთი სანაპიროს გაყოლებით ბრძოლებით მოძრაობდნენ. ისინი ბოსფორ-დარდანელის სრუტის გადმოლახვით შეიჭრნენ წინა აზიაში [იხ. კვირკველია 1985:111] და იმ დროის მდიდარ, მონინავე ქვეყნებს დაერივნენ. კიმერიულ-სკვითების გაერთიანებებმა დაარბიეს და დააქციეს მთელი რიგი ქვეყნები,

ბრძოლებით გაიარეს წინა აზია და აქ გეოპოლიტიკური სიტუაცია გარკვეულწილად შეცვალეს.

ქართველური მოსახლეობით დასახლებული ტრანსკავკასიის ტერიტორიაზე მისვლისას მათი საომარ-აგრესიული პოტენციალი, პერმანენტული ბრძოლების შედეგად, უკვე მნიშვნელოვნად დასუსტდა. შესაძლოა, რომ ამ დროისათვის კიმერიელ-სკვითების ნაწილი ადგილობრივ მოსახლეობაში ასიმილირდა. ნაწილი კი ადგილობრივ ხელისუფალთა სამსახურში ჩადგა - მაგალითად, ურარტუს მეფე რუსა II-ის (ძვ.წ. 685-645 წწ.) ჯარში კიმერიელებიც იბრძოდნენ [Меликишвили 1954: 364].

კიმერიელ-სკვითთა დიდი ლაშქრობები არ შეხებია ტრანსკავკასიას. დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ არქეოლოგიურ მასალაში არ ჩანს კიმერიულ-სკვითური ტომების პირველი ტალღის დამადასტურებელი არტეფაქტები. აქ ზოგადად ძვ.წ. VII ს. ბოლოთი და VI ს. დათარიღებული ე.წ. სკვითური მატერიალური კულტურის ელემენტები მცირე რაოდენობით ფიქსირდება (აკინაკები, ქარქაშის ბუნიკები, ცულები, ცხენის ლაგმები). იხ. არქეოლოგიური არტეფაქტები - სოფ. კოლხიდიდან, ყულანურხვიდან, ჩობანლუკიდან, გუადიხუდან, წითელი შუქურიდან, სოხუმიდან, მერხეულიდან, პალურიდან, ნიგვზიანიდან, ბრილიდან, თლიადან, როკიდან, დვანიდან, წინამურიდან, სამთავროდან, ხოვლედან, დილმიდან, ბეშთაშენიდან, კუმისიდან, შულავერიდან, მელაანიდან [დანვრილებით იხ. ფირცხალავა 1978:31-52, ტაბ. 9-14]. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ საქართველოს არქეოლოგიურ მონაცემებში არ ჩანს ე.წ. სკვითების რაიმე საომარი მოქმედების კვალი. თუმცა არქეოლოგიური მასალიდან ისიც ირკვევა, რომ ადგილობრივი კულტურისათვის დამახასიათებელ ელემენტებთან ერთად, ზოგიერთ სამარხში, იშვიათად, ე.წ. სკვითურისათვის მიკუთვნებული ესა თუ ის ნივთიც ჩნდება. ამდენად, მათი მცირე ნაწილის ადგილობრივ მოსახლეობასთან ასიმილაცია არ არის გამოსარიცხი. ალბათ, ეს სწორედ ის ნაწილია, რომელმაც ადგილობრივ მოსახლეობას, სამხედრო საქმის თვალსაზრისით, ახალი, მსუბუქად შეიარაღებული, ცხენოსან-მეომართა ტაქტიკა და იარაღი გააცნო.

ძვ.წ. VI საუკუნეში ქართველური ხალხით დასახლებულ ცენტრალურ, დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიის მეზობლად აქემენიდური ირანის იმპერია ჩამოყალიბდა, რომელმაც ხმელთაშუა ზღვიდან ინდოეთამდე და სპარსეთის ყურიდან არალის ზღვამდე ტერიტორიები გააერთიანა [Дандамаев 1985]. ამ უზარმაზარმა იმპერიამ, ბუნებრივია, დიდი როლი ითამაშა ტრანსკავკასიის ქვეყნების განვითარებაზე. აქემენიდებმა ტრანსკავკასიის სრული დამორჩილება ვერ შეძლეს, ალბათ რთული რელიეფის და გეოპოლიტიკური ვითარების გამო, მაგრამ სამხრეთ ტრანსკავკასიაზე კი განავრცეს თავისი ზეგავლენა, იმპერიის XIX სატრაპიაში შეიყვანეს და წლიურად 300 ტალანტს ოქროთი ახდევინებდნენ (ჰეროდოტე, ისტ. III, 94).

ძვ.წ. 400-410 წლებისთვის აქემენიდებს კოლხები, მოსინიკები და ხალიბები აღარ ემორჩილებოდნენ (ქსენოფონტი, ანაბასისი, VII, 8, 25). მეფე არტაქსერქსე II-ს (ძვ.წ. 404-359 წწ.) აუმხედრდა ძმა - კიროსი, რამაც განაპირობა აქემენიდიანთა გავლენის ერთგვარი დასუსტება იმპერიის პერიფერიებში, კერძოდ, სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიაშიც.

ძვ.წ. 401 წელს კაპადოკიისა და ლიდიის (მცირე აზიაში) მმართველმა უფლისწულმა კიროსმა ირანის მეფე არტაქსერქსე II-ს წინააღმდეგ სამეფო ტახტის წასართმევად ომი წამოიწყო. როგორც ზემოთაღნიშნულ ვახსენეთ, ამ ომში ბერძენი

დაქირავებული მეომრების ერთ-ერთი სამხედრო ხელმძღვანელი იყო ქსენოფონტი, რომელმაც აღწერა ბრძოლები და ის ტერიტორიები, სადაც ქართველური მოდგმის ხალხი ცხოვრობდა. ქალაქ ბაბილონთან მომხდარი ბრძოლის შედეგად უფლისწული კიროსი დაიღუპა, ხოლო მისი ჯარი დაიშალა; დაქირავებული, ომებში გამობრძმედილი დაახლოებით 10.000 მეომარი ბერძენი გაემართა სამშობლოში. გზად მათ სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიაზე გაიარეს, სადაც ადგილობრივ ქართველურ მოსახლეობასთან, უმეტესად ბრძოლით, ზოგჯერ მოლაპარაკებებით, მძიმედ და რთულად იკაფავდნენ გზას. 10.000-იან ჯარს დიდი რაოდენობით სურსათი დასჭირდებოდა, რაც ბერძენი მეომრების ადგილობრივებთან ბრძოლის ძირითადი მიზეზი იყო. ზოგ გამაგრებულ ქალაქს, რომელიც მოიცავდა სიმაგრეთა მთელ სისტემას, ბრძოლებით, შტურმით იღებდნენ, ზოგს კი ვერ იღებდნენ და ამიტომ გვერდს უვლიდნენ. ბერძენმა მეომრებმა მრავალი გამაგრებული ქალაქი გაიარეს, რომელთა გამაგრების სისტემა ქსენოფონტის გადმოცემით სხვადასხვანაირი იყო. მაგალითად, მათ ვერ შეძლეს ერთ-ერთი ციხე-სიმაგრის აღება: „როდესაც ბერძენები ამ მთიან ქვეყანაში მივიდნენ (ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა) ... გადანვეს და მიატოვეს თავისი სიმაგრეები, რომლებიც ადვილად ასაღებად ეჩვენებოდათ...“. „... ერთი ციხე-სიმაგრე მათი დედაქალაქი იყო...“, „... მას გარშემო ღრმა თხრილი ჰქონდა და ამიტომ მისადგომად სახიფათო იყო. ჰოპლიტმა მეომრებმა ... იერიში მიიტანეს ციხე-სიმაგრეზე. მათ უკან მისდევდნენ მეთაურები, რომლებიც სურსათს და სხვა ქონებას აგროვებდნენ.“ ... „როცა ბერძენებმა საბრძოლო იერიშით ვერ შეძლეს ციხე-სიმაგრის აღება, რადგან მას გარშემო განიერი თხრილი და მიწის ყრილი ჰქონდა შემოვლებული; მათზე კი ხის კედლები და მრავალი კოშკი იყო აღმართული, გადანყვიტეს გასცლოდნენ სიმაგრეს; მაგრამ ადგილობრივები თავს დაესხნენ ბერძენებს. გაქცევა შეუძლებელი იყო, რადგან სიმაგრიდან ხრამის გადალახვა მხოლოდ სათითაოდ შეიძლებოდა.“... „... სიმაგრე სავსეა მრავალი სიმდიდრით, მაგრამ მისი აღება შეუძლებელია, რადგან იგი მიუვალა და არც აქედან უკან დახევვა ადვილი, რადგან (დამცველები) სწრაფად გამოვარდებიან ხოლმე ციხე-სიმაგრიდან და ხელჩართულ ბრძოლას გვიმართავენ.“ ამ ბრძოლებში ბერძენთა რაზმები უკუიქცნენ, ბევრი დაიღუპა და დაიჭრა (ანაბასისი, V, 2, 3-7).

ქსენოფონტის, რომელიც სამხედრო საქმის კარგი მცოდნე იყო, ჩანაწერებიდან ნათლად ჩანს, რომ სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიაში მცხოვრები ქართველური მოსახლეობა კარგად ფლობდა მაშინდელი სამხედრო საქმის ძირითად ელემენტებს. კერძოდ, მათ ჰქონდათ სასიმაგრო-ფორტიფიკაციული სპეციალური ნაგებობები – თხრილები, ხის სასიმაგრო კედლები, კოშკები, შიდა ციხეები, მიწაყრილები; გააჩნდათ იმ დროისათვის მოწინავე რკინის იარაღები – შუბი, სატევარი, ცული, მშვილდ-ისარი; ინდივიდუალური თავდაცვის საშუალებები - ფარი, მუზარადი, ჯავშანი; ფლობდნენ საომარ-ტაქტიკურ ხერხებს - სწრაფი იერიში, გადაჯგუფება, რელიეფის მოხერხებულად გამოყენება; იყვნენ ბრძოლაში მამაცნი, მოხერხებულნი და შეუპოვარნი (იხ. ანაბასისი III-V).

ძვ.წ. 401 წელს კოლხთა და ბერძენთა ჯარის შერკინების შესახებ, რომელიც კოლხეთის სამფლობელოების საზღვართან, მალლობზე მომხდარა, რომლის ბერძნული ფალანგით აღება რთული, მთაგორიანი რელიეფის გამო მარტივი არ იქნებოდა. მთაგორიან ადგილზე ფალანგის ქვეითთა მწკრივები უთუოდ აირეოდა და დამარცხდებოდა. ამიტომ ბერძენთა ჯარის სარდლობის (სტრატეგოსები: ქსენოფონტი, ხეირისოფოსი, ესქინე აკარნანელი, კლეანორე ერქომენელი) გა-

დანყვეტილებით „ფალანგა“ დაყვეს ცალ-ცალკე ასეულებად – ლოხებად (დაახლოებით 80-მდე) და ისინი ფრონტალურად ცალ-ცალკე დაანყვეს მონინალმდეგის განლაგების მთელ პერიმეტრზე. ეს მოხდა იმდაგვარად, რომ კოლხების წყობის ხაზს სჭარბობდა, რაც შემდგომ ფლანგებიდან შეტევის საშუალებას მისცემდათ. ლოხების ერთი მეორისაგან დაცილებული მწკრივის წინ განალაგეს სამი (თითოეულში 600-მდე მსუბუქად შეიარაღებული მეომარი - პელტასტი) მობილური, სწრაფი დანაყოფი. ამ ჭარბმა ძალამ იერიში მიიტანა მალლობზე მდგარ კოლხთა განლაგებაზე და შეუპოვარი ბრძოლის ფასად სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი სიმაღლე აიღო. ამ ბრძოლის შედეგად ბერძნები კოლხების ქვეყანაში შეიჭრნენ და შავი ზღვისაკენ გზა გაიკაფეს. შემდეგ ისინი სანაპიროზე, კოლხების ქვეყანაში, მჭიდროდ დასახლებულ ქალაქ ტრაპეზუნტში შევიდნენ (იხ. ანაბასისი IV-VIII, 17-19, 22).

კოლხეთის სამხედრო ხელმძღვანელობას ეტყობა დაზვერვის ცნობები ჰქონდა ბერძენთა საომარი გადაადგილების შესახებ. ამიტომ კოლხთა ლაშქარი საბრძოლველად მზად იყო და კოლხების საზღვართან სტრატეგიულ მალლობებზე იდგა. ეს ადგილი აღმოსავლეთ პონტოს და ლაზეთის მთიანეთში უნდა ყოფილიყო (ახლა მდებარეობს თურქეთში). კოლხები მართებულად მოიქცნენ, როცა სტრატეგიულ სიმაღლეზე განალაგეს თავისი მხედრობა. კოლხთა ძირითადი დანაყოფის სპეციალურ წყობას, სამხედრო საქმის კარგმა მცოდნემ, ბერძნების მხრიდან ამ ბრძოლის ერთ-ერთმა ხელმძღვანელმა „ფალანგა“ უწოდა (იხ. ანაბასისი IV, VIII, 17) ანუ „კოლხური ფალანგა“ [ამის შესახებ იხ. ლორთქიფანიძე გ. 1979:98]. ბერძენთა ჯარის ხელმძღვანელობამ, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვნად ჩათვალა კოლხთა ლაშქრის ხელსაყრელი სტრატეგიული პოზიცია და ტაქტიკური წყობა. ამის გამო ბერძნებმა ბრძოლის ტრადიციული ტაქტიკა შეცვალეს. ეს კი იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ „კოლხური ფალანგა“ საკმაოდ საშიში ძალა იყო.

ბერძენულ-დორიულ ფალანგას [იხ. ЖМОДИКОВ 1998:89] მიმედ შეიარაღებული (მახვილებით, შუბებით, ფარებით, მუზარადებით, საბარკლულებით, ლითონის ჯავშნებით) მეომრების - ჰოპლიტების მწკრივებად (დაახლოებით 15) დალაგებულ მწყობრს უწოდებდნენ, რომელიც მთელ საბრძოლო ხაზზე იყო განლაგებული. ფალანგა ბერძენთა ჯარის ძირითადად ტაქტიკურ დანაყოფს წარმოადგენდა და სწორ რელიეფზე მოქმედებისას შემჭიდროვებულ დამრტყმელ ფრონტის ხაზს ქმნიდა, რაც მას მრისხანე ძალად აქცევდა [Connolly 1988:41-51]. ფალანგის მწკრივების სისწორისათვის აუცილებელი იყო ფეხანყობილი სიარული, რაც მკაცრი წვრთნით, დისციპლინით და მუსიკის ხმაზე ტაქტის დაცვით მიიღწეოდა. ბერძენულმა სამხედრო წყობამ - ფალანგამ, იმ ეპოქაში არაერთხელ ნათელყო უპირატესობა ცალკეულ ჯგუფებად მოქმედ მეომრებთან შედარებით.

ძვ.წ. 401 წელს მომხდარი ბრძოლის დროს, როგორც ამას ბერძენთა ერთ-ერთი სარდალი - ქსენოფონტი გადმოგვცემს, კოლხების ფალანგა ბერძნების შეტევისას სწრაფად, მწყობრად ორად გაიყო. ამის შედეგად ფალანგის ერთი ნაწილი მარჯვნივ, ხოლო მეორე მარცხნივ გადაჯგუფდა. ამ ქმედებით კოლხების ხელმძღვანელობამ გარკვეული მანევრი ჩაატარა. მათ ფალანგის ცენტრალური ნაწილის გახსნით ისეთი მდგომარეობა შექმნეს, რომ ბერძნები შეეცაყუებინათ და შემდგომ ფლანგებიდან აპირებდნენ შეტევას. მოცემული მანევრით კოლხებმა თავიდან აიცილეს ბერძნების ლოხებისაგან გარშემოვლის საშიშროება. კოლხებმა ტაქტიკურად სწორი მანევრი განახორციელეს, მაგრამ ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა მაინც ბერძენთა მებრძოლების რიცხოვნობა სიმრავლემ ითამაშა, ისინი 10.000-მდე იყვნენ [იხ. გამყრელიძე 2010:62].

ზემოხსენებული, კოლხთა ფალანგის მანევრი, მათი წინასწარ სტრატე-

გიულ სიმალეზე განლაგება, იმის მაჩვენებელია, რომ კოლხებს სამხედრო საქმე არც თუ ცუდად ჰქონდათ დაყენებული. ჩანს, ისინი ბერძნულ, იმ დროისათვის მოწინავე სამხედრო ხელოვნებასაც კარგად იცნობდნენ. კოლხების და ბერძნების ბრძოლის ამბავს ქსენოფონტი მოკლედ შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „როდესაც მოწინააღმდეგე (ბერძენი მეომრები) შენიშნა; ისინი (კოლხი მეომრები) გამოემართნენ მათკენ და ამის მერე გაიშალნენ ნაწილი მარჯვნივ, ხოლო ნაწილი - მარცხნივ; ამგვარი გადაჯგუფებით თავისი ფალანგის ცენტრში ფართე დერეფანი შექმნეს“ (ანაბასისი, IV, VIII, 17).

თქვენ წარმოიდგინეთ, რომ კოლხებმა ჯერ კიდევ ძვ.წ. 401 წ. ზემოხსენებულ ბრძოლაში, მოწინააღმდეგის ჭარბი ძალების წინააღმდეგ, ე.წ. ქიმიური იარაღის მაგვარი რამ გამოიყენეს [იხ. გამყრელიძე 2010:64]. კერძოდ, როცა ბერძენმა ჯარისკაცებმა აიღეს კოლხების დასახლებული პუნქტები და იქ შევიდნენ, ადგილობრივებმა იქ დატოვეს სპეციფიკური თაფლი. ბერძენ „მეომართაგან ყველამ ვინც კი თაფლის ფიჭა შეჭამა, გონება დაკარგა, აღებინა, კუჭი აეშალა და არც ერთს ფეხზე დგომა აღარ შეეძლო. ისინი ვინც ცოტა ჭამა მაგრად მთვრალეებს ჰგვანდნენ, ხოლო ვინც ბევრი - შეშლილებს ან მომაკვდავებს. უმრავლესობა ეყარა ისე, როგორც დამარცხების შემდეგ ბრძოლის ველზე“ (ანაბასისი IV, 8, 20-21). კოლხი მეზობლების ამ ტაქტიკურმა ფანდმა ბერძენი მეომრები მწყობრიდან გამოიყვანა და მათი შეტევა რამდენიმე დღით შეაჩერა.

სპეციფიკური თაფლის საომარი მიზნით გამოყენება წერილობით წყაროებში აგრეთვე ძვ.წ. I ს-შია დადასტურებული. ეს ამბავი დაახლოებით იგივე ადგილებში მოხდა. კერძოდ, რომაელ სარდალს პომპეუსს „... ამოუწყვიტეს სამი სპეირა (დაახლოებით 350 მეომრიანი რაზმი - გ.გ.), რომლებიც მოძრაობდნენ ამ მთებში. მათ (მეომრების) გზებზე კრატერებით (სპეციფიკური ფართოპირიანი ჭურჭელი) დადგეს შერეული გამაცოფებელი თაფლი,“ რომაელმა მეომრებმა „... შეჭამეს ის და გაცოფდნენ; მაშინ მათ თავს დაესხენ და ადვილად დახოცეს“ (სტრაბონი XII, III, 18). ასევე ე.წ. ქიმიურ იარაღად შეიძლება ჩაითვალოს სპეციფიკური შხამიანი ისრები. კერძოდ, სპეციალური მომწამვლელი ნივთიერებით დაფარული ისრისპირები, რომლის მოხვედრის შემთხვევაში მოწინააღმდეგის მეომრები მცირე ჭრილობითაც სწრაფად იღუპებოდნენ - მაგ.: „სვანები ისრისპირებისათვის სანამლავს ხმარობენ ...“ (იხ. სტრაბონი XI, II, 19).

კოლხეთში სამხედრო მოქმედებების დროს გამოიყენებოდა „მედეას ზეთი“-ნავთობი [დანვრილებით იხ. გამყრელიძე 2001:26-32] და სხვა კომპონენტები, რომელიც თანამედროვე „ნაპალმს“ ჰგავდა თავისი მოქმედებით. კერძოდ, ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი აღწერს კოლხეთში ქ. ფასისიდან სამხრეთით ციხე-ქალაქ პეტრასთან (დღევანდელი ციხისძირი ქ. ქობულეთთან) 550 წელს რომაელებისა და ირანელების ბრძოლას, რომელშიც ადგილობრივი მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას - „მათ აავსეს ქოთნები გოგირდით, ასფალტით და ერთი სანამლავით, რომელსაც მიდიელები ნავთს ეძახიან, ელინები კი მედეას ზეთს, მოუკიდეს მათ ცეცხლი და ესროდნენ კედლის დამანგრეველ მანქანებს, რომლებიც თითქმის უმეტესობა დაწვეს“, „... მაგრამ მათ დიდხანს ვერ გაუძლეს ამას; ვინაიდან ცეცხლი, სადაც კი მოედებოდა, მაშინვე აგიზგიზდებოდა, თუ ის მაშინვე არ იყო უკუგდებული,“ „ცეცხლი ავარდა, მოედო და კოლხი მედეას სახელით ცნობილი ზეთისა და სხვა მომარაგებულ ნივთიერებათა წყალობით მთელი კოშკი და იქ მყოფი სპარსი მეომრები გადაწვა“ (პროკოპი კესარიელი, BG, VIII, 11, 36-40).

სამხედრო საქმის განვითარების გარკვეულ დონეზე მიუთითებს ალბათ ისიც,

რომ ჯერ კიდევ ძვ.წ. 400 წლებში მოიხსენიებიან ქართველური წარმომავლობის მეომრები, რომლებიც აქემენიდთა ირანის სახელმწიფოს ჯარში მოქირავნეებად მსახურობდნენ - „... ტირიბაზს ყავს ჯარი და მოქირავნეები: ხალობები და ტაოხები“ (ანაბასისი, IV, 4, 18). ისინი ომობდნენ გასამრჯელოსათვის, კონდოტიერების მსგავსად და, ბუნებრივია, პროფესიონალი მეომრები იყვნენ, ისევე, როგორც ქსენოფონტის ბერძენი მეომრები, რომლებიც უფლისწულმა კიროსმა დაიქირავა. შესაძლოა მოქირავნეებზეა ლაპარაკი ჰეროდოტესთანაც, როცა ის აღწერს ირანის მეფე ქსერქსეს მიერ, ძვ.წ. 480 წელს საბერძნეთში ლაშქრობას (ჰეროდოტე, ისტორია VII, 53-79). დაქირავებული მეომრები უნდა ყოფილიყვნენ აგრეთვე, შემდეგ, მითრიდატეს და ტიგრანის ჯარში მყოფი იბერი მეომრებიც, რომლებიც ომობდნენ „საჩუქართა მიღების სურვილის გამო“ (პლუტარქე, „ლუკულუსი“ 26). იქვე აღნიშნულია, რომ „ლუკულუსის წინააღმდეგ მტრის რჩეული და მრავალრიცხოვანი ჯარი იდგა. ჯარს წინ ცხენოსანი მშვილდოსნები - მარდები და შუბოსანი იბერები (სპეციალური დანაყოფი) უძღოდნენ. უცხო მეომართა შორის ყველაზე დიდ ნდობას, როგორც საუკეთესო მეომრებს...“ (პლუტარქე, „ლუკულუსი“ 30) სარდლობა სწორედ მათ უცხადებდა.

ძვ.წ. IV ს. მეორე ნახევარში წინა აზიაში მნიშვნელოვანი გეოპოლიტიკური ცვლილებები მოხდა. აქემენიდთა ირანის იმპერია ალექსანდრე მაკედონელის ბერძენ-მაკედონელთა ძლიერ არმიასთან ბრძოლებში დაემხო. ალექსანდრე მაკედონელის (ძვ.წ. 356-323წწ.) სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწეობის შედეგად ხმელთაშუაზლიდან მდ. ინდამდე სამყარო შეიცვალა [იხ. Шахермайр 1986; Левек 1989; Шлюмберже 1985; Эллинизм 1990]. აღმოსავლეთის ქვეყნები ბერძენ-მაკედონელთა პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების არეში მოექცა. ალექსანდრე დიდის სამხედრო-პოლიტიკური სტრატეგიისათვის დამახასიათებელი იყო – მონინააღმდეგის რესურსების და სამხედრო ძალების წინასწარი ყოველმხრივი შესწავლა-დაზვერვა; ახალი სამხედრო ტაქტიკა (ე.წ. მაკედონური ფალანგა) და ტექნიკა (ინდივიდუალური შეიარაღება და საალყო მანქანები); ზურგის საიმედო მომარაგების და კომუნიკაციების უზრუნველყოფა; მონინააღმდეგის მთავარი ძალის განადგურებისაკენ სწრაფვა; სტრატეგიული ჩანაფიქრის სისტემური, თანმიმდევრული და მიზანსწრაფული განხორციელება.

ძვ.წ. 334 წელს მცირე აზიაში ომისთვის ალექსანდრე მაკედონელს კარგად ორგანიზებული და მკაცრად დისციპლინირებული 48.000-იანი რეგულარული არმია ჰყავდა მომზადებული (იხ. პლუტარქე, ალექსანდრე მაკედონელი, 15). მისი არმია შედგებოდა - შეიარაღების მიხედვით: მძიმე, საშუალო და მსუბუქი ქვეითებისაგან და მხედრებისაგან. ამგვარი, ახალი ორგანიზაციული დაყოფა, მთლიანობაში არმიის ტაქტიკური მანევრების საშუალებას მკვეთრად ზრდიდა. მძიმედ შეიარაღებული ქვეითები და მხედრები ელიტურ დანაყოფებს წარმოადგენდნენ. ალექსანდრეს არმიის მთავარი დანაყოფი „მაკედონური ფალანგა“ იყო, რომელიც 15-დან 20-მდე მწკრივისაგან შედგებოდა. პირველი მწკრივის მეომრების შუბებს უკანა მწკრივის გრძელი შუბებიც ემატებოდა. ამგვარად, შუბის წვერების მრისხანე კედელი იქმნებოდა. ფალანგის წინ მსუბუქად შეიარაღებული მობილური ჯგუფები მიდიოდნენ, ხოლო ფალანგებს მძიმედ შეიარაღებული მხედრები უმაგრებდნენ; არიერგარდში მსუბუქად შეიარაღებული მხედრები მოძრაობდნენ [იხ. Connolly 1988:64-83].

აქვე აღსანიშნავია, რომ ასეთი რაოდენობის და ტაქტიკური დანაწილების არმიისათვის, ალბათ, ძნელი იქნებოდა მთაგორიანი რელიეფის მქონე ქვეყანაში წარმატებული მოქმედება (მაგ. კავკასიაში). აქ, შესაძლოა, მაკედონელების მხარდაჭერით სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიის ერთ-ერთმა ქართველური

გაერთიანების (მაგ. არიან ქართლის) ხელმძღვანელმა, პატრიკმა აზონმა ილაშქრა – „შემდგომად ამისა გაძლიერდა ალექსანდრე და დაიპყრო ყოველი ქვეყანა, და აღმოვიდა ქვეყანასა ქართლისასა (ალბათ, უნდა ვიგულისხმოთ მაკედონელების მიერ მხარდაჭერილი, პატრიკი-აზონი); და პოვნა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა-ქართლ - ნუნდა, ხერთუისი მტკურისა, ოძრხე მოკიდებული კლდესა ლადოსსა, თუხარისი მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქუიან ჭოროხი, ურბნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანნი მისნი, სარკინე, ციხე დიდი და ზანავი, უბანი ურიათა და რუსთავი, და დედა-ციხე სიმშუილდე, და მტუერის ციხე, რომელს არს ხუნანი, და კახეთისა ქალაქნი. ამათ ყოველთა ციხე-ქალაქთა შინა პოვნა კაცნი სასტიკად მბრძოლნი; და განუყო ლაშქარი თუისი და ყოველთა ამათ ციხე-ქალაქთა გარემოადგინნა, და თუით დადგა მცხეთას. და დაუდგინნა ლაშქარნი იმიერ და ამიერ, ზემოთ და ქუემოთ, და თუით დადგა ქსანს ზედა, ადგილსა, რომელსა ჰქუიან ნასტაკისი“ [ქ.ც.1955:17-18]. აქ დასახელებული ციხე-ქალაქების უმეტესი ნაწილი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად სადღეისოდ დოკუმენტურად არის დადასტურებული.

მოქცევაი ქართლისაი გადმოგვცემს „... თანა-ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზო(ნი), ძე არიან ქართლისა მეფისაი, და მას მიუბოძა მცხეთაი საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრის წყალი...“ [ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. 1963:81]. ციხე-ქალაქ სარკინეს ალებით ქართველური მოდგმის გაერთიანებებს შორის ქიშპობა დასრულდა. ქართლში მაკედონელთა მიერ აღზევებულმა აზონმა ხელთ იგდო ძალაუფლება [ქ.ც. 1955:17-19]. ამის შემდეგ, როგორც ჩანს, ქართლში აზონის მიერ განსხვავებული წესრიგის დამყარება დაიწყო და მმართველობის ახალი ფორმები შემოვიდა (პრობერძნულ-მაკედონური). აზონის ხელისუფლებას „ასი ათასი კაცი“ [იხ. ქ.ც. 1955:18] იცავდა. ქართლის (იბერიის) სამეფოს კონსოლიდაციის პროცესი ჩანს მტკივნეულად მიმდინარეობდა. ცალკეული მხარეების წარჩინებულ მეომართა გუნდები უცხო ძალის გამოყენებაში ხედავდნენ გამოსავალს, რათა უპირველესები გამხდარიყვნენ და მთელი ძალაუფლება ხელთ ეგდოთ. ამ დაუნდობელ ბრძოლებში ხან ბუნთურქებს (ალბათ კიმერიელ-სკვითებს), ხან ირანელებს, ხანაც ბერძენ-მაკედონელებს იყენებდნენ. რალაც ეტაპზე პატრიკოსმა (მამაუფალმა) აზონმა ბერძენ-მაკედონელთა დახმარებით იმძლავრა. თავისი ძალაუფლების გასამაგრებლად აზონმა ცალკეულ წარჩინებულთა და მათ მხარდამჭერთა მიმართ უმკაცრესი ღონისძიებები გაატარა [იხ. ქ.ც. 1955:20].

აზონს დაუპირისპირდა მცხეთელი წარჩინებული ფარნავაზი თავისი მომხრეებით, რომელიც აგრეთვე გარკვეულწილად უცხო ძალას დაეყრდნო. ამ დაპირისპირებას აზონის ხელისუფლების დამხობა მოჰყვა. ფარნავაზს შეუკავშირდა კოლხეთის (ეგრისის) გავლენიანი წარჩინებული პირი – ქუჯი და აზონის წინააღმდეგ საომარი სამზადისი დაიწყო. ალბათ მათ აზონის მკაცრი პოლიტიკით უკმაყოფილო სხვა წარჩინებული მხედრებიც მიიმხრეს და უცხო ტომის ხალხსაც უხმეს; ამით „განიმრავლეს სპანი“ და „ეგრისით შეკრიბეს ურიცხვინი სპანი და მომართეს აზონს“ [ქ.ც.1955:23]. ჩანს, კოლხეთი ფარნავაზის წინააღმდეგობის ერთ-ერთი ცენტრი იყო. აზონის და ფარნავაზ-ქუჯის შეიარაღებულ მომხრეთა შორის შეტაკება - საბრძოლო მოქმედებებით გამოწვეული ნგრევის მოწმობაა ალბათ საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებული ძვ.წ. IV ს-ის მინურულის გადამწვარი ნამოსახლარები. ასეთი დანგრეულ-გადამწვარი ნამოსახლარები არქეოლოგების მიერ შესწავლილია - სოფ. მთისძირში, ადგიშვილების გორის გამაგრებული სამოსახლო [გამყრელიძე 2002ა:111-121]; სოფ. ვარციხეს-

თან ვარდიგორა [ჯაფარიძე 1977:43-50]; ვანის ნაქალაქარზე - ე.წ. თეთრი შენობა და 211, 193 ნაკვეთების ძეღურბათქაშიანი ნაგებობა; სამადლოს [Гагошидзе 1979], ციხიაგორას [Шкитишвили 1976:60-65], ურბნისის [ჭილაშვილი 1964: 35-37] გადამწვარი სასიმაგრო ნაგებობები [იხ. გამყრელიძე 2002:37-38, 111-121].

ბრძოლებში დამარცხებული აზონი კლარჯეთისკენ (სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიაში) იხევს და იქ თავის სამემკვიდრეო მამულში მაგრდება. ფარნავაზს და აზონს შორის გადამწყვეტი ბრძოლა ქალაქ არტაანთან (მდებარეობს მდ. მტკვრის ზემო დინებაზე, ახლა თურქეთში - ქ. არდაჰანი) მოხდა. აქ „... იქმნა ბრძოლა დიდძალი; და მოსწდეს ორგნითვე ურიცხუი; ხოლო იძლივნეს ბერძენნი (აღბათ აზონის დამხმარე ძალები - გ.გ.) ფარნავაზისგან. ილტვოდა ბანაკი მათი და მოკლეს აზონ, და ურიცხუნი სპანი მათნი მოსრნეს და ტყუე ქმნნეს“ [ქ.ც.1955:23]. წერილობით წყაროებში ასახულ ამ საომარ პერიპეტებში ამკარად ჩანს ალექსანდრე მაკედონელის ბერძენ-მაკედონელთა იმპერიის და მისი მემკვიდრეების აგრესიული ინტერესები კავკასიაში. ამ ინტერესებს ისინი ადგილობრივი წარჩინებულის, კლარჯი აზონის ხელით ახორციელებდნენ.

ძვ.წ. 323 წლიდან, ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ, მის სარდლებს შორის დაიწყო ომები, რაც საბოლოოდ იმპერიის ნანგრევებზე რამდენიმე სახელმწიფოს წარმოშობით დასრულდა. იბერია-კოლხეთის მეზობლად სელევკიდების ვრცელი სამეფო აღმოჩნდა [Бикерман 1985]. ქართლის (იბერიის) გაერთიანებისათვის და მასში პირველობისათვის ადგილობრივ წარჩინებულთა შორის მიმდინარეობდა ბრძოლები. ეს ის პერიოდია, როდესაც ომებმა ალექსანდრეს მემკვიდრეებს შორის იმპერიის განაწილებისათვის კულმინაციას მიაღწია. აზონიც და ფარნავაზიც ურთიერთქიშპისას იყენებდნენ გარეშე სამხედრო ძალებს (ე.წ. საგარეო ფაქტორი). როგორც ჩანს, ალექსანდრეს სარდლები აქტიურად ერეოდნენ იბერიელ წარჩინებულთა პირველობისთვის ბრძოლებში. ისინი დაინტერესებულნი იყვნენ, რომ თავისი ზეგავლენა წინა აზიის უკიდურეს ჩრდილოეთით – ტრანსკავკასიაში გაეგრძელებინათ.

ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისში ფარნავაზმა მოახერხა მთელი ქართლის და კოლხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის გაერთიანება. მან საფუძველი ჩაუყარა ფარნავაზიანების სამეფო დინასტიას. წერილობითი წყაროები მას მიაწერს იბერიის სამეფოს სამხედრო-ორგანიზაციის რეფორმებს. მეფე ფარნავაზმა სახელმწიფო სამხედრო-ადმინისტრაციულ პროვინციებად (საერისთავოებად) დაყო, რომელთა სათავეში საერო და სამხედრო ხელისუფლებით აღჭურვილი, ერთგული წარჩინებულები დააყენა [ქ.ც. 1955:24-26].

ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით ეგრისმა (კოლხეთმა) და ქართლმა (იბერია) რთული ისტორიული გზა განვლეს. ეგრისის სახელით ქართულ წერილობით წყაროებში ზოგჯერ მთელი დასავლეთ საქართველო აღინიშნება - „ხოლო ეგროსს მისცა ქუეყანა ზღვის ყურისა, და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა ან ჰქვიან ლიხი; დასავლით ზღუა; ჩრდილოთ ... სადა წარსწუთების წუერი კავკასისა“ [ქ.ც. 1955:5]. მაშასადამე, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ეგრისს გარკვეულ პერიოდში აღმოსავლეთით საზღვრავს ლიხის ქედი; დასავლეთით - ზღვა, ჩრდილოეთით - კავკასიონის მთები, რომელიც აღწევს ზღვამდე მდ. ფსოუსთან; ხოლო სამხრეთით აჭარა-ლაზეთის მთიანეთი - „მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად, და მისცა არსიანთგან ზღუამდე. და მერვე, ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა“ [ქ.ც. 1955: 24]. ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროების შედარებისას ეგრის-ქართლის კონკრეტული საზღვრები ძნელად გასარკვევი ჩანს.

ეგრისი უმეტესად იხსენიება, როგორც საერისთავო – „და მერვე, ქუჯი, იყო ერისთავი ეგრისისა“ [ქ.ც. 1955:24].“ და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვითგან მთამდე, რომელსა შინა არის ეგრისი და სუანეთი და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ“ [ქ.ც. 1955:23-24]. ეგრისი ჰერეთისნაირი სტატუსის მქონე ოლქად არის ნახსენები – „და დაიპყრეს ბერძენთა თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი ზღვითგან არსიანამდე. და დარჩა ვარაზ-ბაქარს ქართლი თვინიერ კლარჯეთისა და ჰერეთი და ეგრისი“ [ქ.ც. 1955:136]. ანდა „და მეფობდა ესრეთ მირიან მცხეთით გაღმართ ქართლს, სომხითს, რანს, ჰერეთს, მოვაკანს და ეგრს“ [ქ.ც. 1955:65; შეად. ჯანაშია 1952:307].

გარკვეული დროიდან სახელი ეგრისი დასავლეთ საქართველოს კრებითი სახელია (ისეთივე, როგორც ბერძნულ-ლათინური წყაროების „კოლხიდა“). ის ხან დიდი ტერიტორიის მომცველია (მთელი დასავლეთ საქართველო), ხან კი მცირე. მაგ., ეგერ-სვანები [იხ. Бузанд 1953:15] ან „ქართლის ცხოვრების“ „შიდა ეგრისი“ [ქ.ც. 1955:185], ანდა კიდევ, კლავდიოს პტოლემეაიოსის ეკრიტიკე [ლომოური 1955:45], რომელსაც ეგერ//ეგრისის დამახინჯებულ ფორმად მიიჩნევენ [ჯავახიშვილი 1960:404]. „სომხურ გეოგრაფიაში,“ რომელიც ადრინდელი, ბერძნული გეოგრაფიების გავლენითაა დაწერილი, ეგრისის ტერიტორიაზე აღინიშნება ოთხი მხარე - „კოლხიდა, რომელიც არის ეგერი, მდებარეობს პონტოს ზღვის აღმოსავლეთით .... საზღვრავს იბერიას. ეგერი იყოფა ოთხ მხარედ: მანრილი, ეგრისი-ეგრევიკა, ლაზეთი, ჭანივი რომელიც არის ქალდეა. აქ არის ბევრი მთა, მდინარე, ქალაქი, ციხე, სოფლები და სავაჭრო ადგილები“ [Армянская география 1877:38].

ქართულ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები, რომლის მიხედვითაც აზოს და შემდგომში ფარნავაზის დროს (ძვ.წ. IV ს-ის ბოლო - III ს-ის დასაწყისი) კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული, სანდოდ გამოიყურება [Меликишвили 1959:290]. ამ დროისათვის კოლხეთის სამეფო დასუსტებულია და ველარ უძლებს, ერთი მხრივ, მთიდან, ხოლო მეორე მხრივ, აღმოსავლეთიდან შემოსევებს. იგი თანდათან კარგავს ტერიტორიებს. ჯერ აღმოსავლეთ, ხოლო შემდეგ შიდა კოლხეთზეც ვრცელდება იბერიის პოლიტიკური გავლენა.

ზემოსხენებულს მხარს უბამს დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მონაცემები. კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში, რომელიც ადრე ერთგვაროვანი იყო, შეინიშნება ცვლილებები; ძვ.წ. III საუკუნეში ეს ცვლილებები კიდევ უფრო გაღრმავდა. მკვეთრი განსხვავება შეიმჩნევა შიდა და ზღვისპირა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში [ლორთქიფანიძე 1972:40]. ამ პერიოდში შიდა კოლხეთის მატერიალური კულტურა იბერიულ გავლენას განიცდის. პირველად ეს აისახა დაკრძალვის ახალი წესის გაჩენაში - ესაა ქვევრსამარხები. კოლხეთში ქვევრში დაკრძალვის წესის გაჩენა, უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ძვ.წ. IV ს-ის მინურულიდან, იბერიიდან არის სავარაუდო. ამგვარი სამარხებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა რამდენადმე განსხვავდება ადრე არსებულისაგან და მიგვითითებს ცვლილებებზე შიდა კოლხეთის ტერიტორიაზე [ლორთქიფანიძე 1972:40]. ქვევრსამარხებში ნაპოვნი ნივთები უმეტეს შემთხვევაში მცირერიცხოვანია და ღარიბული. საბრძოლო იარაღი მათში იშვიათად გვხვდება.

შიდა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში ცვლილება პირველად საირხის ლომინაურში [ნადირაძე 1975:99], ითხვისში [აბრამიშვილი 1963:7] და ვანში [ლორთქიფანიძე 1977:20] წითლად მოხატული იბერიულის ნაირი კერამიკის გაჩენით აღინიშნა. განსაკუთრებით საყურადღებოა მსხლისებურტანიანი, ბრტყელ-

ძირა, ცალყურა, პირგადაძლილი და წითელი საღებავით გაფორმებული დოქების აღმოჩენა. წითლად მოხატული ამგვარი ჭურჭელი სრულიად უცხოა ძვ.წ. VI-IV სს-ის კოლხეთისათვის, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში ისინი ბევრია დადასტურებული - ციხიაგორას დაჭრილების სამაროვანი [ნაკაიძე 1980:28], თეთრინყარო [ბოხოჩაძე 1963:27], თბილისი [ქორიძე 1958:47], ასურეთი [Куфтин 1948:8] და ა.შ. ამგვარი ჭურჭლის პირველი, მოყვითალოდ ანგობირებული ნიმუშები (ვანის №9 სამარხი და ითხვისის №2 სამარხი) იბერიიდან არის შეტანილი. შემდგომში ამგვარი ფორმის და გაფორმების კერამიკა (უანგობო), ადგილობრივ დამზადებული, უკვე მრავლად გვხვდება დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილ ქვევრსამარხებში.

ცვლილება შეიმჩნევა კოლხური ხელოსნობის ისეთ მკვეთრად გამოხატულ დარგში, როგორიც ოქრომჭედლობაა. ძვ.წ. V-IV სს. ოქროს და ვერცხლის ნივთების დამზადებაში შეიმჩნევა გეომეტრიული ფორმების (სამკუთხედი, რომბი, კონუსი, წრე) და გაფორმების ტექნიკის (ცვარა, დაკეჭვნა, გრეხვა) მდგრადობა. გავრცელებულია რომბიანი დიადემები, სხივანა საყურეები, ჭვირულბურთულებიანი საყურეები, ყელსაბამები, სასაფეთქელები - ვანი, ითხვისი, მთისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ბრილი, საირხე, სოხუმი, ზუგდიდი და ა.შ. [დანვრილებით იხ. ჭყონია 1981:6]. კოლხური ოქრომჭედლობა ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოდან გარკვეულ კრიზისს განიცდის. ეს შესაძლოა გამოწვეული იყოს სამხედრო მოქმედებების შედეგად ქვეყნის ეკონომიკის დაცემით. ძვ.წ. III საუკუნიდან იცვლება ფორმები და გაფორმების ხერხები, შემოდის ახალი სიუჟეტები.

დასავლეთ საქართველოს ხუროთმოძღვრებაში, კერძოდ, შიდა კოლხეთის არქიტექტურულ მასალაზე, იბერიის გავლენა აისახა, მაგალითად - საირხეში, ვანში, მთისძირში. მსგავსება შეიმჩნევა იბერიის - არმაზციხე, წინამური, ლართისკარი [Апакидзе, Николаишвили 1985:44], ციხიაგორა [Цкитишвили 1976:60], სამადლო [Гагошидзе 1979:62], უფლისციხე [ხახუტაიშვილი 1970:22] და კოლხეთის სამშენებლო წესებში (აღიზის აგურის და ქვათლილების გამოყენება; ქვათლილების მშრალი წყობა და ერთმანეთთან დაკავშირების წესი). ფორმის მხრივ გარკვეული სიახლოვე აღინიშნება სამადლოს და ვანის კრამიტს შორის [Гагошидзе 1979:62]; ვანის, სოფ. მთისძირის, ციხიაგორას, სამადლოს და მცხეთის კრამიტების ნიმუშებშიც თითქოს მსგავსება აღინიშნება. საინტერესო ფაქტია, რომ რიყის ქვით საძირკვლის გაკეთება აღმოსავლეთ საქართველოში დადასტურებულია დედოფლის მინდორზე, ურბნისში, საყარაულო სერზე, ხოლო კოლხეთში ის მხოლოდ ძვ.წ. III ს-ში გვხვდება. ანგარიშგასანწევია მსგავსება სამადლოს, სარკინეს და ვანის ნაქალაქარების ტერასებზე დაგეგმარებაში. სამადლოს ზოგიერთი სამშენებლო ქვის პეტროგრაფიული შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ასეთი ჯიშის ქვა (ეკლარის კირქვა) მოიპოვება მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში ქ. ქუთაისის მახლობლად. აქ ახლაც ამუშავებენ ეკლარის ქვის საბადოებს. ამ კარიერზე უფრო ახლო სამადლოსთან ამგვარი ჯიშის ქვა არ მოიპოვება (ანალიზები ჩაატარეს გეოლოგებმა მ. ხუჭუამ და თ. ქუთათელაძემ; იხ. Гагошидзе 1979:53).

კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში გარდატეხის მიმანიშნებელია ისიც, რომ ძვ.წ. IV საუკუნის ბოლოდან აღარ იჭრება კოლხური თეთრი, რომელიც აქამდე მთავარი მონეტაა კოლხეთის სამონეტო მიმოქცევაში [იხ. Дундуа 1987:9]. იბერია-სა და შიდა კოლხეთში ძვ.წ. III ს-დან ძირითადად ვრცელდება ალექსანდრე მაკედონელის და ლისიმახეს სახელზე მოჭრილი მონეტები. შემდგომში ამ სტატერების მინაბაძების ადგილობრივი ნიმუშები საკმაო რაოდენობით გვხვდება საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში.

ძვ.წ. IV ს-ის მინურულის საომარი მოქმედებების შედეგად, დაინგრა ვარციხის „გიორგობიანების გორის,“ ვანის ნაქალაქარის და სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ნაგებობები. სამწუხაროდ, შიდა კოლხეთში ამ პერიოდის სხვა ნაგებობები ჯერჯერობით ცოტაა მიკვლეული და გათხრილი. სოფ. ვარციხის „გიორგობიანების გორაზე“ აღმოჩენილი ნაგებობა დანგრეულ-გადამწვარი ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარში [ჯაფარიძე 1977:43]. ამავე დროსაა გადამწვარი ვანის ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასის თეთრი ქვით ნაგები შენობა და ზედა ტერასაზე (ნაკ. 211 და 193) გათხრილი ძეგურ-ბათქაშიანი ნაგებობა. ძვ.წ. IV საუკუნის მინურულისათვისაა დანგრეული სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ძეგურ-ბათქაშიანი თავდაცვითი ნაგებობა (შენობის დანგრევის დრო რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეთოდითაა განსაზღვრული) [იხ. გამყრელიძე 1982:56-63, 93].

კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში ზემოთ აღნიშნული ცვლილებები შეიძლება, ერთი მხრივ, აზოს (აზონ) და, მეორე მხრივ, ფარნავაზ-ქუჯის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამონვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით აიხსნას. როგორც ცნობილია, ქართლის (იბერიის) სამეფოს ჩამოყალიბების რთული პროცესი სწორედ ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მიჯნაზე მიმდინარეობს. ამ დროისათვის შიდა კოლხეთიც ქართლის სამეფოს ფარგლებში ერთიანდება.

არიან-ქართლიდან, ანუ ირანის ქართლიდან (მდინარე მტკვრის, ჭოროხისა და არაქსის სათავეების ახლომახლო ტერიტორია – იხ. ჰეროდოტე, III, 94) მოსულმა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აღზევებულმა აზომ, ჯერ ქართლის გეოგრაფიულ-სტრატეგიული, მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყარი, ცენტრი - მცხეთის ტერიტორია დაიმორჩილა, ხოლო შემდგომ ქართველური მოდგმის ხალხით დასახლებული სხვა მხერეებიც დაიქვემდებარა. ერთგვარად აზო ქართველურ ენაზე მოლაპარაკეთა გამაერთიანებლად გვევლინება: „და მას მიუბოძა მცხეთა საჯდომად და საზღვარი დაუდვა მას ჰერეთი და ეგრის წყალი...“ [ძველი ქართული აგიოგრაფიული... 1963:81].

სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით საინტერესოა აზოს დროინდელი ქართლის (იბერიის) დასავლეთი საზღვრის დადგენა. ამ მხრივ გასარკვევია, თუ დასავლეთ საქართველოს რომელ მდინარეს ეწოდებოდა „ეგრის წყალი.“ ქართული ისტორიოგრაფიაში ეგრისწყლის მდებარეობის შესახებ გამოთქმულია რამდენიმე მოსაზრება [იხ. ბერაძე 1967:131]. შესაძლოა, რომ ეგრისწყალში იგულისხმებოდეს დღევანდელი ერისწყალი [იხ. ლომოური, 1981:31]. „მოქცევაი ქართლისაის“ ზემოთ მოყვანილ ნაწყვეტში ეგრისის დასავლეთ საზღვრად ეგრისწყალია დასახელებული. აქ ნახსენები არ არის ზღვა, რომელიც აქვე ახლოა და ისეთი ბუნებრივი საზღვარია, რომ მისი აღუნიშნაობა გარკვეულ ახსნას მოითხოვს. „მოქცევაი ქართლისაის“ ავტორმა ალბათ რაიმე რეალური მიზეზი იცოდა, რის მიხედვითაც კოლხეთის ზღვისპირეთი არ შევიდა აზო-ფარნავაზის დროინდელი ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში. ამის ასახსნელად ფრიად საინტერესოა არქეოლოგიური მონაცემები, რომლის მიხედვითაც დასავლეთ საქართველოს ძვ.წ. III ს. ზღვის სანაპიროს და შიდა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში აღინიშნება მკვეთრი განსხვავება [იხ. ლორთქიფანიძე 1972:40]. „მოქცევაი ქართლისაის“-ზე უფრო გვიანდელი წერილობითი წყარო „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთაში“ აზოს სამფლობელოს დასავლეთ საზღვრად ზღვაა დასახელებული [იხ. ქ.ც.1955:19].

მას შემდეგ, რაც ფარნავაზმა კლარჯეთში გაქცეული აზო საბოლოოდ დაამარცხა, იგი უკან, ქართლში მობრუნდა და დაიწყო ადმინისტრაციული რე-

ფორმების ჩატარება [ქ.ც. 1955:23-24]. ფარნავაზმა ქუჯის საერისთავოდ დაუმტკიცა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვიდან მთამდე მდებარე ტერიტორია. აქვე აღნიშნულია, რომ ეგრისწყლის იქით, ზღვამდე მონაკვეთი, ეგრისის საერისთავოს აღარ ეკუთვნის - „ხოლო ეგრის წყალს ქუემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკვიდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა. ... და მისცა ქუჯის ქვეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვითგან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი აღაშენა ციხე-გოჯი“ [ქ.ც. 1955:24].

ზღვისპირეთში, მდ. რიონსა და ეგრისწყალს შუა მდებარე მონაკვეთის გარდა, აზო-ფარნავაზის ეპოქაში კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ, საფიქრებელია, ბერძნულ-რომაულ სამყაროსა და იბერიას შორის ბუფერული „ქალაქ-პოლისები“ წარმოიშვა. მათ გაჩენაში გარკვეული როლი ითამაშა კოლხურ დასახლებებთან „ბერძნული კოლონიზაციის“ შედეგად წარმოქმნილმა სავაჭრო ემპორიონებმა, რომლებიც კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ ტრანსფორმირდნენ პოლისური ტიპის დასახლებებად. ამის თაობაზე საინტერესოა ქალაქ ფასისის შესახებ ჰერაკლიდეს ცნობა ფასისის სახელმწიფო წყობის (პოლიტიის) შესახებ. სპეციალისტ წყაროთმცოდნეებს მიაჩნიათ, რომ „პოლიტიების“ შემუშავების თარიღი ძვ.წ. IV საუკუნის შემდგომ პერიოდს უნდა ასახავდეს [დანვრ. იხ. ყაუხჩიშვილი 1969:189].

ზღვიდან მთამდე და რიონიდან ეგრისწყალამდე ტერიტორია ეგრისის საერისთავოს ეკუთვნოდა. ფარნავაზ მეფის სიძემ, ეგრის-სვანეთის ერისთავმა აქ, სტრატეგიულად მოხერხებულ ადგილას, მდ. ტეხურის შუა წელზე, ააგო ციხე-გოჯი [ქ.ც. 1955:24]. წერილობითი და უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ციხე-გოჯი დამაჯერებლადაა გაიგივებული მდ. ტეხურას მარცხენა ნაპირზე მდებარე ნოქალაქევთან. სოფ. ნოქალაქევის ნაქალაქარის შიდა ციხეში მიკვლეულია ფარნავაზის დროინდელი კულტურული ფენა (სადაც აღმოჩნდა - კრამიტები, პირამიდისებური სანაფები, ადგილობრივი ამფორები და სხვ. [იხ. გრიგოლია, ფხაკაძე, ბარამიძე, ლორთქიფანიძე, 1973:17-38] და გალავნის გადაღმა გათხრილი ამავე პერიოდის ქვევრსამარხები და ორმოსამარხები [Гвинчидзе 1978]. ციხე-გოჯი, ერთი მხრივ, სამდინარო გზით უკავშირდებოდა მდ. რიონს, ძირითად სატრანსპორტო მაგისტრალს, ხოლო მეორე მხრივ, ეგრისის ქედის იქით სვანეთსაც აკონტროლებდა (მდ. ენგურის და მდ. ცხენისწყლის აყოლებით).

ციხე-გოჯის გარდა, დასავლეთ საქართველოში ლეონტი მროველს ნახსენები აქვს შორაპნის და დიშნის ციხეები: „ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად, და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუ(რ)ადმდე (ეგრისისა), რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ აღაშენა ორნი ციხენი, შორაპანი და დიშნა“ [ქ.ც. 1955:24]. შორაპანი თანამედროვე დაბაა შორაპნის ციხესთან, ხოლო დიშნი სოფ. ზედა დიშის ნაციხართან არის გაიგივებული [იხ. ცქიტიშვილი 1964:71; ჯაფარიძე 1990; ბრავაკაძე 1990:137].

აზო-ფარნავაზის პერიოდის კოლხეთი, ზოგიერთი ზღვისპირა მონაკვეთის გარდა, ქართლის სამეფოში ეგრის-სვანეთის საერისთავოს სახით იყო გაერთიანებული [იხ. გამყრელიძე 1985:86]. როგორც ჩანს, კოლხეთში იმხანად იმძლავრა ცალკეული სკეპტუხების გათიშულობა-დაპირისპირებამ, ხოლო ქართლში, პირიქით, მეტი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური კონსოლიდაცია მოხდა და ძლიერი ცენტრალიზებულ ხელისუფლებიანი სამეფო განვითარდა. ქართლის სამეფომ ჩამოყალიბება-გაძლიერების პროცესში კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაცია განახორციელა [დანვრილებით იხ. გამყრელიძე 1985:87-89]. ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა

დაახლოებით ძვ.წ. II-I სს. მიჯნამდე, ვიდრე კოლხეთის გარკვეული ნაწილი მითრი-დატე VI ევპატორის სამეფოს გავლენის ქვეშ არ მოექცა.

კოლხეთის ზღვისპირეთში ძვ.წ. IV საუკუნის მიწურულიდან განვითარდა პოლისური ტიპის ქალაქები - დიოსკურია [არქეოლოგიური მასალა სოხუმიდან იხ. Трапш 1969; Шамба 1980; Воронов 1980], გიენოსი [არქეოლოგიური მასალა ოჩამჩირიდან იხ. Качарава 1972], ფასისი [არქეოლოგიური მასალა ფოთის მი-დამოებიდან იხ. გამყრელიძე, 2002; Gamkrelidze 1990:223], ქობულეთ-ფიჭვნარი [არქეოლოგიური მასალა იხ. კახიძე 1971], ხოლო შიდა კოლხეთი (resp. ეგრი-სი) იბერიის სამეფოს პოლიტიკურ გავლენას დაექვემდებარა [დანვრილებით იხ. გამყრელიძე 1985:86-97]. იბერიის სამეფოს გავლენის ქვეშ მყოფი შიდა კოლხეთის სტრაბონისეული (იხ. XI, II, 18) სკეპტუხიები (resp. საერისთაოები) – საირხე [იხ. ნადირაძე 1990], ქუთაისი [იხ. ლანჩავა 1975; ჯიქია 1977], ნოქალაქევი [იხ. ზაქა-რაია 1981, ლომოური 1981:18], ვანი [არქეოლოგიური მასალა იხ. კრებ. „ვანი,“ 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1983] და სხვები გარკვეული დამოუკიდე-ბლობით სარგებლობდნენ [იხ. გამყრელიძე 2002:27-58]. ამგვარი ტერიტორიული დანაწილება განვითარდა, პირველ რიგში, ფიზიკურ-გეოგრაფიული, ეკონომი-კურ-კომუნიკაციური და სამხედრო-სტრატეგიული მდგომარეობის საფუძველზე. როგორც ჩანს, ზოგიერთი თემი უფრო დანიშნულა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ საქალაქო ცენტრად. შემდგომ სწორედ ეს ცენტრები დაედო საფუძველად სკეპ-ტუხიებად დანაწილებას. ეტყობა, იმიტომაც აგებდა იბერია შორაპნის და დიმნის ციხე-ფორპოსტებს, რომ ეს სეპარატისტული გამოვლინებები დაეთრგუნა.

კოლხეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური განვითარების შესახებ ფრი-ად ცოტა წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემი მოგვეპოვება. ამ კუთ-ხით საყურადღებოა კოლხეთის შესახებ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ შემო-ნახული ცნობა: „თუ როგორ იყო სახელგანთქმული ძველად ეს ქვეყანა...“ „...შემდეგ მემკვიდრე მეფეებმა სკეპტუხიებად დაჰყვეს ქვეყანა და ჰქონ-დათ ზომიერი ძალაუფლება“ (სტრაბონი, XI, II,18). როგორც სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ამ ნაწყვეტიდან ჩანს და არქეოლოგიური მონაცემებიც ამას მოწმობენ, დაახლოებით ძვ.წ. V საუკუნისათვის კოლხეთში უკვე გაფორმებუ-ლია ფიზიკურ-გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ-კომუნიკაციურ საფუძველებზე წარმოქმნილი ტერიტორიული ერთეულები, რომელთა სათავეში ადგილობრივი დანიშნურებული გვარის წარმომადგენლები იდგნენ. ამ ტერიტორიებიდან შემდგომ ზოგიერთი უფრო დანიშნულა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ რეგიო-ნად საქალაქო ცენტრით. ასეთებია, მაგალითად, „ვანი,“ „ქუთაისი,“ „საირხე“ და სხვ. სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ნაწყვეტიდან ნათლად ჩანს, რომ კოლხეთი სკეპტუხიებად დაანაწილეს, რაშიც უნდა იგულისხმებოდეს ქვეყნის დაყოფა გარკვეულ ტერიტორიულ-სამმართველო ერთეულებად. ეს დანაწილება, ალბათ, ხელისუფლებამ ჩაატარა, რათა, ერთი მხრივ, გაადვილებოდა სამხედრო-ადმინის-ტრაციული მართვა, ხოლო მეორე მხრივ, მეტი პოლიტიკური ცენტრალიზაცი-ისათვის მიეღწია [იხ. ინაძე 1961:783].

საფიქრებელია, რომ პირველ ეტაპზე ისინი უფრო ტომობრივ-ტერიტორიული ერთეულებია, ხოლო თანდათან ერთ-ერთი ამ ერთეულის არისტოკრატიული გვარი წინაურდება და ახერხებს დანარჩენების დაქვემდებარებას. სწორედ ეს არისტოკრა-ტიული გვარი შემდეგ სამეფოს უკეთ სამართავად და ხელისუფლების განსამტ-კიცებლად ადმინისტრაციულ რეფორმებს ატარებს. აქ ალბათ ისეთივე რეფორმე-ბი ტარდება, როგორიც შემდგომ ქართლში გაატარა მეფე ფარნავაზმა [იხ. ქ.ც. 1955:24]. დროთა განმავლობაში კოლხეთის საგამგებლო ერთეულებს შორის მოხდა

გარკვეული დიფერენციაცია, რადგან აქაური რეგიონული ფიზიკურ-გეოგრაფიული და აგროკლიმატური პირობები არათანაბარია (მაგ., რიონის დაბლობის სკეპტუხიები უფრო მდიდარი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მთიანი გურიის). ამან შემდგომში, დაახლოებით ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარში, საგამგებლოებს შორის ურთიერთდაპირისპირება გამოიწვია, რაც საბოლოო ჯამში კოლხეთის სამეფოს დასუსტებით და იბერიასთან მისი ინკორპორაციით დასრულდა.

საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, იბერიის მეფე ფარნავაზმა ეგრისის საერისთავო დაუმტკიცა ქუჯის, რომელიც, როგორც ჩანს, ადრეც ფლობდა კოლხეთის ნაწილ ტერიტორიას. ახლა ფარნავაზმა მას ტერიტორიები გაუფართოვა, სამეფო ხელისუფლების ადმინისტრაციული უფლებებიც უბოძა; და გააყოლა ცოლად და ამით სამეფო დიდმოხელედ აქცია. საყურადღებოა, რომ რვა ერისთავიდან საისტორიო წყაროში მხოლოდ ქუჯია მოხსენიებული [ქ.ც. 1955:24]. ქუჯი წარმომავლობით ძველი არისტოკრატიული გვარიდან იყო და ქართლის მეფის კოლხეთში ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში წვლილი მიუძღოდა. საფიქრებელია, რომ ანალოგიური სიტუაცია შეიქმნა ძვ.წ. V ს-ის კოლხეთში, სადაც ადმინისტრაციული რეგიონების სათავეში მეფის ხელისუფლებისადმი ლოიალურად განწყობილი ადგილობრივი სამხედრო-არისტოკრატიული გვარის წარმომადგენლები რჩებიან, რომელთაც სახელმწიფო მოხელის ფუნქციაც აქვთ. ამდაგვარი უნდა ყოფილიყო კოლხეთში ის იერარქიული კიბე, რომლის თავშიც გამაერთიანებელი ხელისუფალი - მეფე იდგა, ხოლო მას დიდმოხელე სამხედრო არისტოკრატები მოსდევდნენ. ეს, მაშინ ხდება, როდესაც არისტოკრატია არცთუ ისე ძლიერია და მათი სოციალური სტატუსიც ჯერჯერობით მკვეთრად არ არის გამოხატული. სტრაბონის თქმით, ქვეყანაში მათ „ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება“ (სტრაბონი, XI, II, 18). შემდგომში, როცა ისინი მომძლავრდნენ, ცალკეული სკეპტუხიების დამოუკიდებლობისაკენ სწრაფვა დაიწყო, რაც ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოს კოლხეთის სამეფოს დასუსტება-დაშლით დამთავრდა და სკეპტუხიები ცენტრალურ ხელისუფლებაზე ფორმალურად დამოკიდებულ ერთეულებად გარდაიქმნენ. ეტყობა, სწორედ ამის მერე კოლხეთში ჯერ აზომ, ხოლო შემდეგ ქუჯის, ადგილობრივი ერთ-ერთი ძველი სკეპტუხიის არისტოკრატიული გვარის წარმომადგენლის, საშუალებით ქართლის მეფე ფარნავაზმა იმძლავრა.

ძვ.წ. II-I სს. მიჯნიდან კოლხეთის პოლიტიკურ ჰორიზონტზე, ახალი საგარეო-საომარი ფაქტორი, პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორი გამოჩნდა. მითრიდატეს დროის პონტო-კოლხეთის ურთიერთობის საკითხებს მრავალი მკვლევარი შეეხო, მაგრამ სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ შესახებ დღემდე აზრთა სხვადასხვაობაა [ისტორიოგრაფია იხ. Reinach 1890; Манандян 1940:89; Максимова 1956; Инадзе 1968; Лордкипანიძე Г. 1970; Молев 1976; Ломоури 1979; Шелов, 1980:28-43; Немировский, 1980:154; Дундуа, Лордкипანიძე 1985:601; სანიკიძე 1956; გოზალიშვილი 1965; დუნდუა 1974:146; გამყრელიძე 1989:59-69 და მათში მითითებული ლიტერატურა].

ძველი საქართველოს ზღვასთან ახლო მდებარე რეგიონებში მცხოვრებლებს, სახმელეთო ბრძოლების გარდა, საზღვაო ბრძოლების გამოცდილებაც ჰქონდათ. ამის შესახებ ცნობები შემონახულია ბერძნულ-ლათინურ წერილობით წყაროებში. ქსენოფონტი გადმოგვცემს, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. 401 წელს ბერძენთა ჯარს საომარი ოპერაციების დროს ერთ-ერთმა ქართველურმა მოსახლეობამ – მოსინიკებმა ე.წ. საზღვაო სადესანტო მხედრობა მიაშველეს. კერძოდ: „... გამოგიგზავნოთ ნავები და მებრძოლები, რომელნიც თქვენთან ერ-

თად იომებენ...“, „... ისინი (მოსინიკები) მოვიდნენ მთლიანი მორისაგან გამოთ-
ლილი სამასამდე ნავით. ყველა ამ ნავში სამ-სამი მეტრძოლი იჯდა; ორი ამათ-
განი იარაღს ისხამდა და ნაპირზე გადმოდიოდა, ხოლო ერთი კი რჩებოდა ნავში;”
„... ნაპირზე გადმოსულები (დესანტირებულები) დაენწყენენ ამგვარად: დაიყვნენ
ასეულებად ცალკეული დანაყოფების მსგავსად, მწყობრად“, „...ყველას ხელში
ექჩირა სუროს ფოთლის ნაირი ფარი, ... შუბი.“ „...მათ ემოსათ მკვრივი ტილოს
ქიტონები, ... თავზე ტყავის მუზარადები ეხურათ“ ... „მათ ჰქონდათ აგრეთვე
რკინის ორლესული საბრძოლო ცულები; როცა მწყობრად დაენწყენენ ერთ-ერთმა
მათგანმა სიმღერა წამოიწყო, სხვებმა (ამ სიმღერას) ტაქტს ფეხი აუწყეს და გაე-
მართნენ საბრძოლველად“ (იხ. ანაბასისი V, IV, 9-14). ჰიპოკრატეც აღნიშნავს, რომ
მდ. რიონის (ფასისის) ქვემო ნელზე ადგილობრივი მცხოვრებლები „დაცურავენ
აღმა-დაღმა მთლიანი მორისაგან გამოთლილი ნავებით, რადგან აქ არხები ბევრია“
(ჰაერთა, წყალთა... 15). კოლხების სამხედრო ფლოტილიის შესახებ ცნობა მოი-
პოვება, აგრეთვე, ძვ.წ. III ს. ავტორ აპოლონიოს როდოსელთანაც [არგონავტიკა,
II, 1090; IV, 235]. აქვე აღსანიშნავია, რომ სოფ. ყოლოთოში აღმოჩენილ ძვ.წ. III ს.
ბრინჯაოს ინტალიოზე (ინახება საქ. სახ. მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტში, ინვ.
№ 696) გამოსახულია ნიჩბებიანი კატარღა, რომელიც შესაძლოა ნავ-კამარა იყოს.

კოლხეთის სანაპირო ის სტრატეგიულ-კომუნიკაციური მხარე იყო, რომე-
ლიც აუცილებლად სჭირდებოდა პონტოს სამეფოს თავისი ჩრდილო შავიზღვის-
პირა ტერიტორიების ზედამხედველობისათვის. აქედან გამომდინარე, სრულიად
ბუნებრივია, რომ მითრიდატემ, დაიკავა რა კოლხეთი (დასავლეთი კოლხეთი),
მის ადმინისტრაციულ ცენტრად აქცია ქალაქი დიოსკურია, რომელსაც მისცა
მონეტის მოჭრის უფლება [მონეტების შესახებ იხ. Лордкипанидзе Г. 1970:18].
სწორედ აქ დასვა მითრიდატემ მის მიერ გამოგზავნილი მმართველი (სტრაბონი,
XI, II, 18). სწორედ აქ, თავის კოლხურ რეზიდენციაში, დაიზამთრა პომპეუსისგან
დევნილმა მითრიდატემ (აპიანე, 101).

ზღვის სანაპიროს დაკავების დროისათვის პონტოს სამეფო სამხედრო-ეკო-
ნომიკურად ძლიერი იყო. სწორედ ეს იყო, ალბათ, ძირითადი მიზეზი იმისა, რომ
იბერიის სამეფო მოლაპარაკების შემდეგ (იხ. მემნონი, 30) გაჩუმდა და მითრიდა-
ტემ კოლხეთის სანაპირო ქალაქები შეიერთა. იბერიის სამეფოს გავლენის ქვეშ
კი შიდა კოლხეთი დარჩა [დან. იხ. გამყრელიძე 1985:86-97].

ანგარიშგასანევია, აგრეთვე, პლუტარქეს ცნობა: „იბერები პონტომდე აღწე-
ვენო“ და იბერები ალბანებთან ერთად „ყველაზე უფრო უდიდესნი“ არიანო (პომ-
პეუსი, 34). მემნონი (30) აღნიშნავს, რომ მითრიდატემ მოკავშირეებად შეიამხანა-
გა პართები, მიდიელები, ფრიგიელი მეფეები და იბერი მეფე, საიდანაც ჩანს,
რომ მითრიდატეს და იბერთა მეფეს შორის ადგილი ჰქონდა რალაც მოლაპა-
რაკება-შეთანხმებას. სიტუაცია მკვეთრად შეიცვალა კოლხეთში პონტო-რომის
პირველი ომის დასასრულისათვის, როცა მითრიდატემ მარცხი განიცადა საბერძ-
ნეთში. აქ იფეთქა აჯანყებამ. აჯანყებულებმა მოითხოვეს, რომ მითრიდატეს
მეფედ შვილი დაენიშნა. მითრიდატე იძულებული გახდა შეესრულებინა აჯანყე-
ბულების მოთხოვნა და კოლხეთის მეფედ გაამწესა შვილი - მითრიდატე ფი-
ლოპატორი ფილადელფი. ამ აჯანყება-არეულობაში, სავარაუდოა, რომ იბერიის
ხელისუფალთა ხელიც ერია; ისარგებლეს რა მითრიდატეს წარუმატებლობებით,
ისინი შეეცადნენ დასავლეთ კოლხეთში მისი გავლენა დაესუსტებინათ და ამით
თავისთვის მომგებიანი მდგომარეობა შეექმნათ. ძვ.წ. 85 წ. დარდანოსის ზავის
შემდეგ მითრიდატემ მოიცალა კოლხეთისათვის: ურჩი შვილი, რომელიც მამის
საწინააღმდეგო ინტრიგებში (კოლხეთში მითრიდატეს მონინააღმდეგეები; იბე-

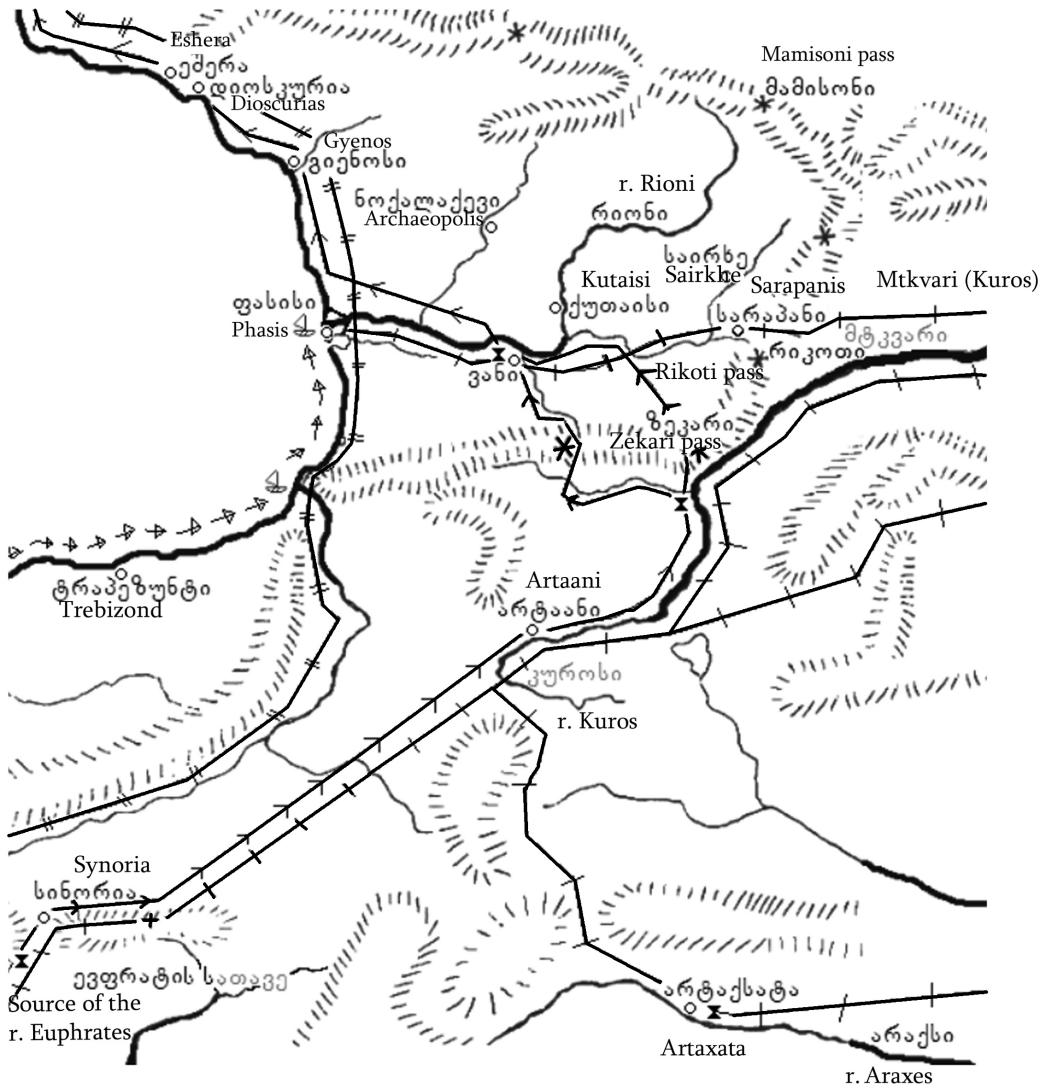
რიის სამეფოს პოლიტიკა) ჩაება, სიკვდილით დასაჯა და დასავლეთ კოლხეთში უნინდელი მდგომარეობა აღადგინა (იხ. აპიანე, „მითრიდატე“, 64).

რომთან ომების დროს, ბუნებრივია, მითრიდატე ეცდებოდა საიმედო ზურგი ჰქონოდა. ამიტომ ის მოერიდებოდა იბერიის სამეფოსთან ურთიერთობის გამწვავებას. იბერთა ხელისუფალიც, ალბათ, კარგად იყენებდა მითრიდატეს ამგვარ განწყობას, ხან სამოკავშირეო ხელშეკრულებას უდებდა (იხ. მემნონი, 30), ხან დასავლეთ კოლხეთში ხალხს უჯანყებდა (აპიანე, „მითრიდატე.“ 64), ხანაც პომპეუსისაგან დევნილ მითრიდატეს ებრძოდა (აპიანე, მითრიდატე.“ 101). გაუმართლებლად გვეჩვენება აზრი, რომ იბერებს ეშინოდათ - მითრიდატეს დამარცხების შემდეგ რომი ჩვენ მოგვადგებო, და მხოლოდ ამიტომ მიემხრნენ მითრიდატეს. პონტო-რომის პირველი ომის დროს იბერია რომის პოლიტიკური ინტერესების არეალში არ ექცეოდა.

პონტო-რომის მესამე ომის დასასრულს პომპეუსისაგან დევნილი მითრიდატე სამი ათასი მეომრით მიდის ქალაქ სინორიაში (სინორეგა), რათა სული მოითქვას და მხედრობას აღჭურვილობა შეუვსოს (იხ. აპიანე, „მითრიდატე.“ 101). აქედან მითრიდატე ჯარითურთ თავისი სიძის - ტიგრანისკენ გაემართა, „მაგრამ ტიგრანმა იგი არ მიიღო და თანაც ასი ტალანტი ჯილდოდ შეჰპირდა მას, ვინც მის თავს მიუტანდა. ამიტომ მითრიდატემ ევფრატის სათავეს გზა აუქცია და კოლხეთში გადავიდა“ (პლუტარქე, „პომპეუსი,“ 32). ამასვე ადასტურებს დიონ კასიუს კოკეიანოსი – „თავის იმედებში მოტყუებული მითრიდატე გაემართა კოლხეთისაკენ...“ („რომის ისტ.“, XXXVI,50). მითრიდატე გადავიდა მდინარე აფსაროსზე (ჭოროხ-ოლთუ) და იქიდან მდ. მტკვრის ხეობაში. იგი ზღვის სანაპირო გზით არ წასულა, რადგან იცოდა, რომ აქ პომპეუსის ბრძანებით ჩასაფრებული იყო სერვილიუსი სამხედრო-საზღვაო ფლოტით (იხ. პლუტარქე, „პომპეუსი,“ 34). სერვილიუსს, ეტყობა, მთასა და ზღვას შორის ვიწრო სანაპირო [აფსაროსის ვიწრო გასასვლელის შესახებ იხ. Latyshev 1904:447] ჰქონდა ბლოკირებული და მითრიდატეს რაზმებს ელოდებოდა.

მითრიდატე შეიჭრა ხოტენეში, ბრძოლით გაიკაფა გზა (აპიანე, „მითრიდატე.“ 101) და შემდეგ დაუყვა მდ. მტკვრის ხეობას, აქედან ფოცხოვი-ქვაბლიანი-ჭუბრაულის ხეობაში გადაინაცვლა, რადგან მტკვართან იბერებთან შეტაკება მოუხდა (აპიანე, „მითრიდატე.“, 101). ეტყობა, მათთანაც, როგორც ტიგრანთან, საქმე გართულებული ჰქონდა, და გაემართა „მეფისწყაროს“ გადასასვლელისაკენ (შესაძლოა, აგრეთვე, რომ მითრიდატე გადავიდა ზეკარის გადასასვლელზე და შემდეგ ხანისწყალ-რიონის გზით მიაღწა „ვანს“). ეს გზა შემდეგ მდ. სულორის წყალგამყოფ ქედამდე აღწევს და ხეობაში ეშვება. იგი არცთუ ძნელად სავალია და სირთულით დაახლოებით ლიხის ქედის გადასასვლელების მსგავსია. ადგილობრივი მცხოვრებლები მას ახლაც იყენებენ სასიარულოდ (ამ გზაზე სოფ. სულორთან „საკაკილეში“ ძვ.წ. IV-1 სს.; მდ. ყუმურის ხეობაში სოფ. გაილოურთან „მსხალთაში“ ძვ.წ. III-1 სს. არქეოლოგიური მასალებია დადასტურებული [იხ. გამყრელიძე 1982:32], ამ ადგილებზე მიუთითებს ალბათ სტრაბონი, როცა გადმოგვცემს, რომ მითრიდატე „მთების გადაღმა კოლხეთში გაიქცაო“ (იხ. სტრაბონი, XII, III,28).

მითრიდატეს ძალების მოკრება და აღჭურვილობის შევსება ესაჭიროებოდა. მას ხომ ისევ რომთან ბრძოლის დიდი გეგმები უტრიალებდა თავში (იხ. აპიანე, „მითრიდატე.“, 102), რაც უზარმაზარ თანხებს მოითხოვდა. მითრიდატეს გზაზე კი მდ. სულორის ხეობაში მდიდარი ქალაქი სური (ვანი) მდებარეობდა (ვანი-სურის შესახებ იხ. [Хоштариа 1960:47; ყაუხჩიშვილი 1987:131], პლინიუს სეკუნდუსი აღნიშნავს: „... ფასისს, რომელსაც ერთვის დიდი მდინარეები ჰიპოსი

ბრძოლები
Battles

პომპეუსი
Pompey

ფარნაკე
Pharnaces

მითრიდატე
Mithridates

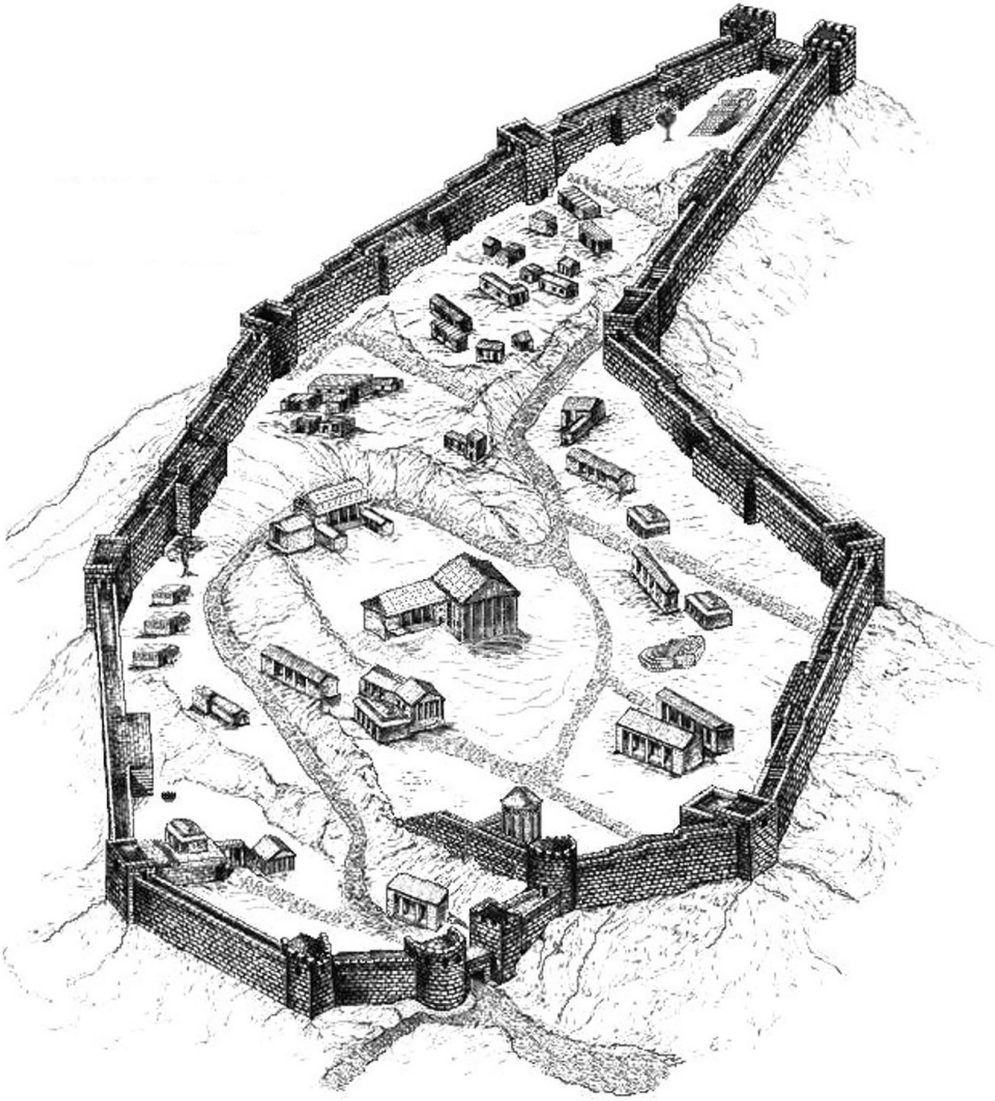
სერვილიუსი
Servilius

(ცხენისწყალი, გ.გ.) და კიანეოსი, ახლა არსებობს მხოლოდ სურიუმი, რომელსაც სახელი ჰქვია მდინარის, რომელთანაც მდებარეობს (ეტყობა მდ. სულორი, გ.გ.). ეს მდინარე ფასისს ერთვის იქ, სადამდეც შეიძლება ნავებით ნაოსნობა“ [იხ. Latyshev 1904:178]. ვანის ნაქალაქარის, საერთოდ და კონკრეტულად მისი საფორტიფიკაციო სისტემის, თავდასხმების შედეგად დანგრევის შესახებ გამოთქმულია სხვადასხვა მოსაზრებანი [იხ. Хоштариа 1960:47; კაკაბაძე 1959:35; Лордкиპანიძე Г. 1970:129; Дундуа 1987:127; Тодуа 1990:68; გამყრელიძე 1989:66; ლორთქიფანიძე ოთ. 1968:133; შეადარე, Лордкиპანიძე 1972:106-125; ინაძე 1986:32-53; გამყრელიძე 1989:59-69].

ვანის ნაქალაქარზე (ახლანდელ ქ. ვანთან) აღმოჩენილია ძვ.წ. II-I სს. საზოგადოებრივი, სატაძრო-საკულტო და ძლიერი საფორტიფიკაციო ნაგებობების ნაშთები. ქალაქს ჰქონდა მძლავრი სამშენებლო პოტენციალი: კრამიტის, ალი-ზის აგურის დამამზადებელი და რუსტირებული ქვის სათლელები; მშენებლობის ადგილას მასალის მიმტანი საშუალებები და ა.შ. რაც მთავარია, ყველაფერი ამის ამოქმედება მოითხოვდა გარკვეულ ორგანიზაციულ გამოცდილებას და სამშენებლო-საინჟინრო ცოდნას; სატევრები, შუბები, საბრძოლო ცულები, ისრის პირები, ჯავშნის ფირფიტები, ფარები, ცხენის აღკაზმულობა, ქვის ყუმბარები, შურდულის ქვები, ურნალის თავი და სხვ. (არქეოლოგიური მასალა იხ. კრებ. „ვანი,” 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1983). ეკონომიკურად ძლიერი იყო ქალაქი „ვანი“. აქ, ხელოსნობა და ვაჭრობა კარგად იყო განვითარებული. მას ჰქონდა სასოფლო-სამეურნეო მიწები - დაბლაგომი, მთისძირი, შუამთა, გაილოური, კეჭინარა, გორა, ბაგინეთი, ინაშაური, სულორი „საკაკილე,” ძულუხი, ბზვანი და მათ ურბანისტულ ცენტრს წარმოადგენდა. ქალაქს მძლავრი თავდაცვითი სისტემა ჰქონდა და, ბუნებრივია, დამცველი რაზმებიც ეყოლებოდა.

მთების გადალახვის შემდეგ („მეფისწყაროს“ ან „ზეკარის“ გადასასვლელი) სამი ათას ერთგულ მეომართან ერთად, მითრიდატემ (აპიანე, „მითრიდატ.“, 101; სტრაბონი, XII, III, 28) დაარბია და გაძარცვა „ვანის“ მდიდარი ქალაქი. არქეოლოგიური მონაცემები ადასტურებს, რომ ქალაქი ძვ.წ. I ს. შუა ხანებში დანგრეულია, ძირითადად, ორჯერ [იხ. ლორთქიფანიძე ოთ. 1968:141]. საფიქრებელია, რომ პირველად ის დაანგრია და გაძარცვა მითრიდატემ, ხოლო მეორედ პომპეუსმა, რომელმაც დაამარცხა იბერიის მეფე არტოკი და შეიჭრა კოლხეთში. პომპეუსმა ქალაქის მიმართ „იმოქმედა დაშინებით“ (იხ. დიონ კასიუსი, „რომის ისტ.“, XXXVII, 3) და ბრძოლით. ის „კოლხეთში შეიჭრა“ (პლუტარქე, „პომპეუსი,” 34). პომპეუსმა „კოლხებთან, ალბანელებთან, იბერებთან, არმენიელებთან ... და სხვა აღმოსავლელ ხალხებთან წარმატებული ბრძოლებით განავრცო რომაელთა ძალაუფლება...“ (იხ. აპიანე, „მითრიდატეს ომები,” 114). მეორე ნგრევის კვალიც ვანის ნაქალაქარზე კარგად ჩანს. პირველი ნგრევის ფენაში ძირითადად გვხვდება არქიტექტურული დეტალების ნატეხები, კერამიკული მასალა, მონეტები. პონტოს მონეტები, ეტყობა, მითრიდატეს მეომრებისაა.

მითრიდატე, ქალაქის გაძარცვის შემდეგ, თავისი მეომრებით გადავიდა მდ. ფასისზე (რიონი) და გაემართა ქალაქ დიოსკურიისაკენ. მან აქ რომის წინააღმდეგ ახალი გეგმების შემუშავებაში გაატარა ზამთარი (იხ. აპიანე, „მითრიდატ.“ 101), ხოლო შემდეგ „ხმელეთის გზით“ წავიდა ბოსფორში (დიონ კასიუსი, „რომის ისტ.“ XXXVI, 50), რადგან საზღვაო გზა რომაელებს ჰქონდათ ბლოკირებული. „დაამარცხა თუ არა იბერები, პომპეუსი კოლხეთში შეიჭრა. მდინარე ფასისის სანაპიროზე მას შეეგება სერვილიუსი თავისი ფლოტით, რომლითაც იგი პონტოს იცავდა“ (იხ. პლუტარქე, 1957:117). პომპეუსმა კოლხეთში დაამარცხა და

ვანის ნაქალაქარის რეკონსტრუქცია.

Vani, reconctruction of ancient town.

ტყვედ იგდო სკეპტუხი ოლთაკე (აპიანე, „მითრიდატ.“ 117). საინტერესოა, რომ ამდაგვარივე სახელის (Otaces) იბერთა სამხედრო რაზმის წინამძღოლს იხსენიებს რომაელი ავტორი ვალერიუს ფლაკუსიც [იხ. Latyshev 1904: 210]. შესაძლოა აქ ერთიდაიმავე სამხედრო პირზე იყოს საუბარი. მითრიდატეს მიერ ქალაქის გაძარცვის და დიოსკურიისაკენ წასვლის შემდეგ, ქალაქის მესვეურებმა ალბათ დაიწყეს მისი თავდაცვითი სისტემის სახელდახელო აღდგენა-გამაგრება. პომპეუსს არ გასჭირვებია მითრიდატეს მიერ გაძარცული ქალაქის აღება. მეორე ნგრევის კვალი მხოლოდ ზოგიერთ არქეოლოგიურ უბანზე დასტურდება [იხ. ლორთქიფანიძე ოთ. 1968:141]. ქალაქი არსებობას პომპეუსის დალაშქვრის შემდეგაც აგრძელებს, მაგრამ მისი ეკონომიკური საყრდენი უკვე მოშლილია.

ვანის ნაქალაქარის არქეოლოგიური მასალიდან ირკვევა, რომ ყუმბარსატყორცნი (ლოდსატყორცნი), ონაგრის ან ბალისტას ტიპის მანქანებს როგორც თავდამსხმელები, ასევე ქალაქის დამცველები იყენებდნენ. თავდამსხმელები ყუმბარებით ქალაქის ნაგებობებს, ხოლო ქალაქის გარნიზონი მომხდურებს ყუმბარებით სააღყო მანქანა-მონყობილობებს უზიანებდა. ქვის ყუმბარები, უმეტესწილად, ვანის ნაქალაქარის აღმოსავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში, თავდაცვითი კედლის და კარიბჭის კომპლექსის ნანგრევებში დადასტურდა. ყუმბარსატყორცნი მანქანები ალბათ, ძირითადად გალავანთან იყო განლაგებული, რათა მონინაალმდეგის დასაზიანებელ ობიექტებთან უფრო ახლო ყოფილიყო. ყუმბარსატყორცნიდან ნასროლი ჭურვი მონინაალმდეგეს 150-200 მ-ზე წვდებოდა და აზიანებდა. ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ტუფის ქვისაგან გამოთლილი მრგვალი ბირთვების, ყუმბარების დიამეტრი 10-დან 30 სმ-მდეა. შესაბამისად, ისინი სხვადასხვა კალიბრისა იყო. ასეთი, სპეციალურად, მრგვალად გამოთლილი ყუმბარები, ეტყობა ძირითადად ქალაქის გარნიზონის იყო. მომხდურები უფრო ჩვეულებრივ, არა მრგვალ ლოდებს იყენებდნენ სატყორცნად, რომლებიც მდ. რიონის ქალებიდან მოჰქონდათ. ყუმბარ-ჭურვების სატყორცნი მანქანები გალავანზე და კოშკებზე იყო განთავსებული. მათ გვერდზე ყუმბარების მარაგი ენყო. ვანის ნაქალაქარზე 300-მდე ქვის მრგვალად გათლილი ყუმბარაა აღმოჩენილი. საერთოდ, ყუმბარსატყორცნების დამზადებისათვის სათანადო მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა იყო საჭირო. მათი ამოქმედება კი გარკვეულ სპეციალურ მომზადებას მოითხოვდა. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ქალაქში ყუმბარმტყორცნელთა ანუ არტილერიისტთა სპეციალურად განვრთნილი მეომრები ჰყავდათ. აღსანიშნავია, რომ ასეთი იარაღი და მისი გამომყენებელი მეზრძოლები, მხოლოდ ეკონომიკურად ძლიერ ქალაქებს და სახელმწიფოებს ჰქონდათ [დანვრილებით იხ. ლორთქიფანიძე გ. 1976:170; ახვლედიანი 2003:7].

ტრანსკავკასიაში ძვ.წ. 65 წელს პირველად გამოჩნდნენ რომის რესპუბლიკის ლეგიონერები გნეუს პომპეუსს მაგნუსის ხელმძღვანელობით. რომს კავკასიაში ძირითადად იზიდავდა ეკონომიკურ-სტრატეგიული გამორჩენა; ახალი ქვეყნების თავისი გავლენის სფეროში მოქცევა; ახალი სავაჭრო გზების და საქონლის გასასაღებელი ბაზრების ხელში ჩაგდება. ფრიად საყურადღებო იყო შუა აზიიდან მომავალი გზა, კასპიის ზღვიდან მდ. მტკვარზე ლიხის ქედის გადასვლით, მდ. ფასისზე გავლით შავ ზღვამდე (პლინიუსი, VI, 50). ეს გზა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს იმის შემდეგ, რაც გაძლიერებულმა პართიის სახელმწიფომ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა ჩინეთიდან და ინდოეთიდან მომავალი სამხრეთის სატრანზიტო მაგისტრალები [იხ. Саникидзе 1953:5].

კავკასიონის ქედი კარგი წინააღმდეგობა იყო ჩრდილოკავკასიური მომთაბარე-მეომარი ტომების ტრანსკავკასიასა და მცირე აზიაში შემოჭრის რეგულირე-

ბისათვის. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა მამისონის, დარიალისა და დერბენტის გადასასვლელი. ვის ხელშიაც ეს გზები იყო, მას შეეძლო კონტროლი გაენია ჩრდილოკავკასიური მეომარი ტომების მოძრაობისათვის [ჯანაშია 1952:181]. ამასთანავე, პომპეუსს პირადი პატივმოყვარული ინტერესებიც ამოძრავებდა: მან აღმოსავლეთში შეუზღუდავი, ერთპიროვნული ძალაუფლება მიიღო და ამ პროვინციებში მყოფი ყველა ლეგიონი და სამხედრო-საზღვაო ფლოტი დაიქვემდებარა. პომპეუსს თავისი შეხედულების მიხედვით შეეძლო დაენიშნა ან გადაეყენებინა მმართველები, ენარმოებინა ომები, დაედო ზავი. აქამდე რომის რესპუბლიკაში ასეთი დიდი ძალაუფლება არავის მიუღია (აპიანე, 97).

აღმოსავლეთის ქვეყნებში პომპეუსის ჩასვლის დროისათვის ლუკულუსს მითრიდატე ევპატორთან ომი თითქმის ბოლომდე ჰქონდა მიყვანილი. პომპეუსს კი დიდებულ-სახელისათვის და მომავალი ტრიუმფებისათვის ახალ-ახალი ომები სჭირდებოდა. პომპეუსის კავკასიაში ლაშქრობა, რასაკვირველია, მხოლოდ მითრიდატე ევპატორის დევნითა და მასზე საბოლოო გამარჯვების მოპოვების ნყურვილით არ აიხსნება, თუმცაღა ერთ-ერთი მიზეზი ესეც უნდა ყოფილიყო. პომპეუსი შეიჭრა მეფე არტოკეს სამფლობელოში. იგი მალევე მიადგა სატახტო ქალაქ მცხეთას. არტოკემ, ეტყობა, ვერ მოახერხა თავისი ძალების სწრაფად მობილიზება მტრის წინააღმდეგ და გაცლა არჩია. მცხეთის აკროპოლისი მიატოვა, გადავიდა მტკვარზე და ხიდი დანვა (დიონ კასიუსი, XXXVII, 1, 2). არტოკე, რომელმაც ადრე პომპეუსს „მეგობრობა“ შესთავაზა და თვითონ კი პირველმა დაიხყო საომარი მზადება, ალბათ, დაზვერვის შედეგად საქმის კურსში იყო რომაელების საომარი გადაადგილების თაობაზე. მიუხედავად ამისა, არტოკემ, ბუნებრივია, იმდროინდელი უძლიერესი სახელმწიფოს კარგად შეიარაღებული და განვრთნილი, ბრძოლებში გამობრძმედილი ჯარისათვის ორგანიზებული წინააღმდეგობის განევა ვერ მოახერხა. ამიტომ იგი ამ შემთხვევაში ერთადერთ სწორ გზას - დროის გაყვანის ტაქტიკას დაადგა, რადგან მიხვდა, რომაელებთან პირდაპირ შეჯახებაში მათი გამკლავება გაუჭირდებოდა. ბრძოლებში ცხრა ათასი იბერიელი დაიღუპა (პლუტარქე, პომპეუსი, 34). ბოლოს არტოკემ პომპეუსს ზავი შესთავაზა. პომპეუსმა შეატყო, რომ იბერებთან პარტიზანული ხასიათის გაუთავებელი ბრძოლები მოელოდა, რაც საომარ კამპანიას გააჭიანურებდა და უარყოფითად იმოქმედებდა ლეგიონერების საბრძოლო განწყობილებაზე, და ამიტომ ზავზე დათანხმდა. იბერია „რომის მეგობრად და მოკავშირედ“ გამოცხადდა. ამგვარად, იბერია რომის მიმართ ნახევრად ვასალურ მდგომარეობაში აღმოჩნდა. სამაგიეროდ, ქვეყანა გადარჩა სრულ დარბევას და არტოკემ სამეფო ტახტი შეინარჩუნა.

იბერიასთან მოგვარებული ურთიერთობების შემდეგ პომპეუსი გადავიდა ლიხის ქედზე და „კოლხეთში შეიჭრა“ (პლუტარქე, პომპეუსი, 34). როგორც ჩანს, ძლიერ ციხესიმაგრე შორაპანს [არქეოლოგიური მასალა იხ. ჯაფარიძე 1990:6] არავითარი წინააღმდეგობა არ გაუწევია პომპეუსისათვის, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ამ დროისათვის შორაპანი, ეტყობა, არტოკეს ექვემდებარებოდა, მას კი რომთან სამოკავშირეო ხელშეკრულება ჰქონდა დადებული. სტრაბონი სარაპანისის (შორაპნის) შესახებ გადმოგვცემს: „სიმაგრეს შეუძლია დაიტიოს მთელი ქალაქის მოსახლეობა“ (XI,II,17); „კოლხეთიდან იბერიაში შესავალი დახშულია კლდეებით, სიმაგრეებითა და ხეობებით“-ო (XI,III,4). რომაელების გამოჩენის დროს შიდა კოლხეთი დანაწილებული იყო სკეპტუხიებად. საფიქრებელია, რომ მათი ნაწილი იბერიის პოლიტიკურ გავლენას ემორჩილებოდა (მაგ., შორაპანი, რომელიც უბრძოლველად გაიარა პომპეუსმა), ხოლო ნაწილი კი, ეტყობა, სეპარატისტულ, შედარებით დამოუკიდებელ პოლიტიკას ატარებდა (მაგ., „ვანის“ სკეპტუხია, რომელიც, ალბათ, ერთ-ერთ

ძლიერ რეგიონს წარმოადგენდა). მითრიდატე ევპატორის მოხელეს – მოაფერნეს კი დასავლეთი კოლხეთი (resp. პონტოს კოლხეთი) ექვემდებარებოდა (სტრაბონი, XI, II, 18).

პომპეუსი რომ მარტო მშვიდობიანი გზით არ მოქმედებდა კოლხეთში, ამაზე მიუთითებს აპიანეს ცნობა, რომ პომპეუსმა „კოლხებთან, ალბანელებთან, იბერებთან, არმენიელებთან... და სხვა აღმოსავლელ ხალხებთან წარმატებული ბრძოლებით განავრცო რომაელთა ძალაუფლება...“-ო (აპიანე, „მითრიდატეს ომები,“ 114). ამასვე აღნიშნავს ფლორუსი („მითრიდატეს ომები,“ 40) პომპეუსმა „დაამარცხა კოლხები“-ო [Latyshev 1904:258).

რომაელთა აგრესიულობის დასტურია ისიც, რომ რომში პომპეუსის ტრიუმფის დროს ტყვეთა შორის წარმოდგენილია „კოლხების სკეპტუხი ოლთაკე“ (აპიანე, 117). შესაძლებელია, რომ ოლთაკე „ვანის“ სკეპტუხთა გვარიდან იყო, რომელმაც წინააღმდეგობა გაუწია პომპეუსს [იხ. ინაძე 1987:59] (გავიხსენოთ ვანის ნაქალაქარის მეორე ნგრევის კვალი). აპიანე (მითრიდატეს ომები, 117) ტრიუმფის მონაწილეებს იერარქიული თანამიმდევრობით ჩამოთვლის; აქ ამკარად ჩანს, რომ ოლთაკე ჩვეულებრივი სარდალი კი არ არის, არამედ ძველი კოლხეთის ხელისუფალთა გვარისაა. იგი სიაში მეფეებსა და მათ შვილთა შორის არის დასახელებული [ყაუხჩიშვილი 1976:188]. ასეთი წარმომავლობა, საფიქრებელია, მას აძლევდა უფლებას, რომ ცალკე, არტოკეს პომპეუსთან დაზავების შემდეგ, კიდევ გაეგრძელებინა საკუთარი სამფლობელოების დაცვა. რომაელებს არ დაემორჩილა და კავკასიონის მთებს შეაფარა თავი კოლხთა მმართველმა ოროზმა, როგორც ამას გადმოგვცემს რომაელი ავტორი ფლორუსი (იხ. „მითრიდატეს ომები,“ X, 28) [იხ. Latyshev 1904:258; The loeb classical library 1957:186-188]. ოროზი, ჩანს, კოლხეთის რომელიღაც მხარის წინამძღოლ-მმართველი იყო, დაახლოებით ოლთაკესნაირი, რომელიც არ დაემორჩილა რომაელებს.

მითრიდატე ევპატორს დასავლეთ კოლხეთში მოაფერნე ჰყავდა მმართველად დაყენებული. მას კი წინააღმდეგობა არ გაუწევია პომპეუსისთვის. ყოველ შემთხვევაში, მოაფერნეს საბრძოლო მოქმედება წერილობითი წყაროებიდან არ ჩანს. საყურადღებოა, რომ იგი არ არის პომპეუსის ტრიუმფის სიაში. შესაძლებელია, მოაფერნემ ჯერ მითრიდატესთან ერთად დაიზამთრა დიოსკურიაში, ხოლო შემდეგ მასთან ერთად ბოსფორისაკენ გაიქცა. პომპეუსი მდ. ფასისის გაყოლებით ჩადის ზღვამდე (ეტიკობა ქ. ფასისში), სადაც მას სერვილიუსი ფლოტით შეეგება (პლუტარქე, პომპეუსი, 34). რომაელები დიოსკურიის, მითრიდატე ევპატორის კოლხური რეზიდენციის მიმართულებით აღარ წავიდნენ, რადგან შესაძლებელია, რომ მითრიდატეს გაქცევის შემდეგ ქალაქი თავისი ნებით გადავიდა პომპეუსის მხარეზე და წარმომადგენლები აახლა. სოხუმის (დიოსკურიის) არქეოლოგიურ ძეგლზე ძვ.წ. I საუკუნის კულტურული ფენები სუსტად არის წარმოდგენილი. აქ რაიმე ნგრევის კვალი ჯერჯერობით არ ჩანს. ზღვამდე მისულმა პომპეუსმა მითრიდატეს დევნა მიზანშეწონილად აღარ ჩათვალა. პლუტარქეს თქმით, „ბოსფორისა და მეოტიდის მახლობლად მცხოვრებ ტომებში თავშეფარებული მითრიდატეს დევნა ფრიად დიდ სიძნელებთან იყო დაკავშირებული. ამავე დროს, პომპეუსს აუწყეს: ალბანელები ხელახლა აჯანყდნენო. რისხვითა და შურისძიების სურვილით ანთებული პომპეუსი ალბანთა წინააღმდეგ დაიძრა“ (პლუტარქე, პომპეუსი, 34). პომპეუსს „სრულებითაც არ უნდოდა მტრის დევნა ამოდ. იგი სხვა საქმეებს აკეთებდა, რომლებიც, ასე თუ ისე, მითრიდატეს ომთან იყო დაკავშირებული და დროს აჭიანურებდა“ (პლუტარქე, პომპეუსი, 41).

მითრიდატეს დევნას პომპეუსმა მოქნილი პოლიტიკა ამჯობინა. როგორც

ჩანს, მან მითრიდატეს შვილთან ფარნაკესთან კავშირი გააბა და მისი ხელით მოუსწრაფა სიცოცხლე. პლუტარქე აღნიშნავს, რომ მითრიდატეს სიკვდილის შემდეგ ყველაფერი ფარნაკემ მიისაკუთრა და პომპეუსს შეატყობინა – „ყველაფერი ეს ჩემთვისა და რომაელებისათვის მივიღეო“ (იხ. პლუტარქე, პომპეუსი, 41). მამის „მკვლელი“ ფარნაკე პომპეუსმა „რომაელთა მეგობრად და მოკავშირედ გახადა და უბოძა ბოსფორის მეფობა...“ (აპიანე, მითრიდატეს ომები, 113). ნავიდა რა პომპეუსი აფსაროსის გასასვლელის და აღმოსავლეთ ანატოლიის გავლით გაურჩეული ალბანელების დასამოშმინებლად (დიონ კასიუსი, XXXVII,3; პლუტარქე, პომპეუსი, 35), კოლხეთის გამგებლად არისტარქე დატოვა (აპიანე, 114). პომპეუსის მიერ აღზევებული არისტარქე შესაძლოა არ იყო ისეთი მაღალი, მეფური გვარის, წარმომავლობის, რომ კოლხ სკეპტუხებს ელიარებინათ მისი სუზერენობა და ამიტომ ამჯობინა არ გაელიზიანებინა ისინი. საფიქრებელია, ამიტომ, არისტარქე შიდა კოლხეთში კი არ ჯდება, არამედ დიოსკურიას ირჩევს მთავარ რეზიდენციად, რომელიც ადრე მითრიდატეს კოლხური რეზიდენცია იყო. ქალაქი სანაპიროზე კომუნიკაციური თვალსაზრისით არისტარქესთვის რეზიდენციად უფრო მოსახერხებელი უნდა ყოფილიყო. აქედან უფრო კარგად შეიძლება იხილოს, ერთი მხრივ, კოლხეთის კონტროლი, ხოლო მეორე მხრივ, რომაელებთან კავშირი. არისტარქეს რეზიდენციის (დიოსკურია) სანაპიროზე მდებარეობის სასარგებლოდ ისიც მეტყველებს, რომ თვითონ სახელი არისტარქე – ბერძნულია. ბერძნული ეთნიკური ელემენტის სიჭარბე კი ძირითადად ზღვის სანაპიროსთვის იყო დამახასიათებელი. შესაძლოა, რომ არისტარქე წარმოშობით რომელიმე სანაპირო ქალაქის არისტოკრატიული გვარიდან იყო და ამიტომ, ბუნებრივია, აქ უფრო მყარი პოლიტიკური დასაყრდენი ექნებოდა [გამყრელიძე 1985:95]. საინტერესოა, რომ ამავე ეპოქის კოლხი სკეპტუხი ოლთაკეს სახელი ბერძნული არაა. სამწუხაროდ ის, თუ როგორი იყო არისტარქეს რეალური ძალაუფლება, ან კონკრეტულად კოლხეთის რა ნაწილი ექვემდებარებოდა მას, საისტორიო წერილობითი წყაროებიდან არ ჩანს. ჩვენთვის აგრეთვე, უცნობია, არისტარქეს მმართველობა ზუსტად რამდენ ხანს გრძელდებოდა. საგულგებნელია, რომ არისტარქე ძვ.წ. 48 წლამდე, ბოსფორის მეფის ფარნაკეს დასავლეთ კოლხეთში შემოჭრამდე მმართველობს (იხ. სტრაბონი XI, II,17).

ცნობილია, რომ რომაელები ექსპანსიის დასაწყისში მათდამი დაქვემდებარებულ ქვეყნებში კი არ ცვლიდნენ არსებულ სამმართველო-კანონმდებლური აპარატის სტრუქტურას, არამედ მას თავიანთ სამსახურში აყენებდნენ [იხ. Ранович 1949:70]. ისინი, ასევე მოიქცნენ კოლხეთში [Ломоури 1981:116]. მათ მმართველად დანიშნეს არისტარქე და მას საგამგებლო აპარატის სტრუქტურა ძველი დაუტოვეს, მითრიდატესნაირი, ალბათ კოლხეთის მმართველის რეზიდენციად იგივე დარჩა, მითრიდატესეული - დიოსკურია. საფიქრებელია, რომ შიდა კოლხეთის „სკეპტუხიებზე“ (მაგ., ოლთაკეს სკეპტუხიზე) არისტარქეს ძალაუფლება ეფემერული იყო. ჯერ კიდევ ლუკულუსი მითრიდატესთან ომის დროს აღნიშნავდა ამ მხარის სრულად დამორჩილების სიძნელეებს (იხ. პლუტარქე, ლუკულუსი, 14).

ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარში რომის რესპუბლიკაში შიდა პოლიტიკურმა ბრძოლამ განსაკუთრებულ სიმწვავეს მიაღწია [იხ. Утченко 1965:51]. პომპეუსის დამარცხების შემდეგ ძალაუფლება გაიუს იულიუს კეისარმა იგდო ხელთ. ძვ.წ. 44 წელს იულიუს კეისარი მოკლეს. ამის შემდეგ შეიქმნა ტრიუმვირატი - ოქტავიანე, ანტონიუსი, ლეპიდუსი. მალე ტრიუმვირებიც ერთიმეორეს დაერივნენ. გახანგრძლივებულმა შიდაპოლიტიკურმა ბრძოლებმა დაასუსტა რომის ძალაუფლება პერიფერიაში. თავი წამოყვეს სეპარატისტულად განწყობილმა ხელისუფლებმა. შექმნილი მდგომარეობის

გამოყენება სცადა მითრიდატე ევპატორის შვილმა, ბოსფორის მეფემ ფარნაკემაც. მან გადანყვიტა პონტოს სამეფოს მამისეულ ფარგლებში აღდგენა. დიონ კასიოსი გადმოგვცემს: „როგორც ნათქვამი იყო, მან (ფარნაკემ) მოინდომა მთელი მამისეული სამეფოს დაბრუნება და აჯანყდა სწორედ კეისრისა და პომპეუსის ურთიერთშორის ბრძოლის დროს, რადგან რომაელები მაშინ საკუთარი საქმეებით იყვნენ გართული“ (XLII,45). ნავიდა რა მამამისის ყოფილი აზიური სამფლობელოებისაკენ, ფარნაკეს, ბუნებრივია, თუ ზღვით არ ნავიდოდა, უმოკლესი გზით, კოლხეთზე უნდა გაეგლო.

ფარნაკემ არისტარქე დაამარცხა თუ შეიკავშირა, უცნობია. როგორც პლუტარქე აღნიშნავს, ფარნაკემ „ყველა იქაური მეფე და ტეტრარქოსი საამბოხოდ წააქეზაო“ (იხ. კეისარი, 50). აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ფარნაკეს მოქმედების შესახებ მხოლოდ ერთადერთი ცნობაა შემონახული, სადაც აღნიშნულია, რომ მან გაძარცვა ლევკოთეას სამლოცველო. სხვა არც ერთი წერილობითი წყარო, რომელიც ფარნაკეს ბრძოლებს ეხება, ლევკოთეას გაძარცვის შესახებ არაფერს ამბობს (იხ. დიონ კასიუსი, პლუტარქე, აპიანე). სტრაბონთან აღნიშნულია, რომ - „... ლევკოთეას სამლოცველო, ფრიქსეს მიერ აგებული, და მისი სამისნო ...; ოდესღაც ის მდიდარი იყო, ხოლო ჩვენს დროს იგი ფარნაკეს მიერ და, ცოტა მოგვიანებით, მითრიდატე პერგამონელის მიერ იქნა გაძარცული“ (XI, II,17). სტრაბონის „გეოგრაფიიდან“ ჩანს, რომ ლევკოთეას სამისნო მოსხების ქვეყანაში ფარნაკეს და შემდეგ მითრიდატე პერგამონელის საომარი მოქმედებების ასპარეზზეა საძებნელი. ეს ასპარეზი კი ფარნაკესთვის ძირითადად უნდა ყოფილიყო ბითვინია, კაპადოკია და ზღვისპირა ქალაქები (პლუტარქე, კეისარი, 50; აპიანე, 120).

ძვ.წ. 47 წელს ქალაქ ზელასთან (აღმოსავლეთ ანატოლია) იულიუს კეისარმა სასტიკად დაამარცხა ფარნაკე (იხ. პლუტარქე, კეისარი, 50; დიონ კასიუსი, XLII, 47; აპიანე, 120). დამარცხებული ფარნაკე ზღვისკენ ნავიდა ბოსფორში გადასასვლელად. ბოსფორში მას აჯანყებული ასანდრი შეებრძოლა და დაამარცხა (აპიანე, 120; დიონ კასიუსი, XLII, 47). ამის მიუხედავად, ასანდრი რომაელებმა ბოსფორის მმართველად მაინც არ დანიშნეს. ბოსფორის სამეფო იულიუს კეისარმა, სხვა ტერიტორიებთან ერთად, თავის მოკავშირე მითრიდატე პერგამონელს უბოძა. მაგრამ ბოსფორი მითრიდატე პერგამონელს ასანდრისაგან ხმლით უნდა მოეპოვებინა (დიონ კასიუსი, XLII, 48). დაიძრა რა მითრიდატე პერგამონელი საბრძოლველად ბოსფორისაკენ, გზად კოლხეთზე გაიარა (სტრაბონი, XI, II, 17). ასანდრმა მითრიდატე პერგამონელი დაამარცხა ბოსფორში ლაშქრობისას (სტრაბონი, XIII, IV,3).

რა ხდებოდა კოლხეთში ზემოხსენებული ომების დროს, წერილობითი წყაროებიდან უცნობია [გამყრელიძე 2005:108]. ერთადერთი ცნობა ამის შესახებ არის ლევკოთეას სამლოცველოს დარბევა (სტრაბონი, XI, II,17). ცნობების უქონლობა ამ ბრძოლების შესახებ იმითაც შეიძლება აიხსნას, რომ კოლხეთი, დასავლეთ კოლხეთი, ამ ომებში მხოლოდ სტრატეგიული მხარეა, სადაც უმოკლესი გზა გადიოდა ბოსფორიდან მცირე აზიისაკენ. საყურადღებოა, რომ ბოსფორსა და მცირე აზიის ბრძოლების აღწერას კი საისტორიო წყაროებში უფრო მეტი ადგილი ეთმობა. საფიქრებელია, რომ შიდა კოლხეთში შეჭრა და ადგილობრივი სკეპტუხიების ამხედრება ამ შემთხვევაში არ შედიოდა მეომარი მხარეების ინტერესებში. ბუნებრივია, არც ერთ მეომარ მხარეს არ ენდომებოდა ზურგში აჯანყებულები დაეტოვებინა, მით უმეტეს, რომ ცნობილია, მარტო ერთმა – ასანდრის აჯანყებამ, ბოსფორში როგორი ტრაგიკული შედეგები გამოიწვია ფარნაკესათვის. ამიტომ შესაძლებელია, რომ შიდა კოლხეთის „სამთავროები“-„სკეპტუხიები“ მთელი ამ ომების დროს გარკვეულ დამოუკიდებლო-

ბას ინარჩუნებდნენ.

ოქტავიანე ავგუსტუსის დროს რომის აღმოსავლური პოლიტიკა კიდევ უფრო აქტიური და მოქნილი გახდა. რომაელების მომხრე მეფე პოლემონს მიეცა განკარგულება, რომ ბოსფორში ასანდრის გარდაცვალების შემდეგ რომის ფაქტიური ძალაუფლება აღედგინა (დიონ კასიუსი, IV, 24,4). დასავლეთ კოლხეთი ამჯერად უკვე პოლემონის საბრძოლო ოპერაციების არეალში უნდა მოხვედრილიყო, რადგან ბოსფორისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობდა. პოლემონმა დასავლეთ კოლხეთი ოქტავიანე ავგუსტუსის დასტურით შეუერთა პონტოს. სტრაბონი გადმოგვცემს: „პოლემონს ჰქონდა კოლხეთი, ხოლო როდესაც ის მოკვდა (ძვ.წ. 8 წ.) მისი მეუღლე პითოდორისი ფლობდა კოლხეთს...“ (XI, II, 18). სამწუხაროდ, პოლემონის მოქმედების შესახებ კოლხეთში არავითარი წერილობითი ცნობა არ არსებობს.

შავიზღვისპირეთს რომის აღმოსავლურ პოლიტიკაში ერთ-ერთი ძირითადი სტრატეგიული ადგილი ეკავა. შავიზღვისპირეთის კომუნიკაციები აუცილებელი იყო პართიის მსგავს ძლიერ სახელმწიფოსთან ქიშპობისას. რომს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან გაჰქონდა ლითონი, ხე-ტყე, მარცვლეული, ტყავეული, სელი, ღვინო (იხ. სტრაბონი, XI, II, 17). I ს-ის რომაელი ავტორი მარკუს მანილიუსი აღნიშნავს, რომ რომაელებს კვებავს ნუმიდიელთა სანაპირო და ფასიისის ქალები (V, 376). დასავლეთ კოლხეთი პოლემონის პონტოს შემადგენლობაში იმპერატორ ავგუსტუსის დროს შედის. ამ დროისათვის დასავლეთ კოლხეთი, მართალია, უშუალოდ არ ექვემდებარებოდა რომს, მაგრამ პონტოს სამეფოს საშუალებით რომის პოლიტიკურ გავლენაში მაინც ექცევა. ამ ხანებში რომის ლეგიონერები კოლხეთის მიწაზე არ იდგნენ [გამყრელიძე 2010:111].

რომის აღმოსავლური პოლიტიკის ერთ-ერთი ქვაკუთხედი იყო აღმოსავლეთის საზღვრებთან შეექმნა ფაქტიურად მასზე დამოკიდებული, ხოლო ფორმალურად დამოუკიდებელი ქვეყნები, რომელთა ხელისაღწევა რომი სასაზღვრო რეგიონებში სათავისო პოლიტიკას გაატარებდა [Ломоури 1980:136]. ერთ-ერთი ასეთი სამეფო პოლემონის პონტო იყო, რომელშიც ზღვისპირა კოლხეთის ნაწილიც შედიოდა. პოლემონის პონტოს მნიშვნელოვანი ცენტრი – ქალაქი ტრაპეზუნტი ტერიტორიულად ახლოს მდებარეობდა მასთან. რომმა მიუხედავად ძლევამოსილებისა, მაინც ვერ მოახერხა შიდა კოლხეთის სრული დამორჩილება. ეს ვერ მოხერხდა ვერც არისტარქეს, ვერც მითრიდატე პერგამონელის და ვერც პოლემონის ხელით. რამდენადმე გამართლდა ლუკულუსის წინასწარმეტყველება, რომელიც აღნიშნავდა – ამ მხარის დამორჩილება ძალიან ძნელიაო (იხ. პლუტარქე, ლუკულუსი, 14). მართლაც, შიდა კოლხეთი თავისი ბიოგეოგრაფიით - ხეობებით, მთებით, სწრაფი, ძნელად გადასალახი მდინარეებით, უღრანი ტყეებით - ადვილად დასამორჩილებელი არ უნდა ყოფილიყო. ამას ემატებოდა, აგრეთვე, აგრესიულად განწყობილი, ძლიერი სამთავროები - სკეპტუხიები და მთის მეომარი მოსახლეობა. ზღვისპირეთისათვის კი რომაელები გარკვეული კონტროლის განევენას ახერხებდნენ. ამაში მათი ძირითადი საყრდენი უნდა ყოფილიყო სანაპირო ქალაქები, რომლებშიც, შიდა კოლხეთისაგან განსხვავებით, შედარებით ძლიერი იყო ანტიკური სამყაროს სამეურნეო-კულტურული გავლენა [შეადარე, Ломоури 1981:296]. ზღვისპირეთი ის სტრატეგიულ-კომუნიკაციური მხარე იყო, რომელიც აუცილებლად სჭირდებოდა რომს თავისი გავლენის დასამყარებლად მცირე აზიასა და ბოსფორში.

ამრიგად, თვალშისაცემია, რომ საომარი ფაქტორი მნიშვნელოვან, ზოგჯერ გადამწყვეტ როლს თამაშობდა კოლხეთ-იბერიის ისტორიული განვითარების

პროცესში. იბერიის სამეფოსთან კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაციამ კოლხეთის სამეფოს საბოლოოდ დაშლა და პოლიტიკური სტატუსის შეცვლა გამოიწვია. კოლხეთისათვის უარყოფითი გამოდგა პონტოს სამეფოს ექსპანსიაც, რომელსაც ზღვისპირეთის ანექსია მოჰყვა. შიდა კოლხეთში დაინგრა და გაიძარცვა „ვანის“ მდიდარი ქალაქი. კოლხეთი გადაიქცა პონტოს სამეფოსა და რომს შორის საომარი მოქმედებების ასპარეზად, რითაც ადგილობრივი მოსახლეობა დიდად უნდა დაზარალებულიყო. რომმა გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა კოლხეთის და შემდეგ იბერიის განვითარების პროცესზე [იხ. Zerbin, Gamkrelidze, Todua 2012; Gamkrelidze 2014] ერთი მხრივ, ეს ზემოქმედება უარყოფითი გამოდგა – ზღვის-პირეთი რომის პოლიტიკურ გავლენაში მოექცა, ხოლო ზოგიერთ რეგიონში კი, რომაელთა მოქნილი პოლიტიკის შედეგად, არასტაბილური მდგომარეობა შეიქმნა, რაც შემდგომში რომისადმი ნახევრად დაქვემდებარებული „სამთავროების“ განვითარებით დასრულდა (მაგ., სანიგეთი, მაკრონეთი, ჰენიოხეთი, ლაზეთი, აფსილეთი, აბასკეთი; იხ. არიანე, „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო,“ 11). მეორე მხრივ, რომმა - იმ დროისათვის მაღალგანვითარებულმა მონინავე სახელმწიფომ, რამდენადმე დადებითი როლი ითამაშა; კერძოდ, ადგილობრივი მოსახლეობა უფრო ახლო გაცნობო იმ დროისათვის მონინავე რომაულ კულტურას; სანაპირო ქალაქებში რომაული სავაჭრო კაპიტალი გამოჩნდა; გაეცნენ ახალ საომარ ტექტიკას და ტექნიკას.

ძვ.წ. I ს-ის მინურულიდან იბერიის სამეფოს აღმავლობის და ძლიერების ხანა დაიწყო. ამას გარკვეულწილად ხელს უწყობდა ახალი ხელსაყრელი გეოპოლიტიკური სიტუაცია. კერძოდ, რომსა და პართიას შორის გაუთავებელი ქიშპი და ომი. იბერიის ხელისუფლება რომის და პართიის ურთიერთნააღმდეგობას თავის სასარგებლოდ მოხერხებულად იყენებდა. I ს-ის პირველ ნახევარში იბერიის სამეფო იმდენად გაძლიერდა, რომ გააფართოვა თავისი საზღვრები და მედგარი ბრძოლით აიღო მდ. არაქსთან მდებარე მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი არტაქსატა. ამ დროისათვის იბერიამ დაიბრუნა სამხრეთ-დასავლეთით, მდ. ჭოროხის, მდ. მტკვრის და მდ. არაქსის სათავეების ტერიტორიები და ზღვის სანაპიროზე გავიდა [იხ. Ломоури 1981:152].

პართიის სახელმწიფოს არშაკიანთა საგვარეულო ჩაუდგა სათავეში, რომელსაც თავდაპირველად კასპიის ზღვის სანაპიროს სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარე ეჭირა, ხოლო შემდეგ, ძვ.წ. II-I ს-ში ის ამუდარიიდან ევფრატამდე გაფართოვდა. სატახტო ქალაქი იყო ქტეზიფონი მდ. ტიგროსზე. პართია აღმოსავლეთის უძლიერეს სახელმწიფოდ ითვლებოდა. პართიის ასეთი გაძლიერება რომის ამბიციებს აღმოსავლეთში საფრთხეს უქმნიდა, რის გამოც მათი საბრძოლო-პოლიტიკური შეტაკება გარდაუვალი გახდა. კავკასიისათვის პართიისა და რომის ბრძოლამ მწვავე ხასიათი მიიღო. ახ.წ. 35 წელს პართიის ხელისუფლებამ რომაელთა არმენიის ხელში ჩაგდება სცადა. იმპერატორმა ტიბერიუსმა ამ ბრძოლაში ურთიერთობის მოგვარება და მხარდაჭერა „მეგობარს“, იბერიის მეფე ფარსმანს სთხოვა.

ფარსმან I-მა სარმატთა (ჩრდილო კავკასიური ტომი) და ალბანელთა დახმავით მდ. არაქსისპირეთში პართელებთან საომრად გაემართა. მონინააღდგის ჯარს პართიის მეფის შვილი ოროდი სარდლობდა. პართელთა დიდი ლაშქარი ძირითადად ცხენოსნებისაგან შედგებოდა. იბერიის მეფის ჯარი ამ დროისათვის კი ძლიერ ქვეითთა ლაშქარს და ცხენოსანთა სწრაფ რაზმებს ფლობდა. ამას აგრეთვე იბერიის მიერ დაქირავებული სარმატი და ალბანელი მეომრები ემატებოდნენ. იბერთა მეფემ ფარსმან I-მა ჩინებულად გამოიყენა ადგილობრივი გარემო-პირობები და ბრძოლის ნაცადი ხერხები. პართიის ცხენოსანი ჯარი კი ასეთ მთავორიან გარემოში მოქმედებას მიუჩვეველი იყო. იბერიელთა ცხენოსნებმა

ჯერ ისრები სტყორცნეს პართელებს, ხოლო შემდეგ ქვეითმა ჯარმა მწყობრად მიიტანა იერიში, რამაც პართელების სრული მარცხი განაპირობა (იხ. ტაციტუსი, ანალები, IV,33-35). ბრძოლის პირველ ეტაპზე ფარსმანმა ალყა შემოარტყა მტრის საგუშაგოებს და ხელთ იგდო სტრატეგიული – საკვების, ფურაჟის და სხვა მარაგი. ტაციტუსი გადმოგვცემს – ფარსმანი „... ამხედრებული მიადგა (პართელთა სამხედრო) ბანაკს, დაარბია ფურაჟის საცავები და ალყა შემოარტყა გამაგრებულ საგუშაგოებს...“ ბრძოლის წინ ფარსმანმა სიტყვით მიმართა თავის მხედრობას: „პართელების ბატონობა არ გვინგნევია, თუ ცდას არ დავაკლებთ, დიდ სახელს მოვიხვეჭთ გამარჯვებით; ხოლო თუ (მტერს) ზურგი ვუჩვენებთ, სირცხვილსა და ხიფათში ჩავცვივდებით... აქ ვაჟკაცი მხედრობაა, იქ კი საშოვარიო“ (იხ. ტაციტუსი, ანალები, VI, 34). ამ ბრძოლაში იბერთა მეფე ფარსმანი ჯარს პირადად მიუძღოდა. მან სწორად გათვლილი მანევრით მოახერხა პართელების დამარცხება. ამის შემდგომ პართელებმა კიდევ რამდენჯერმე სცადეს იბერებთან შებმა, მაგრამ კვლავ მარცხი იწვინეს.

ახ.წ. 50-იან წლებში მეფე ფარსმან I-მა სამხედრო დახმარება აღმოუჩინა რომაელ სარდალს გნეუს დომიციუს კორბულონს, რომელიც სამხრეთ ტრანსკავკასიაში პართელებს ეომებოდა. სამაგიეროდ, იბერიამ მდ. არაქსამდე მიწები შემოიმტკიცა (იხ. ტაციტუსი, ანალები, XIV, 23). II ს. პირველ ნახევარში, იბერიის სამეფო ტახტზე ფარსმან II ქველი ავიდა (იხ. მოქცევაი ქართლისაი, სტრ. 36). ფარსმანის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“ მიგვითითებს: „... ფარსმან ქველი იყო კაცი კეთილი და უხუად მომნიჭებელი და შემნდობელი, ასაკითა შუენიერი, ტანითა დიდი და ძლიერი, მხნე მხედარი და შემმართებელი ბრძოლისა, უშიში ვითარცა უხორცო...“ [იხ. ქ.ც. 1955:51].

მეფე ფარსმან II, უკვე შეუფარავად ებრძვის რომის იმპერიას და ცდილობს მის განდევნას ზღვისპირა კოლხეთიდან და სამხრეთ ტრანსკავკასიიდან. იბერია, თავისი ინტერესების დაცვისათვის გაბედულად უპირისპირდება იმ დროისათვის სამხედრო თვალსაზრისით უძლიერეს სახელმწიფოებს, რომსა და პართიას. ხსენებული სახელმწიფოები, როგორც ჩანს, იბერიის სამეფოს ანგარიშგასაწევ ძლიერ ქვეყნად მიიჩნევდნენ. ამიტომ, იმპერატორ ანტონინუს პიუსის (ახ.წ. 138-161 წწ.) დროს იბერიას და რომს შორის ურთიერთობები გამოსწორდა.

რომაელი ისტორიკოსი ელიუს სპარტიანი მოგვითხობს, რომ რომის იმპერატორი პატივს სცემდა იბერთა მეფე ფარსმან II-ს, რადგან მისი სამხედრო მხარდაჭერა სჭირდებოდა სამხრეთ ტრანსკავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში. ამის გამო, იბერთა მეფეს ურიცხვი ძვირფასი საჩუქარი (შესაძლოა, რომ სწორედ ეს ძვირფასი ნივთებია სადღისოდ, არქეოლოგიურად აღმოჩენილი მცხეთაში; იხ. აფაქიძე და სხვ., 1955), საბრძოლო სპილო და ორმოცდაათკაციანი მეზრძოლთა რაზმი უბოძა [იხ. Latyshev 1904:293]. ახ.წ. 140 წელს ფარსმან II ამალით, დიპლომატიური მისიით, იმპერიის სატახტო ქალაქ რომში ჩავიდა. აქ მას ზემოთ შეხვდნენ და პატივისცემის ნიშნად ფარსმანის ქანდაკებაც კი აღმართეს (იხ. დიონ კასიოსი, რომის ისტორია, LXX,2) [გამყრელიძე აღ., 1959:135].

იბერიის სამეფომ მოქნილი პოლიტიკის (რომსა და პართიას შორის ლავირება) და წარმატებული ომების შედეგად საზღვრები გაიფართოვა. ქვეყანაში დიდძალი სიმდიდრე შემოვიდა, რამაც ეკონომიკური წინსვლა და წარმოების სწრაფი ტემპით განვითარება გამოიწვია. ახ.წ. II-III საუკუნეებში პართია შინაგან წინააღმდეგობათა და განუწყვეტელი საგარეო ომების გამო იმდენად დასუსტდა, რომ ერთიანი, ცენტრალიზებული სახელმწიფო ხელისუფლება არამყარად აღმოჩნდა და ეს უკიდევანო ქვეყანა მრავალ სამეფოდ დაიყო.

პართიის დაქუცმაცებული სახელმწიფოს ხელახალი აღზევება ფარსის რეგიონიდან დაიწყო, რომელიც ირანის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, სპარსეთის ყურის სანაპიროსთან მდებარეობდა. ირანის სახელმწიფოს გამაერთიანებელი გახდა წარჩინებული ქურუმის, სასანის ოჯახის წევრი არტაშირი. მან ჯერ ხელში ჩაიგდო მთელი ძალაუფლება ფარსში, ხოლო მოგვიანებით მთელი პართია დაიმორჩილა. ბოლოს არტაშირმა ბრძოლაში დამარცხა პართიის არშაკიანთა მეფე არტავანი. ამ გადაწყვეტი გამარჯვების აღსანიშნავად არტაშირმა კლდეზე თავისი რელიეფი ამოაკვეთინა, სადაც ის ცხენზე ამხედრებულია გამოსახული და ღმერთი სამეფო გვირგვინს ადგამს. შემდეგ მან პართიის სატახტო ქალაქი ქტეზიფონი აიღო. ამით კი ირანის ახალ სახელმწიფოს ჩაუყარა საფუძველი, რომელიც სასანიანთა ირანის სახელითაა ცნობილი. ამჯერად რომს დაუპირისპირდა სასანიანთა ირანი, რომელმაც არშაკიანთა პართიის საგარეო პოლიტიკა გააგრძელა. სასანიანებს სურდათ ხმელთაშუა და შავ ზღვაზე გასულიყვნენ და კავკასიის ქვეყნები თავიანთი გავლენის სფეროში მოექციათ. ამის გამო რომსა და ირანს შორის ბრძოლა გაჩაღდა. ორივე მხარე ესწრაფოდა ტრანსკავკასიის ხელში ჩაგდებას. კავკასიას დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის ვაჭრობის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და თანაც მნიშვნელოვანი დასაყრდენი იყო მეზობელი მხარეებისათვის. ვინც ტრანსკავკასიაში გაბატონდებოდა, მის ხელთ იქნებოდა ჩრდილო კავკასიასთან დამაკავშირებელი კავკასიონის მთიანეთის ბუნებრივი, ადვილად ჩასაკეტი გადასასვლელები. აქ, ჩრდილოეთ კავკასიაში, სამი მნიშვნელოვანი საულელტეხილო გადასასვლელი იყო: არაგვ-დარიალის, რიონ-მამისონისა და კოდორ-ქლუხორის. ვინც ხეობებში გამავალ, ბუნებრივად დაცულ ამ გადასასვლელებზე მოიპოვებდა კონტროლს, ის სურვილისამებრ ჩაკეტავდა და გააღებდა მათ და ჩრდილო კავკასიის მომთაბარე-ნომადურ მეომარ ტომებსაც თავის სასარგებლოდ გამოიყენებდა. სწორედ ამიტომ რომი და ირანი გადასასვლელების დაუფლებისათვის იბრძოდნენ [იხ. გამყრელიძე 2010:66-67].

სასანიანთა ირანსა და რომის იმპერიას შორის მიმდინარე ომების დროს ცვლილებები მოხდა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ქვეყნების ცხოვრებაში. თანდათან შეიცვალა მეურნეობის წარმოების წესი და ტექნოლოგიები. მიმდინარეობდა საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი. ამ პერიოდში რომის იმპერიასა და კავკასიაში ქრისტიანული იდეოლოგია დამკვიდრდა, ირანულ სამყაროში კი ხელახლა განმტკიცდა მაზდეანობა ანუ ზოროასტრიზმი. ეკონომიკურ-პოლიტიკურმა კრიზისმა IV ს-ის რომის იმპერიაში განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო. იმპერიის სხვადასხვა ნაწილში გახშირდა აჯანყებები. ხშირი იყო მომთაბარე ტომების თავდასხმებიც. ამის გამო 395 წელს რომის იმპერია დასავლეთ და აღმოსავლეთ რომის იმპერიად გაიყო. 410 წელს გუთებმა აიღეს და გაძარცვეს ქალაქი რომი. რომისა და სასანიანთა ირანის იმპერიებს შორის ომების შედეგად IV საუკუნეში უპირატესობა ირანის მხარემ იგდო ხელთ. ამ დროისათვის მდ. არაქსისპირეთი, იბერიის სამხრეთი და აღბანეთი ირანის გავლენის ქვეშ მოექცა.

ფარნავაზიანთა ეპოქის ქართლის ანუ იბერიის სამეფოს, რომელშიც კოლხეთის ნაწილიც შედიოდა, სამხედრო ორგანიზაციის საკმაოდ კარგი სისტემა ჰქონდა. როგორც ჩანს იბერიელები ინფორმირებულები იყვნენ ბერძენთა, ირანელთა და რომაელთა მონინავე სამხედრო ხელოვნების შესახებ. ისინი ამ ცოდნას მოხერხებულად უხამებდნენ საკუთარ შესაძლებლობებს.

ომის დროს ქვეყანას დაახლოებით 50.000 ქვეითის და 20.000 ცხენოსნის მობილიზება შეეძლო (იხ. სტრაბონი XI, IV, 5). სტრაბონი გადმოგვცემს, რომ - „დაბლობზე იბერთაგან უმეტესად მინათმოქმედები სახლობენ, ესენი... მიდიელთა ნაირად იცვამენ

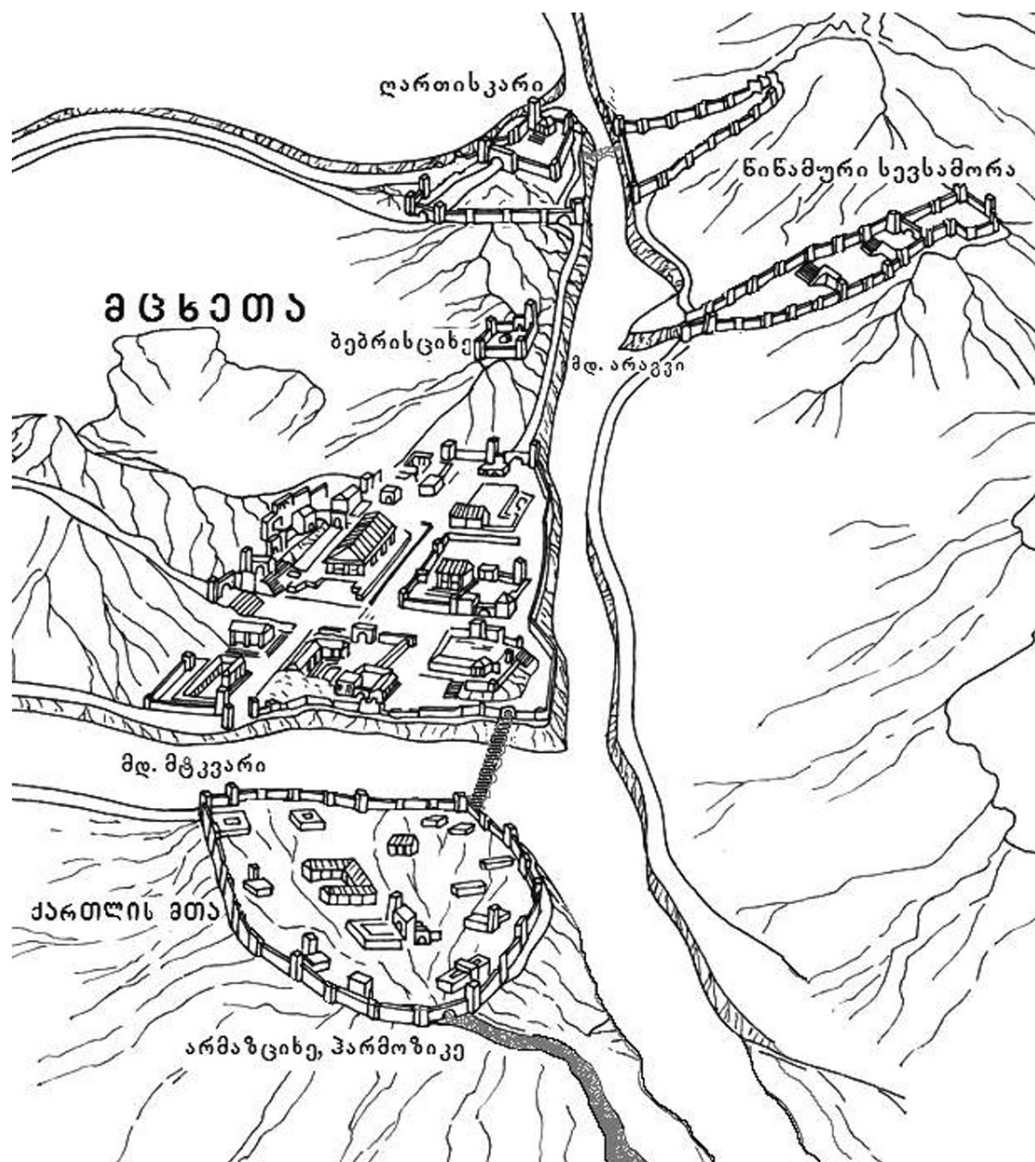
(იჭურვებიან). უფრო დიდ ნაწილს, რომლებიც მეომარი ბუნების არიან, უკავიათ მთიანი მხარე ... მისდევენ მიწათმოქმედებასაც; როცა შფოთი და ომიანობაა ... თავისი სახსრებით მრავალი ათასი (მეომარი) გამოჰყავთ“ (სტრაბონი XI, III, 3). მეფეს, აგრეთვე, მომთაბარე მთიელების, ჩრდილო კავკასიური დაქირავებული რაზმები ჰყავდა. სტრაბონივე აღნიშნავს, რომ ალბანელებს - „ომის დროს ეხმარებიან მთის ნომადური (მომთაბარე) მოსახლეობა ... ისევე, როგორც იბერებს“ (იხ. სტრაბონი XI, IV, 5; ქ.ც. 1955:23). ამრიგად, როგორც ჩანს იბერიის მეფეს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯარი შეეძლო საომრად გამოეყვანა. ამ ჯარის ნაწილი კარგად განვრთნილი იყო და ფრიად მრისხანე ძალას წარმოადგენდა.

პომპეუსთან ომის დროს იბერიას აპიანეს მონაცემებით შემდეგი რაოდენობის მებრძოლი ჰყავდა – „... არტოკე [არტაგი; იხ. ქ.ც. 1955: 30], იბერთა მეფე 70.000 მებრძოლით შეებრძოლა (პომპეუსს)... მდინარე კირნოსთან (მტკვართან)“ (იხ. აპიანე, მითრიდატიკა, 103). მაშინ, როდესაც იმ დროისათვის რომის უძლიერეს, პომპეუსის არმიას, მახლობელ აღმოსავლეთში მითრიდატესთან საომრად და წესრიგის დასამყარებლად 120.000 ქვეითი, 4.000 ცხენოსანი და 25 მალალი რანგის სარდალი ჰყავდა (იხ. აპიანე, მითრიდატიკა, 94). იბერიის სამეფოს უმაღლესი მთავარსარდალი მეფე იყო, რომლის ხელშიც სახელმწიფოებრივი მართვის მთავარი სადავეები იყრიდა თავს. მეფეს მთელი სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა ემორჩილებოდა. ხშირად, ბრძოლის დროს მეფე ჯარს თავად მიუძღოდა. სტრაბონის მონაცემებით, მეფის შემდეგ მეორე პირი მხედართმთავარი იყო, რომელიც სამეფო გვარიდან ინიშნებოდა (იხ. სტრაბონი XI, III, 6). ასეთივე, მთავარი სამხედრო პირი, რომელიც უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ქვეყანაში სამხედრო საქმეს, ნახსენებია „ქართლის ცხოვრებაშიც“. იქვე აღნიშნულია, რომ მას ქვეყნის სამხედრო-ადმინისტრაციული მხარეების ხელმძღვანელები – ერისთავები ექვემდებარებოდნენ. თავის მხრივ ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ ათასისთავები [იხ. ქ.ც. 1955:24-25] და ასისთავები. აქედან გამომდინარე უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ჯარი, პირობითად, ასეულებად და ათასეულებად იყო დაყოფილი.

მეფის შემდეგ მეორე პირის არსებობა, რომელსაც სამხედრო უწყება ებარა, იმაზე მიუთითებს, რომ სახელმწიფოში უპირველესი მნიშვნელობა სამხედრო საქმეს ენიჭებოდა. მთავარსარდალი, ერისთავთ-ერისთავი განაგებდა ამ უწყებას და ევალებოდა სამეფოს შეიარაღებული ძალების მართვა. ის, აგრეთვე, პასუხს აგებდა ჯარის მობილიზებაზე, მონინააღმდეგის შესახებ სადაზვერვო ინფორმაციის მოპოვებაზე და საბრძოლო წრთვან-მზადყოფნაზე. ასეთივე მოვალეობები ეკისრებოდათ გარკვეული ტერიტორიების მფლობელ ერისთავებს, რომლებიც მათდამი დაქვემდებარებულ ტერიტორიებს და აქედან გამოსულ მებრძოლებს ხელმძღვანელობდნენ.

სამხედრო-არისტოკრატიული გვარის შვილები ბავშვობიდანვე ეჩვეოდნენ სამხედრო წრთობას, რადგან მომავალში, ეს მათი ძირითადი საქმე და მოვალეობა იყო. აღზრდა-წვრთნაში წამყვანი ადგილი ნადირობას ენიჭებოდა. ნადირობა ომისათვის მზადების საუკეთესო ხერხი იყო და სამხედრო-ფიზიკური მომზადების კომპლექსურ საშუალებას წამოადგენდა. ის მომავალ მეომარს იარაღის ხმარებას - შუბის და ისრის მიზანში ტყორცნის უნარს, ცხენოსნობას; სხვადასხვა საბრძოლო ხერხს, სწრაფ მანევრირებას, მამაცობას, ფიზიკურ გამძლეობას უვითარებდა და აჩვენებდა. ყოველივე ამას ნადირობისას სწავლობდნენ, რაც შემდგომ, ომებში, თავის გამოჩენის და მეფის კარზე დანიშნაურების საშუალებას აძლევდათ [იხ. გამყრელიძე 2010:1712].

იბერიის სამეფო ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყო დაყოფილი [იხ. ქ.ც. 1955: 24]. მათ ადგილობრივი სამხედრო-არისტოკრატიის წარ-

მცხეთა

Mtsketa.

მომადგენლები, ერისთავები მართავდნენ, რომელთაც ბერძნული და არამეული წერილობითი წყაროები სკეპტუხებად ან პიტიასხებად მოიხსენებს (იხ. სტრაბონი, XI, II, 18) [წერეთელი 1943: 37-43]. ერისთავი, მისდამი დაქვემდებარებულ ტერიტორიაზე, სამეფო ხელისუფლების უმაღლესი წარმომადგენელი იყო. იგი აქ საჯარო და სამხედრო ხელისუფლებას ახორციელებდა; ომის დროს სარდლობდა საერისთავოდან გამოსულ ლაშქარს. ერისთავის ინსიგნიებს, რომელსაც ის მეფისაგან იღებდა, წარმოადგენდა - კვერთხი-სკიპტრა, განსაკუთრებული საბეჭდავი-ბეჭედი, მდიდრული სარტყელი, შეიარაღება და სხვ. ხსენებული ნივთები დოკუმენტურად დადასტურებულია საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში; იხ. მაგ. მცხეთაში აღმოჩენილი პიტიასხების სამარხები [აფაქიძე და სხვ., 1955].

იბერიის სამეფოს სახელმწიფო აპარატის მოქმედების ერთ-ერთი უმთავრესი საზრუნავი სამხედრო კონტინგენტის (თავისუფალი მეთემეების, სამხედრო-არისტოკრატიული გვარის შვილების, მეზობელი ქვეყნებიდან პოლიტიკური მოკავშირეების, დაქირავებული პროფესიონალი მეომრების) შევსება იყო.

მეფეს მუდმივი, ძირითადი სამხედრო რაზმები და პირადი მცველი რაზმი ჰყავდა. ეს რაზმები დაკომპლექტებული იყო სამხედრო-არისტოკრატიული გვარის შვილებით (შუა საუკუნეების ტერმინოლოგიით მათ აზნაურებს უწოდებენ) და დაქირავებული პროფესიონალი მეომრებით. ისინი მეფის სამსახურისათვის მაღალ გასამრჯელოს და მიწის ფართობებს იღებდნენ. ამათგან შედგებოდა სამეფოს მართვის რეპრესიული ძალები. მათი ხელით ხდებოდა გადასახადების ამოღება და ქვეყნის შიგნით წესრიგის დამყარება. ამ კატეგორიის მეომრები უფრო სწრაფად წინაურდებოდნენ. ამის მთავარი პირობა კი იყო - დამსახურება სამხედრო სარბიელზე, ომიანობის დროს თავის გამოჩენა და მეფის კარზე ერთგული სამსახური. ომის დროს ძირითადად ისინი აკომპლექტებდნენ მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსანთა რაზმებს, რომელთაც შეეძლოთ სწრაფი მანევრირება. ამათგან შედგებოდა საშუალო და უმცროსი ოფიცრობა, კერძოდ, ათასისთავები და ასისთავები. მათი ნაწილი მშვიდობიან პერიოდში სამოქალაქო ფუნქციას ასრულებდა და გარკვეულ მცირე ტერიტორიულ ერთეულებს განაგებდა. ომის დროს კი მეთაურობდნენ ამ საგამგებლოებიდან მობილიზებულ სამხედრო რაზმებს, რომლებიც მეთემეებისაგან კომპლექტდებოდა. სტრაბონი ამ მეთემეებს „მეომართა და მიწათმოქმედთა“ (იხ. სტრაბონი XI, III,6) ფენას უწოდებდა. ეს, იბერიის სამეფოს მიწათმოქმედი მეთემეების ის სოციალური ფენაა, რომელიც საომარი საფრთხის შემთხვევაში, სამხედრო სამსახურს ეწეოდა და კოლექტიურად იცავდა თავის კარ-მიდამოს და მთლიანად სამეფოს.

სწორედ ამ საგვარეულო თემებიდან გამოჰყავდათ ხალხი, რომელიც საომრად თავისი შეიარაღებით მიდიოდა და სახელმწიფო ჯარის უმეტეს მასას წარმოადგენდა. ამათგან ძირითადად კომპლექტდებოდა მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითი ლაშქარი. ასეთი კატეგორიის მეთემეები ომის დასრულების შემდეგ უბრუნდებოდნენ თავის კარმიდამოს და სამიწათმოქმედო საქმიანობას.

იბერიის სამეფოს შეიარაღებული ძალების იერარქიული სტრუქტურა ზოგადად ასეთი უნდა ყოფილიყო: უმაღლესი მთავარსარდალი – მეფე; მთავარსარდალი – სამეფო სამხედრო უწყების უშუალო ხელმძღვანელი, ერისთავთ-ერისთავი; დღევანდელი ტერმინოლოგიით უფროსი ოფიცრობა – უმაღლესი სარდლობა, ტერიტორიული ერთეულებიდან გამოსული მეომრების სარდლები, ერისთავები; საშუალო და უმცროსი ოფიცრობა – ათასისთავები, ციხისთავები (სამეფო სიმაგრეების გარნიზონის ხელმძღვანელები), ასისთავები (არისტოკრატიული გვარის უმცროსი შვილები), დაქირავებული პროფესიონალი სამხედროები (მეზობელი

ქვეყნებიდან); ჯარისკაცები – ომის შემთხვევაში მობილიზებული მეთემეები, ადგილობრივი და უცხოელი ე.წ. კონდოტიერები [იხ. გამყრელიძე 2010:174].

იბერიის სამეფოს ჯარი (იხ. სტრაბონი, XI, III,3; XI, IV,5; აპიანე, მითრიდატიკა, 103; ქ.ც. 1955:24-25; პლუტარქე, ლუკულუსი, 31) ძირითადად, ქვეითი და ცხენოსანი დანაყოფებისაგან შედგებოდა. ესენია: მეფის მცველი მძიმედ შეიარაღებული და კარგად განვრთნილი რაზმი. ისინი შეიარაღებული იყვნენ - შუბებით, სატევრებით, საბრძოლო ცულებით, მშვილდ-ისრებით, ჯაჭვ-ჯავშნებით, მუზარადებით, ფარებით (დანვრილებით იხ. მომდევნო თავები); ცხენოსანთა და ქვეითთა კარგად შეიარაღებული ასეულები. ამ ორივე გვარეობის ჯარის შეიარაღებაც ალბათ, ძირითადად მეფის რაზმისნაირი იყო. მათ შეიარაღებაში საბრძოლო ეტლები და ქვის ყუმბარების სატყორცნი მანქანებიც ჰქონდათ; ქვეითთა მსუბუქად, დამცავი ჯაჭვ-ჯავშნის გარეშე, შეიარაღებული ლაშქარი ძირითადად, შუბებით, შურდულებით, მშვილდ-ისრებით და ხის ფარებით იბრძოდა. ისინი ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყვნენ.

იბერიის სამეფოს თავდაცვის სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი საფორტიფიკაციო ნაგებობებს ეკავა, რომლებიც სტრატეგიულად მოხერხებულ და საჭირო ადგილებზე იყო აგებული. ასეთები იყო, მაგალითად: მცხეთა, უფლისციხე, ურბნისი, სარკინე, ნასტაკისი, შორაპანი, დიშნა და სხვ. განსაკუთრებით კარგად სატახტო ქალაქი მცხეთა იყო დაცული. აქ მთავარ ციხესიმაგრესთან, არმაზციხესთან ერთად სხვა მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემაც იყო აგებული. საფორტიფიკაციო ნაგებობებით გამაგრებულ-გადაკეტილი იყო აგრეთვე ზოგადად ქვეყანაში შემომავალი გზები. ბუნებრივია, ციხესიმაგრეებსა და ციხე-ქალაქებში მეციხოვნეთა გარნიზონები იდგა. ამ ციხე-ქალაქების თავდაცვითი სისტემა ანუ ფორტიფიკაცია მოიცავდა სქელ კედლებს, კოშკებს, კურტინებს, კარიბჭეებს, ცალკეულ საგუმბაგოებს, რაც მაშინდელი სამშენებლო საქმისა და რელიეფის გამოყენების კომპლექსური გააზრების ნაყოფი იყო [გამყრელიძე 2010:171].

წერილობითი წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ იბერიის სამეფოს სამხედრო ძალები კარგად ფლობდნენ მაშინდელი საომარი საქმის ძირითად ელემენტებს. მათ იცოდნენ და წარმატებით იყენებდნენ საომარ-ტაქტიკურ ხერხებს – სწრაფ იერიშს, გადაჯგუფებას, რელიეფის მოხერხებულად გამოყენებას, ე.წ. პარტიზანული ბრძოლის ელემენტებს (იხ. დიონ კასიუსი, XXXVII, 1, 2; აპიანე, მითრიდატიკა 103; პლუტარქე, პომპეუსი, 34; ქ.ც. I:28). ისინი ომში მამაცნი, მოხერხებულნი და შეუპოვარნი იყვნენ. ამის განსახორციელებლად კი მათ, შეტევის და თავდაცვის, იმ დროისათვის მონინავე, რკინის შეიარაღება ჰქონდათ.

იარაღ-საჭურველი

ძვ.წ. VI-V საუკუნეებიდან საქართველოს ტერიტორიაზე რკინის საბრძოლო, შეტევითმა იარაღმა ბრინჯაოს იარაღი ხმარებიდან თითქმის მთლიანად გამოდევნა. შეტევითი იარაღის ისეთი სახეობები, როგორცაა შუბები, ცულები და სატევარ-მახვილები უკვე მხოლოდ რკინისაგან მზადდებოდა, რამაც მათი საბრძოლო თვისებები მკვეთრად გააუმჯობესა. ბრინჯაოს იყენებდნენ თავდაცვითი საჭურველი-სა (ფარი, მუზარადი, ჯავშანი, სანვივები) და ისრებისათვის, აგრეთვე ისეთი იარაღისათვის, რომელსაც საბრძოლო ფუნქციის გარდა, ინსიგნიის დანიშნულებაც ქონდა (მაგ. ლახტისთავები).

ქვემოთ, სათითაოდ განვიხილავთ საქართველოს ძვ.წ. V-ახ.წ. IV საუკუნეებით დათარიღებული ძეგლებიდან მომდინარე იარაღ-საჭურველის თითოეულ სახეობას.

შუბი

ძვ.წ. V-ახ.წ. IV საუკუნეების საქართველოში ყველაზე მეტად გავრცელებული იარაღი შუბი იყო, რასაც არქეოლოგიურ მასალასთან ერთად, ნერილობითი წყაროებიც ადასტურებს. ჰეროდოტეს, ქსენოფონტის, სტრაბონისა და პლუტარქეს ცნობების მიხედვით შუბი კოლხების, ხალიბების, მოსხებისა და იბერებისთვის ძირითადი იარაღი იყო (იხ. ჰეროდოტე, VII, 78, 79; ქსენოფონტი „ანაბასისი“ V, 2,22; V, 4,12; V, 4,25; სტრაბონი XI, 4,5; პლუტარქე, ლუკულუსი 31).

ნერილობით წყაროებთან ერთად მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვანვდის საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არტეფაქტები, რომლებზედაც იმ დროინდელი მეომრები და მათი აღჭურვილობაა გამოსახული. კერძოდ კი სამადლოსა და ციხიაგორაზე აღმოჩენილ წითლად მოხატულ ჭურჭლებზე ბრძოლისა და ნადირობის სცენებია გამოსახული (ტაბ. II,1-2). ნადირობის სცენებში ყველა მონადირეს სატყორცნი შუბი, იგივე ხელშუბი უკავია. ნიშანდობლივია, რომ სამადლოს ქვევრებზე კარგად ჩანს განსხვავება მხედრებისა და ფეხოსნების აღჭურვილობას შორის – მხედრები შუბებით არიან შეიარაღებულები, თავზე კონუსური ქუდები, შესაძლოა მუზარადები ახურავთ და თითქოს ჯავშანიც აცვიან; ფეხოსნები კი მახვილებით, ფარებით (შუბი ერთ მეომარს უპყრია) და კონუსური მუზარადებით არიან აღჭურვილები [იხ. Гагошидзе 1979:94, ტაბ. XV, XVI].

ძვ.წ. I- ახ.წ. I საუკუნეების სასმისზე სოფ. გომიდან გამოსახულ ბრძოლის სცენაზე მარცხნიდან პირველ მეომარს, ზეანეულ ხელში, წვერით ქვემოთ, საძგერებლად გამზადებული შუბი უჭირავს. შუბი მოკლეა და რომბისებური პირი აქვს; ასეთივე შუბით იბრძვის მეოთხე მეომარიც [გომის სასმისის შესახებ დანვრილებით იხ. გამყრელიძე 2002] (ტაბ. II,3). მეომრების პოზა და მტერთან უშუალო კონტაქტი, აგრეთვე შუბის წვერით ქვემოთ დახრა თითქოს იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ეს შუბები საძგერებელია და არა სატყორცნი. ამდაგვარი შუბიანი მებრძოლია გამოსახული იმპერატორ კონსტანტინეს ტრიუმფალურ თაღზე ქ. რომში [Велишский 2000: სურ. 279]. დედოფლის გორის I ს-ის სასახლეში აღმოჩენილია ფირფიტები გრავირებული გამოსახულებებით, აქედან 24-ზე იარაღის სახეობა იკითხება: 12-ზე მხედრებს მოკლე, სატყორცნი შუბები უჭირავთ [გაგოშიძე 2004:119], ერთ ფირფიტაზე კი, რომელზეც ორთაბრძოლის სცენაა გამოსახული,

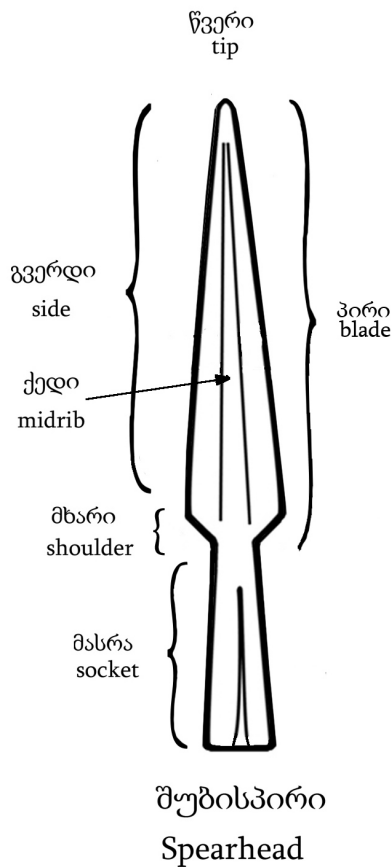
მეომარს გრძელი შუბი ორივე ხელით უპყრია [იხ. Gagoshidze 2008: 99] (ტაბ. II,4).

საინტერესოა ქართულ წერილობით წყაროებსა და ზეპირსიტყვიერებაში შემონახული განსხვავებული სახელები შუბებისა. მაგ., გრძელი, საძგერებელი შუბის სხვადასხვა, ხშირად გაურკვეველი ტიპებია – გეონი, ლახვარი და სხვ.; მოკლე, სატყორცნი შუბისა — ზუფანი, შუბაკი, ხელშუბა, სათხედი და სხვ. ზემოთხსენებული ტერმინების ხმარება, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისათვის (ძვ.წ. V - ახ.წ. IV ს.ს.), ამჯერად მიუღებელი გვგონია, რადგან საუკუნეთა განმავლობაში ტერმინი მნიშვნელობას ხშირად იცვლიდა. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში აკინაკი, განმარტებულია, როგორც ოროლი, შუბი [იხ. სულხან-საბა 1991]; არქეოლოგიაში კი ეს ტერმინი ორპირლესული მახვილის სპეციფიური ტიპის განმსაზღვრელია (იხ. ქვემოთ, მახვილები და სატყვერები). ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩვენ გამოვიყენებთ ქართულ არქეოლოგიაში შეთანხმებულ ტერმინებს შუბსა (საძგერებელი იარაღი) და ხელშუბს (სატყორცნი იარაღი). ქვემოთ ჩვენ ერთად მიმოვიხილავთ სატყორცნი და საძგერებელი შუბების ტიპოლოგიას და ამათუიშ ტიპისა ან ცალკეული ეგზემპლარის საბრძოლო დანიშნულებაზე მხოლოდ იმ შემთხვევებში გავამახვილებთ ყურადღებას, როდესაც იგი ეჭვს არ იწვევს.

საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიური მონაცემებიდან კარგად ჩანს, რომ შუბისპირები, სხვა იარაღთან შედარებით, რაოდენობით პირველ ადგილზე დგას, რაც იმის ნიშანია, რომ იმ დროს შუბი ძირითად საბრძოლო იარაღს წარმოადგენდა.

შუბების კლასიფიკაცია: შუბი შედგება შუბისპირისა და ტარისაგან. შუბის კლასიფიკაციისას ამოსავალია შუბისპირი, რადგან მისი ტარი, როგორც წესი, შემორჩენილი არ არის. თავის მხრივ, შუბისპირი შედგება მასრისაგან, რომელიც უზრუნველყოფს შუბისპირის ტარზე მორგებას და ორლესული საძგერებლისაგან, რომელსაც აქვს წვერი, გვერდები და მხრები – მასრიდან საკუთრივ პირზე გარდამავალი მონაკვეთი.

შუბის აღწერისათვის გამოყოფილია შემდეგი მახასიათებლები: პირის ფორმა-მოყვანილობა და მასრაზე გადასვლის კონტური, პირის განივკვეთი, მასრის ფორმა, თანაფარდობა მასრისა და პირის სიგრძეს შორის, მათ სიგანეს შორის; ამ პარამეტრების მიხედვით ნებისმიერი ტიპის შუბისპირი შეიძლება იყოს: **გრძელმასრიანი**, რაც ნიშნავს, რომ მასრა შუბის საერთო სიგრძის ნახევარზე მეტია; ხოლო, თუ პირის სიგრძე ორჯერ აღემატება მასრის სიგრძეს, ეს გვაძლევს **გრძელპირიან** შუბისპირს; ფართოპირიანია შუბისპირი, რომლის უდიდესი სიგანე ბევრად აღემატება მასრის სიგანეს, ხოლო ვიწროპირიანია იმ შემთხვევაში, როცა მისი უდიდესი სიგანე ტოლია ან

ოდნავ აღემატება მასრის სიგანეს. ამ ნიშნების საფუძველზე საქართველოს ძვ.წ. V-ახ.წ. IV საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე გამოიყო 8 ტიპი:

I ტიპი (ტაბ. III,1-24) – **ვინროპირიანი** შუბისპირი, რომელსაც აქვს ვინრო და გრძელი პირი, წვერისკენ თანაბრად დავინროებული გვერდები, კონუსური, გახსნილი მასრა, თანდათან გადამავალი ვინრო პირში და მისი სიგანე ცოცხათი თუ აღემატება მასრის სიგანეს.

II ტიპი (ტაბ. V,12-21) – **რომბისებურპირიანი** შუბისპირი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია წაგრძელებული რომბის მოყვანილობა, მკაფიოდ გამოკვეთილი, გრძელი ან საშუალო ზომის, ზემოთ აწეული მხრები, კონუსური, მრგვალგანივკვეთიანი, გახსნილი მასრა. გვხვდება გრძელმასრიანი და მოკლემასრიანი, ქედიანი და უქედო ნიმუშები.

III ტიპი (ტაბ. VI,1-25) – **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** შუბისპირი, რომელსაც აქვს გრძელი და ვინრო, წაგრძელებული სამკუთხედის ფორმის პირი, სწორი გვერდები, ოდნავ აწეული ან ჰორიზონტული მხრები, კონუსური, გახსნილი მასრა. გვხვდება მოკლემასრიანი და გრძელმასრიანი ნიმუშები.

IV ტიპი (ტაბ. IV,1-26) – **მომრგვალებულმხრებიანი** შუბისპირი, რომელსაც აქვს მომრგვალებული მხრები, სწორი, წვერისკენ თანდათან დავინროებული გვერდები. მასრა კონუსური და გახსნილია. ეს ტიპი ლიტერატურაში მოიხსენიება, როგორც „ფოთლისებური“.

V ტიპი (ტაბ. V,1-11) – **მომრგვალებულგვერდებიანი** შუბისპირი: მასრა თანდათან გადადის პირზე, რომელიც წვერისკენ ჯერ ფართოვდება, უდიდეს სიგანეს შუა ნაწილში აღწევს, ბოლო მესამედში კი ვინროვდება. ეს ტიპი ლიტერატურაში მოიხსენიება, როგორც „ლანცეტური“, ან სხვაგვარად, როგორც „დაფნის ფოთლისებური“.

VI ტიპი (ტაბ. VII,1-4) – **ისრისპირისებური**, მხრებდაშვებული შუბისპირი. მას აქვს სამკუთხა პირი, რომლის ქვედა გვერდის კუთხეები წვეტების სახით ეშვება ქვემოთ და დიდი ისრის იერს აძლევს; მასრა გრძელი, ვინრო და გახსნილია და ქედიან პირს მრგვალგანივკვეთიანი ღეროთი უერთდება. ლიტერატურაში ამ ტიპის შუბისპირებს „ხელშუბის პირებად“ მოიხსენიებენ.

VII ტიპი (ტაბ. VII,10-11) – იშვიათი ტიპის შუბისპირებია, რომელთაც აქვთ მოკლე, რომბული, ქედიანი პირი და გრძელი მასრა, რომელიც პირს ვინრო და გრძელი, განივკვეთში ოთხკუთხა „წელით“ უკავშირდება; მასრა კონუსურია, გახსნილი.

VIII ტიპი (ტაბ. VII, 5-7, 12-13) – ამ იარაღს შუბი არც ეთქმის, ეს არის სატყორცნ-საძვერებელი იარაღის „ხიშტისმაგვარი“ სახეობა, რომელსაც აქვს ოთხწახნაგა, გრძელი პირი და პირისაგან ყელით გამოყოფილი, გახსნილი მასრა.

ცალკე დგას რომაული სატყორცნი შუბი – **პილუმი**. საქართველოში ასეთი იარაღის ერთადერთი ნიმუში, ვანის ნაქალაქარზეა აღმოჩენილი.

პირველი ტიპის, ვინროპირიანი შუბისპირების (ტაბ. III,1-24) აღმოჩენა საქართველოს წინარეანტიკური ხანის ძეგლებზე არცთუ იშვიათი მოვლენაა. რაც შეეხება ანტიკურ ხანას, ასეთი შუბისპირები ფიქსირდება: ნითელი შუქურას სამაროვნის უმცროსი ჯგუფის, ძვ.წ. V საუკუნის № 1 სამარხში (5 ცალი). ისინი მოკლე, გახსნილმასრიანები და ქედიანებია; უდიდესის სიგრძე - 40 სმ-ია, უმცირესისა - 26 სმ [Трапш 1969:268-269, ტაბ. XXXVI, 7,9,10, 11, 12], (ტაბ. III,1-2); ახულ აბაას № 5 სამარხში [Воронов 1991:225, სურ. 2.15-18]; ვანის ნაქალაქარზე, № 9, ე.წ. მეომრის ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედის სამარხში (8 ცალი, სიგრძე — 32, 35, 40, 50 სმ.) [იხ. ლორთქიფანიძე და სხვ.1972:203, 211, სურ. 175,1-

4], (ტაბ. III, სურ. 3-4); დაბლაგომის კრამიტით გადახურულ სამარხში, რომელიც ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისით თარიღდება, 2 ასეთი შუბისპირია (სიგრძე — 33, 37 სმ) [თოლორდავა 1976: 76, ტაბ. 117], (ტაბ. III, 5-6); სოხუმის მთაზე, ძვ.წ. III-II სს-ის №№ 2 და 6 სამარხებში განსახილველი ტიპის სულ 6 ნიმუშია, აქედან 5 № 2 სამარხიდანაა (შუბისპირების სიგრძე 24,5-დან 34 სმ-მდეა [კალანდაძე 1954:29, ტაბ. VIII₃₋₇, IX₁₉], (ტაბ. III, 7-9); ვანის კარიბჭის კომპლექსთან, წრიული კოშკის ნანგრევების თავზე, შემთხვევით აღმოჩენილი კიდევ ერთი ეგზემპლარი გვხვდება [ლორთქიფანიძე 1976:181-182, სურ. 137-6]. ასევე შემთხვევითი აღმოჩენებია და ზოგადად ანტიკური ხანით თარიღდება ახალი ათონისა (2 ც. გრძელმასრიანები, სიგრძე - 24,5-27 სმ., ინვ. № 12-02/2459), (ტაბ. III, 10-11) და მახვანის (1 ც., სიგრძე - 25,1 სმ., ინვ. № 8-31:3) ეგზემპლარები.

აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ.წ V-III საუკუნეებით დათარიღებულ ძეგლებზე ვიწროპირიანი შუბისპირები აღმოჩენილია - სოფ. ჩხიკვათაში (ძვ.წ. V-IV სს.) — 1 ც. [კვიციანიძე 1975:ტაბ. XXVIII, 6], (ტაბ. III, 12); ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე (ძვ.წ. V-IV სს.) 3 ცალი, რომელთაგან ერთი ძალზე მოკლეა და ძეგლის შემსწავლელის მიერ ხელშუბადაა განსაზღვრული [მუხიგულაშვილი 2015:71 ტაბ. I, სურ. 2, №№ 75, 105], (ტაბ. III, 13); ეცოს სამაროვანზე ძვ.წ. IV-III სს-ის № 96 სამარხში 1 ვიწროპირიანი, უქედო, გრძელმასრიანი ეგზემპლარია, რომლის სიგრძე - 14,5 სმ-ია და შესაძლოა სატყორცნი შუბის პირი იყოს [შატბერაშვილი 2005, ტაბ. XXXIV₁₂], (ტაბ. III, 14); სხალთაში, ძვ.წ. IV-III სს-ის №№ 20, 36 და 37 სამარხებში ამ ტიპის 3 იარაღია, რომელთა სიგრძე 19,5-27 სმ-ს შორის მერყეობს [Shatberashvili, Nikolaishvili, Shatberashvili 2005:436, ტაბ. VI, 1, 3], (ტაბ. III, 15); მცხეთიჯვრის ნაურიალის სამაროვანის ძვ.წ. IV-III სს-ის № 14 სამარხში - 1 ცალი, ქედიანი, გრძელმასრიანი, 30 სმ-ის სიგრძის შუბისპირია [დავითაშვილი ამ., დავითაშვილი ქ. 2010:55], (ტაბ. III, 16); შავსაყდარა I-ის (ძვ.წ. IV-III სს.) №№ 16 და 34 სამარხებში თითო, მოკლემასრიანი, 45 და 48 სმ-ის სიგრძის (ტაბ. III, 18-19), № 26 სამარხში კი გრძელმასრიანი, 16,5 სმ-ის სიგრძის ეგზემპლარია (ტაბ. III, 17), რომელიც შესაძლოა სატყორცნი იარაღი იყოს [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 88, 96, ტაბ. CIX₅, CXVIII₅, CIX₃].

ვიწროპირიანი შუბისპირები მოგვიანო ხანაშიაც აგრძელებენ არსებობას. ჩხორონყუში ახ.წ. II-III საუკუნის სამარხში აღმოჩენილია რკინის, ვიწროპირიანი, დიდი ზომის (სიგრძე - 43 სმ.), მასრაგახსნილი შუბისპირი, რომლის მხრები ოდნავ გამოკვეთილი და მომრგვალებულია, რითაც მომრგვალებულმხრებიან ტიპს ნააგავს [Хоштариа 1941:81, ტაბ. VIII, 2; ფუთურიძე, 1959:57-58], (ტაბ. III, 24). ჟინვალის სამაროვანზე, ახ.წ. II ს-ის № 492 სამარხში აღმოჩენილია რკინის, ვიწროპირიანი, მახვილწვერიანი, ქედიანი, მასრაგახსნილი შუბისპირი (31 სმ.) [ჩიხლაძე 2015:33]. ახ.წ. III-IV საუკუნეების ძეგლებზე, კერძოდ კი ნებელდის სამაროვნებზე ვიწროპირიან შუბისპირებს მრგვალგანივკვეთიანი ან რომბულგანივკვეთიანი ქედი ახასიათებს (ტაბ. III, 20-23). ისინი ნაპოვნია აბგიძრახუს № 9 (2 ც., მოკლე მასრით, მრგვალგანივკვეთიანი ქედით, სიგრძე - 39 სმ) [Трапш 1971:29, 31, 150, ტაბ. V-10, 11], № 54 (2 ც., სიგრძე - 35,5 სმ, 32,2 სმ) [Трапш 1971:83, ტაბ. XXXI-14] და № 58 სამარხებში (სიგრძე - 26 სმ). [Трапш 1971:86]. ახიაცარახუს № 6 სამარხში აღმოჩენილ ეგზემპლარს რომბულგანივკვეთიანი პირი, ოდნავ კუთხოვანი მხრები და გრძელი მასრა აქვს (სიგრძე - 36 სმ) [Трапш 1971:92, 150, ტაბ. XXXIV-9], ასეთივეა აუახუამახუს № 4 სამარხის ვიწროპირიანი შუბისპირიც (სიგრძე - 29 სმ) [Трапш 1971:104].

ამგვარად, შეიძლება ითქვას, რომ ანტიკური ხანის საქართველოში ვიწროპირიანი შუბისპირები ძირითადად გავრცელებულია ძვ.წ. V-III საუკუნეებში,

თუმცა ისინი ოდნავ სახეცვლილი ფორმით, მოგვიანო, კერძოდ კი ახ.წ. II-IV საუკუნეებით დათარიღებულ ძეგლებზეც გვხვდება.

მეორე ტიპის, რომბისებურპირიანი შუბისპირები (ტაბ. V,12-21) შეიძლება ორ ქვეტიპად – **ა** და **ბ** – დაიყოს. **ა. ქვეტიპის** შუბისპირები, რომლებისთვისაც დამახასიათებელია განიერი პირი და ფართო, კარგად გამოკვეთილი მხრები (ტაბ. V,12-14,17); **ბ. ქვეტიპის** შუბისპირები ერთგვარად მსგავსია წაგრძელებულ-სამკუთხა პირიან შუბისპირებსა და **ა.** ქვეტიპისაგან შედარებით დაბალი მხრებით გამოირჩევა, ზეანული მხრებით კი წაგრძელებულსამკუთხა ტიპის შუბისპირებისაგან იმიჯნება (ტაბ. V,15,16,18-21).

ა. ქვეტიპის, რომბისებური შუბისპირები აღმოჩენილია შემდეგ ძეგლებზე: ვარსიმანთკარის სამაროვანზე (ძვ.წ. V-IV სს.) 2 ეგზემპლარია, რომლებსაც ქედანი პირი და გრძელი, გახსნილი მასრა აქვს (31 და 32 სმ.) [მუხიგულაშვილი 2015:70, ტაბ. I, სურ. 1, №№ 208, 309]; ასეთივე შუბისპირებს ვხვდებით ეცოს სამაროვანზე, №№ 55 (ძვ.წ. IV-III სს.), 82 და 94 (ძვ.წ. IV საუკუნის პირველი ნახევარი) სამარხებში. № 55 სამარხის შუბისპირი უქედო და მასრაგახსნილია (სიგრძე - 20,4 სმ) [შატბერაშვილი 2005, ტაბ. XII₅₅₋₂], დანარჩენი ორი კი მაღალქედანი და მასრაგახსნილია (სიგრძე - 23 და 22,5 სმ) [იხ. შატბერაშვილი 2005, ტაბ. XIX₈₂₋₂, XXI₉₄₋₂]; თითო ასეთი იარაღი გვხვდება სხალთას № 13 სამარხში [Shatberashvili, Nikplaisvili, Shatberashvili 2005:436, ტაბ. VI,4] და წინანდლის 1958 წელს მოპოვებულ, სავარაუდოდ ძვ.წ. IV საუკუნის მასალაში (სიგრძე - 30,5 სმ. ინვ. № 19-58:2.); ვანის ნაქალაქარის გალავნის კედელთან, ძვ.წ. I საუკუნის ალიზის კედლის ნაშალის ქვეშ, ა ქვეტიპის 2 შუბისპირი (გრძელ და შეკრულმასრიანი, მრგვალგანიკვეთიან ქედანი) არის მოპოვებული, ორივეს სიგრძე - 21 სმ-ია [ლორთქიფანიძე 1976:182; სურ. 138,7; თავაძე და სხვ., 1976:215, სურ. 155,2, 3].

ბ. ქვეტიპის, დაბალმხრებიან, რომბისებურ შუბისპირებს შორის გვხვდება როგორც მოკლე, ისე გრძელმასრიანი ეგზემპლარები. შესაძლოა სატყორცნი იარაღი - ხელშუბი იყოს ყანჩაეთში [გაგოშიძე 1964:53, ტაბ. XI,36], შავსაყდარა I-ის № 13 სამარხში [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 86, ტაბ. CXCV₅, CVII₃] და ეცოს სამაროვანზე, ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრის ან ძვ.წ. IV-III სს. მიჯნის № 41 სამარხში [შატბერაშვილი 2005, ტაბ. IX₄₁₋₅] აღმოჩენილი მოკლე და რომბისებურპირიანი, გრძელმასრიანი შუბისპირები (ტაბ. V, სურ. 18-19).

ვარსიმანთკარში აღმოჩენილ **ბ.** ქვეტიპის 4 შუბისპირს, რომლებიც ძვ.წ. IV საუკუნის კომპლექსებიდან მომდინარეობს, რელიეფური ქედი, პირზე ოდნავ მოკლე, გახსნილი მასრა ახასიათებს და განსხვავებული სიგრძისაა - 22, 22,5, 35 და 37 სმ [მუხიგულაშვილი 2015:72, ტაბ. II, სურ.1, 367,106ა, სურ. 3, 378, 379]. ასეთივეა ითხვისის ძვ.წ. IV საუკუნის № 2 სამარხში (3 ცალი, სიგრძე 21,2 — 23,5 სმ.) [გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე. 2006:44, სურ. 9, ფოტო 33] და კამარახევის ძვ.წ. IV-III საუკუნეების № 131 სამარხში აღმოჩენილი (მიახლოებითი სიგრძე - 30 სმ.) [ჯღარკავა 1982:179, სურ. 1385] შუბისპირებიც. ამავე ქვეტიპს მიეკუთვნება აბელას სამაროვანზე ძვ.წ. IV-III საუკუნეების № 21 სამარხში (19 სმ) [კვიციანიძე 1975:13-14, ტაბ. VI], ასურეთის სამაროვანზე, სამაროვნის დაზიანებულ ნაწილში (22,5 სმ.) [კვიციანიძე 1975:27, ტაბ. XIV], ქარსაანთ მიწების, ძვ.წ. V საუკუნის № 28 სამარხში [ბერაძე 1980:24, ტაბ. XXIII,6] აღმოჩენილი გრძელმასრიანი, მასრაგახსნილი შუბისპირებიც, რომელთა სიგრძე, შესაბამისად, 19, 22,5 და 25,5 სმ-ია. კიკეთში, ძვ.წ. V საუკუნის სამარხში გვხვდება **ბ.** ქვეტიპის მოკლემასრიანი ეგზემპლარი (სიგრძე - 17,4 სმ) [დავლიანიძე 1983:39, ტაბ. VI,13], (ტაბ. V,15).

დასავლეთ საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლებიდან რომბისებურპირიან შუბისპირებს ვხვდებით ახულ აბაას ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრის № 1 სამარხში (სიგრძე ≈ 15 სმ) [Воронцов 1991:225], ბზიფში (ინვ. № 1-36:151), გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის №8 სამარხში, ძვ.წ. IV ს. [Трапш 1969:249, ტაბ. XXXIII, 9]. ვანის № 9 სამარხში (ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი) ასეთი 2 იარაღია (სიგრძე - 22,5 და 28 სმ), რომლებსაც გრძელი, კონუსური, გახსნილი მასრა აქვთ [ლორთქიფანიძე და სხვ., 1972:203, 211, სურ. 175-5,6]. ზემოთჩამოთვლილი შუბისპირებიდან ყველა ბ ქვეტიპს მიეკუთვნება.

როგორც ვნახეთ, რომბისებურპირიანი შუბისპირების ორივე ქვეტიპი ძირითადად გავრცელებულია ძვ.წ. V-III საუკუნეებში, ა. ქვეტიპის ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოში, ხოლო ბ. ქვეტიპისა, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში გვხვდება.

მესამე ტიპი, წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი შუბისპირებია, რომელთაგანაც შესაძლებელია გამოვყოთ რამდენიმე ქვეტიპი:

ა. ქვეტიპის შუბისპირებს **ვინრო და გრძელი პირი, დაკუთხული მხრები, მაღალი ქედი და მოკლე მასრა** ახასიათებთ (ტაბ. VI, 1-6). ისინი აღმოჩენილია ენაგეთის №№ 1 და 13 სამარხებში (ძვ.წ. IV ს.) [მარგიშვილი 1992: 28-29, 68, ტაბ. XXI; მარგიშვილი 2004:62, ტაბ. CVII]; ეცოს სამაროვანზე, ძვ.წ. IV საუკუნის № 72 სამარხში [შატბერაშვილი 2005, ტაბ. XVI₇₂₋₂]; შავსაყდარა I-ის № 15 სამარხში (ძვ.წ. IV ს., სიგრძე - 29 სმ.) [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 87, ტაბ. CIX₄]. ქვემო ქართლის ამ სამი ძეგლიდან მომდინარე შუბისპირების სიგრძე 29 სმ-დან 48 სმ-მდე მერყეობს. სამი ცალი, ამავე ქვეტიპის შუბისპირები ვარსიმანთკარშიცაა აღმოჩენილი (სიგრძე - 52, 56 და 64 სმ) [მუხიგულაშვილი 2015:70, ტაბ. I, სურ. 1, №№ 222, 193, 143]. დასავლეთ საქართველოდან ასეთი შუბისპირი წითელი შუქურას უმცროსი ჯგუფის № 1 სამარხშია (ძვ.წ. V ს.) აღმოჩენილი. აღწერილი შუბისპირებისაგან იგი შედარებით ვინრო მხრებითა და პირით გამოირჩევა (სიგრძე - 62 სმ) [Трапш 1969:269, ტაბ. XXXVI, 13]. აღნიშნულ ქვეტიპში ცალკე ვარიანტად შეიძლება განვიხილოთ ვარსიმანთკარის № 106 სამარხში აღმოჩენილი 80 სმ-ის სიგრძის, ვინრო და გრძელპირიანი, რელიეფურქედიანი, მოკლე, ოვალურგანივკვეთიან მასრიანი (პირის სიგრძე მასრისას რამდენიმეჯერ აღემატება) შუბისპირიც, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. V საუკუნით [მუხიგულაშვილი 2015:70 ტაბ. I, სურ. 1, №149], (ტაბ. VI, 5). როგორც ვნახეთ, ზემოთაღწერილი, მესამე ტიპის ა ქვეტიპის შუბისპირები დიდი ზომით გამოირჩევა. აღსანიშნავია მათი ფართო მასრებიც, რაც, თავისთავად, მსხვილ ტარზე მიგვითითებს. შესაბამისად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ისინი საძგერებელ შუბისპირებს წარმოადგენდნენ. რაც შეეხება ვარსიმანთკარის № 106 სამარხის დიდი ზომის შუბისპირს, იგი, წარჩინებული მხედრის საკუთრებას წარმოადგენდა (რასაც სამარხეული ინვენტარი ადასტურებს) [იხ. მუხიგულაშვილი 20015:70] და სავარაუდოდ, ორი ხელით დასაჭერი, მძიმე საძგერებელი შუბი უნდა ყოფილიყო.

ბ. ცალკე ქვეტიპად შეიძლება გამოიყოს ვარსიმანთკარის, ძვ.წ. V საუკუნის №№ 105, 107, 117 სამარხებში (რომლებიც ასევე წარჩინებული მხედრების განსასვენებლადაა მიჩნეული) [იხ. მუხიგულაშვილი 2015:70] აღმოჩენილი სამი, წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი, ვინრო და გრძელპირიანი, რელიეფურქედიანი, ოვალურმასრიანი შუბისპირი (სიგრძე - 33, 42, 43 სმ), რომელთა მხრები მთავრდება მცირე ნიბოთი, და გვერდთან შეჭრილ კუთხეს ქმნის [მუხიგულაშვილი 2015:70, ტაბ. I, სურ. 1, №164, 172, 28]. ეს შუბისპირებიც, სავარაუდოდ, საძგე-

რებელი იარაღის პირებს წარმოადგენდა (ტაბ. VI,7-8).

გ. ვინროპირიანი, ქედიანი, **გრძელი, გახსნილმასრიანი** შუბისპირები (ტაბ. VI,9-14) გვხვდება ვარსიმაანთკარში, 4 ეგზემპლარი (სიგრძე 23-39 სმ) [მუხიგულაშვილი 2015:70, ტაბ. II, სურ. 1, № 161, სურ. 3, № 268]; 3 ასეთივე შუბისპირია წინანდალში (სიგრძე 30, 32.5 სმ., ინვ. № 11-25:1, 13, 16); ახულ აბაას № 1 სამარხში (სიგრძე — 22.8 სმ.) [Воронов 1991:225]. ვანის № 14 სამარხში (ძვ.წ. III ს.) აღმოჩენილ შუბისპირსაც იგივე მახასიათებლები აქვს [ხოშტარია 1972:89, სურ. 5,4; ლორთქიფანიძე 1976:181, სურ. 137,4]. 10 ასეთი იარაღი აღმოჩნდა წითელი შუქურას სამაროვანზე, უფროსი ჯგუფის №№ 7, 11, 28 და 88 სამარხებში (ძვ.წ. VI-V სს.). ყველას აქვს გრძელი, კონუსური, გახსნილი მასრა, მათი სიგრძე კი 18-45 სმ-ს შორის მერყეობს [Трапш 1969:85-87, 89, 91, 106, 140, ტაბ. VI,13, XXI,14, 10]. სოხუმის მთაზე, ძვ.წ. IV-III სს-ის № 12 სამარხში აღმოჩენილ შუბისპირს მკვეთრად გამოხატული, თითქმის ჰორიზონტული მხრები, გრძელი, გახსნილი მასრა აქვს და პირის მთელ სიგრძეზე ქედი გასდევს. სიგრძე - 29 სმ [კალანდაძე 1954:51, ტაბ. X,3]. გრძელი, გახსნილი მასრა აქვს თელავში შემთხვევით აღმოჩენილ, მცირე ზომის 4 შუბისპირსაც (სიგრძე 19.2-23 სმ., ინვ. № 2-60-1, 3, 27). აღსანიშნავია ასეთი იარაღის აღმოჩენა ახ.წ. I საუკუნის ძეგლებზეც, კერძოდ კი დედოფლის გორის № 11 სათავსოში [Gagoshidze 2008:138].

დ. ვარსიმაანთკარსა [მუხიგულაშვილი 2015:72 ტაბ. II, სურ. 3, №11] და წინანდალში (ინვ. №№ 11-25:3,18, 21) 7 წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი, რელიეფურქედიანი, **საშუალო სიგრძის მასრიანი** (პირის სიგრძე მასრისას თითქმის ორჯერ აღემატება) ეგზემპლარებია აღმოჩენილი (ტაბ. VI,15-16). მათი სიგრძე 22-26 სმ-ს შორის მერყეობს. ასეთივე 1 იარაღი აბულმუგის № 19 სამარხშიცაა დაფიქსირებული (სიგრძე - 30,7 სმ.) [ხოხობაშვილი, ძნელაძე 2008:75]. საშუალო ზომის, გახსნილი მასრები აქვთ გუაღიხუს უმცროსი ჯგუფის ძვ.წ. IV ს-ის №№ 8 და 38 სამარხებში (4 ც., სიგრძე — 24.5 სმ) [Трапш 1969:249, 261, ტაბ. XXXIII,8] და უფროსი ჯგუფის ძვ.წ. VI-V სს-ის № 13 სამარხში (1 ცალი, შემორჩენილი სიგრძე — 18.5 სმ) [Трапш 1969:33, სურ. 6,6] აღმოჩენილ ეგზემპლარებსაც. მოგვიანო ხანის, კერძოდ კი ახ.წ. I-II საუკუნეების ძეგლებიდან ასეთი იარაღი გვხვდება კლდეეთის № 4 სამარხში [ლომთათიძე 1957:140, სურ. 29დ, ტაბ. XXI,2ბ]. მისი მასრა და პირი თანაბარი ზომისაა (მთლიანი სიგრძე — 30.7 სმ), (ტაბ. VI,17).

წინანდალში აღმოჩენილი, ჰორიზონტულ მხრებიანი, ქედიანი, მასრაშეკრული, სამანჭვლე ნახვრეტიანი, 17,4 სმ-ის სიგრძის შუბისპირი (ინვ. № 11-25:15), თითქოსდა წაგრძელებულსამკუთხა ტიპს ეკუთვნის, ამავე დროს, იგი აღწერილი ტიპის იარაღისაგან მკვეთრად განსხვავდება (ტაბ. VI,18). ასეთივეა წითელი შუქურას № 4 სამარხში აღმოჩენილი ეგზემპლარიც [Трапш 1969: 85-87, ტაბ. VI,13].

ნებელდაში - აბგიძრახუს, ალრახუს და ახაჩჩარხუს ახ.წ. III-IV საუკუნეებით დათარიღებულ სამაროვნებზე წაგრძელებულ სამკუთხაპირიან შუბისპირებს მრავლად ვხვდებით. ისინი ერთგვარად განსხვავდებიან ზემოაღწერილი ტიპის შუბისპირებისაგან. მათი გვერდი წვერისაკენ ოდნავ მორკალულია, რითიც მეხუთე ტიპის შუბისპირებს წააგვანან, მაგრამ გამოკვეთილი მხარი წაგრძელებულ სამკუთხა შუბისპირების მსგავსია. აღნიშნულ ძეგლებზე გვხვდება გრძელ ან/და მოკლე პირებიანი, აგრეთვე როგორც მოკლე, ისე გრძელმასრიანი ეგზემპლარები (ტაბ. VI,19-25). ისინი აღმოჩენილია აბგიძრახუს №№ 12 (2 ც.), 13 (2 ც.), 27 (2 ც.), 31, 41(2 ც.), 43 (2 ც.), 44, 47 (2 ც.), 57 სამარხებში (სიგრძე 21-დან

36.5 სმ-მდე მერყეობს) [Трапш 1971:35, 51, 64, 66, 70, 50,151, ტაბ. VI-1, VII-12, 13, XI-18, 19 XIV-9, XX-11, 12, XXI-5,6, XXII-15, XXV-7,8, XXXIII-3]; აუხაზუამახუს № 2 სამარხში (სიგრძე - 28,5 სმ) [Трапш 1971:102]; ალრაზუს №№ 3 (2 ც.) და 8 სამარხებში (30-34 სმ) [Трапш 1971:109, 114, ტაბ. XLI-2]; ახაჩარხუს №№ 32 (2 ც.),10 (2 ც.),14, 15 (2 ც.), 24 (2 ც.) [Шамба 1970:41-42, ტაბ. XIV-8,9].

მეოთხე ტიპის, მომრგვალებულმხრებიან შუბისპირებს შორის შეიძლება გამოიყოს ფართომხრებიანი და ვიწროპირიანი ქვეტიპები, რომლებსაც თავისი ვარიანტები აქვთ:

ა. მომრგვალებულმხრებიან, ფართომხრებიან შუბისპირებს შორის გხვდება შემდეგი ვარიანტები:

ა. 1. გრძელპირიანი, მოკლემასრიანი შუბისპირები (ტაბ. IV,1-3, 23) აღმოჩნდა: კამარახევის, ძვ.წ. IV-III სს-ის №№ 6 (1976-77 წწ.) და 24 (1976-77) სამარხებში (სიგრძე - 25 სმ.) [ჯღარკავა 1982:144,148, სურ. 951, 1008]; გუადიხუს უფროსი ჯგუფის, ძვ.წ. VI-V სს-ის №№ 2 და 7 სამარხებში (სიგრძე — 42, 27 სმ) [Трапш 1969:2126, 63, ტაბ. II,1 სურ. 6,1]. კამარახევისა და გუადიხუს ეგზემპლარებს მსხვილი მასრა აქვთ. დაბლაგომში, ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისის მდიდრულ სამარხში 1 მოკლემასრიანი შუბისპირია აღმოჩენილი [თოლორდავა, 1976:76, სურ. 117,3]. ახალ ათონში, შემთხვევით აღმოჩენილ 2 შუბისპირს მოკლე მასრები აქვს (სიგრძე - 32 სმ; ინვ. № 12-02/2458). ასეთივეა მახვანში (სიგრძე - 27 სმ; ინვ. № 8-31:2), ზედა გორაში (ახ.წ. I-II სს., სიგრძე - 40 სმ) [ხარაბაძე 2003:164, ტაბ. I,] და ბანძაში (ახ.წ. II ს., სიგრძე - 32 სმ) [ფუთურიძე 1959:76, ტაბ. V,3] აღმოჩენილი ქედიანი და მასრაშეკრული თითო შუბისპირი.

ა. 2. ფართომხრებიანი შუბისპირი, რომლის **მასრისა და პირის ზომა თითქმის თანაბარია, ან მასრა პირზე ოდნავ მოკლეა** (ტაბ. IV, 4, 5, 20, 26) აღმოჩნდა აბულმუგის სამაროვანზე, № 2 სამარხში (სიგრძე - 26 სმ) [ხოხობაშვილი, ძნელაძე 2008:23]; ანთოკში (სიგრძე — 27.8 სმ, ინვ. № 2-21:12); ბეშთაშენის №№ 2 და 36 სამარხებში [მენაბდე, დავლიანიძე 1968:119,132, ტაბ. XI,345; ტაბ. XIV,466]; გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის №№ 8 და 39 სამარხებში, 4 ცალი. ძვ.წ. IV ს. [Трапш 1969:249, 263, ტაბ. XXXIII,10]; თაშბაშის ძვ.წ. IV ს-ის № 3 სამარხში (სიგრძე - 22,8 სმ) [გაგოშიძე, 1982:57, 59, ტაბ. VIII_{III-1}]; შავსაყდარა I-ის ძვ.წ. IV-III სს-ის, № 39 სამარხში (სიგრძე - 35 სმ) [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 98, ტაბ. CXX₃]; ყანჩაეთში (სიგრძე - 28,5 სმ) [გაგოშიძე 1964:52, ტაბ. XI,34]; შაშიანში (ძვ.წ. IV-I სს., სიგრძე - 29,5 სმ., ინვ. № 17-57:1); ბეშთაშენის № 35 სამარხში (სიგრძე - 15,3 სმ) [მენაბდე, დავლიანიძე 1968:131, ტაბ. XIV,462]; სამი ასეთი შუბისპირი დაფიქსირდა ვანის თორმეტსაფეხურიან საკურთხეველთან „საგანძურში,“ რომელიც ძვ.წ. I საუკუნითაა დათარიღებული [ფირცხალავა, ყიფიანი 1986:75, სურ. 55, 1-3]; დუისში, 2 ცალი (სავარაუდოდ I-II სს., სიგრძე — 26, 31.7 სმ.; ინვ. №10-54:1,2); ბეჟანბალის II საუკუნის სამარხში (23 სმ.) [მამაიაშვილი 1980:119, ტაბ. XXXII,1], აგრეთვე აბგიძრაზუს ახ.წ III-IV საუკუნეების № 35 სამარხში [Трапш 1971:54, 150; ტაბ. XV-15].

ა. 3. ფართომხრებიანი, გრძელპირიანი, გრძელმასრიანი შუბისპირი (ტაბ. IV,8-9, 15-17) აღმოჩნდა ეცოს სამაროვანზე, № № 80 (ძვ.წ. II ს.) და 120 (ძვ.წ. III ს.) სამარხებში (19.5-22 სმ) [შატბერაშვილი 2005:ტაბ. XVIII₈₀₋₉, XXVI₁₂₀₋₁]; დიდი ლილოს № 1 სამარხში, სიგრძე - 30 სმ. (ინვ. № 180-1970:7); ვარსიმანთკარის ძვ.წ. V-IV საუკუნეების სამაროვანზე (სიგრძე — 26 და 41 სმ.) [მუხიგულაშვილი 2015:71, ტაბ. I, სურ. 2, № 116. 532]; ვანის № 9 სამარხში (ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი) ორი ასეთი შუბისპირია (სიგრძე — 33 და 41 სმ) [ლორთქიფანიძე

და სხვ., 1972:203, 211, სურ. 175-7]; წინანდალში (ინვ. № 11-25:12); დაბლაგომში, ქვევრსამარხების ტერიტორიაზე, დარღვეულ ქვევრსამარხთან აღმოჩენილია 2 ასეთივე შუბისპირი, რომელთა ზოგადი თარიღია ელინისტური ხანა (სიგრძე 23, 34 სმ.) [Куртин1950:36, ტაბ. 11-5]; საირხეში, გულიაშვილების უბანში (ძვ.წ. III-II სს.), სიგრძე - 31 სმ [მახარაძე, წერეთელი 2002:66]. გვიანანტიკური ხანის ძეგლებზე ისინი გვხვდება ჟინვალის ახ.წ. II ს-ის №№ 277 და 282 სამარხებში (თითო ეგზემპლარი, სიგრძე — 34, 36 სმ) [ჩიხლაძე 2015:22, 25, ტაბ. VIII,352, XI,382]; ჩხორონყუს ახ.წ. II-III სს-ის სამაროვანზე [Хоштариа 1941:81, ტაბ. VIII,4; ფუთურიძე 1959:57-58] და ციხისძირის ახ.წ. IV ს-ის, № 1 სამარხში [ინაიშვილი 1993:83, ტაბ. XXXII,6].

ა. 4. ფართომხრებიანი, მოკლეპირიანი, გრძელმასრიანი შუბისპირი (ტაბ. IV,10-12, 22) დაფიქსირებულია ბეთაშენის № 7 სამარხში (სატყორცნი იარაღია) [მენაბდე, დავლიანიძე 1968:121, ტაბ. XI,357]; დიდი ლილოს № 1 სამარხში (ინვ. № 180-970:21, სიგრძე - 17 სმ); ნაურიალის ძვ.წ. V ს-ის № 76 სამარხში [დავითაშვილი და სხვ. 2010:52-53; დავითაშვილი 2002:37, სურ. 112]; შავსაყდარა I-ის ძვ.წ. IV-III სს-ის, № 60* სამარხში (სიგრძე - 22 სმ.) [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 110, ტაბ. CXXXII,7]; ღრმახევისთავის №№ 71, 93, 108 სამარხებში [აბრამიშვილი, გიგუაშვილი, კახიანი 1980:150, 66, 189, სურ. 141, 160, 178]; ზედა გორაში (ახ.წ. I-II სს., სიგრძე - 20,5 სმ.) [ხარაბაძე 2003:164, ტაბ. 1,2].

ბ. მომრგვალებულმხრებიან, ვიწროპირიან შუბისპირებს ასევე რამდენიმე ვარიანტი აქვს:

ბ. 1 ვიწროპირიანი, გრძელმასრიანი შუბისპირები (ტაბ. IV,13, 24) აღმოჩენილია გუადიხუს უფროსი ჯგუფის, ძვ.წ. VI-V სს-ის №№ 23 (2 ც.) და № 30, სამარხებში (სიგრძე — 22, 28 სმ.) [Трапш 1969:21, 3963, სურ. 3,2; ტაბ. II,2,3]; მცხეთიჯვრის „ნაურიალის“ სამაროვნის № 104 სამარხში (ძვ.წ. VI-V სს) [დავითაშვილი ამ., დავითაშვილი ქ. 2010:53-54]; ქასრაანთ მიწების ძვ.წ. VI-IV სს-ის № 28 სამარხში (სიგრძე - 23,4 სმ) [ბერაძე 1980:20, ტაბ. XXIII,7]; აბულმუგში, ძვ.წ. IV-III საუკუნეების № 22 სამარხში (სიგრძე — 26.8 სმ) [ხოხობაშვილი, ძნელაძე 2008:86]; მახვანში (სიგრძე - 26,6 სმ. ინვ. № 8-31:1); სოხუმის მთის, ძვ.წ. III-II სს-ის №№ 6 (3 ც.), 8 და 12 (ძვ.წ. IV-III სს.) სამარხებში (სიგრძე 25 დან 42 სმ-მდე) [კალანდაძე 1954:33,34, 51, ტაბ. IX,3, 16-18; X,3]. ამ ქვეტიპის შუბისპირები გვიანანტიკურ ხანაშიაც გვხვდება, კერძოდ, კლდეეთის, ახ.წ. II საუკუნის № 4 სამარხში, 3 ცალი,(სიგრძე - 35,5-42 სმ) [ლომთათიძე 1957:140, 142, სურ. 29ა,ბ,გ ტაბ. XXI,2ა,დ,გ]; ჟინვალის, ახ.წ. II ს-ის № 574 სამარხში (სიგრძე - 26 სმ) [ჩიხლაძე 2015:34, ტაბ. XVI,1]; რგანის, ახ.წ. III-IV ს-ის № 2 სამარხში [ბრაგვაძე 2000:108, სურ. 24].

ბ. 2. ვიწროპირიანი, მოკლე ან საშუალო ზომის მასრიანი შუბისპირები (ტაბ. IV,25) აღმოჩენილია გომარეთის № 7 სამარხში, სიგრძე - 35,3 სმ [დავლიანიძე 1983:132, ტაბ. XVI,2]; შედარებით მცირე ზომისაა ეცოს ძვ.წ. III ს-ის № 23 კომპლექსიდან [მატბერაშვილი 2005: ტაბ. VI₂₃₋₁₁] და წყნეთის ძვ.წ. V-IV სს-ის სამარხიდან (№ 6-23:1) მომდინარე თითო და სარკინეს ორი ეგზემპლარი, რომლებიც ძვ.წ. II-ახ.წ. II სს-ის რკინის გამოსადნობ სახელოსნოში აღმოჩნდა [აფაქიძე 1963:209, სურ. 107, 111].

ბ. 3. ვიწროპირიანი, ფართომასრიანი (ტაბ. IV,14, 18). დედოფლის გორაზე, № 7 სათავსოში აღმოჩენილ 2 ფართომასრიან შუბისპირს, მასრის ძირზე გასამაგრებელი რგოლი შემოუყვება (31 სმ) [Gagoshidze 2008:138]. მსგავსი ფორმის, შედარებით მომცრო, 19 სმ-ის სიგრძის იარაღი აღმოჩენილია სტირფაზის

სამაროვანზე, № 49 სამარხში (ახ.წ. I-II სს.) [Гаглюев 1984:31, სურ. 28,1]. სამი ვინროპირიანი, გრძელ და ფართო მასრიანი, მასრაშეკრული შუბისპირი აღმოჩნდა ჩხარშიც, ახ.წ. II-III სს-ის „ოქონის გორის“ სამაროვანის №№ 8, 13, 14 სამარხებშიც (25-30 სმ) [ბრაგვაძე 1997:12-14 30-32, ტაბ. XIX,2, XXIV,1, XXVI,2].

ცალკე გამოვყოფთ აღწერილი ტიპის ისეთ შუბისპირებს, რომლებსაც **მასრაზე მიმაგრებული დეზი** აქვთ (ტაბ. IV,19, 21). ვინროპირიანი, ფართომასრიანი ეგზემპლარი მასრაზე დეზით, დაფიქსირებულია რგანის ახ.წ. III-IV ს-ის პირველი ნახევრის, № 31 სამარხში (სიგრძე — 33 სმ, მასრის დმ — 3 სმ.) [ბრაგვაძე 2000:112, სურ. 127]; მოდინახეს სამაროვანზე 2 ცალი: ერთს ფართო მხრები და გრძელი პირი აქვს (სამარხი № 10), მისი სიგრძე — 60 სმ, მასრის დმ — 3,5 სმ-ია, ხოლო მეორე (სამარხი № 21) - შედარებით მომცრო და ვინროპირიანია [ბრაგვაძე, ჩიგოგიძე 2002:94, სურ. 61].

მომრგვალებულმხრებიანი შუბისპირების ერთი ნაწილი, დაზიანებების გამო, ქვეტიპების მიხედვით ვერ დალაგდა. ესენია: წინამური III-ის № 6 [ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995:64, სურ. 443, 446] და კამარახევის № 19 [რამიშვილი, 1959:20, ტაბ.VIII,3] სამარხებში აღმოჩენილი მომრგვალებულმხრებიანი შუბისპირები; ახალი ათონის ერთი ეგზემპლარი (ინვ. № 12-02/2461); კირცხის 1 შუბისპირი (ინვ. № 1-60-2); წინანდლიდან მომდინარე ოთხი, სხვადასხვა ზომის შუბისპირი (ინვ. №№ 11-25:20, 24; №№ 19-58:3,7) და სხვ.

როგორც ვხედავთ, მომრგვალებულმხრებიანი შუბისპირები მთლიანად მოიცავს საქართველოს ტერიტორიას და ძვ.წ. V საუკუნიდან ახ.წ. IV საუკუნის ჩათვლით გვხვდება, ხშირია მათი აღმოჩენის ფაქტები წინარეანტიკური ხანის ძეგლებზეც. ბრინჯაოს მომრგვალებულმხრებიანი შუბისპირები გვიანბრინჯაოს ხანიდანაა ცნობილი, დიდ ტერიტორიაზე გავრცელებული და ტრანსკავკასია ამ მხრივ გამოჩვენებს არ წარმოადგენს. ზოგიერთი მოსაზრებით, რკინის ეგზემპლარები გენეტიურადაა დაკავშირებული გვიანბრინჯაოს ხანის ამავე ფორმის იარაღთან [სახაროვა 1973:87, სურ. 32; დავლიანიძე 1983:45].

მეხუთე ტიპის, მომრგვალებულგვერდებიან შუბისპირებს (ტაბ. V,1-11) შორის შეიძლება გამოიყოს **ა.** ვინროპირიანი და **ბ.** ფართოპირიანი ქვეტიპები, რომლებსაც თავისი ვარიანტები აქვთ:

ა.1. მომრგვალებულგვერდებიანი, ვინროპირიანი, გრძელმასრიანი შუბისპირები (ტაბ. V,1-2) აღმოჩენილია ახულ-აბაას სამაროვანზე, ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრის № 4 სამარხში (4 ცალი, სიგრძე 24,6 - 32,4 სმ) [Воронов 1991:225-226, სურ. 5.2,3,12]; გუადიხუს უფროსი ჯგუფის, ძვ.წ. IV ს-ის № 7 და ძვ.წ. VI-V სს-ის №№ 10 და 23 სამარხებში (22- 28 სმ) [Трапш 1969: 26, 31, 39, სურ. 3, 4, 36, ტაბ. II,2]; გუადიხუს უფროსი ჯგუფის, ძვ.წ. V ს-ის №№ 7 და 19 სამარხებში (22-34 სმ) [Трапш 1969:26, სურ. 6,3, ტაბ. II,10], აგრეთვე სოხუმის მთის, ძვ.წ. V-IV სს-ის № 9 სამარხში (22 სმ) [კალანდაძე 1954:34, ტაბ. IX,8].

ა.2. მომრგვალებულგვერდებიანი, ვინროპირიანი, მოკლემასრიანი შუბისპირები (ტაბ. V,5-7) აღმოჩნდა სოხუმის მთის, ძვ.წ. V-IV სს-ის № 9 სამარხში, 2 ც., სიგრძე - 40, 30 სმ, თან ახლდათ ბუნიკები [კალანდაძე 1954:34, ტაბ. IX,7,9]; ნითელი შუქურას უმცროსი ჯგუფის, ძვ.წ. V ს-ის №№ 1 და 18 (2 ც.) და უფროსი ჯგუფის, ძვ.წ. VI-V სს-ის № 4 სამარხებში [Трапш 1969:269, 280, ტაბ. XXXVI,8]; ვანის გალავნის კედელთან, ძვ.წ. I საუკუნის ალიზის კედლის ნაშაღის ქვეშ, 2 ც., სიგრძე - 21 სმ [ლორთქიფანიძე 1976:82; სურ. 138, 5,6; თავაძე და სხვ. 1976:216, სურ. 155, 1, 4]; ეშერის ნაქალაქარზე [Шамда 1980: 48, LXIV, 2].

ბ.1. მომრგვალებულგვერდებიანი, მოკლე, ფართო პირიანი, გრძელი, გახსნილი,

კონუსურმასრიანია შუბისპირები (ტაბ. V,3, 8) - გუადიხუს უფროსი ჯგუფის, ძვ.წ. V-IV საუკუნეების №№ 1, 8, 11, 29 და 31 სამარხებიდან [Трапш 1969:29, 43 244, სურ. 6,5 ტაბ. II,4]; ახულ-აბაას სამაროვანზე, ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრის № 4 სამარხიდან 4 ცალი (დიდი ზომის, 33,6- 49,2 სმ) [Воронов 1991:225-226, სურ. 5.6, 7,8, 9, 10]; აგრეთვე სოხუმის მთის სამაროვნის №№ 3 (ძვ.წ. III-II სს.) და 11 (ძვ.წ. IV-III სს.) სამარხებიდან (სიგრძე 22 - 27 სმ) [კალანდაძე 1954:32,51, ტაბ. VIII,12, X,4].

ბ.2. მომრგვალებულგვერდებიანი შუბისპირები **გრძელი, ფართო პირით, მოკლე, გახსნილი, კონუსური მასრით**, სუსტი ქედით (ტაბ. V,9) აღმოჩენილია გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის №№ 8, 38, 39 სამარხებში (ძვ.წ. IV ს.) [Трапш 1969:249, 263, ტაბ. XXXIII,5].

ბ.3. მომრგვალებული გვერდები, **გრძელი, ფართო პირი და გრძელი, კონუსური მასრა** (ტაბ. V,3) აქვს ვანის, ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედის № 9 სამარხში აღმოჩენილ 2 ცალ შუბისპირს (39-45 სმ.) [თავაძე და სხვ. 1976:216, 217, სურ. 155-11, 12] და ძვ.წ. III ს-ის № 2 სამარხის 2 ცალ შუბისპირს (33-36 სმ.) [ხოშტარია 1972:89, სურ. 5.4,5; ლორთქიფანიძე გ. 1976:181, სურ. 137.4,5].

ნებელდაში, კერძოდ კი აბგიძრახუს №№3 და 6 (2 ცალი), ახაჩჩარხუს № 12 და ახიაცარახუს № 11 (2 ცალი) სამარხებში აღმოჩენილია ფართოპირიანი და გრძელმასრიანი, მასრაშეკრული, ქედიანი, მომრგვალებულგვერდებიანი შუბისპირები (24-32 სმ), ახ.წ. III-IV სს. [Трапш 1971:24, 96-97, 150, ტაბ. II-10, XXXVI-7,8], (ტაბ. V,10-11). ისინი ქრონოლოგიურად ძალზე დაშორებულია ზემოთაღწერილი შუბისპირებისაგან, თუმცა ერთგვარად მათ ფორმას იმეორებენ.

მომრგვალებულგვერდებიანი შუბისპირების ერთი ნაწილი ნაკლებია და მათი ზუსტი მონაცემების დადგენა შეუძლებელია. ასეთია გუადიხუს უფროსი ჯგუფის № 32 სამარხში (2 ც.) [Трапш 1969:45], გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის №№ 7 და 48 სამარხებში [Трапш 1969:247,266], ვანის „საგანძურში“ და გალავნის კედელთან, ძვ.წ. I საუკუნის ალიზის კედლის ნაშალის ქვეშ [ფირცხალავა, ყიფიანი 1986:75, სურ. 55-3] აღმოჩენილი იარაღი. რამდენიმე შემთხვევაში, დაზიანების მიუხედავად შესაძლებელია მათი მიკუთვნება ფართოპირიანი (ვანის გალავნის კედელთან, ძვ.წ. I საუკუნის ალიზის კედლის ნაშალის ქვეშ [ლორთქიფანიძე 1976:182; სურ. 138,4]), ან ვიწროპირიანი ნიმუშებისათვის (ახულ აბაას № 4 სამარხში [Воронов 1991:225-226, სურ. 5.1,4]).

როგორც ზემოთ ვნახეთ, მომრგვალებულგვერდიანი შუბისპირები დასავლეთ საქართველოს ძვ.წ. V-III საუკუნის ძეგლებზე გვხვდება. მოგვიანებით, ახ.წ. III-IV საუკუნეებში, მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი ნებელდის სამაროვნებზეც.

მეექვსე ტიპის, ისრისპირისებურ, მხრებდაშვებულ შუბისპირებს(ტაბ. VII,1-4), როგორც ზემოთ უკვე ვთქვით, ლიტერატურაში „ხელშუბის პირებად“ მოიხსენიებენ. ამ ტიპის ეგზემპლარების სიგრძე 21-27 სმ-ს შორის მერყეობს, ფრთებშორისი მანძილი საშუალოდ 5 სმ-ია, პირის სიგრძე - 13-14 სმ, მასრის სიგრძე - 13 სმ-სა და 17 სმ-ს შორის ვარირებს. ისინი აღმოჩენილია სოხუმის მთის №№ 2 და 5 კომპლექსებში, თითო ცალი [კალანდაძე 1954 ტაბ. VIII, 8, 22], ვანის № 2 სამარხში, 4 ცალი [Хоштариа 1979:115; ლორთქიფანიძე გ. 1976:181, სურ. 137,1-3], დაბლაგომის მდიდრულ სამარხში, 4 ცალი [თოლორდავა 1976:76, სურ. 117], კირცხში, 1 ცალი (ინვ. № 1-60-3).

დაბლაგომის მდიდრული სამახრი, რომელშიც ისრისებურპირიანი შუბებია, ძვ.წ. IV-III სს-ის მიჯნითა და ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისით თარიღდება [თოლორდავა 1976:76-77]. ძვ.წ. III ს-ით თარიღდება ასევე ვანის № 2 სამარხი [Хоштариа

1979:115; ლორთქიფანიძე გ. 1976:181].

ისრისებურპირიანი ფორმის შუბისპირები ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. VI საუკუნიდან ჩნდება და განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება ძვ.წ. IV-III სს-ში დნეპრისპირეთის დიდ ყორღანებში [Петренко 1967:49, ტაბ. 36-ის 16-22; ლორთქიფანიძე გ. 1976:181].

საყურადღებოა, რომ ვანის № 2 სამარხში ისრისებურპირიანი შუბი აღმოჩენილია რკინის ჯავშნის ფრაგმენტებთან ერთად, რაც მკვლევრებს აფიქრებინებს, რომ სამარხი მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსანს ეკუთვნოდა [ლორთქიფანიძე გ. 1976:181]. გარდა ამ ტიპის შუბისპირებისა, ამავე სამარხში იყო ორი ე.წ. ვინროპირიანი შუბისპირიც. ეს ფაქტი სოხუმის მთის № 2 და დაბლაგომის მდიდრულ სამარხშიც ფიქსირდება - ერთდროულად ერთ სამარხში რამდენიმე შუბისპირია - ვინროპირიანი, სამკუთხაპირიანი რომბული და ისრისებურპირიანი.

სპეციალურ ლიტერატურაში, როგორც ითქვა, ისრისპირისებურ შუბის-პირებს ხელშუბისპირებად მიიჩნევენ. რთული განსასაზღვრია, თუ რომელია „მძიმე საძვერებელი“ ან „მსუბუქი სატყორცნი“ შუბი. ერთი რამ კი ცხადია, რომ ერთსა და იმავე კომპლექსში განსხვავებული ტიპის შუბისპირების აღმოჩენა მათ გარკვეულ ფუნქციონალურ დატვირთვაზე უნდა მიგვანიშნებდეს.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე ისრისებურპირიანი შუბები დასავლეთ საქართველოსათვისაა დამახასიათებელი ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში და ვინროპირიანი და რომბისებრი შუბების პარალელურადაა ხმარებაში.

მეშვიდე ტიპის შუბისპირებს (ტაბ. VII,10-11) აქვთ მოკლე, რომბული პირი, გრძელი მასრა, რომელიც პირს ვინრო და გრძელი, განივკვეთში ოთხკუთხა „წელით“ უკავშირდება; ყველა ქედიანია, მასრა კონუსურია, გახსნილი. ისინი სოხუმის მთის № 8 სამარხშია აღმოჩენილი, სიგრძე - 43, 40, 41 სმ. ძვ.წ. III-II სს. [კალანდაძე 1954: 32,34-35, ტაბ. VIII₁₈, IX,4-6, სურ. 12].

მერვე ტიპის, ხიმტისებურ შუბებს (ტაბ. VII,5-9,12-13) აქვს პირისაგან ყელით ოთხნახნაგა, გრძელი პირი და გამოყოფილი გახსნილი მასრა. ძვ.წ. IV საუკუნით დათარიღებული ასეთი შუბისპირი მომდინარეობს წინანდლიდან (ინგ. № 11-25:17) (ტაბ. VII,5), ასევე შავსაყდარა I-ის, ძვ.წ. IV-III სს-ის № 16 სამარხიდან [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 88 ტაბ. CIX₅], გუადიხუს უფროსი ჯგუფის, ძვ.წ. VI-V სს-ის № 13(55) სამარხიდან (21 სმ) [Трапш 1969:ტაბ. II, 5], სოხუმის მთის №№ 4 (50 სმ) და 9 (23 სმ) სამარხებიდან [კალანდაძე 1954:32, 35 სურ. 10, 13, ტაბ. VIII₁₈] (ტაბ. VII, სურ. 6,7). მოგვიანო ხანის ძეგლებიდან, ასეთი იარაღი აღმოჩენილია წებელდაში, ახ.წ. III-IV სს-ის, აბგიძრახუს № 14 (42 სმ) [Трапш 1971:37, ტაბ. VIII-2], ახიაცარახუს № 6 (30 სმ) [Трапш 1971:92-93, 150; ტაბ. XXXIV-10], აუახუამახუს № 2 (32,5 სმ.) [Трапш 1971:102], ახაჩარახუს №№ 32 და 43 [Шамба 1970:42, ტაბ. XIV-7, XV-3, XXI-6] სამარხებში (ტაბ. VII,12-13).

ფიჭვნარის კოლხური ნეკროპოლის, ძვ.წ. V საუკუნის № 158 სამარხში აღმოჩნდა რკინის 3 შუბისპირი, რომლებსაც ხიმტისებური პირი აქვს (ერთის სიგრძე — 44 სმ., ორის — 47 სმ), თითოეული ბოლოვდებოდა რკინის ცილინდრული ბუნიკით (სიგრძე — 14-15 სმ) [Кахидзе 1981:54, ტაბ. XXXI,2]. ეს შუბისპირები სხვა ხიმტისებური ნიმუშებისაგან განსხვავდება ოდნავ მომრგვალებული გვერდებითა და პირის ტარზე მორგების ხერხითაც, მათ მასრასთან ერთგვარი შემსხვილება აქვთ (ტაბ. VII,9). აღსანიშნავია, რომ სამარხში შუბები მიცვალებულის გვერდზე იდო, ნაწილობრივ შენარჩუნებული იყო ხის

ტარიც, რის საშუალებითაც განისაზღვრა იარაღის სიგრძე - დაახლოებით 2 მეტრი (ტაბ. VII,8).

პილუმი სატყორცნი შუბი იყო, რომელიც რომელი ლეგიონერების შეიარაღებაში შედიოდა. იგი შედგებოდა ხის ტარისაგან და რკინის ნვერისაგან, რომელიც შუბის ტარს უტოლდებოდა. პილუმის სროლისას მონინალმდევე ან კვდებოდა ან ფარში ისე ღრმად ესობოდა, რომ მეომარი იძულებული იყო ფარის გარეშე გაეგრძელებინა ბრძოლა. საქართველოს ტერიტორიაზე მხოლოდ ერთი ცალი პილუმის ფრაგმენტი აღმოჩენილი ვანის ნაქალაქარის ძვ.წ. I ს-ის ნგრევის ფენაში. იგი წარმოადგენს რკინის მრგვალგანივკვეთიან ლეროს, რომელსაც აქვს ოთხნახნაგა, პირამიდული პირი, აკლია მასრიანი ბოლო ნაწილი. შემორჩენილი სიგრძე - 32 სმ, პირის სიგრძე - 4,5 სმ, ლეროს დმ. - 7 მმ. სავარუდოდ, იგი მომხდურის საკუთრება უნდა ყოფილიყო [ლორთქიფანიძე 1976:178, სურ. 136, 8].

ხელშუბები: ხელშუბი მცირე ზომის, სატყორცნი შუბია, რომელიც შუბისაგან მხოლოდ ზომით განსხვავდება. ანტიკური ხანისა და შუასაუკუნეების განმავლობაში ხელშუბი როგორც ფეხოსანთა, ისე ცხენოსანთა შეიარაღებაში შედიოდა. ანტიკურ საბერძნეთში იგი პელტასტების (მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითები, რომლებიც ბრძოლისას დამხმარე როლს თამაშობდნენ) მთავარ საბრძოლო იარაღს წარმოადგენდა. ცნობილია, რომ აქემენიდური ირანის ჯარის შეიარაღებაში ეს იარაღი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა — მაგალითად, გავგამელას ბრძოლაში ქვეითების უმრავლესობა მსუბუქად იყო შეიარაღებული და მათი ამუნიცია შედგებოდა მსუბუქი ჯავშნის, მშვილ-ისრისა და ხელშუბებისაგან. ხელშუბებს იყენებდნენ რომაულ არმიაშიც, სადაც ხელშუბის გრძელი მასრა ტყვიით იყო დამძიმებული, იმისათვის, რომ ფრენისას მას წონასწორობა შეენარჩუნებინა (ასეთ იარაღს რომაულ სამყაროში პლუმბატას უწოდებდნენ).

როგორ ითქვას, საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ხშირად შეუძლებელია ხელშუბისა და შუბის გარჩევა, რადგანაც ხის ტარები თითქმის არაა შენარჩუნებული და შესაბამისად, იარაღის საერთო სიგრძეზე წარმოდგენა არ გვაქვს. მიუხედავად ამისა, შესაძლებელია გამოვყოთ ხელშუბის რამდენიმე მნიშვნელოვანი მახასიათებელი, რითაც იგი შუბისაგან განსხვავდება. შუბს, როგორც საძეგრებელ იარაღს, მსხვილი ტარი ჭირდება, რათა იგი ძეგრებისას არ გადატყდეს, ამიტომაც მას საკმაოდ ფართო მასრა უნდა ქონდეს. შესაბამისად, ის იარაღი, რომელსაც წვრილი მასრა აქვს, ხელშუბისპირად უნდა ჩავთვალოთ. ვარსიმანთკარის სამაროვანზე, სადაც რამდენიმე სამარხში, რომლებიც სრულიად სამართლიანად, მაღალი რანგის მეომრების განსასვენებლადაა მიჩნეული, სხვა საბრძოლო იარაღთან ერთად გვხვდება როგორც დიდი ზომის შუბისპირები (60-80 სმ-ის სიგრძისა), ასევე მცირე ზომის, სხვადასხვა ფორმის ხელშუბები (13-20 სმ-ის სიგრძისა) [მუხიგულაშვილი 2015:71-72, ტაბ. II, სურ. 3, № 248; ტაბ. III, სურ. 5, № 201, 271]. ასეთივე სურათია ვანის № 9 სამარხშიც. ასე რომ, ხელშუბის განსაზღვრისას მნიშვნელოვანია მისი ზომა, თუმცა საშუალო ზომის, მაგალითად 20-25 სმ-ის სიგრძის იარაღის დანიშნულების გარკვევა ჯერჯერობით შეუძლებლად მიგვაჩნია.

მცირე ზომის სატყორცნი იარაღი – ხელშუბი, ყველაზე უკეთ თელავის რკინის განძის შემადგენლობაშია წარმოდგენილი და სავარაუდოდ, ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მიჯნით ან ძვ.წ. III საუკუნით თარიღდება. იგი 85 ხელშუბს შეიცავს. ამ მასალაში გვხვდება როგორც შედარებით მოზრდილი ეგზემპლარები (20-27 სმ), ისე ძალზე პატარა (10-13 სმ) ზომის იარაღი.

მუჯირა (ბუნკი, სათიხარი). საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ

ძეგლებზე ხშირად გვხვდება შუბისპირები, რომლებსაც ახლავს ნაწვეტებული, მომრგვალებული ან მართკუთხა ფორმის ბუნიკები. ისინი შუბის ხის ტარის ქვედა ბოლოზე იყო მიმაგრებული. მათ შესახებ საინტერესო ცნობები აქვს შემონახული ქსენოფონტს: „მოსინიკებს ეკავათ ... მარჯვენა ხელში ექვსწყრთიანი შუბი, რომელსაც თავში წვეტი ჰქონდა, ბოლოში კი სფერო“ (V, 4-12). ასეთ იარაღს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ბუნიკს, სათიხარს ანდა მუჯირას უწოდებენ. ქვემოთ ჩვენ მას მოვიხსენიებთ, როგორც მუჯირას.

ქართული ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, მუჯირა, იგივე მუჟირა წარმოადგენს შინდის ხის კეტს, რომლის სიგრძე 150 სმ-მდეა (დმ -3 სმ-მდე). ერთ ბოლოში დამაგრებულია რკინის „წვეტი“ (საკუთრივ მუჟირა), ხოლო მეორე ბოლოში ხელის მოსაკიდებელი ქანჩა აქვს გაკეთებული. იგი გამოიყენებოდა მთაში და ტალახიან ადგილებში სასიარულოდ, ნადირობისას და სასროლადაც [ქმკელ 2011].

მუჯირა, როგორც ცალკე საბრძოლო იარაღი არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ნაკლებად განიხილება. საბრძოლო იარაღად შეიძლება განვიხილოთ მხოლოდ ბოლონაწვეტებული მუჯირები. ისინი ღრუმასრიანია და კონუსური ფორმა აქვს, პირი, უმეტეს შემთხვევაში ოვალურგანივკვეთიანია, თუმცა გვხვდება ოთხკუთხა ან სამკუთხაგანივკვეთიანიც (ტაბ. IX, 1-6). საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლებზე მუჯირა ხშირად იმ კომპლექსებშია, სადაც შუბისპირებია აღმოჩენილი, თუმცა გვხვდება ისეთი კომპლექსები, სადაც მხოლოდ მუჯირებია აღმოჩენილი. ასეთი სამარხები, როგორც წესი, მასალის სიუხვით არ გამოირჩევიან და სავარაუდოდ, დაბალი სოციალური წარმოშობისა და ნაკლებად შეძლებული ადამიანების განსასვენებელი უნდა იყოს. მხოლოდ რკინის მუჯირებით შეიარაღებული მიცვალებულები არიან დაკრძალულნი შავსაყდარა I-ის №№ 4 და 14 [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 82, 87, ტაბ. CXC_V, CII, CXC_V, CVIII], პაპიგორას №№ 26 და 68 [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:44, 60, ტაბ. XXXII₅, XLIII₃], აბულმუგის № 16 [ხოხობაშვილი, ძნელაძე 2008:66] სამარხებში.

როგორც ზემოთ ვთქვით, საქართველოში, ანტიკური პერიოდის განმავლობაში, ძირითადი საბრძოლო იარაღი შუბი იყო. არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილ სხვა იარაღთან შედარებით შუბისპირები რიცხობრივად პირველ ადგილზეა. ამასვე გვიდასტურებს წერილობითი წყაროები - ანტიკური ეპოქის სხვადასხვა ეტაპზე, სადაც კი ქართველური მოსახლეობის შეიარაღების ხსენებაა, ყველგან ფიგურირებს შუბი. ძვ.წ. V ს-ში, ჰეროდოტესა და ქსენოფონტის ცნობების თანახმად, შუბები აქვთ კოლხებს, სასპერებს, მოსხებს, მოსინიკებს, ხალიბებს (ჰეროდოტე, VII, 76, 78, 79; ქსენოფონტი, IV, 3-4, IV, 7, 15-16, IV, 8-7, V, 2, 22, V, 4, 12-14, V, 4, 25). სტრაბონის ცნობით, ძვ.წ. I ს-ში, იბერები შუბოსნები არიან (სტრაბონი, XI, 4-5). შუბოსან იბერებს, როგორც განსაკუთრებით ძლიერ მებრძოლებს, ახსენებს პლუტარქე ძვ.წ. I საუკუნის მოვლენებთან კავშირში (ლუკუსი, 31).

დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ კომპლექსებში რამდენიმე შუბი იდება ერთად, განსხვავებით აღმოსავლეთ საქართველოსაგან, სადაც სამარხებში უმეტესწილად, თითო ან, იშვიათად, ორი შუბია წარმოდგენილი. საგულისხმოა, რომ ზოგიერთ კომპლექსში შუბის სამარხში ჩატანების გარკვეული წესი შეინიშნება. მაგალითად, ვანის №9 სამარხში მეომარს სამი მხრიდან ჰქონდა შემონაცობილი 53 შუბი, ხოლო №2 სამარხში შუბები წვერებით ერთ მხარეს – დასავლეთისაკენ იყო მიმართული [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972:202; Хоштариа 1979:116]; ვარსიშაანთკარის №3 სამარხში შუბი ვერტიკალურად იყო ჩარჭობი-

ლი [წითლანაძე 1983:54], ხოლო გუადიხუს უფროსი ჯგუფის № 19, ვარსიმა-ანთკარის, არღუნის, წინანდლის, ყანჩაეთისა და სხვა მრავალ სამარხულ კომპლექსში საგანგებოდ მოღუნული შუბისპირები დაფიქსირდა, რაც დაკრძალვის თავისებური რიტუალითაა ახსნილი [გაგაშიძე 1964: 52]. ეს ფაქტი თრიალეთში გვიანბრინჯაოს ხანაშიცაა ცნობილი [Куфтин 1941: 66], სამთავროს სამაროვანზე კი ძვ.წ. VIII-VII სს. კომპლექსებშიც გვხვდება [აბრამიშვილი 1961:140]. შუბები დამტვრეული სახით თავსდებოდა ყუბანისპირეთში გათხრილ სამარხებშიც [Хазанов 1971:45]. ეს რიტუალი ხალხთა დიდი გადასახლების პერიოდისათვისაცაა დამახასიათებელი და გვხვდება პშევორის და ჩერნიახოვის კულტურებში, სკანდინავიურ სამარხებში და სხვ. [იხ. Казанский 2015 და იქ მითითებული ლიტერატურა].

როგორც ზემოთაც ითქვა, ყურადღებას იპყრობს სხვადასხვა ტიპის შუბის თანაარსებობა ერთსა და იმავე ხანაში, ერთი მხრივ, და მეორე მხრივ, ერთ სამარხში ერთი ტიპის, მაგრამ მკაფიოდ განსხვავებული ზომის შუბისპირების არსებობა. მაგალითად შეგვიძლია მოვიტანოთ, ვანის № 9 სამარხი (ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი), სადაც სახეზეა განსხვავებული ზომის, ვინროპირიანი და წაგრძელებულრომბისებრი შუბისპირები. მსგავს მოვლენას ვხვდებით სოხუმის მთის № 6 სამარხშიც (ძვ.წ. IV-III სს.), წითელი შუქურას უმცროსი ჯგუფის № 1 სამარხში (ძვ.წ. V ს.), დაბლაგომში (ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი), ვარსიმაანთკარში (ძვ.წ. V-IV სს.). ის, რომ ერთ მეომარს რამდენიმე სახის შუბს ატანდნენ სამარხში, გვაფიქრებინებს შუბების განსხვავებულ ფუნქციაზეც. შედარებით მსუბუქი შუბები სატყორცნი შეიძლებოდა ყოფილიყო, სხვა – საძგერებელი. არის აზრი, რომ ვინროპირიანი შუბები გამიზნული იყო აბჯრის გასარღვევად და ქვეითი ლაშქრისთვის მოსახერხებელი იქნებოდა შეჯავშნულ ცხენოსანთან შესაბამელად [Хазанов 1971:48].

შუბების მრავალფეროვნებაზე მოგვითხრობენ წერილობითი წყაროებიც. ჰეროდოტე და ქსენოფონტი ქართველური მოსახლეობის შეიარაღების აღწერასაც გვთავაზობენ. ჰეროდოტეს მიხედვით, კოლხებს ჰქონდათ „მოკლე შუბები“ - ხოლო მოსხების „შუბის წვერები გრძელი იყო“ (VII, 78-79), ხალიბებში კი „თითოეულს ორი შუბი ეპყრა...“ (VII, 76). იგივე ხალიბებს, ქსენოფონტის მიხედვით, „ეკავათ ... ხუთი წყრთის სიგრძის შუბები, რომელთაც მხოლოდ თითო შუბისპირი ჰქონდათ“ (IV, 7, 15-16). ამ ცნობაში ხაზგასმულია განსხვავება ბუნიკიანი შუბისაგან, რომელიც ქსენოფონტს ხვდება პირიქითეულ მოსინიკებთან – მათ ეკავათ „მარჯვენა ხელში ექვსწყრთიანი შუბი, რომელსაც თავში წვეტი ჰქონდა, ბოლოში კი სფერო“ (V, 4-12). თუ გავითვალისწინებთ, რომ წყრთა 45 სმ ტოლია [მიქელაძე 1967:28], ეს ყოფილა 2,70 მ სიგრძის შუბი, რომელსაც თავში აქვს შუბისპირი, მეორე ბოლოზე კი სფერული ბუნიკი.

მოსინიკების შეიარაღებაში, როგორც თვითმხილველი, ქსენოფონტი, მკვეთ-რად მიჯნავს სატყორცნ შუბს საძგერებლისაგან და ასე ახასიათებს მას – მოწინააღმდეგემ მათ „...დაუშინა შუბები. სხვებსაც ჰქონდათ შუბები, მაგრამ იმდენად მსხვილი და გრძელი, რომ კაცი ძნელად თუ შეძლებდა მის ტარებას. ამ შუბებით ცდილობდნენ ისინი ელინების მოგერიებას ხელჩართულ ბრძოლაში“ (V, 4-25). ძვ.წ. V საუკუნისათვის, წყაროების ზემომოტანილი ცნობების დროისათვის, ჩვენ გვაქვს შემდეგი ტიპის შუბისპირების – ვინროპირიანი, წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი, რომბისებრი, მომრგვალებულმხრებიანი, მომრგვალებულგვერდიანი, ისრისპირისებური, ყუნწიანი, ხიშტისებური - ნიმუშები. ჩამოთვლილ ნი-

მუშთაგან ყველაზე გავრცელებული ჩანს მომრგვალებულმხრებიანი შუბები, რომელთა სხვადასხვა ვარიანტები მთელი ანტიკური ხანისათვისაა დამახასიათებელი.

საბრძოლო ცული

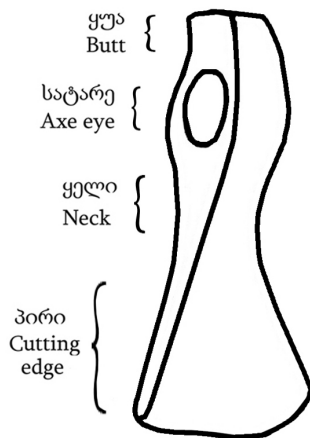
შეტევითი შეიარაღების სახეობას განეკუთვნება რკინის საბრძოლო ცული, რომელიც ხელჩართული ბრძოლისას გამოიყენებოდა. საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნი, ანტიკური ხანით დათარიღებული რკინის ყველა ცული მსუბუქია, მისი გამოყენება ცალი ხელითაა შესაძლებელი და იგი, როგორც მხედრების, ისე ფეხოსნების შეიარაღებაში შედიოდა. ასეთი იარაღით მეომარს შეეძლო მტრისათვის მიეყენებინა ფართო და ღრმა ჭრილობა, დაებლოკა მისი დარტყმები ან ფარი გაეგდებინა. შესაძლო იყო ცულის ტყორცნაც. აღსანიშნავია, რომ რკინის საბრძოლო ცულს, როგორც მოსინიკების შეიარაღების კომპონენტს, ქსენოფონტი „ანაბასისში“ (V, IV, 13) ახსენებს.

საბრძოლო ცულს, სავარაუდოდ, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, ტარით ქვემოთ ატარებდნენ. ძვ.წ. V ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებულ ქვის ქანდაკებაზე, მეომარს ცული მარჯვენა გვერდზე ჰკიდია და ქამარზეა მიმაგრებული ტარით ქვემოთ [იხ. Мелюкова 1952:126, 128, სურ. 39]. აფხაზეთში, სამარხებში ცულები ფიქსირდება მიცვალებულის მარცხენა მხართან, შუბისპირებთან ერთად (იშვიათად მარჯვენა მხართან). ზოგიერთ შემთხვევაში ისინი აღმოჩნდა მიცვალებულის საქამრე ნაწილიდან მარცხნივ ან მარცხენა ბარძაყთან, ყუით ქვემოთ [ანჩაბაძე 2015:32; Воронов, Шенкао 1982:128].

ხის ტარზე დაგებული საბრძოლო ცული შედგება ყუისაგან, სატარე ხვრელი-სა და პირისაგან. მისი კლასიფიკაციისათვის ამოსავალია ცულის სეგმენტების მოყვანილობა, განივკვეთი და პროპორციები. მისი აღწერისას გამოყოფილია შემდეგი მახასიათებლები: ცულის ყუა შეიძლება იყოს მოკლე ან გრძელი, ოთხკუთხა ან მრგვალ განივკვეთიანი; ყუისთავი დაბრტყელებული ან გამობერილი; სატარე ხვრელი – ოვალური ან მრგვალი; სატარეს პროფილი გვერდიდან შესქელებული, მკაფიოდ გამოყოფილი, კუთხოვანი. ცულის პირი სიმეტრიულია, რაც ნიშნავს, რომ სატარედან თანაბრად ფართოვდება ორივე მხარეს, ან ასიმეტრიული, ანუ პირი სატარედან არათანაბრად ფართოვდება. ცულის იერს განსაზღვრავს თანაფარდობა საერთო სიმაღლესა და პირის უდიდეს სიგანეს შორის, რის მიხედვითაც ცული ფართოპირიანია – როცა პირის სიგანე უახლოვდება ცულის სიმაღლეს, ან ვიწროპირიანი, როცა პირის სიგანე საერთო სიმაღლეზე ნაკლებია ორჯერ ან მეტჯერ.

რკინის საბრძოლო ცულები ტრანსკავკასიაში ძვ.წ. VII ს-ის მეორე ნახევრიდან ჩნდება. ადრეულ ნიმუშებს ახასიათებს მაღალი ყუა, ვიწრო პირი და ნაგრძელებული პროპორციები. ასეთებია სამთავროს, თლიას, ბრილის, ყულანურხვას, დვანის და ა.შ. რკინის ცულები [Квирквелия 1981:7]. მოგვიანოდ კი, ანტიკურ ხანაში პროპორციები იცვლება და განსხვავებული ფორმები ყალიბდება.

ზემოთხსენებული მახასიათებლების მიხედვით,

საბრძოლო ცული
Battle axe

საქართველოს ანტიკური ხანით დათარიღებულ ძეგლებზე გამოიყოფა საბრძოლო ცულების სამი ტიპი:

I ტიპი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მოკლე, ოთხნახნაგა ყუა – ე.წ. ჩაქურჩისებრი, დაბრტყელებული ყუისთავი, ოვალური სატარე ხვრელი, ასიმეტრიული, ნაგრძელებული პირი.

პირველი ტიპის ცულებს შორის გამოიყოფა სამი ქვეტიპი:

ა. (ტაბ.VIII,1) ყუა კარგად გამოკვეთილი და ოდნავ შემალღებულია, მისი მთავარი მახასიათებელი კი ასიმეტრიული, ოდნავ მოხრილი პირია. ამ ქვეტიპის ცულები ძვ.წ. VI-V საუკუნეებით დათარიღებულ კომპლექსებში: აბანოს №2 [ნუცუბიძე 1968:61-73] და მცხეთიჯვრის „ნაურიალის“ № 24 სამარხებშია აღმოჩენილი [დავითაშვილი ამ. დავითაშვილი ქ. 2010:54, ტაბ. II,29].

ბ. (ტაბ.VIII, 2-4) ყუა გამოკვეთილი და ოდნავ შემალღებულია, ყუისთავი დაბრტყელებული, სიმეტრიული ან ასიმეტრიული პირი კი თანდათანობით ფართოვდება მჭრელი ბოლოსაკენ. ასეთი ცულები გვხვდება აბულმუგის ძვ.წ. IV-III საუკუნეების №№ 18 და 24 სამარხებში [ხოხობაშვილი, ძნელაძე 2008:71,92], ბეშთაშენის ძვ.წ. IV საუკუნის № 49 სამარხში [მენაბდე, დავლიანიძე 1968:136, ტაბ. XIV,505], სხალთას ძვ.წ. IV-III საუკუნეების №18 სამარხსა და დანგრეული სამარხიდან მომდინარე მასალაში [Shatberashvili, Nikolaishvili, Shatberashvili 2010:444, ტაბ. III], შორის ძვ.წ. V საუკუნის №6 სამარხში [ტყეშელაშვილი 1969:48, ტაბ. V,140], ეცოს ძვ.წ. IV და IV-III საუკუნეების მიჯნის №№ 72, 69, 95, 107 სამარხებში [მატბერაშვილი 2005:XVI₇₂₋₃, XV₆₉₋₉, XXI₉₅₋₃, XXIII₁₀₇₋₄], მცხეთიჯვრის „ნაურიალის“ ძვ.წ. V ან IV ს-ის პირველი ნახევრის №25 სამარხში [დავითაშვილი ამ., დავითაშვილი ქ. 2010:54, ტაბ. II,31; დავითაშვილი 2002:32, სურ. 35], გუადიხუს უფროსი ჯგუფის №№ 1, 2, 8, 13, 31, 32 სამარხებში [Трапиш 1969:20-21,38, 44-45, ტაბ. II, 9, 12, სურ. 4, 1-2,5], ნითელი შუქურას უფროსი ჯგუფის №№ 4 და 38 სამარხებში [Трапиш 1969:183, ტაბ. XIX,10-11], სოხუმის მთის №№ 10 და 12 სამარხებში [კალანდაძე 1954: ტაბ. IX,13, XI,1], ემერაში [Шамна 1980:ტაბ. LXII,4]. როგორც ვხედავთ, ამ ქვეტიპის ცულები გავრცელებულია ძვ.წ V-III საუკუნეების როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე.

გ. (ტაბ.VIII,5-6) ძირითადი მახასიათებელი დაბალი ყუაა დაბრტყელებული ყუისთავით, სიმეტრიული ან ასიმეტრიული პირი კი თანდათანობით ფართოვდება მჭრელი ბოლოსაკენ. ასეთი ცულები აღმოჩნდა ასურეთის ძვ.წ. IV საუკუნის № 25 სამარხში [კვიციანიძე 1975:42, ტაბ. XXIII], გომარეთის ძვ.წ. IV-III საუკუნეების № 1 სამარხში [დავლიანიძე 1983:132, ტაბ. XVI,6], მანგლისის ძვ.წ. IV საუკუნის № 3 სამარხში [დავლიანიძე 1983:50, ტაბ. XVI], სანთას ძვ.წ. IV საუკუნის № 2 სამარხში [გაგოშიძე 1982:44], შავსაყდარა I-ის ძვ.წ. IV-III საუკუნეების № 15 სამარხში [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 87, ტაბ. CIX₆]. ოდნავ განსხვავებული პროპორციებით, კერძოდ კი, შედარებით ვიწრო პირით გამოირჩევა ითხვისის, ძვ.წ. IV საუკუნის №21 სამარხში აღმოჩენილი ცული [გაგოშიძე, გოგობერიძე, მახარაძე 2006:57, სურ.48]. როგორც ვნახეთ, ასეთი ცულები ძირითადად ძვ.წ. V-III საუკუნეებშია გავრცელებული, თუმცა ისინი მოგვიანო ხანაშიაც, კერძოდ, ახ.წ. I-II და II საუკუნეებით დათარიღებულ ძეგლებზეც – კლდეეთსა [ლომთათიძე 1957:15, ტაბ. XXI,1დ] და ზედა გორაზე [ხარაბაძე 2003:164, ტაბ. 1₄] გვხვდება. კლდეეთის ცული ამ ქვეტიპის ტიპური ნიმუშია, ხოლო ზედა გორას ეგზემპლარის პირი ოდნავ მოხრილია, რითიც, ნაწილობრივ ა. ქვეტიპის ცულს ემსგავსება. აქვე შეიძლება განვიხილოთ ლიას ახ.წ. I-II საუკუნეების № 1 სამარხში აღმოჩენილი ცულიც [ჯაფარიძე 2006:161, ტაბ. CXX,2ბ].

მცხეთიჯვრის „ნაურიალის“ ძვ.წ. VI-V სს-ით დათარიღებულ №103 სამარხში აღმოჩენილი რკინის ცული (ტაბ.VIII,7) წაგრძელებული პროპორციებით გამოირჩევა: მას აქვს ვიწრო და მაღალი, ჩაქურჩისებრი ყუა, რომელიც ყუისთავთან ფართოვდება, ყუისთავი დაბრტყელებულია, სატარე ხვრელი ოვალურია, პირი ასიმეტრიულია, სატარე პირს ვიწრო და გრძელი ყელით უერთდება, სატარეს მიმართ პირიცა და ყუაც ოდნავ დაშვებულია. სიგრძე - 20 სმ [დავითაშვილი ამ., დავითაშვილი ქ. 2010:53, ტაბ. II,26; დავითაშვილი 2002:39, სურ. 129]. ამ მახასიათებლებით იგი უფრო ადრეული ხანის იარაღს ემსგავსება, თუმცა კომპლექსის თარიღის გათვალისწინებით მას მაინც ანტიკური ხანის იარაღთან ერთად განვიხილავთ და I ტიპის ცულებს მივაკუთვნებთ.

რაც შეეხება პირველი ტიპის ცულების შემცველი კომპლექსების თარიღს - გუადიხუს, წითელი შუქურას და ბეშთაშენის კომპლექსები ძვ.წ. VI-V სს. თარიღდება [Квирквелия 1981:6; დავლიანიძე 1983:114]. გომარეთის ცული თითქმის იმეორებს ბეშთაშენისა და მანგლისის, ასურეთის, სანთის ცულების ფორმებს, მაგრამ შედარებით გვიანი ხანით თარიღდება პარალელური მასალით - ძვ.წ. IV-III სს. ასეთივეა ეცოს რკინის ცულებიც, რომლებიც ძვ.წ. IV-III სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებშია აღმოჩენილი [მატებრაშვილი 2003:125]. ამ ცულებს შორის ერთს, № 72 სამარხისას, უკვე ემჩნევა ძვ.წ. III-II სს-ის ცულებისათვის დამახასიათებელი ტენდენცია - მოკლე, ვიწრო ყუა, ასიმეტრიულად გაფართოებული პირი, დავინროებული წელი.

ითვლება, რომ ე.წ. ჩაქურჩისებრყუიანი საბრძოლო ცულის ჩვენს მიერ განხილული ტიპი ე.წ. ბრინჯაოს კოლხური ცულის ერთ-ერთი ტიპის განვითარების შედეგად მიღებული ფორმაა [Трапш1969:58]. საქართველოს გარეთ მსგავსი ცულები ცნობილია ჩრდილოეთ კავკასიიდან, ნესტოროვოს სამაროვნის სამარხში [Крупнов 1960:277, სურ. 45; 21, 7].

II ტიპი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მოკლე ყუა, დაბრტყელებული ან გამობერილი ყუისთავი, ოვალური სატარე ხვრელი, გვერდიდან მკვეთრად გამოყოფილი, განიერი პირი სატარეს ვიწრო ყელით უერთდება, არის სიმეტრიულ და ასიმეტრიულ პირიანი ნიმუშები. ამ ტიპის ცულების დამახასიათებელი ნიშანია ის, რომ სატარე ხვრელთან ჰორიზონტალური გაზიდულობანი ჩნდება. ამ დეტალით ცული ტარზე მორგებულია და მდგრადობას იარაღი ტარიანად უკეთ ინარჩუნებს. ესაა დიზაინის ერთგვარი სიახლე ცულის ტექნოლოგიური სრულყოფის გზაზე. სწორედ ეს ნიშანი განაპირობებს ამ ტიპის თავისებურებას, ვიწრო წელთან და განიერ პირთან ერთად.

მათ შორის გამოიყოფა შემდეგი ქვეტიპები:

ა. ქვეტიპის ცულები მოკლე ყელით გამოირჩევა, ფართო პირი სიმეტრიული ან ასიმეტრიულია. სიმეტრიული პირი აქვს სოხუმის მთის ძვ.წ. III-II საუკუნეების № 2 სამარხისა [კალანდაძე 1954:28, ტაბ. VIII,1] და ყანჩაეთის ძვ.წ. IV საუკუნის სამარხის [გაგოშიძე 1964:53, ტაბ. XI,33] ცულებს (ტაბ. VIII,8-9). ასიმეტრიულპირიანი ნიმუშები (ტაბ. VIII,10-12) დასავლეთ საქართველოდანაა ცნობილი: სოხუმის მთის ძვ.წ. III-II სს-ის № 6 სამარხიდან [კალანდაძე 1954:33, ტაბ. IX,15], ახულ აბაას, ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრის № 5 სამარხიდან [Воронов 1979:225, სურ. 2-14], გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის, ძვ.წ IV და IV-III სს-ის №№ 1, 7, 8 და 38 სამარხებში [Трапш 1969:266, 242, 249, ტაბ. XXXIII,7, 11], ეშერას ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრის ორ კომპლექსში [Шамба 1980:47-48, ტაბ. LXII,1, 4].

ბ. ქვეტიპის ცულების (ტაბ.VIII,13) მთავარი მახასიათებელი გრძელი და ვიწრო, ოთხკუთხაგანიკვეთიანი ყელია. ასეთი ცულები გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის,

ძვ.წ. IV-III საუკუნეების №49 სამარხშია დაფიქსირებული [Трапш 196:266, ტაბ. XXXIII, 6], აგრეთვე სოხუმის მთის, ძვ.წ. III-II საუკუნეებით დათარიღებულ №№3, 4, 6, 8 სამარხებში [კალანდაძე 1954:31-33, ტაბ. VIII,11,17, 20].

როგორც ვნახეთ, ამ ტიპის ცულები ძირითადად დასავლეთ საქართველო-სათვისაა დამახასიათებელი [იხ. კალანდაძე 1954:ტაბ. VIII,1, 10, 11, 17, 20, IX,1, 15; Трапш 1969:242, 247, 260, ტაბ. XXXIII,6, 7; Шамба 1980:47, ტაბ. LXII-LXIII; ლორთქიფანიძე გ. 1976:182, სურ. 140, 1]. ასეთი ტიპის რკინის სიმეტრიულპირიანი ცული აღმოსავლეთ საქართველოში ჯერჯერობით მხოლოდ ყანჩაეთის სამარხშია აღმოჩენილი [გაგოშიძე 1964:52, ტაბ. XI,33].

ამ ტიპის ცულების დათარიღება შესაძლებელია სოხუმის მთის №2 კომპლექსში აღმოჩენილ შავლაკიანი სკიფოსით - ძვ.წ. V-IV სს. [კალანდაძე 1954:27, ტაბ. XI,1]. ანალოგიური შავლაკიანი სკიფოსი ოლინთოდან და აპოლონიიდან ძვ.წ. V-IV სს-ის მიჯნითა და ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება [Robinson 1950:302, 308, № 575, 576, 580; Иванов 1963:202-203, ნახ. 78, 498]. სოხუმის მთის №3 კომპლექსში აღმოჩენილია კანთაროსი, რომელიც ძვ.წ. IV-III სს-ით თარიღდება ათენის აგორასა და აპოლონიის ნეკროპოლის ანალოგიების საფუძველზე [Thompson 1934:315, 319; სურ. 5.A.29; Иванов 1963:196, ნახ. 77, № 480]. გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის №№ 1, 38 და 39 სამარხებში აღმოჩენილი ცულები ატიკური შავლაკიანი კოტილეს მიხედვით ძვ.წ. IV ს-ით თარიღდება [Трапш 1969:242, 260]. ეშერის სამარხის მიხედვით, სადაც ამფორა და ამფორისკია დამათარიღებელი, ამ ცულების თარიღად ძვ.წ. III-II სს. მიიჩნევა [Квирквелия 1981:7].

შეიძლება ითქვას, რომ მეორე ტიპის ცულები, როგორც ასიმეტრიულ, ისე სიმეტრიულპირიანები, ძვ.წ. V-IV სს-ის მიჯნაზე ჩნდება და ძვ.წ. III-II სს-ის ჩათვლით არსებობს.

ჩვენს მიერ განხილული I და II ტიპის რკინის ცულები უკვე ის ეტაპია მათ განვითარებაში, როცა ყუა მოკლდება, პირი ფართოვდება და სატარეს გვერდითი მხარე ფორმირდება. ამავე დროს, I ტიპში გაერთიანებული ცულები ბრინჯაოს კოლხური ცულის ერთ-ერთი ტიპის განვითარების შედეგად მიღებულ ფორმად და მიჩნეული. იბადება კითხვა, როგორ მოხდა, რომ დროის მოკლე მონაკვეთში - ძვ.წ. VII ს-ის პირველ ნახევარში - „ბრინჯაოს კოლხური ცულიდან“ განვითარებული რკინის ცულის ყუა ჯერ დაგრძელდა რკინის „ჩაქუჩისებურყუიანი საბრძოლო ცულების“ სახით, ხოლო შემდეგ, ძვ.წ. VI-V სს-ში დამოკლდა. იქნებ, გრძელყუიანი რკინის ცულები დამოუკიდებელი ფორმაა, ხოლო ძვ.წ. VI-V სს-ის დაბალყუიანი რკინის ცულები, რომლებიც ბრინჯაოს კოლხურ ცულებსა ჰგვანან, სწორედ რომ ბრინჯაოს კოლხური ცულების ნიადაგზეა შექმნილი? ამაზე თითქოს მიგვანიშნებს ერგეტის ძვ.წ. VII ს-ის № 4 სამარხის ინვენტარი, სადაც ბრინჯაოს ცულების გვერდით წარმოდგენილია რკინის მსგავსი ცულები [პაპუაშვილი 1998:13]. რკინის ეს ცულები სწორედაც რომ შეიძლება მივიჩნიოთ I ტიპის ცულთა წინამორბედ ფორმად.

III ტიპი (ტაბ. VIII, 14-17). ამ ტიპის ცულები საქართველოს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ცნობილია, როგორც „ნებელდური“ ცულები, რაც არცთუ სწორი ტერმინი უნდა იყოს, რადგან მათი გავრცელების არეალი გვიანრომაული ხანისა და ადრეშუასაუკუნეების პერიოდის თითქმის მთელ ევროპას მოიცავს. დასავლურ არქეოლოგიაში ასეთ იარაღს „წვერებიან ცულს“ უწოდებენ, რაც უფრო მართებული ჩანს.

ამ ტიპის ცულებისათვის დამახასიათებელია გრძელი ან ოდნავ შესამჩნევი, მილისებრი სატარე, განიერი, ასიმეტრიული პირი, რომელიც სატარეს ყელით უერთდება. პირი ტარის მხარეს მკვეთრადაა განეული და ოდნავ მოკაუჭებუ-

ლიც, რასაც პრაქტიკული დანიშნულება აქვს: შედარებით მსუბუქი ყუა და მძიმე, ფართო პირი დარტყმისას განიერი და ღრმა ჭრილობის მიყენების საშუალებას იძლევა, აგრეთვე იგი მოსახერხებელია მტრის ფარის ჩამოსაწეად და მახვილის გასაგდებინებლად.

საქართველოში მათი გავრცელების საზღვრები შემოიფარგლება ძირითადად ისტორიული კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთი რაიონებით. ცულის ეს ტიპი ამ რეგიონის სპეციფიკური იარაღია. თრაფშის ნაშრომში [Трапш 1971], რომელიც ნებელდის არქეოლოგიური ძეგლების (ახაცარახუ, ალრახუ, ახაჩარხუ, აბგიძრა-ხუ, აუხუამახუ) შესახებ დანვრილებით ინფორმაციას გვანვდის, ნარმოდგენილია „ნებელდური“ ცულების 16 ერთეული, მაგრამ ამავე დროს, ადრე მოპოვებული და მუზეუმებში დაცული ნიმუშების გათვალისწინებით ამავე სამაროვნებიდან სახელდება ამ ტიპის 40 საბრძოლო ცული. გარდა ამისა, ცნობილია პუნქტები, სადაც მსგავსი ცულები შემთხვევით არის აღმოჩენილი: თითო ნიმუში მერხეულიდან, განახლებიდან, ატარადან, ბიჭვინთიდან, რამდენიმე - გაგრიდან, 2 - ხაშუფსედან [Трапш 1971:148, სქ. 60], 8 - ოლგინსკოედან [გძელიშვილი 1947:93]. ამ ცულების ძირითადი ნაწილი ნებელდაში III-IV სს. კომპლექსების შემადგენლობაში გვხვდება, აქედან აუახუამახუს № 3 სამარხის და ალრახუს № 8 სამარხის [Трапш 1971:103, 114, ტაბ. XXXIX-2] ცულებს მ. თრაფში კომპლექსების მიხედვით ახ.წ. V საუკუნით ათარილებს [Трапш 1971:148]. ალრახუს №8 სამარხის კომპლექსის ილუსტრაცია მოტანილი არ არის, ხოლო აუახუამახუს № 81 სამარხის ინვენტარი არაფრით განსხვავდება სხვა, ამ ტიპის ცულების შემცველი, III-IV საუკუნეებით განსაზღვრული კომპლექსებისაგან. ამიტომ მათ თარიღად ახ.წ. III-IV საუკუნეებს ვტოვებთ.

აფხაზეთში სულ ნაპოვნია დაახლოებით 160 „ნებელდური ტიპის“ ცული (რაც ამ ტიპის იარაღის საერთო რაოდენობის დიდ უმრავლესობას ნარმოადგენს), აქედან 25-30% შემთხვევითი აღმოჩენაა. სამარხებში, როგორც წესი, ისინი სხვა იარაღთან ერთად გვხვდება [იხ. ანჩაბაძე 2015:32].

დასავლეთ საქართველოს სხვა ძეგლებზე ასეთი ცულები ცნობილია ჯიეთის სამაროვნის №27 (II-III სს.) სამარხიდან [სონლულაშვილი 2006:83], ურეკიდან (2 ცალი) (ზოგადად გვიანანტიკური ხანა) [Хоштариа 1955:63], ნოქალაქევიდან [Леквинадзе, Хведелидзе 1981: 144, таб. LI,5], ციხისძირის № 1 სამარხიდან (ახ.წ. IV ს.) [ინაიშვილი 1993:54, ტაბ. XXXII,7], ფიჭვნარიდან (ახ.წ. IV-V სს-ის სამარხებიდან) [კახიძე, ვიკერსი 2004:128].

მოგვიანოდ, კერძოდ კი V-VII საუკუნეებში, წვერებიანი, იგივე ნებელდური ცულები არაერთ ძეგლზე გვხვდება. მაგალითისათვის შეიძლება მოვიყვანოთ ნიბილიუმის ციხესიმაგრის VI ს-ის კულტურულ ფენაში [Воронов, Шенкао 1982:127], მდ. კოდორის მარჯვენა მხარეს, სოფ. ხუტიაში, ახ.წ. IV-VI სს-ით დათარიღებულ დარღვეულ სამარხებში [ჩართოლანი, ცინდელიანი 2010:14], ლენჯერისა და ხოფურის ახ.წ. V ს-ის სამარხებში [ჩართოლანი, ცინდელიანი 2010:10], ვარდციხის V-VI სს-ის ფენაში [ჯაფარიძე 1989:107,108], სოფ. მახარიაში (ინახება ზუგდიდის მუზეუმში) [ანჩაბაძე 2015:32] მიკვლეული ცულები. ასევე არსებობს სხვა ზეპირი ცნობებიც მათი აღმოჩენის შესახებ: რაჭა-ლეჩხუმში, ძვერში, გოგნაში (დაცულია ჩხარის სასკოლო მუზეუმში), აჯამეთში [ჯაფარიძე 1989:107,108]. აგრეთვე აღსანიშნავია 2017 წელს, ციხისძირში, დავით მინდორაშვილის ხელმძღვანელობით ჩატარებული გათხრებისას აღმოჩენილი ასეთი იარაღი.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, აფხაზეთის გარეთ, დანარჩენი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ე.წ. ნებელდური (წვერებიანი) ცულები არაერთ

ძეგლზეა აღმოჩენილი. შესაბამისად, უნდა ითქვას, რომ ეს ტიპი დამახასიათებელი იყო მთელი დასავლეთ საქართველოს III საუკუნისა და მომდევნო ხანის ძეგლებისათვის.

ბ. კუფტინმა ნებელდური ცულების პარალელები გერმანიასა და ბოჰემიაში აღმოჩენილ გვიანრომაული ხანის ცულებთან გაავლო [იხ. Куптин 1949:93]; ქალაქ მაინდეს (გერმანია) მუზეუმის ფონდებში ინახება „ნებელდურების“ მსგავსი წვერებიანი ცულები [ჯაფარიძე 2006:178,179]. აღსანიშნავია ნებელდური ცულების მსგავსება ადრეშუასაუკუნეების „ფრანცისკებთან“ და ვიკინგურ ცულებთანაც.

III საუკუნის შუახანებიდან კავკასიის შავიზღვისპირეთის სანაპირო გოთების საზღვაო თავდასხმებს განიცდიდა, რასაც, ზოგიერთი მკვლევარის მოსაზრებით, მატერიალურ კულტურაში გერმანული გავლენა მოჰყვა [იხ. Казанский 2015:33 და იქ მითითებული ლიტერატურა]. სწორედ გერმანული ტომების გავლენას მიენერება შეიარაღების გარკვეული ტიპების გავრცელება. კაზანსკის მოსაზრებით, ე.წ. ნებელდური ცულები ამ პროცესის შედეგია, რაც ამ იარღის რომაულ-გერმანული აღჭურვილობიდან გადმოღებაში გამოიხატება [Казанский 2015:38].

ჩუგლუგი

ანტიკური ხანის საქართველოში შეტევითი კატეგორიის შეიარაღების ერთ-ერთი სახეობაა ჩუგლუგი – ტარზე დასაგები რკინის პირნამახული იარაღი, რომელიც ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში „ჩულ-წერაქვად“ ან პირნამახულ ცულად მოიხსენიება ნაწვეტებული პირის გამო. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, ჩუგლუგი არის „წერაქვი ხელთ საპყრობი საომრად“ [სულხან-საბა ორბელიანი 1993:371]. ვფიქრობთ, ასეთი პირნამახული იარაღისთვის გამართლებული იქნება ქართული ტერმინის – ჩუგლუგის დამკვიდრება. შეიარაღების ამ სახეობაში ერთიანდება ნაწვეტებული პირის მქონე, ყუიანი, ტარზე დასაგები საბრძოლო იარაღი. მისი, როგორც სახეობის განმსაზღვრელი სწორედ ნაწვეტებული პირია, ხოლო ყუა მოყვანილობის მიხედვით სხვადასხვა ვარიანტებს იძლევა, რამდენადმე განსხვავებულია თვით ნაწვეტებული პირის ფორმაც.

ამ სახეობის იარაღი აღმოჩენილია ზესტაფონში, ძვ.წ. V საუკუნით დათარიღებულ დარღვეულ სამარხში: სატარე ხვრელი ჩუგლუგის შუა ნაწილშია მოთავსებული, შესაბამისად, ყუა გრძელია, ამასთან, ნახნაგოვანი, ყუისთავი – დაბრტყელებული. ამ ნიმუშის თავისებურება გამოიხატება იმაში, რომ მისი პირიცა და ყუაც სატარეს მიმართ ოდნავ დაშვებულია, ხოლო პირი სატარეს ვიწრო, ოთხნახნაგა ყელით უერთდება და ერთი შეხედვით მისი მოხაზულობა შუბისპირს მოგვაგონებს (ფოტო 116) [ფირცხალავა, ლანჩავა 2013:106-107, სურ. 31]. ეს ნიშანი უფრო მკაფიოდაა გამოხატული ეროვნული მუზეუმის ფონდში დაცულ, უცნობი წარმომავლობის რკინის ჩუგლუგზე (ტაბ. IX,7). ნივთს აქვს დაბალი, ნახნაგოვანი ყუა და ფართო კონუსურთავიანი ყუისთავი ცენტრში რელიეფური კოპით. რაც შეეხება ჩუგლუგის ნაწვეტებულ პირს, ისიც, ზესტაფონის ნიმუშის მსგავსად, მოყვანილობით შუბისპირს მოგვაგონებს, ამ შთაბეჭდილებას აძლიერებს პირზე არსებული ქედიც. ამავე დროს, სატარედან პირიც და ყუაც შესამჩნევადაა დაშვებული იმდენად, რომ იარაღის კონტური მორკალულია. ზე-

მოთაღწერილი ნივთის ზუსტი ანალოგია სოფ. სიმონეთში შემთხვევით მოპოვებული ორი ჩუგლუგი (ფოტო 110-11), რომელიც ქუთაისის მუზეუმში ინახება; ასეთივე ჩუგლუგები სოფ. ბუკისციხიდან ჩოხატაურის მუნიციპალურ მუზეუმში ინახება; ამავე ტიპისა უნდა იყოს ნაკლული ჩუგლუგი ნარეკვავის ძვ.წ. VI საუკუნის მინურულითა და V საუკუნის პირველი ნახევრით დათარიღებული № 43 სამარხიდან – მას აქვს ნახევარსფეროს ფორმის ყუისთავი და როგორც შემორჩენილი ფრაგმენტიდან ჩანს, მორკალული მოყვანილობა უნდა ჰქონოდა; ნანვეტებული პირი ქედიანია (ტაბ. IX,9), [დავლიანიძე, სადრაძე 1993:36].

ჩუგლუგის კიდევ ერთ ნაირსახეობას ვხვდებით ბრილის სამაროვანზე გამოვლენილ ძვ.წ. VI-V საუკუნეების რკინის იარაღს შორის – მას აქვს ვიწრო, რომბულგანივკვეთიანი, წვეტით დაბოლოებული პირი, ხოლო ყუა ცულის გაფართოებული პირის სახითაა წარმოდგენილი, რომელსაც მორკალული მოხაზულობა აქვს, სატარეს მიმართ პირიცა და ყუაც დაშვებულია, სატარე მრგვალია და იარაღის შუა ნაწილშია მოთავსებული [გობეჯიშვილი 1952:167, XLV, 1].

განხილული სახეობის იარაღი უკვე წინარეანტიკური ხანიდანაა ცნობილი. ერთი ნიმუში აღმოჩენილია დვანის ნეკროპოლის № 2 სამარხში, რომელიც ძვ.წ. VII-VI სს-ით თარიღდება [მაკალათია 1948:29]. მას აქვს ვიწრო და გრძელი, კონუსისებრთავიანი ყუა, მრგვალი სატარე და სამკუთხა პირი, წვეტით დაბოლოებული, სწორტანიანია. როგორც ჩანს, მორკალული ტანი მომდევნო საფეხურია ამ ტიპის იარაღის განვითარებაში. ასევე, შუბისპირის მსგავსი პირი აქვს თლიას ძვ.წ. VII-VI საუკუნეების №№ 258 და 143 სამარხების ჩუგლუგის მსგავს ორ იარაღს [Техов 1980:56-57, სურ.19, 4].

ყველა ზემომოტანილი ჩუგლუგი დიდ სიახლოვეს ავლენს ჩრდილო კავკასიაში, ნიჟნი ჩეგემის სამაროვნის ძვ.წ. VI-V საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილ რკინის პირნამახულ იარაღთან: სრული თანხვედრაა საქართველოს უცხოები წარმომავლობის რკინის ჩუგლუგსა და ნიჟნი ჩეგემის კონუსურ ყუისთავიან ჩუგლუგს შორის [Виноградов 1972:126-127, სურ. 29,1]; ასევე, ბრილის ნიმუშს, რომელსაც ერთი მხარე ნანვეტებული აქვს, მეორე კი ცულის გაფართოებული პირის ფორმისაა, ნიჟნი ჩეგემის ჩუგლუგებს შორის ეძებნება ანალოგიები [Виноградов 1972:126-127, სურ. 29, 4, 6].

იარაღის ეს სახეობა სათავეს იღებს ბიმეტალური ჩუგლუგებიდან, რომლებიც ძვ.წ. VII საუკუნის პირველი ნახევრიდან ვრცელდება დიდ ტერიტორიაზე – ითვლება, რომ ისინი ტაგარის კულტურის არეში გაჩნდა (მინუსინის ქვაბულსა და სამხრეთ ციმბირში), სადაც მათ ბრინჯაოს პროტოტიპები ეძებნებათ; შემდეგ ეს სახეობა გავრცელდა დასავლეთით ანანინოს კულტურის წრეში, არალისპირეთსა და სამხრეთ ურალისპირეთში, აქედან კი კავკასიასა და წინა აზიაში [Іллінська 1961:52; Мелюкова 1964:68; Иванчик 2001:48-49, 56-57]. კავკასიაში გავრცელებული ჩუგლუგები, ყუის მთელი თავისი ნაირსახეობებით ამ საწყისი ფორმის განვითარების შედეგია. როგორც ჩანს, კავკასიაში, სადაც ცულის ტიპის იარაღი უცხო არ იყო, ძვ.წ. VI-V საუკუნეებში მოხდა ახლად ათვისებული ნანვეტებული პირის შეთავსება სხვადასხვა ფორმის ყუასთან, ალბათ, ფუნქციიდან გამომდინარე, რის შედეგადაც მივიღეთ კომბინირებული რკინის ჩუგლუგების ნაირსახეობები [ფირცხალავა, ლანჩავა 2013:107, ტაბ. IV,31-43].

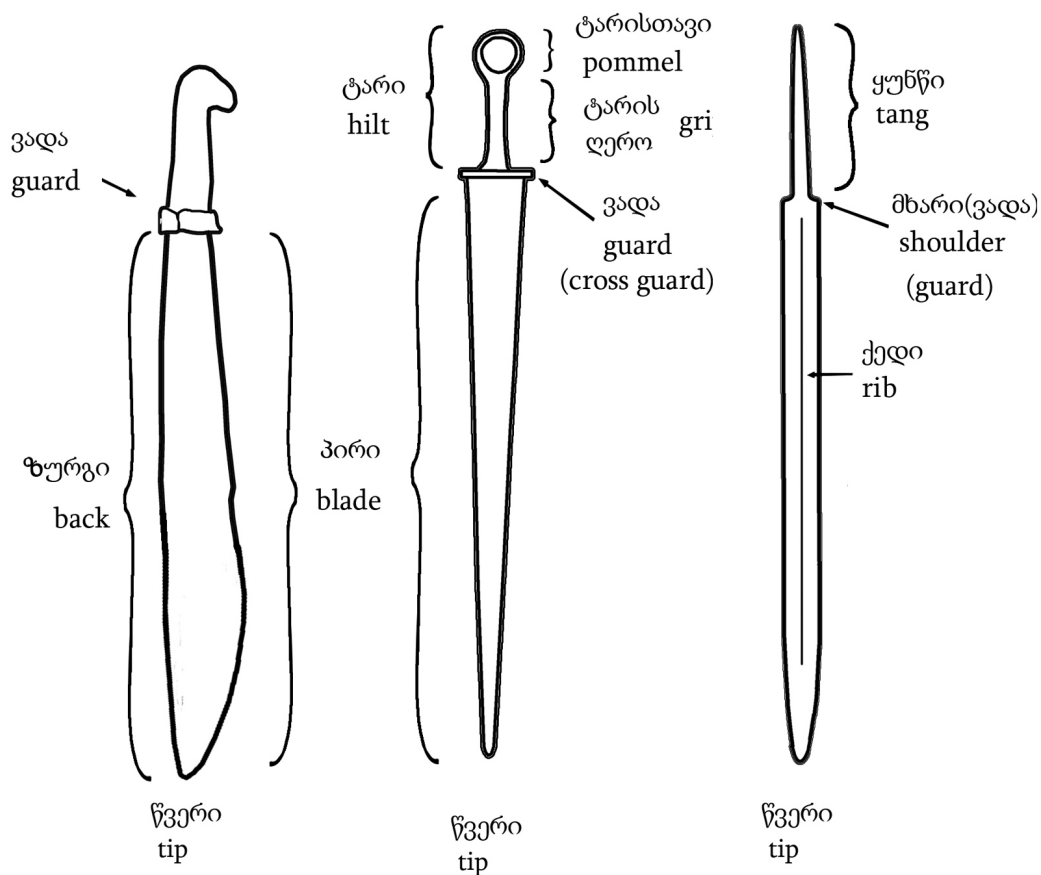
სატევარი და მახვილი

ინდივიდუალური საბრძოლო შეტევითი იარაღის ერთერთი მთავარი სახეობაა მახვილი და სატევარი, რომელიც ხელჩართულ ბრძოლაში გამოიყენებოდა. ძვ.წ. V - ახ.წ. IV სს. საქართველოში გავრცელებული სატევრებისა და მახვილების სიმრავლეში შეიძლება გაიმიჯნოს ორი დიდი ჯგუფი – ორი ტიპი: ორპირლესული და ცალპირლესული ნიმუშები. მათი ხმარების წესიდან გამომდინარე – ორმხრივი პირის შემთხვევაში პირის ორივე მხარე საბრძოლოა, ცალპირა კი თავისი მახასიათებლებით (რაც დარტყმის ძალაში მდგომარეობს) მხედრისთვის მოსახერხებელი უნდა ყოფილიყო. აქ უადგილო არ იქნება გავიხსენოთ ქსენოფონტის ცნობილი სიტყვები ცხენოსნისთვის მტრისათვის დარტყმის მისაყენებლად ასეთი იარაღის უპირატესობის შესახებ ორპირლესულ იარაღთან შედარებით [ქსენოფონტი 12,11].

როგორც წესი, სატევრისა და მახვილის ძირითადი ნაწილებია ტარი (რომელიც თავის მხრივ იყოფა ტარისთავად და ტარის ღეროდ) პირი და ვადა. ამ ნაწილების არსებობა და მათი მოყვანილობა საფუძვლად უდევს საქართველოში გავრცელებული სატევრებისა და მახვილების კლასიფიკაციას. ორივე ტიპის, როგორც **ორპირლესული**, ასევე **ცალპირლესული** მახვილი და სატევარი შეიძლება იყოს ტარიანი (ტარის ღეროიანი) და ყუნწიანი. აქვე უნდა განვმარტოთ, რომ ტერმინები „ტარიანი“, იგივე „ტარის ღეროიანი“ და „ყუნწიანი“ მეტად პირობითია, ვინაიდან ეს ტერმინები ასახავენ იარაღის იმ მდგომარეობას, როგორითაც მან ჩვენამდე მოაღწია. ამ ორ ჯგუფს შორის განსხვავება ისაა, რომ ე.წ. ტარიანი იარაღის შემთხვევაში მას აქვს პირთან ერთად გამოჭედილი ბრტყელი ღერო, თითქმის ყოველთვის ტარისთავიანი, რომელზეც ხის ან ძვლის (ან რაიმე სხვა მასალის) გარსაკრავები მაგრდებოდა; მათი კვალი იშვიათად ჩნდება, თავს იჩენს ძირითადად გარსაკრავისთვის განკუთვნილი მანქვლებისა და მათი ნახვრეტების სახით. ე.წ. ყუნწიან სატევრებსა და მახვილებს კი ბრტყელი ღეროს ნაცვლად აქვთ ასევე პირთან ერთად გამოჭედილი ვინრო, მრგვალ ან ოთხკუთხა განივკვეთიანი სხვადასხვა სიგრძის, ზემოთკენ დავიწროებული ყუნწი, რომელზეც ჩამოიციმებოდა ტარი (რკინისავე, ან რაიმე სხვა მასალის). ეს ტექნოლოგიური დეტალი საშუალებას იძლევა, პირობით, ტარიანი ნიმუშები მივიჩნიოთ ორპირლესული ტიპის (I) პირველ ქვეტიპად (I, 1), ხოლო ყუნწიანი ცალები პირველი ტიპის მეორე ქვეტიპად (I, 2). ტარიანი სატევრებისა და მახვილების ჯგუფი, თავის მხრივ, გვთავაზობს რამდენიმე ვარიანტს. ესენია: **ძელაკისებურ ტარისთავიანი (I, 1.ა)**, **ნახევარწრიულ ტარისთავიანი (I, 1.ბ)**, **სუსტად გამოკვეთილტარისთავიანი (I, 1.გ)** და **ტარრგოლიანი (I, 1.დ)** ნიმუშები. ორპირლესულ ტარისთავიან რკინის სატევრებსა და მახვილებში არის ერთი ჯგუფი (I, 1.ა), რომელიც ხასიათდება შემდეგი ნიშნებით: მათ აქვთ დაბრტყელებული ძელაკისებური ტარისთავი; ბრტყელი, პარალელურგვერდებიანი ტარის ღერო; ბრტყელი, განიერი, წვერისკენ თანდათან დავიწროებული პირი; მკაფიოდ გამობატული ვადა (ტაბ. X, 1, 3). ზოგიერთ ეგზემპლარს პირზე შერჩენილი აქვს ხის ქარქამის ნაშთი. სიგრძე ამ ნივთებისა 50-85 სმ, სიგანე კი 5,5-6 სმ შორის მერყეობს. ისინი აღმოჩენილია ძვ.წ. IV-III სს. სამარხებში: ვანის ნაქალაქარის № 9, მეომრის სამარხში [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972:211, სურ. 174,1; Лордкипаниძე Г. 1978:ტაბ. VIII,5]; გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის № 8 სამარხში [Трапш 1969:251, ტაბ. XXXIII, 2]; ეშერაში [Шамба 1980: 47]; ახულ აბაას №1 სამარხში [Bill 2003:221, ტაბ. 151-9]. ამავე ჯგუფს ეკუთვ-

ნის სოფ. კირცხში შემთხვევით ნაპოვნი მახვილი (ტაბ. X,2), რომელიც ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში.

მახვილები Swords

ტარისთავიანი სატევრების შემდეგ ვარიანტს (I, 1.ბ) აქვს ნახევარწრის ფორმის ტარისთავი, მკაფიოდ გამოხატული ვადა. სამი ასეთი სატევარი აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე, ძვ.წ. I საუკუნის ე.წ. საგანძურში [ფირცხალავა, ყიფიანი 1986:75, სურ. 55-4, 5, 9], მათი სიგრძე მერყეობს 19-22 სმ შორის. ასევე ცნობილია ამ ტიპის სატევარი დაბლაგომიდან, აღმოჩენილი ნაციხვარის დასავლეთ ფერდობზე, ელინისტური ხანის ქვევრსამარხის ფრაგმენტებს შორის [Куртин 1950:36, 38, 11], (ტაბ. X,4).

ამ ქვეტიპის კიდევ ერთ ვარიანტს ქმნიან მახვილები, რომლებსაც აქვთ სუსტად გაფორმებული ტარისთავი, სწორგვერდებიანი, ზოგჯერ ოდნავ შეზნე-ქილი, ბრტყელი ტარის ღერო; მომრგვალებულმხრებიანი ვადა; ზოგიერთს მთელ სიგრძეზე დაუყვება სამი ღარი; სიგრძე მერყეობს 53 - 75 სმ შორის; აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე, ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედის №9 სამარხში [ლორთქიფანი-

ძე ოთ. და სხვ. 1972:211, სურ. 174-2]; სოხუმის მთის ძვ.წ. III-IV სს. № 8 სამარხეულ კომპლექსში [კალანდაძე 1954:34, ტაბ. IX,2]; გუადიხუს უმცროსი ჯგუფის №1 სამარხში (ძვ.წ. IV-III სს.) [Граш 1969:249; ტაბ. XXXIII,1], (ტაბ. X,5, 7).

არის შემთხვევები, როცა სატევრის თუ მახვილის მხოლოდ ტარის ფრაგმენტია შემორჩენილი; აღნიშვნის ღირსია ტარისთავი ახულ-აბაას ძვ.წ. IV საუკუნის № 4 სამარხიდან, რომელიც წარმოადგენს ცხოველის შეწყვილებული თავების სქემატურ გამოსახულებას, რომლებიც ერთიმეორეს კეფით ეხებიან, იკითხება თვალები, ყურები, დრუნჩი (ტაბ. X, 6). გამოსახულების სიგრძე - 3,5 სმ-ია [Воронов 1991:226, სურ. 5.13].

ტარიანი მახვილებისა და სატევრების ზემოთ განხილული ვარიანტები, როგორც კვლევამ გვიჩვენა, ძვ.წ. IV-1 საუკუნეებშია გავრცელებული და მათი არეალი ჯერჯერობით მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში შემოიფარგლება.

ფორმალური ნიშნებით – ბრტყელი ტარი, ტარისთავის არსებობა – ზემოთ განხილული მახვილების ქვეტიპის მორიგ ვარიანტად **(I, 1დ)** თითქოს შეიძლება მივიჩნიოთ მახვილები, რომელთაც სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში „ტარგოლიან მახვილებს“ უწოდებენ სპეციფიკური ტარისთავის გამო, რომელსაც დაახლ. 4-4,5 სმ დიამეტრის რგოლის ფორმა აქვს. ის ცალკე მზადდებოდა რკინის ან ბრინჯაოს მავთულისაგან და შემდეგ ტარის ღეროზე მმაგრებოდა. ამ იარაღის სპეციფიკას სწორედ ეს ნიშანი განსაზღვრავს და არა ტარის ღერო. ტარი ბრტყელია, სწორი, განივკვეთში ოთხკუთხა, როგორც წესი, ხის გარსაკრავიანი, რომელიც ტარის ღეროზე რკინის მანჭვლით მაგრდებოდა. ვადა ამ ტიპის მახვილებს სწორი აქვთ, ოდნავ სცილდება მხრებს. გამოირჩევა დახვენილი ფორმით. პირზე ხშირად ხის ქარქაშის ანაბეჭდები აქვს შერჩენილი. გამოირჩევა ბიმეტალურტარიანი ნიმუშები – მათ აქვთ ბრინჯაოს ვადა და შედგენილი ბიმეტალური ტარი – რკინის ტარის ღეროზე სამი მანჭვლით მაგრდებოდა ხის გარსაკრავი, რომელსაც ერთ ნიმუშზე ბრინჯაოს თხელი ფირფიტა აქვს შემოვლებული, მეორეზე კი ტარზე გადაკრული ხის მასალა ვადასთან ბრინჯაოს სალტით იყო დამაგრებული. იარაღს აგვირგვინებს ბრინჯაოს რგოლისებრი ტარისთავი. ამ მახვილების პირის სიგრძე მერყეობს 60 და 80 სმ-ს შორის (ტაბ. X,8, 9).

ამ ტიპის მახვილები საქართველოში ახ.წ. I-II საუკუნეებში ჩანს გავრცელებული. ისინი საქართველოს მრავალ პუნქტშია ნაპოვნი. ტარგოლიანი მახვილები აღმოჩენილია ძვერში (ახ.წ. II ს.) [Куртин 1950:198; ფუთურიძე 1959:ტაბ. V₁₂], ლიაში [წითლანაძე 1973:70], ბორში, ხაბუმეში, ინაშაურში და სოფ. ზედა გორაში [ხარაბაძე 2003:165, ტაბ. III]. ზედა გორისა და ინაშაურის მახვილები პარალელური მასალის მიხედვით ახ.წ. I-II სს. თარიღდება. ოთხი ტარგოლიანი მახვილი ცნობილია ჩხარიდან [ხარაბაძე 2003:165], ოთხიც ჟინვალის №№ 282, 383. 499 და 525 სამარხებიდან [ჩიხლაძე 2015:22, 25; ტაბ. XI, 383; VIII, 351]. აღსანიშნავია დედოფლის გორის სასახლის ნანგრევებში ნაპოვნი ძვ.წ. I საუკუნის ძვლის ფირფიტა, რომელზეც შეჯავშნული მხედარია გამოსახული, რომელსაც მარჯვენა გვერდზე ტარგოლიანი სატევარი თუ მოკლე მახვილი უკიდია, რაც კიდევ ერთი მონიშნავს ამ ტიპის იარაღის პოპულარობისა [Gagoshidze 2008:99, ტაბ. 40, კატ. № 92] (ტაბ. II, 4).

საქართველოს ფარგლებს გარეთ ტარგოლიანი მახვილები საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე ფიქსირდება, აღმოსავლეთ ევროპიდან ჩინეთამდე [Хазанов 1971: 5]. ისინი ვოლგისპირეთში ძვ.წ. III ს-დან გვხვდება და ძვ.წ. III-II, II-I სს-ის სამარხებში მასობრივად ვრცელდება. განსაკუთრებით ხშირია ჩრდილო კავკასიასა და ჩრდილო შავიზღვისპირეთში (ტამანის ნახევარკუნძულზე) ძვ.წ. I ს-დან

მოკიდებული ახ.წ. I-II სს. ჩათვლით [Хазанов 1971: 10]. ცნობილია ტარგოლიანი მახვილების გამოსახულებანი რელიეფებსა და ფრესკებზე ახ.წ. II-V სს-ში [Хазанов 1971:11]. ტრანსკავკასიაში ისინი მიხედავნიან გვხვდება [Казиев 1960: 25, ტაბ. XXXV, 5].

საყურადღებოა, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მხოლოდ ტარგოლიანი მახვილებია ნაპოვნი, რომელთა სიგრძე 60-82 სმ-ს შორის მერყეობს, მაშინ როდესაც ჩრდილო კავკასიაში 40-50 სმ სიგრძის სატევრები ჭარბობს [Хазанов 1971:5].

ახალი ნელთალრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან ფართოდ ვრცელდება ე.წ. **ყუნწიანი** სატევრები და მახვილები; მათ, ბრტყელი ღეროს ნაცვლად, აქვთ პირთან ერთად გამოჭედილი ყუნწი, რომელზეც ჩამოიციმებოდა სხვა მასალის ტარი. ხშირად, ვადასთან ჩამოცმულია ვინრო და ბრტყელი მხრები. ეს ტექნოლოგიური დეტალი საფუძვლად დაედოთ ორპირლესული სატევრებისა და მახვილების პირველი ტიპის მეორე ქვეტიპში გაერთიანებას (I,2). ამ ტიპის სატევრები და მახვილები გვიანანტიკური ხანისთვისაა დამახასიათებელი. ისინი აღმოჩენილია ჟინვალის სამაროვანზე (ტაბ. XI,1-2), ახ.წ. II-IV სს. სამარხებში [ჩიხლაძე 2015: 41, 110, 150, ტაბ. XX,21; XLVIII,249; XLI, 35]; არმაზისხევის პიტიახშთა II-III სს. სამარხებში, სადაც სატევრები, როგორც ინსიგნიები, ოქროს გარსაკრავებითაა შემკული (ფოტო 5,2-3) [აფაქიძე და სხვ. 1955:ტაბ. I-III]. ასეთივეა მოდინახეს IV ს-ის სამარხების სატევრები, მათ შორის რკინის ორპირლესული სატევარი, რომელსაც ქარქაში და ტარის გარსაკრავი (რომლებიც არ შემორჩა) შემკული ჰქონია ოქროს აპლიკაციებით: ტარისთავთან, ვადასთან და წვერთან გარსემოყვება ოქროს ფურცლის სალტეები, ვადაზე და წვერისკენ - ე.წ. რვიანისებრი ხვიები (ფოტო 5,1); მისი სიგრძე - 19 სმ-ია, აღმოჩნდა № 22 სამარხში [ნადირაძე 1975:59, ტაბ. XX, XLI, 1-2; ბრაგვაძე, ჩიგოგიძე 2002:98, სურ. 140]. ორპირლესული, ყუნწიანი სატევრები და მახვილები აღმოჩენილია - კლდეეთის [ლომთათიძე 1957:132, სურ.26], ჩხორონწყუს [Хоштариа 1941:67-95], ზემო ავჭალის, ბანძის კომპლექსებში(ტაბ. XI,5-6), ბეჟანბალის [მამაიშვილი 1980ა:ტაბ. XXXII,1], (ტაბ. XI,10). ყუნწიანი სატევრები და მახვილები ჩამოცმული ვადით აღმოჩენილია ჩხარის, II-III საუკუნეების სამარხებში [ბრაგვაძე 1997:9, 30-32, ტაბ. XV, 1,2; XXVI, 1, 3]. ოთხნახნაგა ყუნწი აქვს დედოფლის გორის სატევარს, ვადასთან რკინის სალტეა შემოჭედილი, რომელიც ხის ან რქის ტარის გარსაკრავს ებჯინებოდა [Gagoshidze 2008:128-129, ტაბ.50, კატ. № 26]. ყურადღებას იპყრობს მახვილებისა და სატევრების კოლექცია ნებელდიდან - აქ აღმოჩენილი ათი ნიმუშიდან თითქმის ყველას თან ახლდა სამხარილლიე აბზინდებისა და რგოლების ნაკრები; რკინის იარაღის ყუნწი პირთან ერთადაა გამოჭედილი და აქვს ნახვრეტები ლურსმნისთვის, რომლითაც ხის ან ძვლის გარსაკრავი მაგრდებოდა ტარზე; ტარისთავი შემკულია სხვადასხვა მასალის (კვარცის, სხვადასხვა ფერის მინის, კირქვის) მძივებით; მახვილი წაგრძელებული პროპორციებისაა, ვადა მკაფიო კუთხოვანია, ხშირ შემთხვევაში იარაღს პირზე ხის ქარქაშის კვალი აქვს შერჩენილი [Трапш 1971:143-145, ტაბ. V, 1, 4; VI-9, 10, 15, 8; VII, 2; XI, 8, 9; XXII - 5,17, 24], (ტაბ. XI, 3,4).

საყურადღებოა, რომ საკვლევი ხანის სამაროვნებზე სატევრები და მახვილები ცოტაა შუბისპირებთან შედარებით. ამის მკაფიო სურათი გვაქვს ვანის ნაქალაქარზე მეომრის № 9 სამარხის სახით, სადაც ხუთი ათეული შუბისპირი და ერთი მახვილია ნაპოვნი. ეს მოვლენა შეიძლება ფუნქციისა და ხმარების ნების გამოხატულებაა, როცა სატყორცნი იარაღი მეომრის მიერ იკარგება, ნელზე

შებმული კი მასთან რჩება.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი, II ტიპის, ანუ, **ცალპირლესული მახვილები და სატევრები**, ხშირ შემთხვევაში ისეა შემონახული, რომ ტიპის განსაზღვრა ძირს. მაინც შევეცადეთ გაგვემიჯნა ტარიანი, ყუნნიანი ეგზემპლარები. ტარიანი, ცალპირლესული სატევრები აღმოჩენილია: ქასრაანთ მიწებზე (აქვთ სუსტად გამოკვეთილი ტარისთავი და მანჭვლებიანი ტარის ღერო) VI-IV სს. სამარხებში (ტაბ. XII,1); გუადისხუს უმცროსი ჯგუფის № 7 კომპლექსში (ტაბ. XII, 2), რომელიც ძვ.წ. IV-III სს. თარიღდება [Квирквелия 1981:7]; ეშერაში [Шамრა 1980:47], ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებულ სამარხში (ტაბ. XII,3); ყანჩაეთში [გაგომიძე 1964:51, ტაბ. XII₃₂]; შრომის უბანში [გობეჯიშვილი 1952:29]; წითელი შუქურას უმცროსი ჯგუფის ძვ.წ. V საუკუნის № 3 სამარხში [Трапш 1969:272, ტაბ. XXXVII, 14]; კამარახევის სამაროვანზე [ჯღარკავა 1982:163, სურ. 1177, 1178]. მათ აქვთ სწორი ზურგი, თითქმის პარალელური გვერდები, რომლებიც ვინროვდება წვერთან, ტარის ღერო მრგვალგანივკვეთიანია, მხართან ხის გარსაკრავის მისამაგრებლად განკუთვნილი სიმეტრიულად განლაგებული რკინის ერთი ან რამდენიმე ლურსმანი აქვთ; სიგრძე მერყეობს 25-50 სმ-ს შორის.

ცალპირლესული ყუნნიანი სატევრები აღმოჩენილია კოთიშის სამაროვანზე [მატბერაშვილი 2005]; ჟინვალის [ჩიხლაძე 2015:110, ტაბ. XLI,35] და ციხისძირის [ინიშვილი 1993: ტაბ. XXXV, 2] IV საუკუნის სამარხებში (ტაბ. XII,4-5). ასეთივე მახვილები ნაპოვნია წებელდაში, III-IV საუკუნეების სამარხებში [Трапш 1971:75, 144, ტაბ. XXV,4; Шамრა 1970:40, ტაბ. XV-17]. ერთს აქვს სწორი ზურგი, ჯვრისებრი ვადა, ტარის ღეროზე გარსაკრავის დასამაგრებელი ნახვრეტი; დამზადებულია რკინის მთლიანი ნაჭრისგან; ტარზე შერჩენილი აქვს ბრინჯაოს ფირფიტისა და ხის საღტის ნაშთები - რაც მოწმობს, რომ ქარქაში იყო ტყავგადაკრული ხისა, რომელსაც ბრინჯაო ჰქონდა შემოჭობილი; სიგრძე - 58-63 სმ. (ტაბ. XII, 6-7).

ცალკე უნდა ვახსენოთ ცუდად შემონახული მახვილები, რომელთა აღწერა და მით უფრო ტიპის განსაზღვრა შეუძლებელია მათი დაცულობის ხარისხის გამო. ჩვენთვის ასეთ შემთხვევაში სტატისტიკაა საინტერესო. ასეთია კამარახევის სატევრები, რომლებიც ძვ.წ. IV-III სს. თარიღდება [ჯღარკავა 1982: 145, 163, სურ. 1177, 1178, 966, 1005]. ყველა ეს ნივთი დეფორმირებულია; მთავარი კი ისაა, რომ ამ სამაროვანზე, სადაც 25 რკინის შუბისპირია, სულ სამი მახვილია წარმოდგენილი №№ 24, 67 და 8 სამარხებში. აქვეა ნაპოვნი ერთი რკინის ცალპირა იარაღი, 51 სმ სიგრძისა, №6 კომპლექსში, რომელიც ზოგადად, ძვ.წ. V-III სს. არის დათარიღებული [რამიშვილი 1959:23, 32, ტაბ. X₁].

ანტიკურ ხანაში საქართველოში გავრცელებულ სატევრებსა და მახვილებს შორის არის ნიმუშები, რომლებიც სპეციფიკური მორფოლოგიური ნიშნებით ხასიათდებიან. მათ აქვთ ე.წ. პეპლისებური (ვარიანტი – გულისებრი ან თირკმლისებური) ვადა და სხვადასხვანაირად გაფორმებული ტარისთავი; სკვითოლოგიურ გამოკვლევებში ამ ტიპის სატევრებსა და მახვილებს დაუკანონდათ ტერმინი – **აკინაკი**. აკინაკი სკვითური კულტურის სპეციფიკის ერთერთ განმსაზღვრელ კატეგორიად არის მიჩნეული. საქართველოს ნივთიერ კულტურაში აკინაკები ძირითადად წარმოდგენილია მათი ე.წ. სკვითური არქაიკისთვის დამახასიათებელი ფორმით, ძვ.წ. VII-VI სს. დათარიღებულ ძეგლებზე, მოგვიანო ხანაში კი იარაღის ეს სახეობა შედარებით იშვიათად გვხვდება.

საკვლევ ხანაში გავრცელებული აკინაკები ტარისთავის მიხედვით ორ ჯგუფად შეიძლება გავყოთ. ერთი ე.წ. **ძელაკისებურ ტარისთავიან** ნიმუშებს აერ-

თიანებს, მეორე კი ე.წ. **ანტენისებურ ტარისთავიან** აკინაკებს. პირველი ჯგუფისთვის დამახასიათებელია სწორი, ძელაკისებური ტარისთავი, სამნაწილიანი ტარის ღერო და პეპლისებური (ვარიანტი – თირკმლისებური) ვადა. ადრეულ ნიმუშებზე, რომლებსაც სამნაწილიანი ტარის ღერო აქვთ, ვადა და პირი ერთი ნაჭრისგან აქვთ გამოჭედილი, ტარისთავი და „თირკმლისებრი“ დანაძერნი კი შემდეგაა მირჩილული. ასეთი მახვილების სიგრძე 75 სმ-ია, სატევრისა – 35 სმ. ამ ტიპის აკინაკები ვარსიდან კარის სამარხებიდან და ზესტაფონის დარღვეული სამარხიდან არის ცნობილი [მუხიგულაშვილი 2015:ტაბ. II, სურ. 4. № 207; ტაბ. III, სურ. 5, № 228; ფირცხალავა, ლანჩავა 2016], (ტაბ. XI,7-8). მოგვიანო საფეხურზე ტარის ღერო შედარებით მსუბუქი ხდება, ბრტყელი, შუა ნაწილში დავინრობული, ეტყობა, რომ მას ერთ დროს გარსაკრავი ჰქონდა, რომელიც არ შემოინახა; ტარისთავი მსუბუქია, აზის კოპი. მათი სიგრძეა 43-45 სმ. ამ ტიპის აკინაკები აღმოჩენილია სოხუმის მთაზე, №№ 2 და 5 სამარხულ კომპლექსებში [კალანდაძე 1954: ტაბ. VIII_{1,21}], (ტაბ. XI,9) აღმოჩენის არქეოლოგიური კონტექსტის მიხედვით – ერთი და იმავე ტიპის ცული და სამკუთხაპირიანი შუბისპირი – ისინი ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახვრითა და ძვ.წ. III ს. დასაწყისით თარიღდება [Квирквелия 1981:7]. კავკასიის არქეოლოგიურ მასალებში მსგავსი ნიშნების მქონე აკინაკები ძვ.წ. V ს. თარიღდება [Виноградов 1972:102, ნახ. 2, 3, 18, 19, 31,1, 44,1].

ე.წ. ანტენისებური ტარისთავი აქვს სოხუმის მთის №4 სამარხში აღმოჩენილ სატევარს (სიგრძე 29,5 სმ). ტარისთავის შვერილების ბოლოები ფრინველის თავის სტილიზებული გამოსახულებებითაა დასრულებული (ტაბ. XI,11). ტარის ღერო სადაა, ზემოთკენ გაფართოებული. პირი სამკუთხაა, ვინროვდება წვერისკენ; ვადას ე.წ. პეპლისებური მოყვანილობა აქვს [კალანდაძე 1954:ტაბ. VIII₁₉]. ზუსტი ანალოგია ამ სატევარს არ ეძებნება. ამ სატევრის ცალკეული დეტალების მოყვანილობა ხსნის მისი დათარიღების საკითხს: ძვ.წ. V ს-ში ჯერ კიდევ არის ხმარებაში შვერილებიანტარისთავიანი და ე.წ. პეპლისებურვადიანი ნიმუშები, ხოლო ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისში ჩნდება ე.წ. ცხოველსახოვანი შვერილები [Мелюкова 1964:60]. პეპლისებრი ვადა კი ძვ.წ. V ს-ის დასასრულს ე.წ. ცრუ-სამკუთხა მოყვანილობის ვადით იცვლება. ასე რომ პეპლისებრი ვადისა და ცხოველსახოვანი შვერილების თანაარსებობის ხანაა ძვ.წ. V საუკუნე, უკიდურეს შემთხვევაში, ძვ.წ. IV ს-ის დასაწყისი. სოხუმის მთის № 4 სამარხიც ამ ხანას უნდა მივაკუთვნოთ. ანტენისებური ტარისთავი უნდა ჰქონოდა გუადიხუს უფროსი ჯგუფის № 8 სამარხში აღმოჩენილ დეფორმირებულ სატევარსაც – მას აქვს პეპლისებური ვადა და ფართო, მასიური, ბრტყელი ტარის ღერო, რომელსაც ბრინჯაოს გარსაკრავის კვალი აქვს შერჩენილი; 24 სმ სიგრძისაა; სამარხი ძვ.წ. V საუკუნის მეორე ნახვრითა და ძვ.წ. IV საუკუნის დასაწყისით თარიღდება [Трапш 1969: 28, 60-62; სურ. 3,1; ტაბ. II, 11].

აკინაკი უნდა ყოფილიყო წითელი შუქურას სამაროვნის უმცროსი ჯგუფის № 1 სამარხში აღმოჩენილი მოკლე ნაკლული სატევარიც, რადგან ნათლად იკითხება პეპლისებური ვადა. ტარის ღეროზე ქსოვილის ნაშთი ჰქონდა შერჩენილი. ის მინაში საგანგებოდ ჩარჭობილი აღმოჩნდა. სამარხი ძვ.წ. V ს-ით თარიღდება [Трапш 1969:268-270; ტაბ. XXXVI₅].

როგორც ვხედავთ, სატევრები და მახვილები სხვადასხვა თანაფარდობით მთელი ანტიკური პერიოდის მანძილზე ჩნდება საქართველოს ნივთიერ კულტურაში და შეიძლება ითქვას, რომ ყოველ ქრონოლოგიურ ეტაპს გარკვეული

ტიპი შეესაბამება.

მახაირა (ბერძ. μάχαιρα) გახლავთ ტერმინი, რომელსაც თანამედროვე მკვლევარები იყენებენ ანტიკური ხანის, ცალპირლესული, ოდნავ მოხრილი სატევრის ან დიდი ზომის დანის აღსანიშნად. მისი მთავარი მახასიათებლებია: ტარისთავი, ხშირად ფრინველის თავის ნისკარტმოხრილი სახით წარმოდგენილი, პირი შუა ნაწილიდან გაფართოებული, წვეტიან დაბოლოებული, ზურგი შესქელებული, ზოგიერთ შემთხვევაში სწორი, ალესილი მხარე კი მოხრილი. ქარქაშები იყო ხისა, ტყავ ან ლითონგადაკრული. ატარებდნენ მხარზე გადაკიდებული თას-მით, იშვიათად კი ქამარზე იმაგრებდნენ [Сокольский 1954:130]. სამეცნიერო ლიტერატურაში მახაირას ხშირად ამდაგვარივე იარაღის - კოპისის - სინონიმადაც ვხვდებით.

ასეთი იარაღის მასა პირისკენ იყო კონცენტრირებული, შესაბამისად, მოქნევისას დარტყმის ძალა მატულობდა. ამ მხრივ აღსანიშნავია ქსენოფონტის გამონათქვამი, რომლის მიხედვით, მხედარი უმჯობესია ხმარობდეს მახაირას (აქვე მახაირას კოპისსაც უწოდებს), რადგან დარტყმის მისაყენებლად იგი ცხენოსნისათვის უფრო მოხერხებულია, ვიდრე ორპირლესული ქსიფოსი (ქსენოფონტი 12:11).

საინტერესოა ამ სიტყვის ეტიმოლოგია: თანამედროვე ბერძნულიდან იგი ითარგმნება, როგორც დანა; ანტიკური ხანის ტექსტებში μάχαιρα – სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს და აღნიშნავს როგორც დანას, ისე ხმალს, ხანდახან კი ქირურგის სკალპელსაც კი. ჰომეროსი ახსენებს მახაირას, როგორც არც თუ დიდი ზომის სამეურნეო დანიშნულების დანას, საბრძოლო ეპიზოდების აღწერისას იგი საჭრელ-საჩეხად გამიზნულ ცალპირლესულ მახვილს აღნიშნავს. სახარებაში გვხვდება სიტყვა მახაირა, რომელსაც სხვადასხვა მნიშვნელობები აქვს - მოხრილი სატევარიდან სწორ, ორპირლესულ ხმლამდე [იხ. The NAS].

მახაირა, სავარაუდოდ, ძველ საბერძნეთში, ძვ.წ. VI-V საუკუნეების მიჯნაზე გაჩნდა [Виноградов 1999; Roux 1964:63; Hoffmeyer 1972:სურ. 31] და ბევრად მოგვიანო ხანაშიაც აგრძელებდა არსებობას [Виноградов 1999]. მახაირების გამოსახულებები გვხვდება ბერძნული ხელოვნების არაერთ ნიმუშზე: მაგალითად, ძვ.წ. V საუკუნის ატიკურ ნითელფიგურულ პელიკაზე, რომელზეც დიონისეს გოლიათთან (მას მახაირა უჭირავს) ბრძოლაა გამოსახული (ნივთი ინახება ლუვრში). ასეთი იარაღი ნაპოვნია ბერძნული კოლონიზაციის ცენტრებში, მათ შორის ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ძეგლებზე [Виноградов 1999:153-160; Русяева, Черненко, 1980:102. Рис. 4], აგრეთვე ჩრდილო კავკასიაშიც [Сокольский 1954:130].

ცალპირლესულ, მოხრილ მახვილებს ქართულ არქეოლოგიაში ხშირად ბერძნულ მახაირებთან აიგივებენ [Лордкипანიძე Г. 1978:89; გაგოშიძე 1964:51; გობეჯიშვილი 1952:29]. რამდენად გამართლებულია ასეთი მახვილების მაინცადაამინც ბერძნულ მახაირასთან დაკავშირება, ძნელი სათქმელია, მით უფრო, რომ კავკასიაში ძვ.წ. VII-VI სს-ში ფართოდაა გავრცელებული დიდი ზომის რკინის მოხრილი დანები, რომელთაც, ადვილი შესაძლებელია, საფუძველი დაუდეს სატევრის ამ ფორმას.

მახაირას (ან მახაირას მიმსგავსებული იარაღის) ნიმუშები საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება ისეთ კომპლექსებში, სადაც, სავარაუდოდ, მაღალი წოდების მეომრები იყვნენ დაკრძალულები. ასეთი სამარხები, როგორც წესი, იარაღის მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. სხვა სამარხეული ინვენტარიც საკმაოდ უხვი და შეიძლება ითქვას, მდიდრულიცაა, გვხვდება ცხენის თანადაკრძალვის შემთხვევებიც. ამის მაგალითად შეიძლება მო-

ვიტანოთ მახაირას შემცველი კომპლექსები: ახულ აბაას № 4 სამარხში აღმოჩენილია მახაირა, 12 შუბისპირი, 3 სატევარი, 1 მახვილი, ქალკიდური მუზარადი და კნემიდები [Воронов 1991:225-226, სურ. 3,5; Kvirkvelia 1995:სურ.4], ითხვისის № 2 სამარხში მახაირასთან [გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე. 2006:42, ფოტო 25] ერთადაა 3 შუბისპირი, ბუნეკები, 10 ისრისპირი, ასევე ლაგამი [გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე 2006:44, სურ. 9, ფოტო 33, 34], ეშერას მეომარ-ქურუმის სამარხში მახაირასთან [Шамба 1972:ტაბ. I,16] ერთადაა ცული, 5 შუბისპირი და 1 მახვილი [Шамба 1980:47, ტაბ. LXII,1], ტახტიძირის № 8 სამარხში - მახაირა, 2 შუბისპირი, საბრძოლო ცული, ცხენის სამკერდული აბჯრის ძვლის ფირფიტები და ბრინჯაოს ლაგამია [გოგიბერიძე 2011:25-26]. ყველა ზემოთჩამოთვლილი კომპლექსი ძვ.წ. IV საუკუნის ფარგლებში ექცევა, მახაირას ზომები კი 45-56 სანტიმეტრს შორის მერყეობს, რაც მისი კიდევ ერთი, მნიშვნელოვანი, საერთო მახასიათებელია (ტაბ. XII,8,10-11). ასევე აღსანიშნავია ვარსიმა-ანთკარის ცალპირლესული სატევარი, რომლის ტარისთავი ფრინველის თავის ნისკარტმოხრილი სახითაა წარმოდგენილი, მაგრამ სწორი ყუა აქვს, მისი სიგრძე – 42 სმ-ია [მუხიგულაშვილი 2015: ტაბ. III, სურ. 5, №13].

შედარებით მოგვიანო ხანისაა სოფ. დუისში შემთხვევით აღმოჩენილი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში დაცული კომპლექსი, რომელიც ახ.წ. I-II საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს. აქ მიკვლევული რკინის სატევარი (ტაბ. XII, 7), თითქოს იმეორებს მახაირასათვის დამახასიათებელ ფორმას (ინვ. № 10-54:3), თუმცა იგი შედარებით მომცროა (34 სმ), თვით კომპლექსი [იხ. ქორიძე 1958:6] კი არ გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ იგი დანიშნულებული ფენის მეომრის სამარხად გავიაზროთ.

საბრძოლო დანები

საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებზე რკინის დანების აღმოჩენა ძალზე ხშირია. მათ, თითქმის ყველა იმ სამარხში ვხვდებით, სადაც საბრძოლო იარაღია დაფიქსირებული. რაც, შესაძლოა იმაზე მიუთითებს, რომ ეს დამხმარე იარაღი უნდა ყოფილიყო. თუმცა გვხვდება ისეთი ეგზემპლარებიც, რომელთა პირის სიგრძე 30 სანტიმეტრზე მეტია. ასეთი დანების ერთ ნაწილს, ზოგიერთ სამეცნიერო ლიტერატურაში სატევრებსაც უწოდებენ. აქვე უნდა ითქვას, რომ ერთმანეთისაგან გამიჯნული არ არის დანა და სატევარი. საზოგადოდ მიღებულია, რომ დიდი ზომის იარაღი სატევარია, ხოლო მცირე კი დანაა (ასეთივე პრობლემის წინაშე ვდგავართ სატევრებისა და მახვილების გამიჯვნისასაც).

დანების ერთი ნაწილი, თავისი აღნაგობით, ზემოთგანხილული, მახაირასებური სატევრების მსგავსია. მათ, მართალია არ ახასიათებთ მახაირას ისეთი სპეციფიური ნიშანი, როგორცაა ფრინველის თავის ნისკარტმოხრილი სახით წარმოდგენილი ტარისთავი, მაგრამ სხვა მაჩვენებლებით მათ ემსგავსებიან. ასეთი იარაღი გვხვდება ასურეთში [კვიციანიძე 1975:36 ტაბ XVIII], წინანდალში, ვარსიმაანთკარში [მუხიგულაშვილი 2015:77-78] და სხვ. მათი სიგრძე 35-40 სანტიმეტრს შორის მერყეობს, რაც, შესაძლოა მათ საბრძოლო დანიშნულებაზე მეტყველებდეს.

ლახტისთავი

ლახტი დასარტყმელ-საცემელ იარაღს წარმოადგენს. მას ხის ან ლითონის ტარი და ლითონის, ბურცობებიანი ან წვეტებიანი, მომრგვალებული თავი აქვს. სულხან-საბა ორბელიანის გამარტებით ლახტი „უმკუთეთლო საცემი საომარი იარაღია“ [სულხან-საბა1991:409]. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით ლახტი ორგვარადაა განმარტებული: „გრძელი, უტარო მათრახი, რომელსაც ძველად ბრძოლაში იყენებდნენ საცემად...“ ან „რკინის კეტი იმავე დანიშნულებისა“ [ქეგლ 1955]. ლახტის სინონიმებად გამოიყენება გურზი, რომელიც სულხან საბას განმარტებით, ლახტივით დიდია, მაგრამ უფროთა, ამიტომაც, ვამჯობინეთ, რომ ქვემოთ განსახილველ იარაღს ლახტი ვუწოდოთ. ლახტი ანტიკური ხანის საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე ძალზე იშვიათია. იგი არ გვხვდება ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში და მხოლოდ გვიანანტიკური ხანის სამ ძეგლზე - კლდეეთში, ბორსა და რგანშია აღმოჩენილი.

სამივე ლახტისთავს ხის ტარი უნდა ქონოდა, რომელიც შემორჩენილი არ არის. კლდეეთში აღმოჩენილი ლახტისთავი მთლიანადსხმული ბრინჯაოსაგანაა დამზადებული (ტაბ. IX,7; ფოტო 1,13), სატარე მილი სქელკედლიანია, მის შემსხვილებულ თავზე ხუთი, თითქმის სიმეტრიულად განლაგებული, რომბულ-განივკვეთიანი, წაწვეტებული ქიმია, რომელთა შორის მოთავსებულია ორ-ორი ბურცობი. სიმაღლე - 7,4 სმ. ნივთი კლდეეთის სამაროვანზე არსებული დარღვეული სამარხებიდან მომდინარეობს და ახ.წ. II საუკუნით თარიღდება [ლომთათიძე 1957:13-14, ტაბ. VII; ფუთურძე 1959:78, ტაბ. V,14]. გ. ლომთათიძე ამ ნივთს ინსიგნიად მიიჩნევს, თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ ამ ნივთით მძიმე ჭრილობის მიყენებაცაა შესაძლებელი [ლომთათიძე 1957:13]. მსგავსი ლახტისთავი აღმოჩენილია ზემო რაჭაში, სოფ. ლეშში და ქუთაისის მუზეუმშია დაცული, თუმცა მისი თარიღი უცნობია [ლომთათიძე 1957:14 და იქვე დასახელებული ლიტერატურა].

საყურადღებოა კლდეეთთან ახლოს, სოფ. ბორში აღმოჩენილი ლახტისთავიც (ფოტო 1,15). მისი სიმაღლე 6 სმ-ია, თავზე სამკუთხა წვეტები აქვს [Придик 1914:106, ტაბ. IV,7]. ნივთი, სავარაუდოდ, კლდეეთის მასალის თანამედროვე უნდა იყოს.

რკინის, ოთხქიმიანი ლახტისთავი (ფოტო 114) აღმოჩნდა ახ.წ. III-IV ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებულ, რგანის № 3 სამარხში [ბრაგვაძე 2000:108, სურ. 32]. იგი ზემოთაღწერილი, ბრინჯაოს ლახტისთავებისაგან განსხვავდება: როგორც ჩანს, ხის ტარზე წაწვეტებული ყუნწით მაგრდებოდა, თავი (ყუა) მაღალი და ბრტყელია, შემსხვილებულ ნაწილზე კი ოთხი, დაკუთხული და წაწვეტებული ქიმი აქვს. ეს ნივთი სამარხში რკინის მახვილთან ერთადაა გამოვლენილი. ზ. ბრაგვაძის აზრით, ეს ნივთი საომარი დანიშნულებისაა და გავს როგორც ლახტისთავს, ასევე ჩუგლუგს, თუმცა გარკვეული ნიუანსებით განსხვავდება როგორც ერთის, ისე მეორისაგან [ბრაგვაძე 2000:116].

მშვილდ-ისარი

საქართველოში ანტიკურ ხანაში მშვილდ-ისრის არსებობაზე ძირითადად მოგვითხრობენ ისრისპირები, ვინაიდან როგორც მშვილდის ხის საფუძველი, ასევე მისი ლარი, დროთა განმავლობაში იშლება. ამისდა მიუხედავად, მიკვლეულია ნივთები და დეტალები, რომლებიც მშვილდთანაა

დაკავშირებული: ესაა მშვილდის საფუძვლის ძვლის კიდურა გარსაკრავები, ასევე მშვილდის ბუდის – გორიტის შემამკობელი ლითონის დეტალები. მშვილდის ტიპზე მოგვიტხოვრობენ საქართველოში მოპოვებული ანტიკური ხანის სხვადასხვა ნივთებზე დატანილი მშვილდოსნების გამოსახულებები.

მშვილდის კონსტრუქციის მთავარი პრინციპი უხსოვარი დროიდან მოდის. როგორც ეთნოლოგიური მასალიდან ჩანს, მისი ძირითადი ნაწილი – ხის საფუძველი – საგანგებოდ შერჩეული და შემდეგ დამუშავებული ხის ტოტისგან მზადდებოდა. მას ორივე ბოლოზე ლარის დასაჭიმად განკუთვნილი ამოღარული ნაჭდევები, ე.წ. კილონი აქვს. ლარი მსხვილი რქოსანი საქონლის ტყავისა ან მყესებისა იყო. მშვილდის შუა, შემსხვილებული ნაწილია სახელური, რომლის აქეთ-იქით ამაღლებული ნაწილები მშვილდის მხრები, ანუ იგივე გოზანებია. სწორედ მათზე მოდის ყველაზე დიდი დატვირთვა. ითვლება, რომ სახელურის სისქე ზრდის მხრების დრეკადობას [ელიაშვილი 1959:27]. ხშირად მშვილდს სახელურსა და ბოლოებზე უკეთდებოდა ძვლის ან რქის გარსაკრავები. სწორედ ამ ფუნქციის მატარებელია დედოფლის გორაზე ნაპოვნი 1 სმ სიგანის, ძვლის, მშვილდის გარსაკრავი ფირფიტები, რომელთა ერთი გვერდი ბრტყელია, მეორე კი გამობერილი, ბოლოებშიმომრგვალებული, და აქვთ ლარი (იგივე კილო), ლარზე მისამაგრებლად განკუთვნილი; ეს ფირფიტა-გარსაკრავები მშვილდის ორივე ბოლოზე მაგრდებოდა; არის ვარაუდი, რომ შემორჩენილია, თუმცა დეფორმირებული, შედგენილი მშვილდის სახელურის გარსაკრავიც [Gagoshidze 2008:124-125, ტაბ. 49, № 14-17]. დედოფლის გორის მონაპოვარის გარდა, მსგავსი გარსაკრავები ცნობილია ბაგინეთიდან. ხის მშვილდის ძვლის გარსაკრავების ნაშთები აღმოჩენილია აბგიძრახუს ახ.წ. III-IV საუკუნეებით დათარიღებულ № 44 სამარხშიც [Трапш 1971:68]. განსაკუთრებით საინტერესოა მშვილდის გარსაკრავები ტახტ-ე-სანგინიდან (ტაჯიკისტანი), რადგან მათთან ერთად იყო დედოფლის გორაზე მოპოვებული ისრისპირების მსგავსი ეგზემპლარები [Gagoshidze 2008:125]. ანალოგიური ძვლის, შუა და კიდურა გარსაკრავები მრავლადაა ნაპოვნი ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთსა და კავკასიაში [Хазанов 1971:28-32].

როგორც წესი, მშვილდოსნებს ისრებიცა და მშვილდიც ტყავის ან ხის საგანგებო ბუდეებში - კაპარჭსა (ისართ ბუდე) ან გორიტში (მშვილდის ბუდე) ეწყობო. კაპარჭის გარსაკრავის ფრაგმენტები – ბრინჯაოს ორი თხელი ფირფიტა, შემკული დაბალ რელიეფში შესრულებული ორნამენტით, ნაპოვნი ვანის № 9, მეომრის სამარხში (ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი) [ლორთქიფანიძე ოთ. და სხვ. 1972:211]. მათზე გამოსახულია თოთხმეტსხივიანი სოლარული ნიშანი და ბურცობები, ხოლო კიდებზე შეიმჩნევა ნახვრეტები, რომელიც განკუთვნილია გარსაკრავის ტყავის ან ხის საფუძველზე მისამაგრებლად. სამარხში ორ ადგილას, გარკვეული წესრიგით, მიჯრით ეწყობო ისრისპირები, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ისინი საგანგებო ბუდეში ელაგა (30 ცალი).

მშვილდის ბუდეზე ანუ გორიტზე მიგვანიშნებს აგრეთვე ბრინჯაოს თხელი ფირფიტისაგან დამზადებული დეტალი, რომელიც ტყავის ან ხის ბუდის ზედა ნვერზე მაგრდებოდა [ტაბ. XIII, სურ. 39,40]. ესენია: ჯიმიითის (ივრისპირების) და წნორის ძვ.წ. V-IV სს-ით დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ფურცლისაგან დამზადებული სტილიზებული ზოომორფული ფირფიტები, რომელთაც გამოწეული კიდის გასწვრივ ნახვრეტები გასდევს [მამაიაშვილი 1980:110, 113, ტაბ. XXX,11, XXXI,5]; ანალოგიური ფირფიტა ბოგვისხევის სამარხის ქვაყუთიდან [თუშიშვილი 1986: სურ. 1]. სავსებით მსგავსი ნივთები ნაპოვნია ჩრდილოეთ სირიაში – დევე ჰუიუკის II ჰორიზონტში, რომელიც

ძვ.წ. V-IV სს-ით თარიღდება [Moory 1980:66, ტაბ. 10, 217, 218], აზერბაიჯანში [Дьяконов 1956:სურ. 46], სამარიასა და ოლიმპიაში [Baitinger 1999:131, სურ. 8-9]. როგორც ითქვა, ბრინჯაოს ეს ფირფიტები მშვილდის ბუდის ზედა კიდეზე მაგრდებოდა. ამ დეტალს ვხვდებით პერსეპოლისის რელიეფებზე, სადაც მეჩვიდმეტე დელეგაციის ყოველ წევრს (მეჯინიბის გარდა) – სპარსსა და მიდიელს, ამდაგვარი დეტალით დაგვირგვინებული გორიტები უპყრიათ ხელთ [Baitinger 1999:133, სურ. 6-7]. გამოსახულებების მიხედვით ასკვნიან, რომ ეს იყო შედგენილი, მოკლე, ორჯერ მოხრილი მშვილდი, რომელიც ინახებოდა კომბინირებულ ბუდეში, სადაც ისრებიც ენყო. ასეთი მშვილდები ჰქონდათ მხედრებს და მათი – ბრინჯაოსი, მასრიანი, სამფრთიანი, პატარა ისრისპირებიც, შესაბამისად, მსუბუქი იყო [Moory 1980:66]. საყურადღებოა, რომ ივრისპირების სამარხებში განხილული ბრინჯაოს ფირფიტებთან ერთად ნაპოვნი იყო ძვლისა და ბრინჯაოს მსუბუქი ისრისპირები [მამაიაშვილი 1980:ტაბ. XXX, XXXI]. კომბინირებული ბუდის გამოსახულებას ვხვდებით დედოფლის გორაზე მოპოვებულ ძვლის, გრავირებულ ფირფიტებზე, სადაც წარმოდგენილია ამხედრებული მშვილდოსანი, რომლის ცხენის უნაგირზე დაკიდებულია გორიტიცა და კაპარტიც [Gagoshidze 2008:124, ტაბ. 34, კატ. № 24, 30].

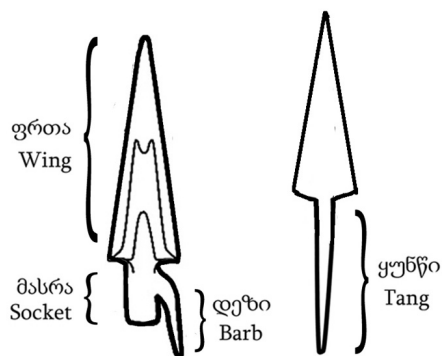
რაც შეეხება მშვილდის ტიპს, ანტიკური ხანის საქართველოში, გამოსახულებების მიხედვით, გვაქვს მარტივი, ე.წ. სეგმენტის ფორმის (გომის სასმისზე) [გამყრელიძე 2002:43, ტაბ. I] და შედგენილი, ორგზის მოხრილი ტიპის (არაგვისპირის № 13 სამარხის ვერცხლის სურებზე) [რამიშვილი 1999 სურ. 2-3]. თუ გავიხსენებთ სტრაბონის იმ ცნობას, სადაც ნათქვამია, რომ იბერთაგან ისინი, ვინც მთაში ცხოვრობენ, სკვითებისა და სარმატების მსგავსად აღიჭურვებოდნენ (XI,3,3), უადგილო არ იქნება ვახსენოთ ე.წ. სკვითურ-სარმატული მშვილდი, მით უფრო, რომ საქართველოში ნაპოვნი შესაბამისი ხანის ისრისპირებს შორის არის მცირე ზომის ისრისპირები, რომლებსაც უნდა შეესაბამებოდეს ე.წ. სკვითურ-სარმატული ტიპის მსუბუქი, მცირე ზომის, ორგზის მოხრილი შედგენილი მშვილდი, რომლის ხის საფუძველი რამდენიმე ნაჭრისგან შედგებოდა. მისი სახელური და ბოლოები არაღუნვადი უნდა ყოფილიყო, ხოლო მხრები – დრეკადი. ამ ტიპის მშვილდი მრავალი ხალხის კულტურაში იყო გავრცელებული – ევრაზიის სტეპებსა და წინა აზიაში, განსაკუთრებით პოპულარული კი ირანულ სამყაროში იყო [Хазанов 1971:29].

საქართველოში მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე, რომელიც თითქმის ათასწლეულს მოიცავს, სხვადასხვა სახის ისრისპირები გვხვდება. ისარი შედგება ისრისპირისაგან, რომელიც შეიძლება იყოს ბრინჯაოსი, რკინისა ან ძვლისა და ისრის ტარისაგან - ხის ლეროსაგან. ხშირად ისრისპირს ხის ნაშთი აქვს შერჩენილი. საკუთრივ ისრისპირი შედგება მასრისა ან ყუნწისაგან და თავისაგან. მისი მახასიათებლებია მასრის ან ყუნწის და თავის ფორმა. თავი კი შეიძლება იყოს ორფრთიანი, სამფრთიანი, სამწახნაგა, ოთხწახნაგა და ბრტყელი - კიდევ ბმომრგვალებული ან ე.წ. ოვალურ-რომბული ფორმის. უმასრო ისრისპირები არის სამფრთიანი, ოთხწახნაგა და სამწახნაგა.

ამ ნიშნების საფუძველზე გამოიყოფა შემდეგი ტიპები:

I – ოთხწახნაგა, პირამიდული ფორმის, მრგვალღრუიანი ისრისპირები ყველა ძვლისაა. სიგრძე მერყეობს 3,2-6,6 სმ-ს შორის, სიგანე - 0,7-0,9 მმ-ს შორის. ყოველ წახნაგს ფუძესთან სამკუთხა ფორმის ამონაჭერი აქვს (ტაბ. XIII,1-8). ამ ტიპის 7 ისრისპირი აღმოჩენილია კამარახევის № 24 სამარხში [ჯღარკავა 1982:148, სურ. 1009], ჯიმითისა და წნორის სამარხებში [მამაიაშვილი 1980:106,

113, ტაბ. XXX,4; XXXXI,6-7]. ამავე ტიპის ისრისპირები ნაპოვნია ენაგეთის სამაროვანზე № 1 ქვაყუთში, რომელიც ძვ.წ. IV ს-ით თარიღდება მასში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ლაგმისა და ვერცხლის თასის მიხედვით [მარგიშვილი 1992:28, 69, ტაბ. XXI,8]. ივრისპირების სამარხებიდან მომდინარე ძვლის ისრისპირებიდან ორს ერთ-ერთ ნახნაგზე ლათინური NN-ის მაგვარი ნიშანი აქვს ამოკანრული (ტაბ. XIII, 5-7). ამ ტიპის ისრისპირების მსგავსი ნიმუშები ცნობილია ძვ.წ. V ს-ის სამარხებიდან [Смирнов 1964:სურ. 12, 3a-3], ისინი გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაში (ერთეულების სახით), ყაზახეთსა და ირანში [Cleuziou 1997:189, 194, სურ. 1.20, სურ. 2]. ფიქრობენ, რომ ისინი აქემენიდთა შეიარაღებაში შედიოდა [Cleuziou 1997:197].

ისრისპირები
Arrowheads

II – ბრინჯაოს უმასრო, მრგვალლრუიანი სამწახნაგა ისრისპირები, რომელთათვის დამახასიათებელია მეტ-ნაკლებად შეჭრილი წახნაგის ფუძე (სიგრძე - 2,5-3 სმ), წახნაგებზე ქვემოთ - ნახვრეტები (ტაბ. XIII, 9-11). ისინი აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე, მეომრის № 9 სამარხში [Lordkipanidze 2001:სურ.17-7], სადაც სამარხის მთელ ტერიტორიაზე იყო მობნეული, ხოლო ორ ადგილას, როგორც ზემოთ ითქვა, მიჯრით ენყო გარკვეულ წესრიგში, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ისინი სხვა ტიპის ისრებთან ერთად, ტყავის ან ხის ბუდეში - კაპარჭში ელაგა. ამ ტიპის ისრისპირები ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ძვ.წ. IV-III სს-ის კომპლექსებიდანაა ცნობილი [Мелюкова 1964:ტაბ. 9, A, 2-3; K-2]. ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის გარდა, ისინი გავრცელებულია კავკასიაში, ყაზახეთში, თურქმენეთსა და ირანში [Cleuziou 1997:194, სურ. 2, სურ. 1-19].

III – ბრინჯაოს მრგვალლრუიანი, სამფრთიანი ისრისპირები, რომლებიც მეტ-ნაკლებად დაშვებული ფრთების წვერების მიხედვით იძლევიან ვარიაციებს (ტაბ. XIII,12-13). ისინი აღმოჩენილია ვანის № 9 სამარხში [Lordkipanidze 2001:სურ. 17, 9-11] და ციხედიდის ხევის სამაროვნის ძვ.წ. IV ს-ის სამარხში (სიგრძე 2,5-4 სმ). ამ ტიპის ბრინჯაოს ისრისპირები ცნობილია ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ძვ.წ. IV-III სს-ის [Мелюкова 1964:ტაბ. 9, B- 3,3; K-6; JI-1,2; M-2; H-2] და ჩრდილო კავკასიის ძვ.წ. IV ს-ის კომპლექსებიდან [Смирнов 1964:სურ. 49, O; 3a]. ძვ.წ. IV-III სს-ში მათ ვხვდებით ყაზახეთსა და ირანშიც [Cleuziou 1997:სურ. 1;].

IV – მრგვალლრუიანი ისრისპირების კიდევ ერთი ტიპია ე.წ. „ტყვიისებრი“ ძვლის ისრისპირები (ტაბ. XIII, 14-16), რომელთაც კონუსური ფორმა აქვთ (სიგრძე მერყეობს 2,1-3,5 სმ-ს შორის, დმ. 0,6-0,8 სმ). ასეთი ისრისპირები საქართველოში გვხვდება წნორის ძვ.წ. IV საუკუნის სამარხში [მამაიაშვილი 1980:ტაბ. XXX,5]. ისინი უფრო მეტად ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ძვ.წ. IV-III სს-ის კომპლექსებისათვისაა დამახასიათებელი [Мелюкова 1964:ტაბ. P].

რაც შეეხება მასრიან ისრისპირებს, ყველაზე გავრცელებული ტიპი მასრიან ისრისპირთა შორის არის ბრინჯაოს სამწახნაგა და სამფრთიანი ეგ ზემპლარები.

V – სამწახნაგა, მოკლემასრიანი, 2,5-3 სმ-ის სიგრძის, ბრინჯაოს ისრისპირები (ტაბ. XIII,17-18) ერთეულების სახით გვხვდება კულტურულ ფენებსა და სამარხებში. ისინი აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარის კულტურულ ფენებში

[ლორთქიფანიძე გ. 1976:179], რომლებიც ძვ.წ. V-IV სს-ით თარიღდება; ითხვისის სამარხში [გაგოშიძე 1968:35, ტაბ. 1, 4, 5]; ქუთაისში [ლორთქიფანიძე გ. 1976:179, სქ. 4]. ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის კომპლექსებში ასეთი ისრისპირები ძვ.წ. VI-V და V-IV-III სს-ში გვხვდება [Мелюкова 1964: ტაბ. 7, Г-7, ტაბ. 8, Л₂₋₆; ტაბ. 9, Н₁₀]; ჩრდილო კავკასიასა და ვოლგისპირეთში ისინი ძვ.წ. IV ს-დან ჩნდება [Смирнов 1964:სურ. 47,3, სურ. 51,2a, 10]. მსგავსი ისრისპირები ბერძნულ სამყაროშიცაა ცნობილი და მათი აღმოჩენები ირანთან ომს უკავშირდება.

VI – მასრიან ისრისპირებს შორისაა **ბრინჯაოს სამფრთიანი ისრისპირები**, დეზიანი (ტაბ. XIII,19) და უდეზო (ტაბ. XIII,21-23), რომლებიც ძვ.წ. V-IV სს-ის სამარხებში გვხვდება. ისინი აღმოჩენილია: ივრისპირების № 1 და № 2 სამარხებში [მამაიაშვილი 1980:ტაბ. XXX,6; XXXI,8]; გომარეთის სამაროვანზე [დავლიანიძე 1983:138, ტაბ. XVI,]; დალის მთის ყორღანული ველის სამარხის თავზე; ნასტაკის ნამოსახლარზე; ჭალის სამაროვანზე; ციხიანას სამაროვანზე, № 6 სამარხში; სამადლოში [Гагошидзе 1979:36, ტაბ. XIII, 228], კუმისში [Давлиანიძე 1977:122, სურ. 2]. ანალოგიური ისრისპირები ცნობილია ჩრდილო შავიზღვისპირეთისა და ჩრდილო კავკასიის ძვ.წ. V-IV სს-ის კომპლექსებიდან [Мелюкова 1964: ტაბ. 8, К₁₋₉; ტაბ. 8, В₆, Т₁₋₃; Смирнов 1964: სურ.51,3a].

VII – მასრიან ისრისპირთა შორისაა პირამიდულთავიანი ბრინჯაოს ისრისპირები. მათ აქვთ მოკლე თავი და მრგვალგანივკვეთიანი გრძელი მასრა (ტაბ. XIII, 24). სამი ასეთი ისრისპირი აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე, ძვ.წ. V-IV სს-ის კულტურულ ფენაში [ლორთქიფანიძე გ. 1976:სურ. 136-11,3], ერთიც მეომრის სამარხში [ლორთქიფანიძე ოთ. და სხვ. 1972: სურ. 175]. ისინი 6 სმ სიგრძისაა, პარალელები ეძებნებათ ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ძვ.წ. IV-III სს-ის ძეგლებს შორის [Мелюкова 1964:ტაბ. 9, В₆, С₁₋₄].

VIII – შედარებით იშვიათად, ბრინჯაოს მასრიან, ისრისპირთა შორის გვხვდება ორფრთიანებიც, რაც ადრეულობის მაუწყებელია (ტაბ. XIII, 20). **ორფრთიანი, მასრიანი, მასრაზე დეზიანი ან უდეზო** ცალები ძვ.წ. V-IV სს-ში ნაკლებად ჩანს. ასეთები ნაპოვნია სამადლოს აკლდამაში და როგორც ფიქრობენ, ძველი ნივთი საკიდ-ამულეტად არის ქცეული [Гагошидзе 1979:38, ტაბ. XIII,23].

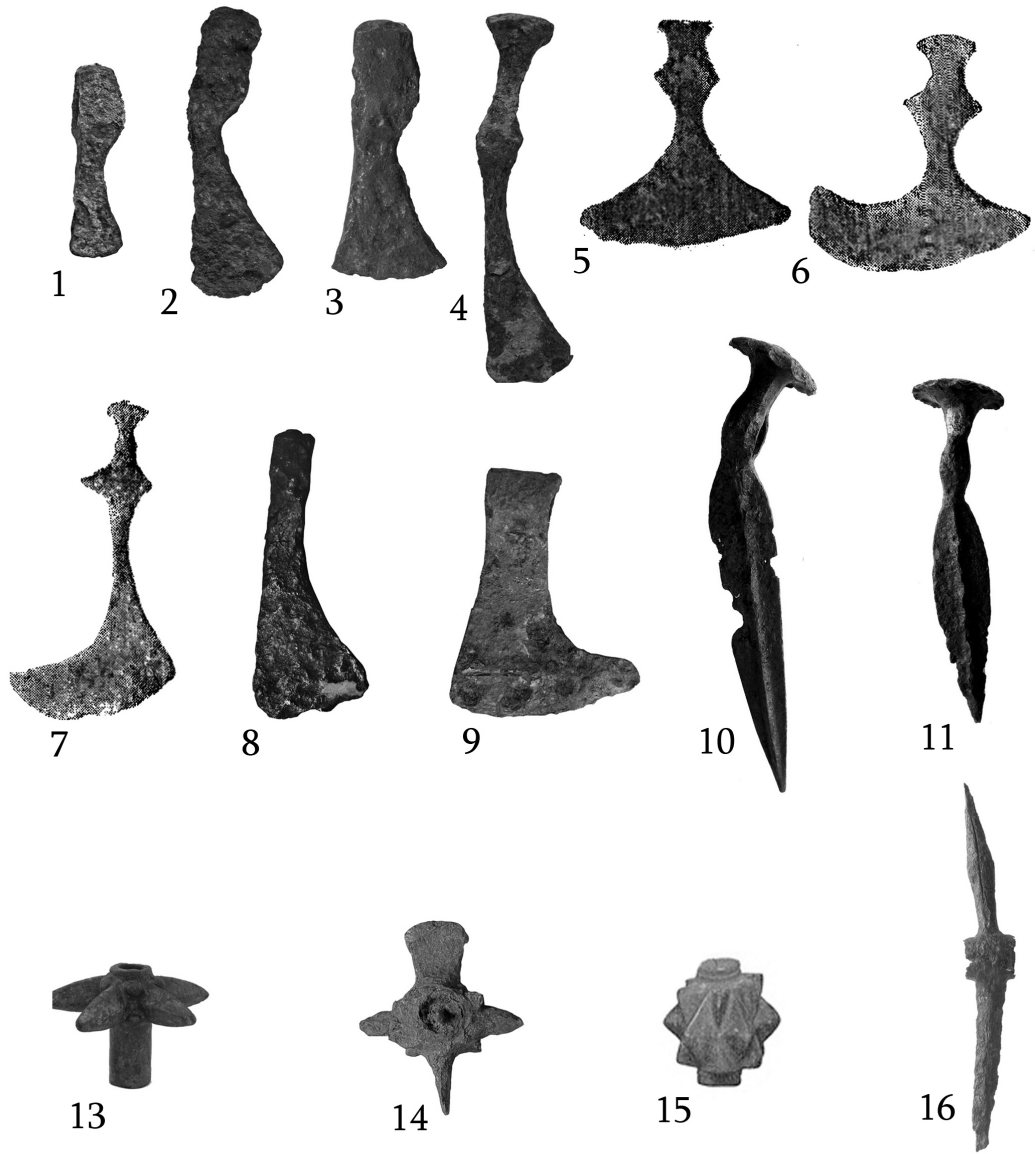
IX – **რკინის სამფრთიანი, ყუნწიანი, განიერპირიანი** ისრისპირები აღმოჩენილია ვანში, კულტურულ ფენაში (4 სმ სიგრძისა) [ლორთქიფანიძე გ. 1976:ტაბ. 136, 11,2], კლდეეთის სამაროვანზე, ახ.წ. II ს-ის სამარხში [ლომთათიძე 1957:სურ. 30]. ისინი დიდი ხნის მანძილზეა ხმარებაში, განსხვავებით ვანის გვიანელინისტური ნიმუშებისაგან, კლდეეთის ცალები თითქმის ორჯერ დიდია. ანალოგიური რკინის ყუნწიანი ისრისპირები ძვ.წ. IV ს-დან ჩნდება ჩრდილო კავკასიასა და ვოლგისპირეთში, ხოლო ინტენსიურად ვრცელდება ძვ.წ. II ს-ის შემდეგ, საქართველოს ნიმუშების ანალოგიურად [Хазанов 1971:ტაბ. XIX, XX; 35-37, 40; Смирнов 1964:სურ. 48, 46-3]. დიდი ზომის ისრისპირები, როგორც ითქვა, დიდ მშვილდს შეესაბამება. ამავე კონტექსტში უნდა ვახსენოთ რკინის ისრისპირების კიდევ ერთი სახეობა, გრძელყუნწიანი, ქედიანი, ბრტყელი ნიმუშები (ტაბ. XIII,25). ისინი ვანის ნაქალაქარიდანაა ცნობილი (6,5-7 სმ სიგრძისა) [ლორთქიფანიძე გ. 1976:180, სურ. 136, 11,4]. ამ ისრისპირებს თანადროულ მასალაში ანალოგები არ ეძებნებათ.

ყუნწიან, სამფრთიან ისრისპირებს შორის რაოდენობითა და ინფორმატიულობით განსაკუთრებულ ადგილს იკავებს დედოფლის გორის სასახლის ნგრევის ფენაში (I საუკუნე) ნაპოვნი ისრისპირთა კოლექცია, რომელიც 800-მდე ერთეულს ითვლის. აქ გამოვლენილი ყველა ისრისპირი რკინისაა, ყველა სამფრთიანია და

ყუნწიანი. ისინი განსხვავდებიან ზომით და „ფრთებშორის“ ნიბოების მოდელირებით: ერთ ნაწილს აქვს მახვილი კუთხით დაშვებული ნიბოები (ტაბ. XIII, 26-28) [Gagoshidze 2008:125-126; ტაბ. 48, კატ. №№ 1, 3, 7, 8, 9], მეორე – ფრთების ჰორიზონტული ფუძით ხასიათდება (ტაბ. XIII,29-30) [Gagoshidze 2008:125; ტაბ. 48, კატ. №1, 5], მესამე ვარიანტის ფრთების ფუძე ზემოთკენაა მიმართული (ტაბ. XIII,31-34) [Gagoshidze 2008:125-126, ტაბ. 48, კატ. № 2 4, 6, 10, 11]. რაც შეეხება ზომებს, ამ ისრისპირებში ძირითადად ორი სტანდარტია: 3-4 სმ და 5,6-7,9 სმ. ისინი დიდ ჯგუფებად იყო ნაპოვნი სასახლის სათავსოებში, ამასთან ყველაზე მცირერიცხოვანი დასტების შემადგენლობაში იყო თოთხმეტი ისრისპირი, უდიდესი კი შეიცავდა 294 ეგზემპლარს. ნიშანდობლივია, რომ ყველა ნიბოდაშვებული ისრისპირი მცირე ზომისაა; ამასთან, ერთი გამონაკლისის გარდა, ისრისპირთა ყოველ ჯგუფში ერთი და იგივე ვარიანტის ისრისპირები გვხვდება [Gagoshidze 2008:126]. კაპარჭებში ისრისპირები დასტებად ყოფილა ჩანყობილი. ისრისპირის ზრო ხშირ შემთხვევაში შემორჩენილია, და მისი ბოლო, როგორც ფიქრობენ, მორგებული იქნებოდა საგანგებო ფრთა-სტაბილიზატორზე, რომელიც არ შემორჩა [Gagoshidze 2008:124]. აღმოჩენის გარემოებანი ცხადყოფენ, რომ დედოფლის გორის სასახლის სათავსოებში აღმოჩენილი ისრისპირები ადგილობრივთა კუთვნილი იყო.

X – რკინის ორფრთიანი, მხრებაშვებული, ყუნწიანი ისრისპირები, საქართველოს ტერიტორიაზე ეშერის ნაქალაქარის გვიანელინისტურ ფენაშია აღმოჩენილი (100 ეგზემპლარი). ყველა მათგანი ნაჭედია; საბრძოლი პირი განივკვეთში ოთხკუთხაა, ოთხკუთხაგანივკვეთიანია ყუნწიც, რომელიც თანდათან ვიწროვდება და მოხრილი წვეგით ბოლოვდება (ტაბ. XIII,35-38); ამ ნივთების სიგრძე 4,6 - 9 სანტიმეტრს შორის მერყეობს. გ. შამბა მათ პარალელს უძებნის გარნის ძვ.წ. III-II საუკუნეების მასალაში და აღნიშნავს, რომ ისინი, შესაძლოა უფრო ადრეული ხანის ისრისპირების ანალოგიითაა შექმნილი [Шамба 1980:49; ტაბ. LXV, 9-15].

ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში ისრისპირები ცოტაა აღმოჩენილი. ალბათ, იმ პერიოდში მშვილდ-ისარს სამხედრო შეიარაღებაში მეორეხარისხოვანი ადგილი ეჭირა. ამასვე ადასტურებს ჰეროდოტეს (VII,78,79) და ქსენოფონტის (IV,7,15-16; IV,8,3; V,2,22; V,4,12) ცნობებიც. ისინი კოლხების, მოსხების, მოსინიკების, ხალიბების შეიარაღების ჩამოთვლა-აღწერისას მშვილდ-ისარს არ ახსენებენ. თვალმისაცემია, რომ სოხუმსა და მის მიდამოებში, სადაც არქეოლოგიურ კომპლექსებში იარაღის რამდენიმე სახეობაა თავმოყრილი - შუბი, სატევარი, მახვილი, ცული - არ არის ისრისპირები. სადაც კი ისრისპირების მთელი სერიებია წარმოდგენილი, კომპლექსი მეტ-ნაკლებად მდიდრულია და მასში ძვირფასი ლითონის ნაკეთობები გვხვდება. ეს ეხება ძვ.წ. V-II საუკუნეებს. როგორც ჩანს, მოგვიანებით მშვილდ-ისარი ქართველური მოსახლეობის შეიარაღებაში პოპულარული ხდება. გვაქვს ბერძენ-რომაელ მწერალთა ცნობები ქართველური მოსახლეობის მიერ ისრების ხმარების შესახებ (სტრაბონი, დიონ კასიოსი). იბერიასა და ალბანეთში პომპეუსის ლაშქრობის დროს, სტრაბონი იბერების შეიარაღების ჩამოთვლისას მშვილდ-ისარსაც ახსენებს (XI,4,5). მშვილდოსანი იბერების შესახებ გადმოგვცემს აპიანეც (მითრიდატეს ომები,101) და დიონ კასიუსიც (XXXVII,2). სვანების მონამულ ისრებს აღნიშნავს სტრაბონი (XI,2,19).

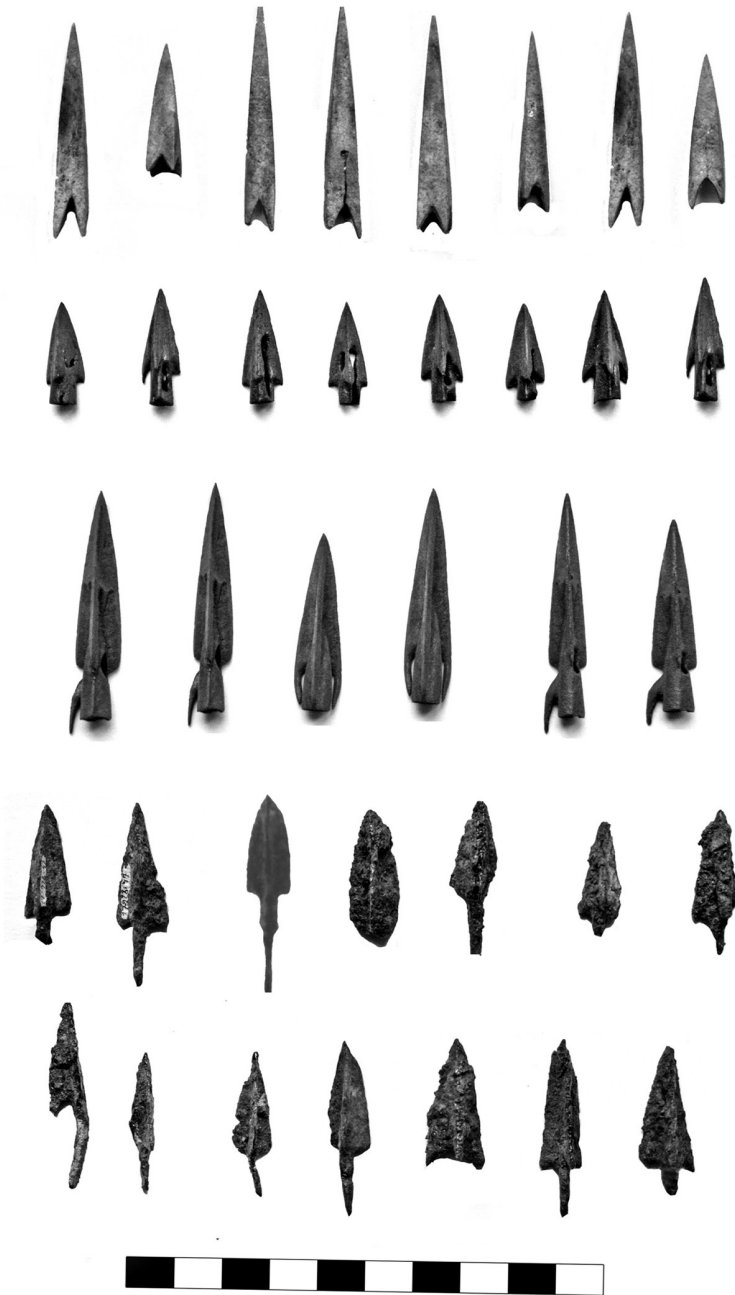
ფოტო 1.

Photo 1.

საბრძოლო ცულები: 1-9; ჩუგლუგები :10,11,16;

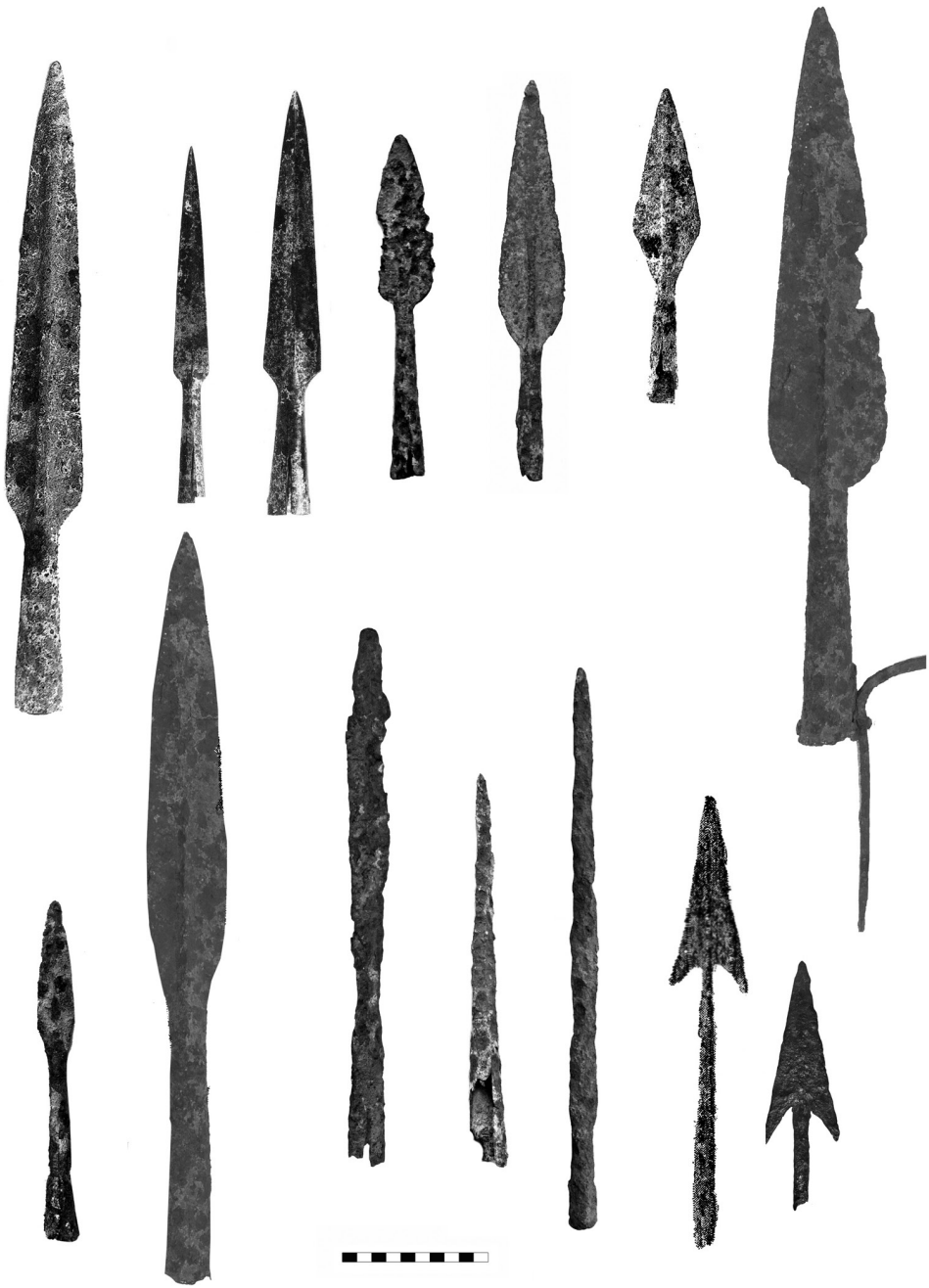
ლახტისთავები: 12,13,14.

Battle -axes: 1-9; Pole -axes 10,11,16; Maces: 12, 13,14.

ფოტო 2
ძვლის, ბრინჯაოს და რკინის ისრისპირები.

Bone, Bronze and Iron arrowheads.

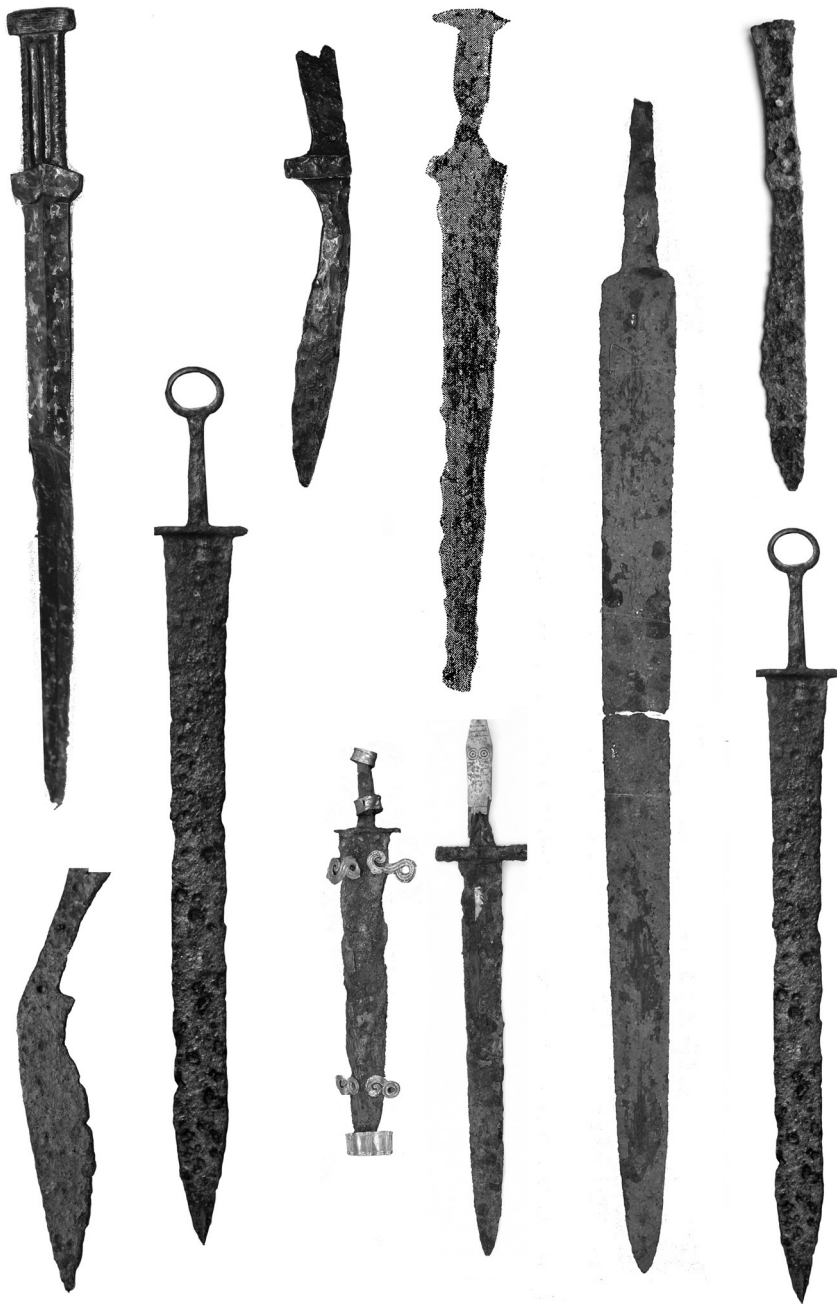
ფოტო 3

სხვადასხვა ტიპის შუბისპირები.

Spearheads of various types.

Photo 3

ფოტო 4

Photo 4

სხვადასხვა ტიპის მახვილები და სატევრები.

Swords and daggers of various types.

შურდული

ანტიკურ ხანის საქართველოში, როგორც ამას არქეოლოგიური მონაცემები და წერილობითი წყაროები მონიშნავენ, შურდულიც გამოიყენებოდა. მარტივი კონსტრუქციის ეს ქვის სასროლი იარაღი წარმოადგენდა ორად მოკეცილ სალტეს ან ბანარს, რომელსაც შუაში ბრტყელი ნაწილი ჰქონდა ქვის ჩასადებად და სასროლად. ეს იყო უძველესი და ადვილად ხელმისაწვდომი იარაღი, რომელიც ანტიკურ სამყაროშიც ფართოდ გამოიყენებოდა [ლორთქიფანიძე გ. 1976:176].

ნამოსახლარების ნანგრევებში, ხშირად ჩნდება 4-6 სმ დიამეტრის მრგვალი მოყვანილობის რიყის ქვები, რომლებსაც შურდულით ტყორცნიდნენ. ათეულობით ასეთი საშურდულე ქვა ნაპოვნია ვანის ნაქალაქარზე, ძვ.წ. IV-I სს-ის ფენებში და კარიბჭესთან, ასევე ძვ.წ. III ს-ით დათარიღებული მეომრის სამარხის (№ 9) თავზე. საყურადღებოა, რომ მათთან ერთად ნაპოვნია ბრინჯაოს საჯავშნე ფირფიტები [Хоштариа 1979:117]. ანაკოფიაში ასეთი ქვები სასიმაგრო კედელთან, ძვ.წ. III-II სს-ით დათარიღებულ ფენაში გამოვლინდა [ლორთქიფანიძე გ. 1976:175]. შურდულის ქვების აღმოჩენები საკმაოდ ხშირია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში, ანტიკური ხანის კომპლექსებში და ფენებში. ისინი მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითი ლაშქრის კუთვნილ შეტევით სატყორცნ იარაღად ითვლებიან [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:147; Античные гос... 1984:188, ტაბ. LXXX, LXXXIV].

თავდაცვითი საჭურველი

თავდაცვითი საჭურველიდან ანტიკური ხანის საქართველოში დადასტურებულია აბჯარი, მუზარადი, ფარი და წვივსაფარი (კნემიდები).

ფარები

ფარი საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე ძირითადად გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანიდან ჩანს და აღმოჩენილია ბადიაურში [საქართველოს არქეოლოგია 1959:177], ლილოში, კაჭრეთში [მუხიგულაშვილი 2015:82], მელაანში [ფიცხელაური 1973:221], ვანთაში [ნუცუბიძე 1980: ტაბ. 1,8].

საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებზე შედარებით იშვიათია ფარის აღმოჩენის შემთხვევები. მათი მცირერიცხოვნება ნაწილობრივ შეიძლება იმით აიხსნას, რომ ფარი იყო ტყავადაკრული ხის ან ტოტებისაგან დანნული და მიწაში არ შემოინახა. ნიშანდობლივია, რომ ბერძნულ წერილობით წყაროებში მოიხსენიება ქართველური მოსახლეობის (კოლხების, მოსინიკების, მოსხების, ხალიბების) ფარები. კერძოდ, ჰეროდოტე აღნიშნავს - „კოლხებს თავზე ხის მუზარადები ჰქონდათ, გამოუქნელი ტყავის პატარა ფარები და მოკლე შუბები, ამის გარდა დანები“ (VII, 79, 78). ქსენოფონტის „ანაბასისში“ ხარის ტყავისაგან გაკეთებული, ხალიბების ფარები მოიხსენიება (IV, 7,22), ასევე მოტანილია ცნობა, რომ მოსინიკების მეომრებს „ყოველს ხელში ეკავა სუროს ფოთლისნაირი ფარი, ხარის თეთრი ბენჯიანი ტყავით დაფარული“ (V, 12). სტრაბონის მიხედვით ალბანელები „არიან შუბოსნები და მშვილდოსნები, აქვთ ტყავის

აბჯრები და ფარები იბერების მსგავსად“ (XI, 4,5). აქვე ნახსენებია რომაული სკუტუმის მსგავსი ფარი. მნიშვნელოვანია, რომ „გეოგრაფიის“ ეს მონაკვეთი ქრონოლოგიურად, კავკასიაში რომაელი სარდლის პომპეუსის ალბანელებთან და იბერებთან ომის პერიოდს ემთხვევა. ასევე, უნდა ითქვას, რომ ლითონის საფარიანი ფარები (ისევე, როგორც თავდაცვითი აღჭურვილობის სხვა ელემენტები) ძვირი და შესაბამისად, რიგითი მოლაშქრისათვის ხელმიუწვდომელი იყო, მას მხოლოდ წარჩინებული მეომრები ფლობდნენ [იხ. გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:149-151].

საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილია ლითონის საფარიანი რამდენიმე ფარი, რომლებიც გარსაკრავების მიხედვით განიხილვიან: ლითონის მთლიანი ფურცლით დაფარული; ლითონის სარტყლებით ან ფირფიტებით დაფარული; ლითონის უმბონებიანი. რაც შეეხება ფარის ფორმასა და მის მოყვანილობას, იშვიათი შემთხვევების გარდა, იგი, ორგანული (ხისა და ტყავის) საფუძვლის ცუდად შემონახულობის გამო, ვერ ისაზღვრება. სამაგიეროდ, არის გამოსახულებანი, რომლებიც წარმოდგენას გვიქმნის ფარის მოყვანილობაზე (იხ. ქვემოთ) [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:144-147].

საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლებზე დადასტურებულ ფარებს შორის ყველაზე ადრეულია წითელი შუქურას სამაროვნის უფროსი ჯგუფის №7 სამარხში აღმოჩენილი წრიული ფარი, რომელიც ჩვენამდე ბრინჯაოს თხელი, სამფენიანი ფირფიტის (0,5-1,0 მმ) სახითაა მოღწეული. ფირფიტა წარმოადგენს ფრთაგაშლილი არნივის გამოსახულებას, რომელიც ჭედვითაა გამოყვანილი და მის კიდეს წყვილ-წყვილად დატანილი ნახვრეტები გასდევს ხის საფუძველზე დასამაგრებლად. ფიქრობენ, რომ ეს არის **ჰოპლიტური**, ანუ არგოსული ფარის ბრინჯაოს გარსაკრავი, რომელიც ძვ.წ. 600-450 წწ. შეიძლება დათარიღდეს [კვიციანი 2001:34, სურ. 3,10, 11, 12].

ასევე **ჰოპლიტური**, ბერძნული ტიპის ფარის ბრინჯაოს ფირფიტის დეტალეებია ნაპოვნი ახულ-აბაას სამარხულ ნივთებს შორის, რომელიც ხის ფარის ნაშთებადაა მიჩნეული [კვიციანი 2001:32, სურ.1]. შემორჩენილია ხის ფარის (დიამეტრი 80-90 სმ) ბრინჯაოს გარსაკრავის (ტაბ. XIV,4) ფრაგმენტები: 1. გარეთა კიდის თხელი ფირფიტები, ორნამენტირებული რელიეფური წნულის ხუთი რიგითა და წნულში ჩართული ბურცობებით, რომელიც ორნამენტის კარგად ცნობილი სახეობაა ანტიკურ სამყაროში - ე.წ. გიოში; 2. მრგვალი ცენტრალური ნაწილი, ე.წ. გული (დიამეტრი 29 სმ), რომელსაც კიდეებზე შემოუყვება პანია ლურსმნების წყება და აქვს ოთხი ბრტყელი კავი, თითქოსდა გარეთა ბრინჯაოს რგოლთან დასამაგრებლად განკუთვნილი. ჭრილში ჩანს, რომ ფარი გამობერილი იყო, ხოლო ორნამენტირებული კიდე ბრტყელი ჰქონდა. ახულ-აბაას კომპლექსი, რომლის შემადგენლობაშიც ეს ფარი იყო, ძვ.წ. IV ს-ის დასასრულით თარიღდება [კვიციანი 2001:32].

ზემოგანხილული მრგვალი ფარები წარმოადგენენ ბერძენი, მძიმედ შეიარაღებული ქვეითი მეომრის შეიარაღების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ელემენტს - ე.წ. **ჰოპლიტურ** ფარს (რომელიც იყო წრიული, შუაში გამობერილი). მათ უნდა ჰქონოდათ ხის საფუძველი, რომელიც გარედან ბრინჯაოს გარსაკრავით იყო დაფარული. ასეთ ფარებს შიგნიდან მარყუჟი ჰქონდა მკლავის გასაყრელად, ხოლო კიდესთან - ტყავის სახელური, ხელის ჩასავლებად.

ლითონის ფურცლით მთლიანად დაფარულ ტიპს განეკუთვნება ასევე ემერის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ნახევარწრიული ბრინჯაოს ფურცელი, რომელსაც გარეთა, წრიული კიდე შეკეცილი აქვს, ხოლო მოპირდაპირე, სწორ

კიდევ — ნალურსმნალი გამჭოლი ნახვრეტები (4 ც.); ასეთივე ნახვრეტე-ბია (2 ც.) მრუდი კიდის გასწვრივ ხის საფუძველზე დასამაგრებლად [Шамბა 1980:50, ტაბ. LXVI]. ივარაუდება, რომ ეს ნივთი ოვალური მოყვანილობის ხის ფარის გარსაკრავის ერთი ნახევარია (ტაბ. XIV,3). ის ძლიერ დაზიანებულ მდგომარეობაში იქნა ნაპოვნი ნაყარში. მისი ამ ფორმის ფარის გარსაკრავად მიჩნევის საფუძველი გვიანელინისტური ხანის ბოსფორში ნაპოვნი მეომრის ტერაკოტული გამოსახულებებია წაგრძელებული ოვალის ფორმის, შუაში გამყოფზოლიანი ფარებით [Шамბა 1980:50, ტაბ. LXVI]. ასეთი, ორნაწილიანი, ოვალური ფარი, რომელიც სარტყლებისგანაა შედგენილი და არა ერთიანი ფურცლისაგან, ნაპოვნი ჩრდილოეთ კავკასიაშიც და ძვ.წ. IV-III სს. თარიღდება [იხ. Черненко 1968:107, სურ. 57,4].

ლითონის საფარიანი ფარების ნაირსახეობაა **ბრინჯაოს თხელფირფიტოვანი დისკოთი დაფარული** ნიმუშები. ასეთი ოთხი ნიმუში გვაქვს: ერთი კამარახევის № 27 ქვებით გადახურული ორმოსამარხიდან, რომელიც ძვ.წ. IV-III სს-ით თარიღდება [ჯღარკავა 1982:50, სურ. 1024], ორი ვარსიმაანთკარის ძვ.წ. IV სს-ის №№ 65 და 18 სამარხებიდან [მუხიგულაშვილი 1986:60, ტაბ. LXXIV; მუხიგულაშვილი 2015:83-84, ტაბ. IV., სურ. 7] და ერთი ნატახტარის II სამაროვნის ადრეელინისტური ხანის სამარხიდან [აფაქიძე და სხვ. 2004:70-80]. კამარახევაში აღმოჩენილ, 2 მმ სისქის დისკოს (დიამეტრი 27-30 სმ) შუაში ნახევარსფერული უმბონი აქვს (დიამეტრი 5 სმ), ხოლო დისკოს კიდე შემკულია წვრილი, მძივისებური, ამოტვიფრული ორნამენტით კიდევ, მისგან 1,5 სმ-ის დაშორებით, ორი ნახვრეტია (ტაბ. XIV,1). ვარსიმაანთკარის ფარებიც წრიული ფორმისაა, ცენტრში კი დეკორატიული, რელიეფური, სხივისებური ხაზებით შედგენილი ორნამენტი აქვს (ტაბ. XIV,2). № 18 სამარხის ფარი საგანგებოდაა დაზიანებული და დაჭყლეთილი, ხოლო № 65 სამარხისა კი მთლიანადაა შენარჩუნებული (დმ-30 სმ.) [მუხიგულაშვილი 2015:83-84, ტაბ. IV, სურ. 7]. შესაძლოა ასეთივე ფარის ფრაგმენტი, კერძოდ კი უმბონი იყოს, ყაზბეგის განძში შემავალი ნივთი, რომელიც ლ. წითლანაძემ ხუფად მიიჩნია [წითლანაძე 1976: ტაბ. IV,1-2], რადგან იგი ბრინჯაოს სიტულასთან ერთად აღმოჩნდა. მას ზემოთაღწერილი მრგვალი ფარების ზუსტ ანალოგიად მიიჩნევს ნ. მუხიგულაშვილი [მუხიგულაშვილი 2015:84].

ლითონის საფარიანი ფარების კიდევ ერთი ნაირსახეობაა **რკინის ფურცლე-ბისაგან შედგენილი და ბრინჯაოს მავთულით (თუ სარტყლით) შეკრული ხის (ან ტყავადაკრული ხის) ფარის** ნაშთი, რომელიც ვანის ნაქალაქარის № 9, მეომრის სამარხში იყო აღმოჩენილი. ფარი დაჟანგულია და დეფორმირებული, მისი მოყვანილობა არ ისაზღვრება. ფარი იდო მეომრის ფერხით, ფარავდა შუბისპირებს [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972:211 სურ. 164]. ასეთი ფარები, რომელთა გარსაკრავი რკინის ფურცლებისაგან შედგებოდა და ბრინჯაოს მავთულით იყო შეკრული, ჩრდილო შავიზღვისპირა სტეპების კომპლექსებიდან არის ცნობილი. ვანის ფარი მსგავსებას ავლენს ვოლკოვცის № 2 ყორღანის ფარის რკინის ფირფიტოვან გარსაკრავთან, რომელსაც ტყავის საფუძვლის ფრაგმენტები აქვს შერჩენილი [Черненко 1968:109, სურ. 56,2]. ყორღანი ძვ.წ. IV ს-ით თარიღდება. ვანის ნაქალაქარის № 9 სამარხი თარიღდება ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედით [ლორთქიფანიძე 1969:25]. ლითონისავე მავთულით შეკრული, ლითონის სარტყლებიანი გარსაკრავები ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ფარებისთვისაა დამახასიათებელი (გამონაკლისია ერთი აღმოჩენა ბულგარეთის ტერიტორიაზე [Черненко 1968:110] ბრინჯაოს შემაკავშირებელი მავთული ერთგვარ შემკულობასაც წარმოადგენდა.

ხის, ოთხკუთხა ფარის ფრაგმენტები ნებელდაში, აბგიძრახუს № 44 სამარხში (ახ.წ. III-IV სს.) აღმოჩნდა (ტაბ. XIV,9). ესენია რკინის ორად მოკეცილი ფირფიტები, რომლებიც ფარის ხის საფუძველზე, ოთხივე კუთხეში იყო შემოჭლობილი, რკინის ვიწრო და გრძელი ორი ფირფიტა, დამაგრებული ფარის შუა ნაწილში, მის გრძივ ნაპირებზე, მარყუჟისებრთავიანი რკინის ლურსმნები (3 ც.), რომელთაც ოთხკუთხა განივკვეთიანი ლერო აქვთ, ჩაჭედილი იყო ფარის ზედა განივ კიდეზე. ფარის სავარაუდო ზომებია 50X66 სმ, რკინის შემოჭლობილი ფირფიტების სიგრძე - 9 სმ, სიგანე - 1,9 სმ, ვიწრო ფირფიტების სიგრძე - 23 სმ, სიგანე - 9 მმ, ლურსმნების სიგრძე - 3,8 სმ, მარყუჟისებრი თავის დმ - 1,3 სმ, ფარის ხის საფუძვლის სისქე, მოხრილი ფირფიტების გამჭოლი არეს მიხედვით, 1,5 სმ უნდა ყოფილიყო [Трапш 1971: 68, 153-156; ტაბ. XXII-10; XLVI-7]. ოთხკუთხა ფარი საქართველოს ანტიკური ხანის სხვა ძეგლებზე ჯერჯერობით არ ჩანს. მ. თრაფშის მოსაზრებით, ასეთი იარაღის არსებობა შეიძლება რომაული გავლენით აიხსნას [Трапш 1971:173-174].

აბგიძრახუს № 54 სამარხში (ახ.წ. III-IV სს.) აღმოჩნდა ხის ფარის **რკინის გარსაკრავი ფირფიტები**, რომელთა შორისაც გამოიყოფა: ა) სწორკუთხა ფირფიტა, კუთხეებში მანჭვლებით (6,5X4 სმ); ბ) ვიწრო და გრძელი ფირფიტები ბოლოებზე მანჭვლებით (5 ც., სიგრძე - 3,5-5,4 სმ, სიგანე - 9 მმ.) [Трапш 1971: 84, 154-155; ტაბ. XXXI-4,8]. აღსანიშნავია, რომ სამარხში აღმოჩნდა ამავე ფარის კონუსური ფორმის უმბონი და ლითონის სახელური [Трапш 1971:83, 154-155; ტაბ. XXXI-2,3].

საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლებიდან ცნობილია ფარის წრიული გულები, იგივე **უმბონები** (ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინის), სხვადასხვა პროფილის (კონუსური, ნახევარსფერული) ბურცობითა და ირგვლივი კიდით. ჩვენ სშირად არ ვიცით, რა კონფიგურაციისა იყო თვით ფარი, რადგან უმბონის წრიულობა არ ნიშნავს ფარის წრიულობას (მაგ. წრიულ უმბონიანი რომაული ოთხკუთხა სკუტუმები) [გამყრელიძე 2002:41].

ბრინჯაოს ხუთი ცალი **ნახევარსფერულ ბურცობიანი** უმბონი აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე, თორმეტსაფეხურიან საკურთხეველთან გამართულ ძვ.წ. II-I სს. საცავ-საგანძურში. ყველა ერთი ტიპისაა, ნახევარსფერული მოყვანილობის შუა ნაწილს ირგვლივ ბრტყელი კიდე შემოუყვება (ტაბ. XIV,6). ბურცობს ცენტრში ნახვრეტი აქვს. ერთ მათგანს ცენტრში, გამოზიდულ ნაწილზე, ბრინჯაოს პატარა ლურსმანი აქვს მიკრული ხის საფუძველზე დასამაგრებლად (დიამეტრი 10 სმ, ბურცობისა - 7 სმ, სიმაღლე - 3 სმ). უმბონებს, შიდა მხარეს მიკრული ჰქონდათ დანახშირებული ხის ნამცეცები, ხოლო მათი აღმოჩენის ადგილას უხვად ჩნდებოდა დამწვარი ხის ფრაგმენტები. უმბონები აღმოჩენილი იყო ნაგებობის იმ ადგილას, სადაც რკინის იარაღი იყო თავმოყრილი - სამი სატევარი და სამი მახვილი [ფირცხალავა, ყიფიანი 1986:75, სურ. 55_გ, 8]. ასე რომ, აღმოჩენის კონტექსტი მხარს უჭერს უმბონის ფარის კუთვნილად მიჩნევას.

სამი უმბონი აღმოჩნდა ჟინვალის სამაროვანზე ახ.წ. III-IV სს-ის სამარხებში. აქედან ორი ვერცხლისაა და მხედრის ტანისამოსის სამკერდულადაა განსაზღვრული [ჩიხლაძე 1999:68], რკინის, დაჟანგული, ცუდად შემონახული უმბონი კი ახ.წ. III ს-ით დათარიღებულ, № 357 სამარხში აღმოჩნდა [ჩიხლაძე 2015:182].

რკინის კონუსურბურცობიანი უმბონი ნაპოვნია მოდინახეს № 8 სამარხში [ნადირაძე 1975:49, 58, ტაბ. XX₁₀]. კონუსური ფორმის ბურცობს გარშემოუყვება 2 სმ სიგანის თხელი კიდე, რომელზეც ორი მანჭვალაა შემორჩენილი ერთმანეთის საპირისპირო მხარეს; მანჭვლები აქვთ შემორჩენილი ჩამოტეხილ

ნაპირებსაც. როგორც ჩანს, ამით უმბონი ხის ან ტყავის საფუძველზე მაგრ-
დებოდა. სამარხი ახ.წ. IV ს-ით თარიღდება [ნადირაძე 1975:58]. ასეთივე უმ-
ბონი რგანის № 15 სამარხშიცაა (ახ.წ. III-IV ს-ის პირველი ნახევარი) აღმოჩენილი
[ბრაგვაძე 2000:111, სურ. 78], (ტაბ. XIV,5-6).

ნებელდაში, აბგიძრახუსა და ახიაცარახუს ახ.წ. II-V სს-ის სამაროვნებზე
ბრინჯაოსა და რკინის უმბონებია აღმოჩენილი (ტაბ. XIV,7-8, 10-11). ამ ძე-
გლებიდან მომდინარე უმბონები ზემოთ მოყვანილთაგან განსხვავებულია: რო-
გორც წესი, მათი ზედა ნაწილი კონუსის მოყვანილობისაა, შუა ნაწილი დაბა-
ლია და ცილინდრული, ძირი ფართოა და ჰორიზონტული. გვხვდება სხვადასხვა
ვარიანტები: ზოგიერთი უმბონის ზედა ნაწილი მაღალი, კონუსური ფორმისაა
(ახიაცარახუს № 2 სამარხში) [Трапш 1971:90; ტაბ. XLVII-4,5], ზოგის (აბგიძ-
რახუს №№ 6 და 41 სამარხებში) ცილინდრული ნაწილი შედარებით მაღალი და
გამოკვეთილია [Трапш 1971:83, 154-155; ტაბ. XXXI-2,3].

აბგიძრახუს № 12 სამარხში (ახ.წ. III-IV სს.) დაფიქსირებული ორგანული ნაშ-
თების მიხედვით, აქ აღმოჩენილი ბრინჯაოს, მოოქრული უმბონი ხის წრიული
ფარისა უნდა ყოფილიყო. მისი კონუსური ზედა ნაწილი ოდნავ მომგვალეულია,
შუა, ცილინდრული ნაწილი კი შედარებით მაღალი და გამოკვეთილია, ძირი -
ფართო კიდეებიანი. კიდის გაყოლებით, თანაბარი დაცილებით მოთავსებულია
ორ-ორი ბრინჯაოს ლურსმანი, უმბონის ხის საფუძველზე მისამაგრებლად გან-
კუთვნილი; ლურსმნების რვანახნაგა თავები მოოქრულია [Трапш 1971:83, 154-
155, ტაბ. VI-2].

ფარების ფორმებისა და მათი ნაირსახეობების აღდგენისათვის უაღრესად
მნიშვნელოვანია გამოსახულებები არტეფაქტებზე: ამ მხრივ საინტერესოა სამად-
ლოში აღმოჩენილი მოხატული ქვევრები და თალარი, სოფ. გომში აღმოჩენილი,
ზოგადად ძველი და ახალი ნელთალრიცხვის მიჯნით დათარიღებული სასმისი და
დედოფლის გორის სასახლეში აღმოჩენილი ბრძოლის ეპიზოდის ფირფიტა.

ფარის გამოსახულებები ელინისტური ხანის ნითლად მოხატულ ჭურჭელზე,
კერძოდ კი სამადლოში აღმოჩენილ ქვევრებზე და თალარზე გვხვდება [Гагошидзе
1981:20, ტაბ. XVII, XVIII]. თალარზე გამოსახული ბრძოლის ეპიზოდი მხოლოდ
ნაწილობრივია შემორჩენილი. აქ ორი, მახვილშემართული მეომარია, რომელთა-
განაც წინა ბევრად მაღალია მეორეზე, უკანა მეომარს ხელში მრგვალი (ან წაგრ-
ძელებული) ფარი უჭირავს [Гагошидзе 1979:94, ტაბ XVII]. ფარის ფორმა უკეთ
იკითხება მოხატულ ქვევრებზე, რომელზეც, დამარცხებულ ფეხოსან გიგანტს და
მის უკან მდგომ ფეხოსანს მრგვალი ფარები უპყრიათ ხელთ [Гагошидзе 1979:94,
ტაბ XVI], ფარები უჭირავთ დიდ, მთლიანად აღდგენილ ქვევრზე გამოსახულ
ფეხოსნებსაც [Гагошидзе 1979:94, ტაბ XV]. უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ მიერ ზე-
მოთმოსხენებულ მოხატულ ჭურჭლებზე კარგად ჩანს განსხვავება მხედრებისა
და ფეხოსნების აღჭურვილობას შორის: მხედრები შუბებით არიან შეიარაღე-
ბულები, თავზე კონუსური მუზარადები ახურავთ და თითქოს აბჯარიც აცვიან;
ფეხოსნები კი მახვილებით, ფარებით, შუბებითა (ერთ მეომარს უპყრია) და კო-
ნუსური მუზარადებით არიან აღჭურვილები (ტაბ. II,1-2).

გომის სასმისზე ორთაბრძოლის ორი სცენაა გამოსახული [დანვრილებით
იხ. გამყრელიძე 2010:138-154]. ოთხი მეომრიდან (ტაბ. II,3) ორს, მარცხნიდან
პირველს და მესამეს) ერთნაირი კონფიგურაციის ფარი უჭირავს, რომელიც მენ-
ჯიდან მხრამდე ფარავთ. ფარი ოთხკუთხაა და მარჯვენა ზედა კუთხე ამოჭრილი
აქვს. იგი ისეა გამოსახული, რომ მკლავზე მარყუჟით დამაგრებული ჩანს და
ხელის ჩასაჭიდიც უნდა ჰქონოდა. ამგვარად, მეზრძოლს ფარი უფრო მარჯვედ,

მოხერხებულად ეკავა და თუ დასჭირდებოდა, ბრძოლის დროს ორივე ხელის ხმარება შეეძლო. ფარის ასეთ სამაგრს პირველად ჰოპლიტები იყენებდნენ. გომის სასმისის ფარის მარჯვენა კუთხე ამოჭრილი იყო, რაც მეომარს ლავირების დროს გამოხედვის საშუალებას აძლევდა და მოხერხებული უნდა ყოფილიყო. ფარის ამგვარი დეტალი მხოლოდ ამ გამოსახულებებზეა აღნიშნული და სხვაგან არ გვხვდება. გამოსახედიანი ფარები სხვაგანაცაა აღმოჩენილი, მაგრამ მათზე სიმეტრია არაა დარღვეული. მაგ.: ე.წ. ნახევარმთვარისებური ფარები ან გამოსახედიანი ფარი, რომელიც ქ. ქერსონესში I ს-ის რელიეფზე გამოხატულ მეომარს უკავია ხელში. სასმისის ქედურობაზე ფარი ვერტიკალური ხაზებითაა გადმოცემული და ხის ფაქტურას მოგვაგონებს. ხის მოგრძო ნაჭრები ჰორიზონტალურად, ალბათ, ლითონის ორი სარტყლითაა (ზემოთ და ქვემოთ) შეკრული. სარტყლებს შორის, ჰორიზონტალურად გადმოცემული ნიშანი (<) შეიმჩნევა [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:75].

მნიშვნელოვანია დედოფლის გორის № 13 სათავსოს ნანგრევებში აღმოჩენილი, სპილოს ძვლის ფირფიტაზე გამოსახული ბრძოლის სცენა (ტაბ. II, 4). ი. გაგოშიძის აზრით, მასზე გამოხატულია რომაელი მხედრის დამარცხების სცენა [Gagoshidze 2008:99-100]. ორი მხედრიდან ერთი ცხენს თავდაცვის პოზაში მიაჭენებს და თავს წაგრძელებული, ექვსკუთხა ფორმის ფარით იფარავს, რომელიც ტიპურია გვიანრესპუბლიკური ხანის რომისთვის [იხ. Gagoshidze 2008:99 და იქ მითითებული ლიტერატურა].

მომრგვალებულ კუთხეებიანი ოთხკუთხა ფარი აქვს ხელში სოლოხას სახელით ცნობილ სამარხში აღმოჩენილ ოქროს სავარცხელზე გამოხატულ ე.წ. სკვით მეომარს [Манцевич 1987:სურ. 34]. ჰეროდოტეს მიხედვით, ქსერქსეს ჯარში ირანელები ჩელტის წრიული ფარებით იყვნენ აღჭურვილი (VII, 61). ადრეული რომაული ფარები წრიულია, ხოლო დაახლოებით ძვ.წ. III ს-დან ჩნდება ოთხკუთხა, ვერტიკალზე ოდნავ მოღუნული ფარები. პოლიბიოსი „ისტორიაში“ (VI, 23, 2-4) გადმოგვცემს, რომ ფარები შედგება ხის ფირფიტებისაგან და დაფარულია ტყავით (ზომები დაახლოებით 120x80 სმ). ფარის ზედა და ქვედა მხარეს, შესაკვრელად რკინის გარსაკრავები ერტყა. შემდგომ, კუთხეებიანთან ერთად თანაარსებობენ ოვალური და მოგრძო ნაკვეთილ ბოლოებიანი რომბისებური, ექვსკუთხა ფარებიც. ფარის ცენტრში წრიული ლითონის უმბონი იყო. სამივე (ოთხკუთხა, ექვსკუთხა, ოვალური) ტიპის ფარი ქ. რომში ლუციუს სეპტიმიუს სევერუსის ტრიუმფალური თალის რელიეფებზეა გამოხატული. ოთხკუთხა ფარებია გამოხატული ქ. პომპეიში აღმოჩენილ გლადიატორთა ბრძოლის სცენებზეც.

მარკუს ფურიუს კამილუსის დიქტატორობისას, რომაელი ქვეითის ძირითად ფარად იქცა ოთხკუთხა ფარი - სკუტუმი (scutum). აქედან მოყოლებული, დაახლოებით ახ.წ. III საუკუნემდე ამ ტიპის ფარები დომინირებენ რომის ქვეითთა არმიას (ცხენოსნებს ოვალური აქვთ). ამგვარი ოთხკუთხა ფარები უნდა ჰქონოდათ პომპეუსის ლეგიონერებს, როცა ძვ.წ. 65 წელს პირველად გამოჩნდნენ ტრანსკავკასიაში და იბერიის მეფე არტოკესთან მოუხდათ შეტაკება [იხ. გამყრელიძე 2001:57-69]. რომის იმპერიის ეპოქაში ფარის ზომები შემცირდა და ძირითადად მეომრის ტორსს ფარავდა [Connolly 1988:230-234]. აქვე უნდა გავიხსენოთ ზემოთ უკვე აღნიშნული, ოთხკუთხა ფარის ნაშთი ახ.წ. III-IV საუკუნეებით დათარიღებული, აბგიძრახუს № 44 სამარხიდან [Трапш 1971:68, 153-156; ტაბ. XXII-10, XLVI-7].

მუზარადი

საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ლითონის მუზარადი იშვიათად გვხვდება. წერილობითი წყაროები ქართველური მოსახლეობის შეიარაღების აღწერისას აღნიშნავენ, რომ მიხედვით კოლხებს და მოსხებს თავზე ხის მუზარადები (ჰეროდოტე VII 79, 78), იბერებს კი ტყავის მუზარადები ეხურათ (სტრაბონი XI, 4, 5). შესაბამისად, ორგანული მასალისაგან დამზადებული მუზარადები დაიშალა და ჩვენამდე ვერ მოაღწია.

ანტიკური ხანის მუზარადების შესახებ ინფორმაციას ვღებულობთ ამ პერიოდში დამზადებულ არტიფაქტებზე დატანილი გამოსახულებებიდანაც. ამ მხრივ, აღსანიშნავია ზემო რაჭაში, სოფ. გომში აღმოჩენილი ბრძოლის სცენის გამოსახულებიანი ვერცხლის სასმისი, რომელიც ქ. ქუთაისის სახ. მუზეუმის ძვირფასი ლითონების ფონდში ინახება (ტაბ. II,3) [დანვრილებით იხ. გამყრელიძე, 2002:39-49]. სასმისზე გამოხატულ ოთხივე მეომარს თავზე ნახევარსფერული მუზარადი ახურავს. ზოგიერთს თითქოს ცხვირსაფარი და ყბების საფარი მოუჩანს. ანტიკურის წინა ეპოქაში ცხვირსაფარი და ყბისსაფარი მუზარადებზე არ აქვთ [Есаян 1966:101, ტაბ. XVI]. ისინი არაა დამახასიათებელი არც ირანული სამყაროსათვის. ბერძნული და შემდეგ რომაული სამყაროსათვის კი ყბასაფარები შედარებით ხშირია [იხ. Bottini, et al. 1988:65-136, 327-365]. რომის რესპუბლიკის ეპოქაში მუზარადებს შუბლთან სიმტკიცისათვის უკეთებდნენ დამატებით ლითონის სარტყელს. ისეთს, როგორც გომის სასმისზე პირველ და მეორე მეომრის მუზარადებს მოუჩანთ. რესპუბლიკის და იმპერიის ხანის რომაული მუზარადებისათვის ცხვირსაფარები ნაკლებადაა დამახასიათებელი [Bottini, et al. 1988:327-365; Connolly 1988:228]. გომის სასმისზე, ალბათ, შერეული ტიპის (ბერძნულ-რომაული) ან კოლხური ხის მუზარადებია მოცემული. მუზარადის გამოსახულებას ვხვდებით ქვემო ქართლში, ეცოს სამაროვანზე, ძვ.წ. IV-III სს-ით დათარიღებულ № 39 სამარხში აღმოჩენილ ფარაკიან ბეჭედზე [შატბერაშვილი 2005:ტაბ. XLV₃₆; რამიშვილი, შატბერაშვილი 1997:20]. მასზე გამოსახულია მუზარადიანი მამაკაცის თავი მარცხენა პროფილში. მუზარადი იმეორებს არქაულ ბერძნულ სკარაბეებსა და ჭრილა ქვებზე გამოსახულ მეომართა მუზარადების გამოსახულებებს [იხ. Boardman 1968:სურ. 8, 9, 13]. აღსანიშნავია აგრეთვე სამადლოში აღმოჩენილი მოხატული ქვევრები, რომლებზეც გამოსახული მხედრებისა და ფეხოსნების თავსაბურავი კონუსურ მუზარადებს წააგავს [Гагошидзе 1979:94, ტაბ XV, XVI].

დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი ამ ხანის ლითონის ყველა მუზარადი იმპორტია და განეკუთვნება ე.წ. ქალკიდური მუზარადის ტიპს. მათ აქვთ ნახევარსფერული ფორმა, შუბლის არეში „ისრისებური“ შეღრმავება, ცხვირსაფარი და ყბისსაფარი. ამ ტიპის ბრინჯაოს მუზარადები აღმოჩენილია ახულ-აბაას №№ 4 და 5 სამარხებში და ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება. პირველი თითქმის მთლიანადაა შემონახული და შენარჩუნებული აქვს ნახევარსფერული ფორმა, შუბლის არეში „ისრისებური“ შეღრმავება, ცხვირსაფარი და ყბისსაფარი [Воронов 1991:226, სურ. 3.1; Kvirvelia 1995:სურ. 4], (ტაბ. XV,2). ბრინჯაოს მეორე მუზარადი (3 ფრაგმენტი), ნაკლულია, აკლია კეფის დამცავი ნაწილი, შემორჩენილია კისრის დამცავი ნაწილისა და ცხვირსაფარის ფრაგმენტები, შედარებით მთელია მოძრავ სახსარზე დამაგრებული ყბისსაფარი [Воронов 1972:116, სურ. 3.8; Воронов 1991:225, სურ. 2.3-4]. ემერის ნაქალაქარზე სამი ქალკიდური მუზარადია: ერთი ელინისტური ხანის სამარხშია აღმოჩენილი, ნახევარსფერული

ფორმისაა. შემორჩენილი აქვს კისრისა და ყბის საფარები, ირგვლივი ნახვრეტებით; ნახვრეტებია წარბისზედა რკალებზეც (ტაბ. XIX,26); სიმაღლე - 16 სმ; სიგრძე - 25 სმ; სიგანე - 17 სმ [Воронов 1969: 50, ტაბ. XLVI-10; Воронов. 1972: 116, სურ.3_{7,8,9}]; მეორე მუზარადი ნახევარსფერული ფორმისაა, შემორჩენილია 4 ფრაგმენტი, აქვს ცხვირსაფარი და კისრის დამცავი დეტალი, საშუბლეს ამკობს რელიეფური სარტყელი, რომელიც ირიბი ჭდეების ორი რიგისაგან შედგება, სარტყლიდან კი ეშვება სპირალური ხვეულები (ტაბ. XV,4, ტაბ. XIX,20); აღმოჩენილია კომპისებური ნაგებობის ძირში, ბულდოზერის მუშაობის დროს; თარიღდება ძვ.წ. V - IV სს-ით [Воронов 1972: 116, სურ.3.1,2,3,4]; აქვეა აღმოჩენილი, სავარაუდოდ, მუზარადის ყბისსაფარის ფრაგმენტიც [Воронов 1972:116, სურ. 3, 10]. მდ. კელასურის მარცხენა ნაპირზე არსებულ სამაროვანზე მიკვლეულია ზემოთაღწერილის მსგავსი მუზარადის ფრაგმენტები, ისიც ნახევარსფერულია (ტაბ. XV,5), შენარჩუნებულია ყბისსაფარისა და ცხვირსაფარის ნაწილიც [Куфтин 1949:129; Воронов 1969:57-58]. ქალკიდური მუზარადები აგრეთვე აღმოჩენილია ქუთაისთან (ინახება მოსკოვის ისტორიის მუზეუმში), (ტაბ. XV,1, 7), სოფ. კობთან (აჭარა), (ტაბ. XV,8) [Лордкипანიძე Г. 1978, ტაბ. V_{3,4}], სოფ. ქვიანში (ინახება ლანჩხუთის მუზეუმში), (ტაბ. XV,3, 9) [გამყრელიძე 2002:43]. მსგავსი მუზარადები ჩრდილო კავკასიაში აღმოჩენილია სოჭთან, ბოგუმჩევსკაში [Воронов 1979:სურ. 33], ტემნოლესკაიაში და მემზაიში [Chernenko 2006:სურ. 575, 576].

მუზარადებთან ერთად შეიძლება განვიხილოთ მეომრის კისრის დამცავი, ბრინჯაოს ძლიერ დაზიანებული, დაშლილი ფირფიტაც, რომელიც ვანის ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედით დათარიღებულ № 9 სამარხში აღმოჩნდა. [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972:26-27].

აღმოსავლეთ საქართველოს ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი მუზარადებიდან უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია ვარსიმანთკარში, ძვ.წ. V-IV საუკუნეებით დათარიღებულ №№ 18 და 65 სამარხებში მიკვლეული თითო ნიმუში. № 18 სამარხში აღმოჩენილი მუზარადი ძალზე დაზიანებულია და საგანგებოდაა დაჭყლეტილი, სავარაუდოდ, დაკრძალვის რიტუალთან დაკავშირებით [მუხიგულაშვილი 2015:84]. ბრინჯაოს სქელი ფირფიტისაგან დამზადებულ ამ მუზარადს ნახევარსფერული ზედა ნაწილი და განიერი ფარფლი უნდა ჰქონოდა, რომელიც კეფასთან წყდებოდა, სავარაუდოდ აქ კეფის დამცავი ფირფიტა უნდა ყოფილიყო, რომელიც იქვე აღმოჩნდა. მუზარადის კეფაზე არსებული სამანჭვლე ხვრელები სწორედ ამაზე მიგვითითებს. ნაკერები გაერთიანებული იყო მიქლონვის წესით, რკინის მანჭვლებით. ფარფლის სიგანე წინა ნაწილში - 6,5 სმ. ფირფიტის სისქე - 0,3 სმ [მუხიგულაშვილი 2015:84, ტაბ. IV, სურ. 8].

ვარსიმანთკარის მეორე მუზარადი ოვალურია, შედგენილია წრიულად მორკალული ბრინჯაოს ბრტყელი ფირფიტისაგან, რომელსაც ორივე მხრიდან განივად აკრავს ასეთივე ფირფიტები, რომლებიც ერთმანეთთან მანჭვლებით იყო დაკავშირებული. შიდა პირზე შემორჩენილია ტყავის თასმები. სიგრძე -25,5 სმ., სიმაღლე - 12 სმ. [მუხიგულაშვილი 2015:84, ტაბ. IV, სურ. 8].

პირველი მუზარადს ნ. მუხიგულაშვილი თრაკიულ მუზარადებთან აკავშირებს, მეორეს კი ადგილობრივ ნაწარმად მიიჩნევს [მუხიგულაშვილი 2015:84 ტაბ. IV, სურ. 8].

ბრინჯაოს მუზარადი აღმოჩენილია კამარახევის ძვ.წ. IV-III საუკუნეების № 27 (1976-77 წწ.) სამარხში. იგი ფრაგმენტულადაა შემონახული, 3-4 სმ-ის სისქის ფირფიტები მანჭვლებითაა დამაგრებული, შიგნითა მხარეს კი სელის ქსოვილის ნაშთია [ჯღარკავა 1982:150].

გვიანანტიკური ხანის ძეგლებზე მუზარადები კიდევ უფრო მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი. ერთი მუზარადი დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტში, სოფ. ზემო ქედში, შემთხვევით აღმოჩნდა, და დედოფლისწყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში ინახება [იხ. გამყრელიძე 2002:43]. იგი ნახევარსფერულია, აქვს ფართო, კისრის დამცავი ფირფიტა, კეფისა და შუბლის არე დანახნაგებულია (ტაბ. XV,10). ის რომაული იმპერიულ-გალური F ტიპის მსგავსია, თუმცა მათგან განსხვავებით, ბრინჯაოსაგანაა დამზადებული [იხ. Robinson 1975:54, სურ.113-117] თუკი ასეთი მუზარადების გამოყენების პერიოდს გავითვალისწინებთ, იგი ახ.წ. I საუკუნით უნდა დათარიღდეს. რკინის მუზარადის ფრაგმენტი აღმოჩნდა თაგილონის მდიდრულ სამარხში. იგი ცუდადაა შემონახული [ფუთურიძე 1959:75]. რკინის მუზარადის მორკალული ჩარჩო ნოქალაქევის IV-VI საუკუნეებით დათარიღებულ ფენაშიაცაა აღმოჩენილი [Леквинадзе, Хведелидзе 1981:144, tab. L,7].

ამგვარად, როგორც ვნახეთ, ლითონის მუზარადები ანტიკური ხანის საქართველოს ძეგლებზე ძალზე მცირე რაოდენობითაა მიკვლეული. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა მათგანი თუ არა, მათი უმეტესობა მაინც ადგილობრივი წარმოშობისა არ უნდა იყოს, რაც კიდევ ერთხელ გვახსენებს წერილობითი წყაროების მონაცემებს ტყავისა თუ ხის მუზარადების შესახებ [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:147-148].

აბჯარი

საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლებზე ნაპოვნია ლითონის (ბრინჯაოსა და რკინის) პატარა ზომის ფირფიტები, როგორც ნატეხებად შეკრული, ასევე ცალკეული ფირფიტების სახით. ფირფიტებს სხვადასხვა მოყვანილობა აქვთ, ძირითადად წარმოდგენილია წაგრძელებული ფორმის ფირფიტები, რომელთაც ზედა მხარე სწორი აქვთ, ქვედა - მომრგვალებული, ხოლო ზედა კიდეზე ნახვრეტებია ტყავის ან ქსოვილის საფუძველზე დასამაგრებლად (ტაბ. XVI, 1,2). ასეთი ფირფიტები აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე, მეომრის № 2 სამარხთან გამოვლენილ კულტურულ ფენაში, რომელიც ძვ.წ. IV ს-ით თარიღდება [Хоштариа 1979:116; ლორთქიფანიძე გ. 1976:175]. ასამდე ბრინჯაოს ფირფიტა სხვადასხვა ზომისა და პროპორციებისაა, რომელთა პარამეტრებია: 2,8x2,8 სმ; 3,7x2 სმ; 2,8x2,2 სმ; 2,5x1,8 სმ; სისქე - 1 მმ. ზედა გვერდი სწორი აქვთ, ქვედა - მომრგვალებული. მათ, როგორც წესი, ოთხი ნახვრეტი - სამი ზედა კიდის გასწვრივ და ერთი - გვერდზე - აქვთ. ფირფიტები ფორმის, ნახვრეტების რაოდენობისა და დამუშავების მიხედვით უშუალო ანალოგებს პოულობენ ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ძვ.წ. IV-III სს. კომპლექსების საჯავშნე ფირფიტებს შორის [Черненко 1968:29, სურ. 8,11]. ასევე გვხვდება ისინი ყუბანისპირეთში [Хазанов 1971:59, ტაბ. XXX, XXXI]. ფირფიტების განსხვავებულ ზომებთან კავშირში უნდა ითქვას, რომ ერთი და იგივე აბჯარი სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ფირფიტებისგან შედგებოდა. საყურადღებოა, რომ ვანის № 2 სამარხის ბრინჯაოს საჯავშნე ფირფიტების ზედაპირი საგანგებოდ გლუვია და დამუშავებული; ასე აპრიადებდნენ ბრინჯაოს, და არა რკინის ფირფიტებს ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთშიც ძვ.წ. IV ს-ში [Черненко 1968:23].

რკინის სამოცი ცალი მთელი და დაზიანებული საჯავშნე ფირფიტა აღმოჩნდა ვანის ნაქალაქარის ძვ.წ. V-IV სს-ის კულტურულ ფენაში. აქაც, ფირფიტის ზედა მხარე სწორია, ქვედა - მომრგვალებული. აქვთ ერთი, ორი ან სამი ნახვრეტი (ყველაზე ხშირად ორი) ტყავის საფუძველზე დასამაგრებლად. სისქე - 1 მმ,

პარამეტრები - 2 ან 2,4x1,1 სმ [ლორთქიფანიძე გ. 1976:183, სურ. 139].

რკინის საჯავშნე ფირფიტების დიდი რაოდენობა აღმოჩნდა საირხის ნაქალაქარის № 8 აკლდამაში [ნადირაძე 1990:52, ტაბ. XXI_გ], რომელიც ძვ.წ. IV ს-ის შუახანებით თარიღდება [ნადირაძე 1990:58]. ნაპოვნია რამდენიმე ათეული ფრაგმენტი, რომელიც თავის მხრივ ასეულობით და ათეულობით სხვადასხვა ფორმის ფირფიტას შეიცავს. ფირფიტები ჩაყანგულია და ნატეხებადაა შეკრული. გაირჩევა ოთხკუთხა ფორმისა, ქვედა მხარეს მომრგვალებული, ზემოთ სწორი, ზედა კიდეებთან და ზოგჯერ გვერდზე ნახვრეტებიანი (ტაბ. XVI,3,4), ზოგ ნატეხზე ოქროს მძივებია შერჩენილი. ასეთივე ოთხნახვრეტიანი ფირფიტები (ზომა: 3,7X1,5 სმ), ძვ.წ. V საუკუნის შუახანებით დათარიღებულ № 5 სამარხში აღმოჩნდა [მახარაძე, წერეთელი 2007:53, სურ. 26]. აქ აბჯრის ერთმანეთზე გადასული ფირფიტები წარმოქმნიან ჰორიზონტალურ რიგებს. ფირფიტები ოთხნახვრეტიანია და დამაგრებული იყო ტყავის საფუძველზე. მათ ნაწილებზე შეიმჩნევა წმინდა ქსოვილის და მცენარეული ღეროების ანაბეჭდები, აქა-იქ ჩაჭედულია ოქროს მძივები [მახარაძე, წერეთელი 2007:64, სურ. 38]. ანალოგიური ფირფიტები ნაპოვნი იყო საკულტო ორმოშიც [მახარაძე, წერეთელი 2007:114, სურ. 122].

ბრინჯაოს ქერცლისებური საჯავშნე ფირფიტები, რომლებსაც თან ახლდა ტყავის (ან რაიმე სხვა მასალის) საფუძველზე დასამაგრებლად განკუთვნილი რკინის მანჭვლები აღმოჩენილი იქნა მცხეთის მუნიციპალიტეტის სოფელ ნატახტრის მიდამოებში შესწავლილ ძვ.წ. IV-III საუკუნეების სამაროვანზე [აფაქიძე და სხვ. 2004:70-80].

ანალოგიური საჯავშნე ბრინჯაოს ფირფიტები ცნობილია ფიჭვნარის ელინისტური ხანის ნეკროპოლიდან (სამარხები №№ 55 და 95) [კახიძე 2010:87, სურ. 41/2; 125/7; 53/9; 132/9].

საქართველოში აღმოჩენილ ანტიკური ხანის აბჯრის ნაწილებს შორის სიმრავლითა და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა დედოფლის გორის სასახლის სათავსოებში (რომლებიც ახ.წ. I საუკუნეშია განადგურებული) მოპოვებული საჯავშნე ფირფიტების კოლექცია, სადაც წარმოდგენილია რკინის სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობის ფირფიტები. მათში გაირჩევა დიდი და მცირე ზომის ორ, ოთხ, ხუთ, რვა, ცხრა და მეტი რაოდენობის ნახვრეტების მქონე და ერთიმეორესთან რკინის მავთულით დაკავშირებული ნიმუშები. ნახვრეტები ფირფიტებზე მეტწილად წყვილ-წყვილადაა განლაგებული. ფირფიტები ჰორიზონტულ რიგებად არის აწყობილი და მარცხენა ფირფიტა ისე გადადის მარჯვენაზე, რომ მარჯვენა წყვილის ნახვრეტები გვერდითას შეესაბამება [Gagoshidze 2008:138-140, ტაბ. 51-53, კატ. №№ 27-36]. ე.წ. ქერცლისებური ჯავშნის სხვადასხვა ნაწილი განსხვავებული ზომისა და მოყვანილობის ფირფიტებისაგან შედგება. საჯავშნე ფირფიტების უმეტესობა ხუთკუთხაა, წვეტიანი ქვედა მხარეთი; იშვიათია სწორკუთხა ფირფიტები. რაც შეეხება ზომებს, დიდი ნიმუშების სიგრძე მერყეობს 6,7 - 8,4 სმ-ს, ხოლო სიგანე - 3,5 - 4,3 სმ-ს შორის. საშუალო ზომის ჯგუფის სიგრძე 4 - 5,5 სმ-ია, სიგანე კი 3,3 - 3,5 სმ; მცირე ზომისანი 1,9 სმ სიგრძისაა და 1,2 - 2,7 სმ სიგანის; სისქე დიდი ჯგუფისა 1 მმ-ია, საშუალოსი და მცირესი - 0,5 მმ.

საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლებზე დაფიქსირებული საჯავშნე ფირფიტები, მათი სიმცირე და ნაკლებობა არ იძლევა საშუალებას აბჯრის სრულად წარმოდგენის საშუალებას (აგებულება, ზომები და ა.შ), როგორც ეს, ვთქვათ, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის კონკრეტულ მასალებშია წარმოდგენილი [Черненко 1968:37 და შემდ., სურ. 17, 18, 24, 27]. მაგრამ ამ ხარვეზს ავსებს დედოფლის გორის სასახლის ნანგრევებში აღმოჩენილ ძვლის ფირფიტ-

აზე გრავირებით შესრულებული ქერცლისებური ჯავშნით შემოსილი მხედრების შებრძოლების სცენა. ი. გაგოშიძემ ამ გამოსახულებებში გაცილებით მეტი ინფორმაცია ამოიკითხა, ვიდრე მხოლოდ აბჯრის ტიპზე მინიშნება - სწორკუთხა ფირფიტის ერთ გვერდზე (9x5,5 სმ) მარჯვენა პროფილში გამოსახული ორი ცხენოსანი მიემართება მარჯვნივ, ერთიმეორის უკან [Gagoshidze 2008:99, ტაბ. 40, კატ. №92]; უკანა მხედარს მოსავს მოკლესახელოიანი ქერცლისებური აბჯარი, რომელიც ფარავს მეომრის მკერდსა და ზურგს; აცვია განიერი შარვალი და ტყავის რბილი ფეხსაცმელი. აქ წარმოდგენილია შეიარაღების არაერთი კომპონენტი – გარდა აბჯრისა, ჩვენ ვხედავთ ქარქაშიან სატევეარს (თუ მოკლე მახვილს), რომელსაც აქვს მრგვალი (თუ რგოლისებური) ტარისთავი და ვაკვირდებით მისი ტარების წესს – სატევეარი მხედარს ორი თასმით (ერთი ვადასთან და მეორე წვერთან) უკიდია წელს ქვემოთ, მარჯვენა გვერდზე; მას ორივე ხელით უჭირავს გრძელი შუბი, რომლითაც ცდილობს განგმიროს წინ მრბოლავი მხედარი – მტერი; ამ მხედარსაც ანალოგიური, გრძელი აბჯარი მოსავს, ხოლო მისი დანარჩენი ჩაცმულობა უკანა მხედრის სამოსისაგან მკვეთრად განსხვავებულია – ვიწრო შარვალი, თასმებიანი ფეხსაცმელი, რაც ახ.წ. I საუკუნის რომაელ ჯარისკაცთა ჩაცმულობასაა მიმსგავსებული [Gagoshidze 2008:99]. ეს წინა მხედარი თავს იფარავს ნაგრძელებული, ექვსკუთხა ფორმის ფარით, რომელიც ტიპიურია გვიანრესპუბლიკური ხანის რომისთვის [Gagoshidze 2008:99; D’Amato 2009:25, სურ. 13]. ორივე ცხენი ე.წ. „მფრინავი ნავარდის“ მდგომარეობაშია გამოსახული. უკანა, გამარჯვებული მხედრის აღმოსავლური (პართული) ტიპის სამოსმა, ერთი მხრივ, და წინა მხედრის რომაული აქსესუარების ხაზგასმულობამ, მეორე მხრივ, უკარნახა ძეგლის მკვლევარს ი. გაგოშიძეს აზრი, რომ მხატვარს სურდა გამოეხატა რომაელის დამარცხების სცენა [Gagoshidze 2008:99-100].

დავუბრუნდეთ ისევ ქერცლისებურ ჯავშანს. ფირფიტებით დაფარულ აბჯარს დიდი ხნის ისტორია აქვს [Черненко 1968:131 და შემდ.]. ის დამონმებულია ძვ.წ. XVI-XV სს-დან ეგვიპტეში, სირიასა და მესოპოტამიაში, როგორც ცალკეული ფირფიტების, ასევე მთლიანი ჯავშნის სახით. ამასთან მათი გამოსახულებები წარმოდგენილია რელიეფებზე, ფრესკებზე, მათ შესახებ მოგვითხრობენ წყაროები [Черненко 1968:131, სურ. 66-71]. ჩვენთვის საინტერესო ხანაში ლითონის ფირფიტებით დაფარული ჯავშანი ფართოდ იყო გავრცელებული რომში [D’Amato 2009:123-128, სურ. 150-153]; ის კარგადაა ცნობილი აქემენიდურ ირანში, სადაც ასევე მომრგვალებულბოლოიანი და ზემოთ გახვრეტილი ფირფიტებია ნაპოვნი [Черненко 1968:138, სურ. 72]. არის მოსაზრება, რომ ტრანსკავკასიაში ლითონის ფირფიტებით გამყარებული ჯავშანი ასურეთიდან და ურარტუდან გავრცელდა, სადაც ის ძალიან პოპულარული იყო. პარალელურად ითვლება, რომ ანტიკური ხანის ტრანსკავკასიისათვის ქერცლისებური ჯავშანი არ იყო სიახლე. ამ ტიპის აბჯარი აქ ჯერ კიდევ ძვ.წ. XIV-XIII საუკუნეების კომპლექსებში გვხვდება [Иванчик 2008:257-261].

ლითონით გამყარებული ჯავშნის კიდევ ერთი ტიპის ნაწილებია აღმოჩენილი დედოფლის გორაზე, სათავსოს კედლის ნანგრევებში. ეს არის ე.წ. ფურცლოვანი აბჯრის კარგად ცნობილი ტიპი – *lorica segmentata*, რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული რომაულ სამყაროში [D’Amato 2009:130]. ის შედგენილი იყო ლითონის თხელი ფურცლებით დაფარული ტყავის ან ქსოვილის ვიწრო და გრძელი ლენტებისაგან და სხვადასხვა ვარიაციებით ძალიან პოპულარული დამცავი სამოსი იყო ძვ.წ. I-ახ.წ. II სს-ში – მსუბუქი, ეფექტური, პრაქტიკული და ამავე დროს ეკონომიური

– იმის გამო, რომ ის განცალკევებული ნაწილებისაგან შედგებოდა, ადვილი იყო მისი შეკეთება [D'Amato 2009:130]. სწორედ ამ ტიპის ჯავშნის ნაწილად მიიჩნევა ი. გაგოშიძე დედოფლის გორაზე აღმოჩენილ ფრაგმენტს, რომელიც წარმოადგენს რკინის ვიწრო და გრძელი, თხელი (20 სმ სიგრძის, 3,1 სმ სიგანის და 0,17 სმ სისქის), მომრგვალებული ფირფიტების თავისებურ დასტას [Gagoshidze 2008:133, ტაბ. 53, კატ. № 38]. ეს არის ერთადერთი შემთხვევა ამ ტიპის ჯავშნის აღმოჩენისა საქართველოში [Gagoshidze 2008:133]. ჯავშნის ამ ფრაგმენტთან ერთად ნაპოვნია ჯავშნის ცალკეული სექციების დამაკავშირებელი დეტალი – რკინის ორფრთიანი საკვანძე სახსარი [Gagoshidze 2008:133, ტაბ. 58, კატ. № 53]. ამ დეტალის ასეთ იდენტიფიცირებას მხარს უჭერს ის, რომ საჯავშნე ფირფიტებზე და სახსარზე დატანილ ნახვრეტებს შორის სრული თანხვედნაა ზომებისა და მათი განლაგების მიხედვით [Gagoshidze 2008:133]. მსგავსი კვანძებით არის დაკავშირებული ახ.წ. I საუკუნის რომაული ფურცლოვანი ჯავშნის ე.წ. კორბრიჯის ტიპის რკინის აბჯრის ცალკეული სეგმენტები [Gagoshidze 2008:133. D'Amato 2009: 131-132, სურ. 165, 169].

საქართველოს ანტიკური ხანის რამდენიმე ძეგლზე დადასტურებულია ჯავშნის კიდევ ერთი ტიპის, **ჯაჭვის პერანგის** ფრაგმენტები – *lorica hamata*. ეს იყო დამცავი სამოსი, შედგენილი ლითონის რგოლებით. ერთი ასეთი აბჯარი ათასობით რკინის რგოლისაგან შედგებოდა. მას, ჩვეულებრივ, ტყავის სამოსზე იცვამდნენ [D'Amato 2009:128-129]. დედოფლის გორაზე, ერთერთ სათავსოში, აღმოჩნდა ამ ტიპის ჯავშნის ფრაგმენტი, შედგენილი რკინის რგოლებისაგან; რგოლები წარმოადგენს მრგვალგანივკვეთიან მავთულს, რომლის დიამეტრი 0,55 სმ-ია, ხოლო მავთულის წრილი – 0,1 მმ; თვით ფრაგმენტი 22 სმ-ის სიგრძისაა და 12,5 სმ სიგანის, მისი სისქე – 0,5-0,3 სმ-ია [Gagoshidze 2008:132-133, ტაბ. 54, კატ. № 37]. ბრინჯაოს ანალოგიური ჯავშნის ფრაგმენტები ცნობილია კლდეეთის ახ.წ. I-II სს-ის დარღვეული სამარხიდან: იგი 0,8 სმ დიამეტრის მქონე 50-მდე რგოლისაგან შედგება [ლომთათიძე 1957:14-15, ტაბ. VIII,1; ფუთურიძე 1959:78]. რკინის ჯაჭვის პერანგის ნაწყვეტები ნაპოვნია თავილონის I-II სს-ის მდიდრულ სამარხში (ე.წ. თავილონის განძი) [ფუთურიძე 1959:56]. რკინის ჯაჭვის პერანგის ნაწილები ნოქალაქევსა (IV ს.) და ურბნისის ნაქალაქარზეა დაფიქსირებული [ჭილაშვილი 1964:94].

უჩვეულო აბჯრის ნაწილებს ვხვდებით ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე, ძვ.წ. V-IV სს ორ სამარხში. შემორჩენილია სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობის ბრინჯაოს თხელფურცლოვანი ფირფიტები, რომელთა ნაწილი ერთმანეთთან ბრინჯაოს რგოლებითა და მანჭვლებითაა დაკავშირებული. ჯავშნის მთავარ ნაწილს წარმოადგენს ბრტყელი და განიერი, ნაპირებგოფირებული ფირფიტა, რომელზედაც ასხმული უნდა ყოფილიყო დანარჩენი შემადგენელი ნაწილები. მათ შორის ყველაზე დიდი რაოდენობითაა შემონახული მოგრძო სამკუთხა მოყვანილობის „სხვიანებრი“ ფირფიტები. მათი ერთობლიობა, ალბათ, ქმნიდა მკერდის საფარველს. სავარაუდოა, რომ ჯავშნის მთელი კონსტრუქცია ასხმული იყო ტყავის სარჩულზე. ნამსხვრევებს შორის შემორჩენილია ბრინჯაოს რგოლები და ფირფიტის ნამსხვრევეები. განიერ და „სხვიანებრი“ ფირფიტებს, უკლებლივ ყველას, აქვს გრძივი რელიეფური ნიბო, რაც, ძეგლის შემსწავლელის აზრით, ლითონს სიმტკიცეს სძენდა. ფირფიტის უდიდესი სიგანეა - 8,5 სმ, უმცირესი - 2,4 სმ, სხვიანებრი ფირფიტის უდიდესი სიგანეა - 5,3 სმ, უმცირესი - 1,5 სმ. [მუხიგულაშვილი 2015:84-85, ტაბ. IV, სურ. 9].

როგორც კვლევამ გვიჩვენა, ანტიკური ხანის საქართველოში ჯავშნის ყველაზე პოპულარული ტიპი იყო ე.წ. ქერცლისებური აბჯარი. მეომრის სხეუ-

ლის დამცავი სამოსი შესაძლოა გაცილებით მრავალფეროვანი ყოფილიყო – ამ კატეგორიის ძეგლების სიმცირე იმით უნდა აიხსნას, რომ ჯავშანი, ძირითადად ტყავისა ან სელისა იყო და ამიტომ არ შემოინახა. ბერძენი მწერლები ახსენებენ ქართველურ მოსახლეობას, რომელსაც სელის აბჯრები ჰქონდა [იხ. გამყრელიძე 2002:42]; ქსენოფონტის „ანაბასისში“ ნათქვამია, რომ მოსინიკებს „ეცვათ ტილოს მოკლე ქიტონები,“ ... ხალიბებს კი „ჰქონდათ სელის აბჯრები, მუცლის ქვედა ნაწილამდე, ხოლო ქვემოთ მჭიდროდ დაგრეხილი თოკები“ [IV, 7, 15]; სტრაბონის მიხედვით კი „ალბანელებს აქვთ ტყავის აბჯრები იბერების მსგავსად“ [XI, 4, 5].

ამავე კონტექსტში მეტად საინტერესოა სოფ. გომთან აღმოჩენილი ვერცხლის ყანწ-რიტონი, რომელზედაც გამოსახულ ორ მეომარს (ერთი შუბითა და ფართით, ხოლო მეორე მშვილდ-ისრითაა შეიარაღებული), შესაძლოა, ტყავის უმკლავებო სამოსი, ალბათ შეჯავშნული ფილეტი აცვია [გამყრელიძე 2002:42, ტაბ. 1₁₋₂].

არის კიდევ ერთი კატეგორია ძეგლებისა, რომელთა მეშვეობით ვიგებთ, თუ როგორი წარმოდგენა ჰქონდა ანტიკურ ხანაში ძველი საქართველოს მოსახლეობას საბრძოლო სამოსის მრავალფეროვნებაზე. მხედველობაში გვაქვს შეჯავშნული მხედრის სხმული ბრინჯაოს ქანდაკების ფრაგმენტები ვანის ნაქალაქარიდან, აღმოჩენილი ნაქალაქარის გვიანელინისტური ხანის ნგრევის ფენაში [გიგოლაშვილი, ფირცხალავა 2012:39-44]. ფრაგმენტებზე გამოსახულია კლასიკურ სამყაროში კარგად ცნობილი ჯავშნის ტიპი – ე.წ. ანატომიური კირასა, რომელიც წარმოადგენდა მეტალის ან ტყავის კორსეტს და შედგებოდა მკერდისა და ზურგის დამცავი ორი ფირფიტისაგან, მხრის დამცავი სამხრეებისგან და მეომრის ბარძაყის დამცავი ტყავის, თექის ან სელის, მეტწილად ლითონით გამყარებული ლენტისებური ფირფიტებისაგან [D'Amato 2009:38-42, 122-124, 130-131, 134-140]. ვანის კოლექციაში წარმოდგენილი ფრაგმენტები ასახავენ კირასის მკერდსა-ფარს, სამხრეს, კორსეტის ქვედა ფონებიან კიდეს და კირასისქვეშა ტუნიკის ქობას [გიგოლაშვილი, ფირცხალავა 2012:40, სურ. 20, 22, 24, 26, 28, 31-32]. ქანდაკება, რომელსაც ეს ნაწილები ეკუთვნის, ნაქალაქარზე იყო აღმართული და წარმოსახავდა, როგორც ფიქრობენ, პატივსაცემ პიროვნებას – მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ან სამხედრო ლიდერს [გიგოლაშვილი, ფირცხალავა 2012:47].

სანვივები

მეომრის ჯავშნის ნაწილს შეადგენდა ლითონის სანვივე, რომელიც მეომრის ფეხს იფარავდა მუხლიდან ტერფამდე. სანვივები, ანუ კნემიდები, წმინდა ბერძნული აღჭურვილობის ნაწილია. საქართველოში ანტიკური ხანის ძეგლებიდან ცნობილია სამი წყვილი. ისინი ბრინჯაოსია, ძირითადად ერთი ტიპისა: მუხლი და კუნთები რელიეფურადაა გამოყოფილი, სიგრძეზე გასდევს რელიეფური ქედი, შესაძლოა, სიმტიციცისათვის (ტაბ. XVI,5) ქვედა კიდე შესქელებულია და გარეთაა განეული; მთელ პერიმეტრს გასდევს სამი არაღრმა პარალელური ხაზი და აქვს ნახვრეტები, ზოგჯერ - სარჩულზე და ზოგჯერ - ფეხზე დასამაგრებლად. მათი სიგრძე 30-35 სმ-ს შორის მერყეობს [იხ. გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:148-149]. ორი წყვილი ბრინჯაოს კნემიდებისა ახულ-აბაას ბორცვზეა ნაპოვნი: ერთი - ძვ.წ. IV ს-ის სამარხის ნაშთებს შორის, ხოლო მეორე - სამაროვნის ტერიტორიაზე [Воронов 1991:სურ. 2,1-2; 3; Kvirvelia 1995:სურ. 4]. მესამე წყვილი აღმოჩნდა ვა-

ნის ნაქალაქარზე, № 9, ე.წ. მეომრის სამარხში, რომელიც ძვ.წ. IV ს-ის მე-სამე მეოთხედითაა დათარიღებული. ამ სამარხში სიახლეა ის, რომ მეომრის ფეხის ჯავშანი მას იცავდა მუხლის ზემოთაც; ნაპოვნია ბრინჯაოს ე.წ. საბარკლულები [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972:203, სურ. 172-173]. ეს საკმაოდ იშვიათი მოვლენაა. ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში, სადაც კარგადაა ცნობილი კნემიდები, საბარკლულები საერთოდ არ გვხვდება. აბჯრის ასეთი დეტალი იშვიათია ანტიკურ სამყაროშიც და ითვლება, რომ ბრინჯაოს საბარკლულები სიძვირის გამო მეომართა ძირითადი მასისათვის მიუწვდომელი იყო [Черненко 1968:122]. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეების ქართულ ლაშქარში ფეხის მთლიანად ლითონის ორნამენტული ჯავშნით დაფარვა გავრცელებული ჩვეულება იყო [ლორთქიფანიძე 1972:27, სქ. 94]. თავდაცვითი აღჭურვილობის ეს სახეობა - კნემიდები, ძვ.წ. VII ს-თვის ჩამოყალიბებულ ფორმად ითვლება და კლასიკურსა და ელინისტურ ეპოქებში არსებითი ცვლილებების გარეშე ხმარებაში [Черненко 1968:155]. საყურადღებოა, რომ ქსენოფონტის „ანაბასისის“ მიხედვით ქართველურ ტომებს, ხალიბებს კნემიდები ჰქონიათ (IV, 7,16) [გამყრელიძე 2002:42].

საბრძოლო ეტლები

საზოგადოების სამხედრო ტექნიკის განვითარების ერთ-ერთი მოწმობაა საბრძოლო ეტლების არსებობა. ანტიკური ხანის საქართველოში არქეოლოგიურ აღმოჩენათა ეს კატეგორია შემდეგი სახით გვაქვს წარმოდგენილი: ორი კონკრეტული ეტლის ნაშთები უფლისციხიდან, ეტლის ბრინჯაოს მოდელი გოხებიდან, რელიეფის ფრაგმენტი ეტლის ნაწილის გამოსახულებით ვანის ნაქალაქარიდან [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:149-151]

უფლისციხის არქეოლოგიურ მასალაში, რომელიც ძვ.წ. IV საუკუნის სამარხის ინვენტარად არის მიჩნეული, ნაპოვნია ორი - „დიდი“ და „მცირე“ ეტლის ფრაგმენტები. დიდი, ანუ „სამეფო ეტლი“ შემდეგი ნაწილებით არის წარმოდგენილი: ბორბლები - ფერსოს რკინის გარსაკრავის ნატეხები, ლურსმნები, სარჭები, ღერძი, წრიული საგდულები, მანის ფუძეების გარსაკრავები, რკინის ხელნა. ეს იყო საბრძოლო-ცერემონიალური, ორბორბლიანი, მსუბუქი ეტლი, რკინის პროტექტორებიანი რვამანიანი ბორბლებით, ე.წ. აღმოსავლური ტიპისა (ტაბ.XVIII, 3). პროტექტორებიანი ბორბლების არსებობა მოწმობს ეტლის პრაქტიკულ დანიშნულებას. რაც შეეხება „მცირე ეტლის“ ფრაგმენტებს, აქ წარმოდგენილია ფერსოს რკინის სალტე, ლურსმნები, მანჭვლები, სარჭები, ისინი ასევე ორბორბლიანი მსუბუქი ეტლის ნაწილებადაა განსაზღვრული, ხოლო თვით ეტლი - ეტლის მოდელად არის მიჩნეული მცირე ზომებისა და უპროტექტორო ბორბლების გამო [იხ. ყიფიანი 2000: 80, 81,87, სურ. 40-56, სურ. 32-39, 79-80].

საბრძოლო ეტლის მოდელი სხმული ბრინჯაოსი ნაპოვნი იქნა თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, ადგილ გოხებში (სიგრძე 19 სმ, სიმაღლე 8 სმ) - ესაა ორბორბლიანი, ორცხენშებმული ეტლი (ტაბ. XVIII,1), აქვს ორად გაყოფილი ჭვირული ძარა (ანუ „ყუთი“), რომელიც უკან ღიაა, ხელნა, ცილინდრულსარქველებიანი და ათმანიანი ბორბლები. ბორბალს აქვს გვერდითი ცელი, რომელიც საბრძოლო მოქმედებების დროს ცელავდა მტრის გარემოცვას (ტაბ.XVIII, 1). ამ ტიპის ეტლები ითვლება კლასიკურ ტიპად, რომელიც ძვ.წ. VII-IV სს-ში იყო გავრცელებული ბერძნულ სამყაროში [Лордкипანიძე, Кипიანი 1999:197].

ეტლის გამოსახულებიანი კირქვის ფრაგმენტი ნაპოვნია ვანის ნაქალაქარზე, რომელიც ძვ.წ. II-I სს. თარიღდება [ჭყონია 1986:95]. ეტლის ბორბლები პროტექტორებიანია (ტაბ. XVIII,2). ეს დეტალი აღმოსავლური ეტლებისთვისაა დამახასიათებელი, მაგრამ ოთხმანიანი ბორბალი მას უფრო ანტიკურ სამყაროსთან აკავშირებს [Лордкипаниძე, Кипიანი 1999:198].

სააღყო იარაღი

სააღყო იარაღთა შორის აღსანიშნავია ქვისა და დიდი ზომის ისრების სატყორცნი მანქანა-მონყობილობები — **ბალისტები** და **კატაპულტები**. მოცემული ეპოქის საქართველოს ციხე-ნაქალაქარების არქეოლოგიური მასალიდან ირკვევა, რომ ყუმბარსატყორცნი, ონაგრის ან ბალისტას ტიპის მანქანებს თავდამსხმელებიც იყენებდნენ და ქალაქის დამცველებიც. თავდამსხმელები ყუმბარებით — ქალაქის ნაგებობებს, ხოლო ქალაქის გარნიზონი მომხდურების სააღყო მანქანა-მონყობილობებს აზიანებდნენ [იხ. გამყრელიძე 2010:152]. ქვის ყუმბარები, უმეტესწილად, ვანის ნაქალაქარის აღმოსავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში, თავდაცვითი კედლისა და კარიბჭის კომპლექსის ნანგრევებში დადასტურდა. ყუმბარმტყორცნი მანქანები ალბათ, ძირითადად გალავანზე იყო განლაგებული, რათა მონინააღმდეგის დასაზიანებელ ობიექტებთან უფრო ახლოს ყოფილიყო (ტაბ. XVII,1). ყუმბარმტყორცნიდან ნასროლი ჭურვი მონინააღმდეგეს 200-300 მ-ზე სწვდებოდა და აზიანებდა. ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ტუფის ქვისაგან გამოთლილი მრგვალი ბირთვების - ყუმბარების დიამეტრი 10-დან 30 სმ-მდეა (ტაბ. XVII, 2). შესაბამისად, ისინი სხვადასხვა კალიბრისა იყო [ახვლედიანი 2003:7-13]. ასეთი, სპეციალურად მრგვლად გამოთლილი ყუმბარები, ეტყობა ძირითადად ქალაქის გარნიზონის იყო. მომხდურები კი ჩვეულებრივ, არამრგვალ ლოდებს იყენებდნენ სატყორცნად, რომლებიც მდინარეების ჭალებიდან მოჰქონდათ. ყუმბარ-ჭურვების სატყორცნი მანქანები გალავანსა და კოშკებზე იყო განთავსებული. მათ გვერდით ყუმბარების მარაგი ენყო. ვანის ნაქალაქარზე 300-მდე ქვის მრგვლად გათლილი ყუმბარაა აღმოჩენილი. ყუმბარები მიკვლეულია აგრეთვე უფლისციხის, მცხეთის, ეშერის, სოხუმის, ბიჭვინთის, ურბნისისა და ნოქალაქევის ნაქალაქარებზე.

საერთოდ, ყუმბარმტყორცნების დამზადებისათვის სათანადო მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა იყო საჭირო. მათი ამოქმედება კი სპეციალურ მომზადებას მოითხოვდა. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ქალაქში სპეციალურად განვრთნილი მეომარი - ყუმბარმტყორცნელები ჰყავდათ. აღსანიშნავია, რომ ასეთი იარაღი მხოლოდ ეკონომიკურად ძლიერ ქალაქებსა და სახელმწიფოებს ჰქონდათ [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005:75].

ბალისტის ერთი-ერთი დეტალი ბიჭვინთის ნაქალაქარზე ერთ-ერთი კოშკშია აღმოჩენილი. ის მთავარი ღერძის ნაწილია, ბრინჯაოსაგანაა ჩამოსხმული და 20 სმ დიამეტრი აქვს. დატანებული აქვს კბილანები და ნახვრეტები. ბიჭვინთური ბალისტის დეტალის ანალოგები ცნობილია სხვა არქეოლოგიური მასალებიდან. ამავე კოშკში რკინის ისრისპირებთან და შუბისპირებთან ერთად ქვის მრგვალი ჭურვების გროვები აღმოჩნდა, რომელთა დიამეტრი 7-15 სმ-ს არ აღემატება. აღსანიშნავია, რომ ქვის ამგვარი ჭურვები ნაქალაქარის სხვა მონაკვეთებზეცაა დადასტურებული.

რომაელი პოლიოკრეტიკოსი ვეგეციუსი (IV,8) მეომრებს ურჩევდა, ჭურვე-ბად რიყის ქვეები გამოეყენებინათ. ბიჭვინთის ბალისტის ხსენებული დეტალი აქ ბალისტების არსებობას მიუთითებს. გარდა ამისა, ეს იარაღი ბიჭვინთის, როგორც ქალაქის, ეკონომიკურად დაწინაურებლობის მაუწყებელიცაა, ვინაიდან მისი დამზადება სათანადო მატერიალურ-ტექნიკურ ბაზას მოითხოვდა. თანაც საჭირო იყო სპეციალურად მომზადებული მსროლელებისა და ტექნიკოსების ყოლა. აღსანიშნავია, რომ ფასისის გარნიზონსაც, არიანეს ცნობით, სამხედრო მანქანები ჰქონია (იხ. არიანე, პერიპლუსი..., 9).

როგორც წესი, სატყორცნი მანქანები განლაგებული იყო გალავანზე ან კოშკზე. ძველი დროის პოლიოკრეტიკოსები რეკომენდაციებში აღნიშნავდნენ, მტრის მოახლოებისას საბრძოლო მანქანები უნდა გამოაგოროთ და იქიდან ანარმოთ სროლაო (ვეგეციუსი II, 8). ბალისტათა საბრძოლოდ მომზადება დიდ დროს მოითხოვდა და ამიტომ ტყორცნის სიხშირე და სისწრაფე მაინცდამაინც დიდი არ უნდა ყოფილიყო.

ურნალი

ტარანს ანუ ურნალს წარმატებით იყენებდნენ საფორტიფიკაციო კედლებ-ბის, კოშკებისა და კარიბჭეების შესანგრევად იბერია-კოლხეთის პერიოდის საქართველოში. ეს საომარი საშუალება შეტევეთი, საძვერებელი იარაღის მძიმე სახეობა იყო და ლითონის თავისა და ხის, მსხვილი ძელისაგან შედგებოდა. ლითონის ტარანის პირი წვეტიანი იყო, მასრა კი გაფართოებული ჰქონდა, რაც უზრუნველყოფდა თავზე ხის მსხვილი ძელის მორგებას.

ტარანი ქალაქების ფორტიფიკაციის დასანგრევ ძირითად იარაღს წარმოადგენდა. ვანის ნაქალაქარზე არქეოლოგებმა ტარანის ერთი მეტრის სიგრძის რკინის ნაჭედი პირი აღმოაჩინეს, რომელიც სამფრთიანი წვეტიანი წვერის, ცილინდრული ტანისა და კონუსისებური მასრისაგან შედგება (ტაბ. XVII,3). ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ტარანი უნიკალურია და ამ სახის, ფორტიფიკაციის დამანგრეველი საძვერებელი მექანიზმი, საქართველოში ჯერჯერობით მხოლოდ აქ არის დადასტურებული [იხ. ლორთქიფანიძე გ. 1976:167]. საყურადღებოა პროკოპი კესარიელის (იხ. BP BG, VIII, 14; BP,II, 17) ცნობა იმის შესახებ, რომ არქეოპოლის-ნოქალაქევისა და პეტრა-ციხისძირის ციხესიმაგრეების კარიბჭეების შესანგრევად გამოყენებულ იქნა ტარანი, რომელსაც ანტიკურ სამყაროში ვერძის თავს ანუ „კრიოს მანქანებს“ უწოდებდნენ. ხშირად ტარანს ურემზე ამაგრებდნენ და ასე მიმართავდნენ კარიბჭეების შესაღწევად [იხ. გამყრელიძე 2010:154-155].

საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული იარაღის შემცველი ანტიკური ხანის ძეგლები და საბრძოლო იარაღის ტიპოლოგიურ-სტატისტიკური მონაცემები

აბანო (რუკაზე № 1)

(ტაბ. XIX,1)

სოფ. აბანო მდებარეობს ქარელის მუნიციპალიტეტში, მდ. ფრონეს ხეობაში. აქ, ადგილ „ჩიხიანაზე“ გათხარა ძვ.წ. VI-V სს-ის 7 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა — 3. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **3 ისრისპირი**, ბრინჯაოსი - **სამწახნაგა**, **მოკლემასრიანი** - 1(№ 2 სამარხში); **სამფრთიანი**, **ღრუმასრიანი** - 2 (№ 6 სამარხში); **ცული** -1, **ტიპი I**, ქვეტიპი ა (№ 1 სამარხში) [ნუცუბიძე 1978].

აბელია (რუკაზე № 2)

(ტაბ. XIX,2)

სოფ. აბელია მდებარეობს თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, თეთრიწყაროდან აღმოსავლეთით 1,5 კმ-ში, მდ. ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე. ძეგლზე შესწავლილია ძვ.წ. V-IV სს-ის 16 და ძვ.წ. II-I სს-ის 2 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 1. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი** — **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** - 1 (№21 სამარხში); **დანა** — მოხრილი - 1 (№21 სამარხში). მასალა ინახება თეთრიწყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [კვიციანიძე 1975; ლომთათიძე 1989].

აბულმუგი (რუკაზე № 3)

(ტაბ. XIX,3-7)

აბულმუგის ნასოფლარი მდებარეობს დმანისის მუნიციპალიტეტში, დმანისიდან დასავლეთით 12 კმ-ში, მდ. მაშავერას მარცხენა შენაკად აბულმუგის ხევის (ვახუშტისეული ხინის ხევი) შუაწელზე. ნასოფლარის მახლობლად შესწავლილია ძვ.წ. IV და IV-III საუკუნეების მიჯნის 27 სამარხი. დაკრძალულია 35 ინდივიდი, აქედან 17 მამაკაცი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 7. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **5 შუბისპირი** - **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** - 1 (№ 19 სამარხში), **მომრგვალებულმხრებიანი** - 3 (№№ 2, 18, 22 სამარხებში), ფორმა გაურკვეველია - 1 (№ 1 სამარხში); **მუჯირა** - **კონუსური** - 1 (№ 16 სამარხში); **2 ცული** - **ტიპი I**, ქვეტიპი ბ (№№ 18, 24 სამარხებში); **ისრისპირი**, რკინის, **ოთხკუთხაგანივკვეთიანი** - 1 (№ 16 სამარხში). მასალა ინახება დმანისში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდში [ხობობაშვილი, ძნელაძე 2008; Кахиани, Глигвашвили, Дзnelაძე, Кереселиძე, Цквитиანიძე 1991].

ანთოკი (რუკაზე № 4)

(ტაბ. XIX,8)

სოფ. ანთოკში (საგარეჯოს მუნიციპალიტეტის გიორგიმინდას თემი) შემ-

თხვევითაა მოპოვებული ძვ.წ. IV საუკუნის სამარხეული მასალა, მათ შორის რკინის 1 შუბისპირი - მომრგვალებულმხრებიანი. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ძირითად ფონდში.

არდასუბანი (რუკაზე № 5)

თეთრინყაროს მუნიციპალიტეტში, სოფ. არდასუბანთან, მდ. ბოგვისხევის ნაპირას შესწავლილია ძვ.წ. V-IV საუკუნეების 4 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: სატევარი - 1, დაშლილი (№1 სამარხში); შუბისპირი - 1, დაშლილი (№3 სამარხში). მასალა ინახება თეთრინყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [თუშიშვილი 1970].

არღუნი (რუკაზე № 6)

სოფ. არღუნში (დუშეთის მუნიციპალიტეტი), ადგილ „მოკლე მინებზე“ შესწავლილია ძვ.წ. VI-V სს-ის ნამოსახლარის ნაშთი და სამაროვანი. სამაროვანზე გათხარა ხუთი ორმოსამარხი. სამარხებში აღმოჩნდა რკინის საბრძოლო იარაღი: შუბისპირი, ხიშტისებური იარაღი, დანა (გამოქვეყნებულია მხოლოდ მოკლე ანგარიშები). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ინსტიტუტის დუშეთის ბაზაზე [Рапишвили и др. 1987; Мухигулашвили 1987].

ასურეთი (რუკაზე № 7)

(ტაბ. XIX,12-16)

ძეგლი მდებარეობს თეთრინყაროს მუნიციპალიტეტში, თეთრინყაროდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 20 კმ-ში, სოფ. ასურეთიდან სამხრეთ-დასავლეთით ორ კმ-ში, ასურეთის ხევის მარჯვენა ტერასაზე, ადგილ სამაჩვეთზე, სადაც ძვ.წ. IV-III საუკუნეების 19 სამარხია გათხრილი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 3. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: 4 შუბისპირი: რომბისებურიპირიანი - 1 (სამაროვნის დაზიანებულ ნაწილში), ვიწროპირიანი - 1 (№ 25 სამარხში), დაზიანებული - 2 (№№ 14, 19 სამარხებში); ცული - ტიპი I, ქვეტიპი გ - 1 (№ 25 სამარხში); საბრძოლო დანა - მოხრილი, ცალპირლესული - 1 (№ 19 სამარხში); ისრისპირი - ბრინჯაოსი, სამფრთიანი, მრგვალმასრიანი - 1 (№ 25 სამარხში). მასალა ინახება თეთრინყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [კვიციანიძე 1975].

ახალი ათონი (რუკაზე № 8)

(ტაბ. XIX,9-11)

ახალ ათონთან (გუდაუთის მუნიციპალიტეტი) შემთხვევით აღმოჩენილია ანტიკური ხანის საბრძოლო იარაღი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: 4 შუბისპირი: რკინის, მომრგვალებულმხრებიანი - 2, ვიწროპირიანი - 2. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში.

ახულ-აბაა (რუკაზე № 9)

(ტაბ. XX, 1)

სოხუმიდან აღმოსავლეთით, მდინარეების ბესლეთისა და ძეგუთას წყალგამყოფ ქედზე, ალექსევესკოეს ხეობაში, ადგილ ახულ-აბააზე შესწავლილია ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრის 5 სამარხი, მათ შორის იარაღიანი - 3. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 მახვილი**: ნაკლული - 1(№ 4 სამარხში), **ძელაკისებურ ტარისთავიანი** - 1 (№ 1 სამარხში); **სატევარი** - ტარის ფრაგმენტები - 3 (№ 4 სამარხში); **მახაირა** - 1 (№ 4 სამარხში); **19 შუბისპირი**: **ნაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** - 1 (№ 1 სამარხში), **რომბულპირიანი** - 1 (№ 1 სამარხში), **მომრგვალებულგვერდებიანი** - 10 (№№ 4, 5 სამარხებში); **ვინროპირიანი** - 5 (№5 სამარხში); **ნაკლული** - 2 (№ 4 სამარხში); **ცული** - **ტიპი II**, ქვეტიპი ა - 1 (№ 5 სამარხიდან); **2 მუზარადი**: ბრინჯაოსი, ქალკიდური, ჰოპლიტური ტიპისა (№ 4 სამარხში), ფრაგმენტები, (№5 სამარხში); **ხის ფარის ბრინჯაოს გარსაკრავი** - 1 (№ 1 სამარხში); **კნემიდები** - **2 წყვილი**, ბრინჯაოსი (№№ 4 და 5 სამარხებში) [კვირკველია 2001; Воронов 1969; Воронов 1979; Воронов 1991; Kvirkvelia 1995].

ბაზალეთი (რუკაზე № 10)

სოფ. ბაზალეთის (დუშეთის მუნიციპალიტეტი) სამხრეთ-დასავლეთით, ადგილ „მზვარეში“ შესწავლილ ორიარუსიან სამაროვანზე 102 ორმოსამარხია გათხრილი, რომელთა ნაწილიც ძვ.წ. IV-III სს-ით თარიღდება. სამარხებში გამოვლენილია რკინის საბრძოლო იარაღი: სხვადასხვა ზომის **შუბისპირები**, **სატევრები**, **საბრძოლო ცულები**, **დანები**. გამოქვეყნებულია მხოლოდ მოკლე ანგარიშები. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დუშეთის ბაზაზე [Рапишвили и др. 1997].

ბანძა (რუკაზე № 11)

(ტაბ. XXI, 1-2)

სოფელ ბანძაში (მარტვილის მუნიციპალიტეტი), მდ. აბაშისწყლის ნაპირას აღმოჩენილია ახ.წ. I-II საუკუნეების ქვევრსამარხი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი** - 1, **მომრგვალებულმხრებიანი**; **მახვილი** - 1, **ორპირლესული**, ტარის ღერო ვინრო და გრძელია, პირი წვეროსაკენ თანდათან ვინროვდება. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ძირითად ფონდში (კოლექცია №№ 1-23/5-6-7) [მაკალათია 1928; ფუთურიძე 1959].

ბალღანი (რუკაზე № 12)

(ტაბ. XXI, 11)

სოფ. აძიუჟბასთან (ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტი), ქ. ოჩამჩირესა და სოხუმს შორის, ზღვის ნაპირიდან 300 მეტრის დაცილებით, ბალღანის სამაროვანზე შესწავლილია ძვ.წ. III-II სს-ის 12 სამარხი, სადაც აღმოჩნდა ცეცხლისაგან დაზიანებული რკინის **შუბისპირები**, რკინის **ცული**, დეფორმირებული, რკინის **მახვილის** ტარი, **33 ისრისპირი**, რკინის, **სამფრთიანი**, ცეცხლისგან დეფორმირებული **ცხენის თავის დამცავი ბრინჯაოს ფირფიტა** [Kvirkvelia 1995; კვირკველია 2001ა].

ბეჟანბალი (რუკაზე № 13)

(ტაბ. XXI,5-6)

ძეგლი მდებარეობს გურჯაანის მუნიციპალიტეტში, სოფ. გადრეკილას სამხრეთით, ადგილ ბეჟანბალზე, სადაც შესწავლილია ახ.წ. II საუკუნის 1 სამარხი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **მახვილი** – 1, რკინის, **ყუნწიანი, ძელაკისებური ვადით**, გრძელ, ვიწროპირიანი, ჭრილში რომბულია; **შუბისპირი** - 1, **მომრგვალებულმხრებიანი**; **ისრისპირი** – 1, რკინის, **ოთხნახნაგა** [მამაიაშვილი 1980ა].

ბეშთაშენი (რუკაზე № 14)

(ტაბ. XXI,3-4, 7-9)

სოფ. ბეშთაშენში (წალკის მუნიციპალიტეტი), მდ. აგრი-ჩაის ნაპირას, წალკის წყალსაცავიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, წალკიდან 5 კმ-ში, ციკლოპურ ციხესთან, მდ. ბაშკევ-სუს მარჯვენა შენაკად პატარა ხევის სამხრეთით ძვ.წ. V-IV საუკუნეების 61 სამარხია შესწავლილი. დაკრძალვა ინდივიდუალურია. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 13. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **13 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** - 12 (№№ 2, 6, 7, 15, 22(2ც.), 32, 33, 35, 36, 41, 48 სამარხებში), პირის ფორმა არ იკითხება - 1 (№ 55 სამარხში); **ცული - ტიპი I**, ქვეტიპი ბ - 1 (№ 49 სამარხში); **2 ისრისპირი: ბრინჯაოსი, სამფრთიანი, მასრიანი** - 1 (№ 22 სამარხში), ძვლის, **სამკუთხა** - 1, (№ 22 სამარხში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის სამთავრო-თრიალეთის ფონდში [დავლიანიძე 1983; მენაბდე, დავლიანიძე 1968; Куфтин1941].

ბზიფი (რუკაზე № 15)

(ტაბ. XXI,10)

მდინარე ბზიფის ხეობაში შემთხვევით აღმოჩენილია სავარაუდოდ, ანტიკური ხანის **1 რომბისებურპირიანი შუბისპირი**. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ძირითად ფონდში.

ბიჭვინთა (რუკაზე № 16)

გაგრის მუნიციპალიტეტში, ბიჭვინთის კონცხზე, მდ. ბზიფის შესართავის აღმოსავლეთით შესწავლილია ანტიკური ხანის ნაქალაქარი და სამაროვანი, თარიღდება III-VI სს-ით. სამაროვანზე გაითხარა 430 სამარხი. იარაღი დაფიქსირდა 2 სამარხში ასევე სასიმაგრო სისტემის მე-18 ხუთნახნაგა კოშკში, XIX ნაკვეთის II სამშენებლო ფენაში. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი** რკინისა, დაშლილი (№ 286 სამარხში); **ბალისტას პერიტრეტის ღერძის დეტალი**, ბრინჯაოსი (მე-18 კოშკში); **სატევარი**, რკინისა, ცალპირლესული (ახ.წ. IV-V სს-ის ფენაში); **ისრისპირები** რკინისა, სამფრთიანი, ყუნწიანი (1-№03-8 სამარხში); სამფრთიანი, ორფრთიანი, პირამიდული და ოთხნახნაგა - 30 (კულტურულ ფენაში) [ლორთქიფანიძე გ. 1991; ნიკოლაიშვილი 1975].

ბრილი (რუკაზე № 106)

რაჭაში, მდ. რიონის ხეობაში, სოფ. ღების (ონის მუნიციპალიტეტი), ჩრდილოეთით 11 კმ-ში, მრავალფენიან არქეოლოგიურ ძეგლზე ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა ადრერკინისა და ანტიკური ხანის სამარხები. გამოქვეყნებულია მხოლოდ მოკლე ინფორმაცია, მიმდინარეობს მასალის დამუშავება და გამოსაცემად მომზადება. ძეგლზე აღმოჩენილია რკინის იარაღი: **შუბი** - 5; საბრძოლო **ცული** - 58; **ჩუგლუგი** - 5; **აკინაკი** - 38; **ისარი** - 10 **მახვილი** - 7; **სატევარი** - 4. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის მცირე ექსპ. I ფონდში. [გობეჯიშვილი 1952].

გარისის გორა (რუკაზე № 17)

ძეგლი მდებარეობს ქ. თეთრიწყაროს ტერიტორიაზე. ლიტერატურაში მოხსენიებულია, როგორც თეთრიწყაროს სამაროვანი და გარისის გორის სამაროვანი. ძეგლზე გათხრილია 13 ქვაყუთი და 17 ქვევრსამარხი. № 24 სამარხში აღმოჩნდა **2 შუბისპირი**. ძეგლი თარიღდება ძვ.წ. IV-II საუკუნეებით, იარაღიანი სამარხი ძვ.წ. IV საუკუნით. მასალა ნაწილობრივაა გამოქვეყნებული, ინახება თეთრიწყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [ბოხოჩაძე 1963; კვიციანიძე 1975].

გომარეთი (რუკაზე № 18)

(ტაბ. XXIII,1-2)

სოფ. დიდი გომარეთში (დმანისის მუნიციპალიტეტი), დმანისიდან 25 კმ-ში შესწავლილია ძვ.წ. IV-III საუკუნეების 28 სამარხი, სადაც დაკრძალული იყო თითო, ორ-ორი (სამ სამარხში) ან სამი (ერთ სამარხში) მიცვალებული. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი** - რკინის, **მომრგვალებულმხრებიანი** - 1(№ 7 სამარხში); **ცული** - ტიპი I, ქვეტიპი გ - 1 (№ 1 სამარხში); **ისრისპირი** - ბრინჯაოსი, **სამფრთიანი, მრგვალმასრიანი** - 1 (თხრილში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის თრიალეთ-სამთავროს ფონდში [დავლიანიძე 1977; დავლიანიძე 1983].

გუადიხუ (რუკაზე № 19)

(ტაბ. XXII,1-16)

ქ. სოხუმსა და დაბა ბირცხას შორის, „გუადას“ ბორცვზე შესწავლილ გუადიხუს სამაროვანზე გამოვლენილია 91 სამარხი - 32 ე.წ. უფროსი ჯგუფის (ძვ.წ. VI-V, IV სს.) და 59 ე.წ. უმცროსი ჯგუფისა (ძვ.წ. V-III სს.); უფროსი ჯგუფიდან საბრძოლო იარაღს შეიცავდა 13 სამარხი, უმცროსი ჯგუფიდან - 8 სამარხი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **37 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** - 14 (უფროსი ჯგუფის №№ 2 (2ც.), 7, 23 (2 ც.), 30 სამარხებში; უმცროსი ჯგუფის №№ 1 (4 ც.), 8 (3 ც.), 39 სამარხებში); **მომრგვალებულგვერდებიანი** - 17 (უფროსი ჯგუფის №№ 7 (2ც.), 8, 10, 11, 19, 23, 29, 31, 32 სამარხებში; უმცროსი ჯგუფის №№ 1 (2ც.), 7, 8, 31, 39, 48 სამარხებში); **ნაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** - 5 (უფროსი ჯგუფის №13 სამარხში, უმცროსი ჯგუფის №№

8, 38 სამარხებში (3 ც.); **რომბულპირიანი** - 1 (უმცროსი ჯგუფის № 8 სამარხში); **5 მუჯირა: კონუსური ფორმის** - 1 (უფროსი ჯგუფის №1 სამარხში); **ოთხნახნაგაპირიანი** - 4 (უფროსი ჯგუფის №№13 (2ც.), 19 (2ც.) სამარხებში); **აკინაკი, პეპლისებურ ვადიანი** (უფროსი ჯგუფის № 8 სამარხში); **3 მახვილი: რკინის, ორპირლესული** - 2 (უმცროსი ჯგუფის №№1, 8 სამარხებში); **ცალპირლესული** - 1 (უმცროსი ჯგუფის №7 სამარხში); **13 ცული: რკინის, ტიპი I, ქვეტიპი ბ** - 6 (უფროსი ჯგუფის №№ 1, 2, 8, 13, 31, 32 სამარხებში); **ტიპი II, ქვეტიპი ა** - 4 (უმცროსი ჯგუფის №№ 1, 7, 8, 38 სამარხებში); **ტიპი II, ქვეტიპი ბ** - 1 (უმცროსი ჯგუფის № 49 სამარხში); **ტიპი I-ის მსგავსი** - 1 (უფროსი ჯგუფის № 7 სამარხში); **დაზიანებული** - 1 (უმცროსი ჯგუფის № 39 სამარხში). მასალა სავარაუდოდ ინახება ან აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმში, ან აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტში [Трапш 1969].

დაბლაგომი (რუკაზე № 20) (ტაბ. XXIII,3-11)

სოფ. დაბლაგომში, ქ. ვანიდან ჩრდილო-დასავლეთით, მისგან 10-12 კმ-ს დაცილებით შესწავლილია ნამოსახლარი და სამაროვანი. საბრძოლო იარაღი აღმოჩენილია ე.წ. მდიდრულ სამარხსა (ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი) და კულტურულ ფენებში (ძვ.წ. III ს.). იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: მდიდრულ სამარხში დაფიქსირებულია **7 შუბისპირი: ვინროპირიანი** - 2; **მომრგვალებულმხრებიანი** - 1; **ე.წ. ისრისმაგვარი** - 4; **სატევარი** - 1. კულტურულ ფენებში აღმოჩენილია: **შუბისპირი, მომრგვალებულმხრებიანი** - 2; **ცული** - რკინის, **ტიპი II** - 1; **სატევარი**, რკინის, ფრაგმენტული, **ორპირლესული** - 1. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმსა და ვანის არქეოლოგიურ მუზეუმში [Куптин 1950; თოლორდავა 1976].

დედოფლის გორა (რუკაზე № 21) (ტაბ. XXIII,12-27)

დედოფლის გორა მდებარეობს ქარელის მუნიციპალიტეტში, სოფ. დოღლაურას მახლობლად, მდ. დასავლეთ ფრონეს მარცხენა ნაპირზე. აქ შესწავლილია მრავალფენიანი ნამოსახლარი. ჩვენთვის საინტერესო ეპოქას წარმოადგენს ძვ.წ. I - ახ.წ. I საუკუნეების სასახლე და სამეურნეო ნაგებობები, რომლის ოთახებსა და ეზოში აღმოჩენილია **800-ზე მეტი ისრისპირი, მშვილდის ნაწილები, შუბისპირები, სატევარი, აბჯრები და სხვ.** იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **823 ისრისპირი** - რკინის, **სამფრთიანი, ყუნწიანი; 5 მშვილდის გარსაკრავი**, ძვლისა; **5 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** - 3, **ნაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** - 2; **3 მუჯირა, მრგვალგანივკვეთიანი**, ნვერისაკენ თანაბრად დავინროვებული, ღრუმასრიანი; **სატევარი, ორპირლესული** - 1; **ფირფიტოვანი ჯავშანი (*lorica squamata*)**, რკინის, 2 ფრაგმენტი; **ჯავშნის ფირფიტები**, რკინის, სხვადასხვა ადგილას აღმოჩენილი (სულ 736); **ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტი**, რკინის; **აბჯრის ფრაგმენტი (*lorica segmentata*)**, რკინის, მომრგვალებული ფირფიტებისაგან შედგენილი. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის დედოფლის გორის ფონდში [Gagoshidze 2008].

დიდი ლილო (რუკაზე № 22)

(ტაბ. XXIV,1-16)

დაბა დიდი ლილოს (ამჟამად თბილისის შემადგენლობაში) ტერიტორიაზე შემთხვევით მიკვლეულია ძვ.წ. VI-V საუკუნეების 3 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა – 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** (№ 1 სამარხში); **18 ისრისპირი:** რკინის, დაზიანებული - 1 (№ 2 სამარხში), ბრინჯაოსი, **სამფრთიანი, დეზიანი, ღრუმასრიანი** – 2 (№ 1 სამარხში), **სამფრთიანი, ორდეზიანი, ღრუმასრიანი** - 1 (№ 1 სამარხში), ძვლის, **წაგრძელებული პირამიდის ფორმის, ოთხწახნაგა** - 13 (№ 1 სამარხში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში.

დუისი (რუკაზე № 23)

(ტაბ. XXIV,17-19)

სოფ. დუისში (ახმეტის მუნიციპალიტეტი), პანკისის ხეობაში, მდ. ალაზნის მარჯვენა მხარეს, შემთხვევით აღმოჩნდა გვიანანტიკური ხანის 1 სამარხის ინვენტარი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **1 დანა**, რკინის, **ცალპირლესული, მახაირას** მსგავსი; **2 შუბისპირი**, რკინის, **მომრგვალებულმხრებიანი**. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში [ქორიძე 1958].

ენაგეთი (რუკაზე № 24)

(ტაბ. XXV,12-18)

სოფ. პატარა ენაგეთის მახლობლად (თეთრინყაროს მუნიციპალიტეტი), მდ. ენაგეთის ხევის მარჯვენა მხარეს, 1,5 კმ-ის სამხრეთით შესწავლილია ძვ.წ. IV საუკუნის 17 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 შუბისპირი – წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** (№№ 1, 13 სამარხებში); **ხელშუბისპირი** - 1 (№ 13 სამარხში); **14 ისრისპირი:** ძვლის, **წაგრძელებული პირამიდის ფორმის, ოთხწახნაგა, მრგვალღრუიანი** (№№ 1, 13 სამარხებში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის თრიალეთ-სამთავროს ფონდში [მარგიშვილი 1992; მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004].

ეშერა (რუკაზე № 25)

(ტაბ. XXVI,1-20)

ქალაქ სოხუმიდან დასავლეთით 10 კმ-ში, მდ. გუმისთასა და შიკუარას შორის, დაბა ეშერას ტერიტორიაზე გამოვლენილ ძვ.წ. VI-I სს-ის ეშერის ნაქალაქარზე შესწავლილია ელინისტური ხანის სამაროვანი და სინქრონული ნამოსახლარი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **11 შუბისპირი: ვიწროპირიანი** - 4 („მეომრის“ სამარხში); **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** - 1 („მეომრის“ სამარხში), **მომრგვალებულმხრებიანი** - 1 (№ 5 სამარხში); **მომრგვალებულგვერდებიანი** – 1 (შემთხვევით ნაპოვნი), **ფრაგმენტული** - 4 (1 - ძვ.წ. III ს-ის სამარხში, 3 - ნაქალაქარზე); **7 ხელშუბის(?) პირი:** რკინის, მოკლე და

ოთხნახნაგა, **პირამიდისებურპირიანი**, გრძელმასრიანი - 6 (ელინისტური ხანის კულტურულ ფენაში), **ოთხკუთხა, პირამიდისებურპირიანი** - 1 (თავდაცვის კედლის №1 კოშკის ნანგრევებში); **5 მახვილი: ორპირლესული, ძელაკისებურ ტარისთავიანი** - 1 („მეომრის“ სამარხში), **ცალპირლესული, ანტენისებურ ტარისთავიანი** - 1 (გვიანელინისტური ხანის ნაგებობაში); **ტარისა და პეპლისებური ვადის ფრაგმენტი, ბრინჯაოსი** - 1 (კულტურულ ფენაში); რკინის, **ძელაკისებურ ტარისთავიანი, პეპლისებურვადიანი** - 1 (შემთხვევითი აღმოჩენა); **ტარრგოლიანი ტარი** - 1 (გვიანელინისტური ხანის ნაგებობის საძირკველთან); **მახაირა** - 1 („მეომრის“ სამარხში); **6 ცული: ტიპი II - 2** („მეომრის“ სამარხში, №5 სამარხში); **ტიპი I - 4** (ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრის და გვიანელინისტური ხანის სამარხეულ კომპლექსებში); **4 მუჯირა: რკინისა, კონუსური** (1 - №5 სამარხში, 3 - ელინისტური ხანის კულტურულ ფენაში); **103 ისრისპირი: რკინისა, სამწახნაგა, გრძელმასრიანი** - 1 (ელინისტური ხანის კულტურულ ფენაში); **ოთხნახნაგა, გრძელმასრიანი** - 1 (ელინისტური ხანის კულტურულ ფენაში); **ფრთადაშვებული, ყუნწიანები** - 7 (ჩრდილოეთის თავდაცვის კედლის №1 კოშკის ნანგრევებში), - 93 (გვიანელინისტური ხანის ნგრევის ფენაში); **სამფრთიანი, ყუნწიანი** - 1 (ჩრდილოეთის თავდაცვის კედლის №1 კოშკის ნანგრევებში); **აბჯრის ფირფიტები** - ბრინჯაოსი, 2 ცალი (კულტურულ ფენაში); **ფარის გარსაკრავი ფირფიტა** - ბრინჯაოსი (კულტურულ ფენაში); **3 მუზარადი: ბრინჯაოსი** (2 ფრაგმენტული - კულტურულ ფენაში; 1 მთლიანი, დაზიანებული - ძვ.წ. III საუკუნის სამარხში) [Шамба 1972; Шамба 1980; Воронов 1972; Квирквелиა].

ეცო (რუკაზე № 26)

(ტაბ. XXV,1-11)

სოფ. ვარხუნოს მიდამოებში (თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტი), თეთრიწყაროდან ჩრდილო-დასავლეთით, ადგილ ეცოზე შესწავლილია ძვ.წ. IV-ი სს-ის 120 სამარხი, დაკრძალვა ინდივიდუალური და წყვილადია (145 მიცვალებული). იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 15. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **11 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** - 3 (№№ 23, 80 და 120 სამარხებში), **ვიწროპირიანი** - 1 (№ 96 სამარხში), **რომბისებურპირიანი** - 4 (№№ 41, 55, 82, 94 სამარხებში), **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** - 1 (№ 72 სამარხში), დაჟანგული და დამტვრეული - 2 (№№ 59, 86 სამარხებში); **4 ცული: ტიპი I**, ქვეტიპი ბ (№№ 69, 72, 95, 107 სამარხებში); **2 ისრისპირი: ბრინჯაოსი, სამფრთიანი** - 1 (№ 100 სამარხში), რკინის, **რომბისებური ფორმის, განივკვეთში ოთხნახნაგა** - 1 (№ 118 სამარხში). მასალა ინახება თეთრიწყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [შატბერაშვილი 2005; Shatberashvili 2008].

ვანი (რუკაზე № 27)

(ტაბ. XXVII,1-21)

მდ. რიონის მარცხენა შენაკადის, მდინარე სულორის ხეობაში, ქალაქ ვანის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, „ახვლედიანების გორაზე“ მდებარე ნაქალაქარზე გამოვლენილია ძვ.წ. VIII-ი სს-ის კულტურული ფენები და ძვ.წ. V-III სს-ის სამარხები. აქ გათხრილი 26 სამარხიდან იარაღი დაფიქსირდა 4 სამარხში, ასევე ნაგებობათა ნანგრევებში, ე.წ. საგანძურსა და კულტურულ ფენებში (ძვ.წ. II-ი სს.).

იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა - **შუბისპირები: ვინროპირიანი** – 10 ც. (№ 9 სამარხში - 8 ც., კარიბჭის კომპლექსთან, წრიული კოშკის ნანგრევების თავზე – 1 ც., შემთხვევით ნაპოვნი – 1 ც.); **რომბისებურპირიანი** - 6 ც. (№ 9 (2 ც.) და № 14 (1 ც.) სამარხებში, გალავნის კედელთან, ძვ.წ. I საუკუნის ალიზის კედლის ნაშაღის ქვეშ - 3 ც.); **მომრგვალებულმხრებიანი** – 5 ც. (№ 9 სამარხში (2 ც.), „საგანძურში“, ძვ.წ. I ს. – 2 ც., ძვ.წ. II-ი სს. ფენაში - 1 ც.); **მომრგვალებულგვერდებიანი** - 10 ც. (№ 9 სამარხში - 2 ც., № 2 სამარხში 2 ც., გალავნის კედელთან, ძვ.წ. I საუკუნის ალიზის კედლის ნაშაღის ქვეშ - 5 ც., „საგანძურში“ – 1 ც., თარიღდება ძვ.წ. I ს-ით); **ისრისებურპირიანი** – 4 ც. (№ 2 სამარხში); დანარჩენი შუბისპირების მოყვანილობა არ ისაზღვრება; რომაული **პილუმის** მსგავსი იარაღი - 1 ც. (ძვ.წ. I ს. ნგრევის ფენაში); **ცული, ტიპი I**, 1 ცალი (ძვ.წ. II-ი სს-ის ფენაში); **მახვილი** - რკინისა, **ორპირლესული**, 2 ც. (№ 9 სამარხში); **სატევარი** - რკინისა, ტარისთავი ნახევარწრის ფორმისა, 3 ც. („საგანძურში“); **ისრისპირები – ბრინჯაოსი, სამწახნაგა, ღრუმასრიანი**, 9 ც. (№ 9 სამარხში); **ბრინჯაოსი, სამწახნაგა, მოკლე მასრიანი** - 3 ც. (ძვ.წ. V-IV სს-ის კულტურულ ფენაში); **რკინისა, სამფრთიანი, ყუნწიანი** - 3 ც. (ძვ.წ. IV-II სს-ის კულტურულ ფენაში); **რკინისა, პირამიდულწვერიანი**, მრგვალგანივკვეთიანი ყუნწიანი - 3 ც. (ძვ.წ. I საუკუნის ფენაში); **კაპარჭის ან გორიტის ბრინჯაოს გარსაკრავის ფრაგმენტები** (№ 9 სამარხში); **ფარი** - რკინის ფურცლებისაგან შედგენილი გარსაკრავი, ბრინჯაოს სარტყლით შეკრული – 1 ც. (№ 9 სამარხში); **ფარის უმბონები**, ბრინჯაოსი, ნახევარსფერულ ბურცობიანი – 5 ც. (საგანძურში); **ჯავშნის ფირფიტები, ბრინჯაოსი**, ქერცლისებური ბექთარის (ასამდე ერთეული - ფენაში, რომელიც ფარავდა ძვ.წ. III ს-ის № 2 სამარხს, 1 ც. - №14 სამარხში); **ჯავშნის ფირფიტები, რკინისა**, 60 ც., (ძვ.წ. V-IV სს-ის კულტურულ ფენაში); **სანვივეები** (კნემიდები) და **საბარკულულები**, ბრინჯაოსი (№ 9 სამარხში); **კისრის დამცავი ფირფიტა**, ბრინჯაოსი, 1 ც. (№ 9 სამარხში); **კატაპულტის ისარი** - 1 ც. (ძვ.წ. I ს-ის ნგრევის ფენაში); **რკინის დიდი ისრისპირები** (გასტრაფეტის?) – 2 ც. (ძვ.წ. II-ი სს. კულტურულ ფენაში); **ურნალის პირი** – 1 ც. (ძვ.წ. I ს-ის ნაგებობის ნანგრევების ქვეშ); **შურდულის ქვები** - მრგვალი რიყის ქვები სპეციფიკური პრიალა ზედაპირით. მათი დიამეტრი 4 - 6 სმ-ია (ძვ.წ. IV-ი სს-ის ფენებში); **ჭურვები** - ქვისა (ტუფის), სხვადასხვა ზომის მრგვალი ბირთვები, დიამეტრი 10-დან 30 სანტიმეტრამდე, წონა - 2,5 კგ-დან 25 კგ-მდე. ასზე მეტი ჭურვია ნაპოვნი გალავნის ალიზის კედლების ნანგრევებში, მიკვლეულია ქვის ჭურვების მარაგიც (60 ცალზე მეტი). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმსა და ვანის არქეოლოგიურ მუზეუმში [ლორთქიფანიძე ოთ. და სხვ. 1972:198-239; ლორთქიფანიძე გ. 1976:167-190; ფირცხალავა, ყიფიანი 1986:52-78; თავაძე, საყვარელიძე, ინანიშვილი 1976:215-220; კაჭარავა და სხვ. 1979; Хоштариа 1979; ახვლედიანი 2003].

ვარსიმანთკარი (რუკაზე № 28)

(ტაბ. XXVIII,1-21)

სოფ. ვარსიმანთკართან (დუშეთის მუნიციპალიტეტი) მდებარე ე.წ. „ვარსიმანთქედების“ მთის ფერდობზე გაითხარა ძვ.წ. VI-III სს-ის 166 სამარხი, რომელთაგან ინფორმაცია მხოლოდ 118-ის შესახებ მოგვეპოვება. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 66. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **92 შუბისპირი: ვინროპირიანი** - 3, **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** – 15, **მომრგვალებულმხრებიანი** – 2, **რომბისებურპირიანი** – 6, **ხელშუბისპირები** – 18 (დანარჩენი

შუბების შესახებ ინფორმაცია ხელმიუწვდომელია); **2 აკინაკი**; **12 სატევარი**: **ცალპირლესული** - 2 (დანარჩენი სატევრების შესახებ ინფორმაცია ხელმიუწვდომელია); **მუჯირა** - 3; **საბრძოლო დანა** -3; **9 ისრისპირი**: ბრინჯაოსი, **სამფრთიანი** - 5; ძვლის, **ოთხნახნაგა, პირამიდული** - 4; **2 ფარი**, ბრინჯაოსი; **2 მუზარადი**, რკინის; **2 ჯავშანი**, ბრინჯაოსი. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე [წითლანაძე 1983; მუხიგულაშვილი 2015].

ვაშლიჯვარი (რუკაზე № 29)

მდ. დიღმისწყლის ხიდთან, მშენებლობის დროს აღმოჩნდა არქეოლოგიური მასალა (ერ. მუზ. 22-59/1-15), თარიღი III საუკუნე. **მახვილი**, რკინის, **ორპირლესული, ყუნწიანი** [ნიკოლაიშვილი 1978].

ზედა გორა (რუკაზე № 30)

(ტაბ. XXIV,20-23)

ქ. ვანიდან აღმოსავლეთით 15 კმ-ში, სოფელ ზედა გორაში ახ.წ. I-II სს-ის სამარხში აღმოჩნდა რკინის **ტარგოლიანი მახვილი** - 1; **შუბისპირები, მომრგვალებულმხრებიანი** - 2; **ცული** - 1, **ტიპი I**, ქვეტიპი **გ** [ხარაბაძე 2003].

ზემო ავჭალა (რუკაზე № 31)

თბილისის გარეუბან ზემო ავჭალაში აღმოჩნდა პირველი საუკუნის სამარხი, რომელიც შეიცავდა **ორპირლესულ მახვილს** [მაკალათია 1928].

ზემო ქედი (რუკაზე № 32)

(ტაბ. XXIX,1)

სოფ. ზემო ქედში (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი) შემთხვევით აღმოჩენილია ახ.წ. I საუკუნის ბრინჯაოს **რომაული იმპერიულ-გალური მუზარადი**. მასალა ინახება დედოფლისწყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005].

ზესტაფონი (რუკაზე № 33)

(ტაბ. XXIX,2-3)

ზესტაფონში, ფეროშენადნობთა ქარხნის მიდამოებში შემთხვევით აღმოჩნდა დარღვეული სამარხის (ან სამარხების) ნაშთები, რომელიც მხედრის ალჭურვილობას შეიცავს და ძვ.წ. V საუკუნით თარიღდება. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **აკინაკი** - 1; **ჩუგლუგი** - 1. მასალა ინახება ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში (კოლექციის № 5453/A-45) [ფირცხალავა, ლანჩავა 2016].

თაგილონი (რუკაზე № 34)

ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში, სოფ. თაგილონთან, მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირას აღმოჩენილია ე.წ. თაგილონის "განძი", რომელიც ახ.წ. I-II სს-ის სამარხის ინვენტარს წარმოადგენს. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **რკინის**

ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტები, რკინის მუზარადის ფრაგმენტი, რკინის სატევრის ოქროს გარსაკრავები. მასალა ინახება ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში [Амиранашвили 1935; ფუთურიძე 1959].

თაშბაში (დაშბაში, ტაშბაში) (რუკაზე № 35)

(ტაბ. XXIX,4)

ნალკის მუნიციპალიტეტში, სოფ. თაშბაშის (ისტორიული სახელია ახალქალაქი) ჩრდილოეთ ნაწილში შესწავლილია ძვ.წ. V-IV საუკუნეების 3 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 1. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი, მომრგვალებულმხრებიანი - 1 (№ 3 სამარხში)** [გაგოშიძე 1982; Куфтин 1941].

თელავი (რუკაზე № 36)

(ტაბ. XXIX,5-12)

თელავში, ღვთაების ეკლესიასთან შემთხვევით აღმოჩნდა საბრძოლო იარაღი და სხვა ნივთები, რომლებიც სავარაუდოდ, ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით თარიღდება. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **85 შუბისპირი: წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი - 6, მომრგვალებულმხრებიანი - 49, ვიწროპირიანი - 3, რომბისებურპირიანი - 5.** დანარჩენის ფორმა არ განისაზღვრება. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში.

თრელი (რუკაზე № 37)

თბილისის ტერიტორიაზე, თრელის სამაროვანზე შესწავლილია ანტიკური ხანის 12 სამარხი, რომელთაგანაც იარაღს შეიცავდა ახ.წ. III ს-ის 1 სამარხი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **1 მახვილი, 1 სატევარი, 18 ისრისპირი,** რკინისა, დაშლილი [ნიკოლაიშვილი 1978].

ითხვისი (რუკაზე № 38)

(ტაბ. XXX,1-14)

სოფ. ითხვისის (ჭიათურის მუნიციპალიტეტი) სამხრეთით, მდ. ყვირილის მარცხენა შენაკადის - მდ. ფრონეს მარჯვენა ნაპირზე, ადგილ ჩილათაზე შესწავლილია ძვ.წ. V-IV საუკუნეების 21 სამარხი. იარაღს შეიცავდა სამი (№№ 2, 6, 21) სამარხი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **3 შუბისპირი: წაგრძელებულ რომბისებური (№ 2 სამარხში); 1 მახვირა (№ 2 სამარხში); 1 ცული - რკინის, ტიპი I (№ 21 სამარხში); 24 ისრისპირი: რკინის, სამფრთიანი, მასრიანი - 10 (№ 2 სამარხში), ორფრთიანი, გრძელმასრიანი - 10 (№ 21 სამარხში); ბრინჯაოსი, სამწახნაგა, მასრიანი - 4 (№ 21 სამარხში); 2 ბუნიკი: რკინის - 1, ბრინჯაოსი - 1 (სამარხი № 2); 1 მუჯირა, რკინის, კონუსისებური (№ 6 სამარხში).** მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში [გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე 2006].

ინაშაური (რუკაზე № 39)

(ტაბ. XXX,17)

სოფ. ინაშაურში (ვანის მუნიციპალიტეტი) შემთხვევით აღმოჩენილია ახ.წ. I-II სს-ით დათარიღებული სამარხი. სამარხეულ კომპლექსში შედიოდა შემდეგი საბრძოლო იარაღი – რკინის **მახვილი**, ორი **შუბისპირი** და **ცული**. მასალის ნაწილი (მახვილი) დაცულია ვანის არქეოლოგიურ მუზეუმში [ხარაბაძე 2003].

კაზრეთის „თელების ველი“ (რუკაზე № 40)

(ტაბ. XXX,15)

დაბა კაზრეთში (ბოლნისის მუნიციპალიტეტი), კაზრეთის პარკის ტერიტორიაზე, ადგილ თელებისველზე შესწავლილია ძვ.წ. II საუკუნის დასასრულისა და ძვ.წ. I ს-ის 9 სამარხი, სადაც ორ-ორი ან მეტი მიცვალებული იყო დაკრძალული. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 1. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **1 შუბისპირი**. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში [სინაურიძე 1985].

კალდახუარა (რუკაზე № 41)

(ტაბ. XXXII,1-3)

სოფ. კალდახუარაში (გუდაუთის მუნიციპალიტეტი) შემთხვევით აღმოჩენილია და ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ გათხრილია ძვ.წ. IV საუკუნით დათარიღებული სამარხი, რომელიც საბრძოლო იარაღს შეიცავდა. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **1 შუბისპირი - ნაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი; 1 მახვილი - ორპირლესული; 1 ცული – ტიპი II** [Барцызц 2003].

კამარახევი (რუკაზე № 42)

(ტაბ. XXXI,1-15)

სოფ. წინამურის (მცხეთის მუნიციპალიტეტი) სამხრეთით, მდ. არაგვისა და მისი შენაკადის დიდი კამარახევის მარცხენა ნაპირზე შესწავლილია ძვ.წ. V-IV საუკუნეების 190 სამარხი, დაკრძალვა ინდივიდუალურია. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 27. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **24 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი - 3 (№№ 6, 19, 24 სამარხებში), რომბისებურპირიანი - 1 (№ 131 სამარხში), მასრაგახსნილი, ქედიანი - 3 (№№ 67, 80, 154, სამარხებში); 17 ფორმა გაურკვეველია (№№12, 20, 24, 27 (2 ც.), 30, 32, 33, 38 (2 ც.), 39, 47, 51, 95, 98, 109, 123, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 169,170, 172, 176 სამარხებში); 5 მახვილი: ფორმა გაურკვეველია - 1(№ 8 სამარხში), ცალპირლესული - 2 (№№6, 24 სამარხებში), სწორპირიანი - 2 (№№ 33, 67 სამარხებში); 1 ცული – ფორმა გაურკვეველია, დაშლილი (№131 სამარხში); 12 ისრისპირი: ძვლის, კონუსური - 11 (№№ 24, 69 სამარხებში), რკინის, ფორმა გაურკვეველია – 1 (№ 30 სამარხში); 1 ფარი – ბრინჯაოსი (№ 27 სამარხში); 1 მუზარადი – ბრინჯაოსი (№ 27 სამარხში). მასალა ინახება მცხეთის მუზეუმში [რამიშვილი 1959; ჯღარკავა 1982].**

კელასური (რუკაზე № 43)

(ტაბ. XXX,16)

აფხაზეთში, მდ. კელასურის მარცხენა ნაპირზე მიკვლეულია ბრინჯაოს ქალკიდური მუზარადის ფრაგმენტები (ძვ.წ. V-IV სს.) [Куфтин 1949; Воронов 1969].

კეხვი (რუკაზე № 44)

ცხინვალის მუნიციპალიტეტში, სოფ. კეხვი, ძვ.წ. VII-V სს-ის სამაროვანზე შესწავლილია 6 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 1. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: შუბისპირი, რკინისა - 1; ისრისპირი, ბრინჯაოსი - 1 [Гаглоев 1986; Гаглоев 1987].

კიკეთი (რუკაზე № 45)

(ტაბ. XXXII,4)

სოფ. კიკეთში (თბილისის გარეუბანი), თრიალეთის ქედის სამხრეთ-აღმოსავლეთ განშტოებაზე, თბილისიდან სამხრეთ-დასავლეთით 34 კმ-ში, მდ. ასურეთისხევის სათავესთან შესწავლილ სამაროვანზე გათხრილია ძვ.წ. V-IV სს-ის 5 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 1. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: შუბისპირი, რომბისებურპირიანი - 1. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში [დავლიანიძე 1983].

კირცხი (რუკაზე № 46)

(ტაბ. XXXII,5-7)

სოფ. კირცხში (ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტი) შემთხვევით აღმოჩნდა ანტიკური ხანის საბრძოლო იარაღი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: სატევარი - რკინის, ძელაკისებური ტარისთავით, ორპირლესული - 1; 2 შუბისპირი: ისრისმაგვარი - 1, მორგვალეზულმხრებიანი - 1. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში.

კლდეეთი (რუკაზე № 47)

(ტაბ. XXXIII,1-7)

კლდეეთის სამაროვანი მდებარეობს ზესტაფონის მუნიციპალიტეტის სოფელ ზედა კლდეეთში. ძეგლზე გაითხარა ახ.წ. II საუკუნის 7 სამარხი და შეგროვდა ამავე პერიოდის, სავარაუდოდ, 4 დარღვეული სამარხის ინვენტარი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: 5 შუბისპირი: მომრგვალეზულმხრებიანი - 3 (№ 4 სამარხში), ნაგრძელეზულ სამკუთხაპირიანი - 1 (№ 4 სამარხში), ვიწროპირიანი - 1 (დარღვეული სამარხებიდან); ცული - ტიპი I, ქვეტიპი გ - 1 (დარღვეული სამარხებიდან შეგროვებული მასალა); მახვილი - ორპირლესული, მოკლე ყუნწიანი - 1 (№ 3 სამარხში); 2 სატევარი - ორპირლესული (№ 4 სამარხში და დარღვეული სამარხებიდან); საბრძოლო დანა (მახაირა?) - ცალპირლესული, მოხრილი - 1

(დარღვეული სამარხებიდან); **ლახტისთავი** - ბრინჯაოსი (დარღვეული სამარხებიდან); **20 ისრისპირი**: რკინის, **სამფრთიანი, ყუნწიანი** (№ 4 სამარხში); **ჯაჭვის პერანგი, 2 ფრაგმენტი** - ბრინჯაოსი, ერთი **3** რგოლისაგან შედგება, მეორე კი 50-მდე რგოლისაგან (დარღვეული სამარხებიდან). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის საგანძურისა და არქეოლოგიის ძირითად ფონდებში [ლომთათიძე 1957; ფუთურიძე 1959].

კოთიში (რუკაზე № 48)

(ტაბ. XXXIII,8)

სოფ. კოთიშის (თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტი, მარნეულიდან ჩრდილო-დასავლეთით 5 კმ-ში) მახლობლად, რკინიგზის სადგურის ტერიტორიაზე შესწავლილია ძვ.წ. IV-III სს-ის 8 სამარხი (დაკრძალვა ინდივიდუალურია). იარაღი ერთ (№ 2) სამარხშია დაფიქსირებული. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **სატევარი - ცალპირლესული, დაშლილი** (№ 2 სამარხში). მასალა ინახება თეთრიწყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [შატბერაშვილი 2005; Shatberashvili 2008].

კოხი (რუკაზე № 49)

(ტაბ. XXV,8)

ქობულეთის მუნიციპალიტეტში, მდინარე კინტრიშის ხეობაში, სოფ. კოხში შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს დაზიანებული, **ქალკიდური მუზარადი**. ინახება ქობულეთის მუზეუმში [Лордкиपანიძე Г. 1978].

კუმისი (რუკაზე № 50)

თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტის სოფ. კუმისის დასავლეთით, შინატეხის ხევის მარჯვენა ნაპირზე, ადგილ „წვერაზე“ გათხრილია ძვ.წ. V საუკუნის 1 სამარხი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი** (პირის ფორმა არ იკითხება) - 1; **ისრისპირი** - ბრინჯაოსი, **სამფრთიანი, ღრუმასრიანი, ღეზიანი** - 1 [დავლიანიძე 1983].

ლია (რუკაზე № 51)

(ტაბ. XXXIII,10)

სოფელ ლიაში (წალენჯიხის მუნიციპალიტეტი), მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირზე, ბორცვ „დიდა ქირსას“ ჩრდილო-დასავლეთის ფერდზე გათხრილ ახ.წ. I-III სს-ის სამაროვანზე აღმოჩენილია 20 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **ცული - I ტიპი - 1; 2 მახვილი: ორპირლესული - 1, ორპირლესული, ტარრგოლიანი - 1; შუბისპირი - 3** [წითლანაძე 1973; ჯაფარიძე 2006].

მანგლისი (რუკაზე № 52)

(ტაბ. XXXIII,9)

თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტის დაბა მანგლისში, XIX საუკუნის სამხედრო ნაწილის ტერიტორიაზე გათხრილ სამაროვანზე დაფიქსირდა ძვ.წ. V საუკუნის

3 სამარხი. საბრძოლო იარაღი ერთ სამარხშია: **ცული - ტიპი I**, ქვეტიპი **გ** (№ 3 სამარხში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს ისტორიის მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში [დავლიანიძე 1983; მელიქსეთბეგი 1924].

მახვანი (რუკაზე № 53)

(ტაბ. XXXIV,1-2)

ქუთაისიდან 18 კმ-ში, მახვანი (სავარაუდოდ სოფ. ნამახვანი) შემთხვევით მოპოვებულია რკინის საბრძოლო იარაღი, რომელიც სავარაუდოდ, ანტიკური ხანით თარიღდება. **3 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი - 2, ვიწროპირიანი - 1; 3 მახვილი.** მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში.

მოდინახე (რუკაზე № 54)

(ტაბ. XXXIV,3-9)

საჩხერის მუნიციპალიტეტში, მოდინახეს ციხის ცენტრალურ ტერასაზე გათხრილია ახ.წ. IV საუკუნით დათარიღებული 80 სამარხი, აქედან საბრძოლო იარაღს შეიცავდა - 9. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **9 სატევარი - ორპირლესული (№№ 8, 9, 10, 12, 22(3 ც.), 27, 32 სამარხებში); მახვილი - 1 (№ 14 სამარხში); 3 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი, დეზიანი - 2 (№№ 10, 21 სამარხებში), დაშლილი - 1 (№ 20 სამარხში); ისრისპირი - რკინისა, ყუნწიანი - 1 (№ 22 სამარხში); უმბონი, რკინისა - 1 (№ 10 სამარხში).** მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში [ნადირაძე 1975; ბრაგვაძე, ჩიგოგიძე 2002].

მუხათგვერდი II (რუკაზე № 55)

მუხათგვერდი II-ის სამაროვანი მდებარეობს მცხეთის მუნიციპალიტეტში, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, სოფ. მუხათგვერდის აღმოსავლეთით. ძეგლზე გაითხარა ძვ.წ. IV-III საუკუნეების 14 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 3. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **3 შუბისპირი.** მასალა დაცულია მცხეთის მუზეუმში [აფაქიძე და სხვ. 1982].

ნატახტარი II (რუკაზე № 56)

მცხეთის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ნატახტარის მიდამოებში შესწავლილია ძვ.წ. IV-III საუკუნეების 220 სამარხი, გამოქვეყნებულია მხოლოდ მოკლე ანგარიშები. საბრძოლო იარაღიდან აღმოჩენილია: რკინის **შუბისპირები, სატევრები, ბრინჯაოს ისრისპირები, ბრინჯაოს ფორფიტოვანი აბჯრის ნაწილები, ბრინჯაოს ფარი.** მასალა ინახება მცხეთის მუზეუმში [აფაქიძე და სხვ. 2004].

ნაურიალი (რუკაზე № 57)

(ტაბ. XXXV,1-6)

ნაურის მუნიციპალიტეტის სოფ. მცხეთიჯვართან, მდ. ჭერათხევის მარცხენა ნაპირზე შესწავლილ „ნაურილის“ სამაროვანზე ძვ.წ. VI-III სს-ით თარიღ-

დება 53 სამარხი, აქედან იარალი ექვს სამარხში დაფიქსირდა. საბრძოლო იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **4 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** – 1 (№ 76 სამარხში), **ვინროპირიანი** - 2 (№ 104 სამარხში); ფორმა არ იკითხება – 1 (№ 14 სამარხში); **სატევარი** - რკინისა, ბრინჯაოს ტარისტავით - 1 (№ 76 სამარხში); **3 ცული: ტიპი I**, ქვეტიპი ა - 1 (№ 24 სამარხში), **ტიპი I**, ქვეტიპი ბ - 1 (№ 25 სამარხში), **ტიპი I**, ქვეტიპი დ - 1 (№ 104 სამარხში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის ხელოვნების მუზეუმში [დავითაშვილი 2002; დავითაშვილი ამ., დავითაშვილი ქ. 2010].

ნაცარგორა (რუკაზე № 58)

ხაშურის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ნაცარგორასთან შესწავლილია ძვ.წ. VI-IV საუკუნეების 72 სამარხი. მასალა ნაწილობრივია გამოქვეყნებული. იარაღის სახეობები: ბრინჯაოს **სამფრთიანი ისრისპირები**, რკინის **შუბისპირები**. მასალა ინახება ხაშურის მუნიციპალურ მუზეუმში [ნარიძე 1989].

ნერონ-დერესი (რუკაზე № 59)

(ტაბ. XXXV,7)

ნალკის მუნიციპალიტეტში, ნალკიდან ჩრდილო-დასავლეთით 22 კმ-ში, სოფ. სანთას სამხრეთ-დასავლეთით, ნერონ-დერესის ხევის აღმოსავლეთ ნაპირას გათხრილ ანტიკური ხანის ძეგლზე, ძვ.წ. I საუკუნის კულტურულ ფენაში აღმოჩნდა **1 სამწახნაგა, მრგვალგანიკვეთიან ყუნწიანი**, რკინის **ისრისპირი**. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის სამთავრო-თრიალეთის ფონდში [გაგოშიძე 1982; Куфтин 1941].

ნეძიხი (რუკაზე № 60)

(ტაბ. XXXV,8-10)

მდ. ფშავის არაგვის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ნეძიხის ახალი დასახლების ტერიტორიაზე გათხარა III-IV საუკუნეების 223 სამარხი, სადაც აღმოჩნდა რკინის **შუბისპირები** და **უმბონები**. გამოქვეყნებულია მხოლოდ მოკლე ანგარიშები. მასალა ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე [Рамишвили и др. 1987].

ნოქალაქევი (რუკაზე № 61)

(ტაბ. XXXVI,1-5)

სენაკიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 18 კმ-ზე, მდ. ტეხურას მარცხენა ნაპირზე, ნოქალაქევის (არქეოპოლისი) ნაქალაქარზე (სენაკის მუნიციპალიტეტი) გათხრილ ძვ.წ. III-I საუკუნეების ელინისტური ხანის სამაროვანზე (18 სამარხი) და ახ.წ. IV-VI სს-ის კულტურული ფენებში (თავდაცვით კედელთან და სასახლის ტერიტორიაზე) დაფიქსირებულია იარაღი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** - 2 (№ 4 ქვევრსამარხთან, თავდაცვით კედელთან); **მუზარადის კარკასი**, რკინის - 1; **ცული**, რკინის, **ტიპი III** - 1 (IV-VI სს. კულტურული ფენიდან); რკინის **ისრისპირი** - რამდენიმე ათეული. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში [გვინჩიძე 1981; Леквинадзе, Хведелидзе 1981; იაშვილი, ზამთარაძე 1981].

ოლგინსკოე (რუკაზე № 62)

გულრიფშის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ოლგინსკოესთან, მდ. ბარიალის მარცხენა ნაპირას შესწავლილია ახ.ნ. III-IV სს-ის 18 კრემაციული სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 5. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **მახვილი - ორპირლესული, დაგრებილი ყუნწით** - 1 (№4 სამარხში); **7 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** - 5 (№№ 2,4,5,6 სამარხებში), მაღალქედისანი, **პირის ფორმა გაურკვეველია** - 1 (№ 10 სამარხში), **შუბისპირის მასრა** - 1 (№ 5 სამარხში); **ცული - ტიპი III** - 1 (№ 6 სამარხში). ასევე ამავე მიდამოებში შემთხვევით ნაპოვნია რკინის **შუბისპირები** - 4 ცალი, **შუბისპირის მასრები და რკინის ცულები** - 7 ცალი [გძელიშვილი 1947; ფუთურიძე 1959].

პაპიგორის სამაროვანი (რუკაზე № 63)

(გაბ. XXXVI,7-8)

თბილისი-თეთრიწყაროს საავტომობილო გზიდან სამხრეთით, სოფ. შავსაყდარის გადასახვევთან, ენაგეთის ხევის მარცხენა ნაპირზე, ადგილ „პაპიგორაზე“ (თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტი) გათხრილია ძვ.წ. IV საუკუნისა და ძვ.წ. III საუკუნის პირველი ნახევრის 79 სამარხი, დაკრძალვა ინდივიდუალურია (№ 44-ის გამოკლებით, სადაც ორი მიცვალებულია). იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 7. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **5 შუბისპირი: გაურკვეველი ფორმის** (№№ 1, 7, 8, 15, 67 სამარხებში); **2 მუჯირა: კონუსური** (№№ 26, 68 სამარხებში). მასალა ინახება თეთრიწყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [მარგიშვილი, ნარიშვილი 2004; ტუშიშვილი, მარგიშვილი 1991].

ჟინვალის სამაროვანი (რუკაზე № 64)

(გაბ. XXXVII,1-14)

ჟინვალის სამაროვანი მდებარეობდა დუშეთის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ჟინვალის სამხრეთ ნაწილში, ადგილ „ნაფუძვრებში“, მდ. არაგვის მარჯვენა ნაპირის ტერასაზე. დღეს ტერიტორია წყლითაა დაფარული. ძეგლზე გათხრილია - ძვ.წ. I საუკუნის 2 სამარხი (იარაღი არ არის), ახ.წ. I საუკუნის - 11 (იარაღი არ არის), II საუკუნის - 29 (საბრძოლო იარაღი 7-ში), III საუკუნის - 123 (საბრძოლო იარაღი 5-ში), IV საუკუნის - 104 (იარაღი 3-ში). იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **6 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** - 3 (ახ.წ. II ს. №№ 277, 574, 282 სამარხებში), **ვინოპირიანი** - 1 (ახ.წ. II ს. № 492 სამარხში), **ფორმა გაურკვეველი** - 2 (ახ.წ. II ს. № 587 სამარხში, ახ.წ. III ს. № 556 სამარხში); **4 მახვილი: ორპირლესული, ტარრგოლიანი** - 2 (ახ.წ. II ს. №№ 277, 282 სამარხებში); **ფორმა გაურკვეველი** - 1 (ახ.წ. III ს. № 479 სამარხში), **ორპირლესული, ყუნწიანი** - 1 (ახ.წ. IV ს. № 525 სამარხში); **6 სატევარი: ფორმა გაურკვეველი** - 3 (ახ.წ. II ს. №№ 277, 587 სამარხებში, ახ.წ. III ს. № 556 სამარხში), **ორპირლესული, ფართოპირიანი, ძელაკისებური ვადით** - 2 (ახ.წ. III ს. № 110 სამარხში, ახ.წ. IV ს. № 525 სამარხში), **ცალპირლესული, ყუნწიანი, ძელაკისებური ვადით** - 1 (ახ.წ. IV ს. № 15 სამარხში); **7 ისრისპირი: რკინის, სამფრთიანი** - 6 (ახ.წ. II ს. №№ 355, 590 სამარხებში, ახ.წ. IV ს. № 527 სამარხში (4 ც.), **ვერცხლის, სამფრთიანი, დეზიანი** - 1 (ახ.წ. III ს. № 589 სამარხში); **ფარის უმბონი, რკინის** - 1 (ახ.წ. III ს. № 357 სამარხში). მასალა ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე [ჩიხლაძე 2015].

რგანი (რუკაზე № 65)

(ტაბ. XXXVIII,1-12)

სოფ. რგანში (ჭიათურის მუნიციპალიტეტი), მდ. ჭერულის ხეობაში, ადგილ „სიკიპარზე“ გათხრილია ახ.წ. III-V სს-ის 47 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 11. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **3 შუბისპირი**: რკინის, **მხრებმომრგვალებული** - 2 (№№ 2, 31 სამარხებში, № 31 სამარხის შუბისპირს მასრაზე დეზი აქვს), **პირის ფორმა გაურკვეველია** - 1 (№ 1 სამარხში); **სატევარი**, რკინის - 7; **მახვილი**, რკინის - 3; **ცული**, რკინის - 1 (№ 25 სამარხში); **ისრისპირი**, რკინის, **სამფრთიანი, ყუნწიანი** - 2 (№ 15 სამარხში); **უმბონი**, რკინის, **კონუსური ფორმის** - 1 (№ 15 სამარხში); **ლახტისთავი**, რკინისა, **ოთხქიმიანი** - 1 (№ 3 სამარხში). მასალა ინახება შალვა ამირანაშვილის ხელოვნების მუზეუმში [ბრაგვაძე 2000].

საირხე (რუკაზე № 66)

(ტაბ. XXXIX,1-8)

სოფელ საირხეში (საჩხერის მუნიციპალიტეტი), **საბადურის გორაზე** გამოვლენილია ნაქალაქარი (ძვ.წ. VIII-ახ.წ. I სს.) და ძვ.წ. V-III სს. სამარხები. შესწავლილი 14 სამარხიდან საბრძოლო იარაღი დაფიქსირდა ორ სამარხსა და საკულტო ორმოში. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი** - მასრების ფრაგმენტები - 2 (№ 8 სამარხში); **6 ისრისპირი**: ბრინჯაოსი, **მასრიანი, სამფრთიანი** - 4 (№№ 5, 8 სამარხებში), ბრინჯაოსი, **სამფრთიანი, დეზიანი** - 2 (№ 8 სამარხში); **აბჯრის ფრაგმენტები**, რკინის, **ქერცლოვანი** (№№ 5, 8 სამარხებში და საკულტო ორმოში).

ამავე სოფელში, **გულიაშვილების უბანში** შემთხვევით აღმოჩნდა ძვ.წ. III-II საუკუნეების სამარხეული კომპლექსი, რომელშიც ერთი **შუბისპირი** იყო. მასალა ინახება შალვა ამირანაშვილის ხელოვნების მუზეუმში [მახარაძე, წერეთელი 2002; მახარაძე, წერეთელი 2007].

სამადლო (რუკაზე № 67)

(ტაბ. XXXVI,6)

სოფ. ძეგვთან (მცხეთის მუნიციპალიტეტი), მდ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე გამოვლენილ სამადლოს ანტიკური ხანის ნაქალაქარზე გათხრილ ძვ.წ. III საუკუნის აკლდამაში დაფიქსირებულია ბრინჯაოს **ორფრთიანი, მასრიანი, დეზიანი ისრისპირი**. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში [Гагошидзе 1979].

სანთა (რუკაზე № 68)

(ტაბ. XXXVI,10)

სოფ. სანთში (წალკის მუნიციპალიტეტი), თრიალეთის ქედის სამხრეთ კალთაზე გათხრილია ძვ.წ. IV საუკუნის 2 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **3 შუბისპირი**: ფორმა გაურკვეველია (№ 1 სამარხში - 2 ც., № 2 სამარხში - 1 ც.); **ცული** - **ტიპი I**, ქვეტიპი **გ** - 1 (№ 2 სამარხში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის სამთავრო-თრიალეთის ფონდში [გაგოშიძე 1982; Куптин 1941].

სარკინე (რუკაზე № 69)

მცხეთის დასავლეთით 8 კმ-ის დაშორებით, შიომღვიმის მიდამოებში, ჯოჯოხეთის ხევიდან მდ. ქსნამდე და ნასტაგისამდე, სავანეთის ქედსა და გრძელმინდორზე შესწავლილია ძვ.წ. II-ახ.წ. II საუკუნეებით დათარიღებული, დიდი მცხეთის უბანი სარკინე, რომლის რკინის დამამუშავებელ სახელოსნოში და კულტურულ ფენებში მიკვლეულია საბრძოლო იარაღი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **37 ისრისპირი: სამფრთიანი, ყუნწიანი** (კულტურული ფენებიდან); **2 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** (რკინის გამოსადნობი სახელოსნოდან). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის ისტორიის მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდსა და მცხეთის მუზეუმში [აფაქიძე 1959; აფაქიძე 1963].

სიმონეთი (რუკაზე № 70)

(ტაბ. XXXVI,9)

თერჯოლის მუნიციპალიტეტის სოფ. სიმონეთში შემთხვევითაა მოპოვებული, სავარაუდოდ ადრეანტიკური ხანის, ორი **ჩუგლუგი**. მასალა ინახება ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.

სოხუმის მთა (რუკაზე № 71)

(ტაბ. XL,1-18)

სოხუმის მთა ქალაქ სოხუმს ეკვრის ჩრდილოეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან და მდინარეების ჰაქეფსისა და ბესლეთის წყალგამყოფ ქედს წარმოადგენს. აქ გამოვლენილია კულტურული ფენები და 11 სამარხი, რომლებიც ძვ.წ. V-II საუკუნეების მასალას შეიცავდა. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 10. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **25 შუბისპირი: ვიწროპირიანი - 6 (№№ 2, 6 სამარხებში), წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი - 1 (№ 12 სამარხში), მომრგვალებულმხრებიანი - 5 (№№ 6, 8, 12 სამარხებში), მომრგვალებულგვერდებიანი - 6 (№№ 3, 9, 11 სამარხებში და შემთხვევით), ისრისებურპირიანი - 2 (№№ 2, 5 სამარხებში), მოკლე პირიანი და გრძელ, ოთხკუთხა „წელიანი“ - 3 (№ 8 სამარხში), ხიშტისმაგვარი - 2 (№№ 4, 10 სამარხებში); ბუნიკი - რკინის, კონუსური, მასრაგახსნილი - 3 (№ 9 სამარხში); მახვილი - სუსტად გაფორმებული ტარისთავით - 1 (№ 8 სამარხში); 3 აკინაკი: სეგმენტისებრგანიკვეთიანი ტარისთავით - 2 (№№ 2, 5 სამარხებში), ანტენისებური ტარისთავით - 1 (№ 4 სამარხში); 9 ცული: ტიპი II, ქვეტიპი ა - 2 (№№ 2, 6 სამარხებში), ტიპი I, ქვეტიპი ბ - 2 (№№ 10, 12 სამარხებში), ტიპი II, ქვეტიპი ბ - 4 (№№ 3, 4, 6, 8 სამარხებში), ყუადაზიანებული - 1 (№ 3 სამარხიდან). სავარაუდოდ, მასალა ინახება აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმში, ან აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტში [კალანდაძე 1954; ღვრიკველია 1981].**

სტირფაზი (რუკაზე № 72)

(ტაბ. XLI,6-9)

დაბა ჯავიდან 4 კმ-ზე, მდ. დიდი ლიხვის მარცხენა ნაპირზე ახ.წ. I-V სს-ის 62 სამარხია შესწავლილი. საბრძოლო იარაღი ერთ სამარხსა (№ 49) და სამაროვნის ტერიტორიაზეა დაფიქსირებული. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2**

შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი -1 (ახ.წ. I-II სს-ის № 49 სამარხში), **ხიშტიცხური - 1** (ახ.წ. I-II სს., კომპლექსს გარეთ); **მუჯირა, კონუსური - 1** (ახ.წ. I-II სს., კომპლექსს გარეთ); **ისრისპირი, ბრინჯაოსი, სამფრთიანი, მასრიანი - 1**(ახ.წ. I-II სს., კომპლექსს გარეთ). მასალა ინახება ცხინვალის მუზეუმში [Гаглоев 1984].

სხალთა (რუკაზე № 73)

(ტაბ. XLI,1-5)

თეთრინწყაროს მუნიციპალიტეტში, თეთრინწყაროდან სამხრეთით 3 კმ-ში, მარაბდა-ახალქალაქის რკინიგზის სამხრეთით, 300-ოდე მეტრში, ადგილ სხალთაზე შესწავლილია ძვ.წ. IV-III საუკუნეების 60 სამარხი, დაკრძალვა ინდივიდუალურია. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 5. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **4 შუბისპირი: რომბისებურპირიანი - 1** (№ 13 სამარხში), **ვინოპირიანი - 3** (№№, 20, 36, 37 სამარხებში), **ფრაგმენტი - 1** (№ 13 სამარხში); **3 ცული - ტიპი I, ქვეტიპი ბ** (№ 18 და დანგრეულ სამარხებში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ინსტიტუტში [Shatberashvili, Nikolaishvili, Shatberashvili 2010].

ტახტიძირი (რუკაზე № 74)

ქარელის მუნიციპალიტეტში, ადგილ წითელბეგებზე, სოფ. ტახტიძირთან შესწავლილია ძვ.წ. IV-III სს-ის 26 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** (№ 8 სამარხში); **2 ცული: ტიპი I, ქვეტიპი ბ** (№№ 7, 8 სამარხებში); **მახვილი** (მახაირა) - 1 (№ 8 სამარხში); ცხენის **სამკერდული აბჯრის ფირფიტები** - ძვლისა (№ 8 სამარხში). მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დედოფლის მინდვრის ფონდში [გაგოშიძე 2011; გოგიბერიძე 2011].

უფლისციხე (რუკაზე № 75)

(ტაბ. XVIII,3)

გორის მუნიციპალიტეტში, უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი ქალაქის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოსანების კლდოვანი სამარხი, რომელიც შეიცავდა საბრძოლო იარაღს. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი, რკინის, წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი -1; 2 საბრძოლო ეტლის ნაწილები**. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში [ყიფიანი 2000].

ფერეთა (რუკაზე № 76)

(ტაბ. XLII,1-2)

ვანის მუნიციპალიტეტში, სოფელ ფერეთაში, ადგილ სერისძირზე გათხრილია 1 სამარხი, რომელიც ახ.წ. I-II სს-ით თარიღდება. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **4 შუბისპირი: რკინის, მომრგვალებულმხრებიანი - 1**, ნაკლული - 3; **ცული - დაბალყუიანი**, აქვს სწორი შუბლი და ასიმეტრიული პირი - 1 [ხარაბაძე 2001].

ფიჭვნარი (რუკაზე № 77)

(ტაბ. XLIII,3-8)

დღევანდელი ქობულეთის ჩრდილოეთ ნაწილში, ფიჭვნარში, მდინარეების ჩოლოქისა და ოჩხამურის ხერთვისთან აღმოჩნდა ანტიკური ხანის სხვადასხვა პერიოდის სამარხები: 418 ე.წ. ბერძნული ნეკროპოლიდან (ძვ.წ. V-IV სს.); 383 კოლხურიდან (ძვ.წ. V ს.); 238 ელინისტური ხანის ნეკროპოლიდან (IV-III სს.); 6 ახ.წ. IV-V სს. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა: 8 (ძვ.წ. V-IV სს-ის ბერძნული და კოლხური სამაროვნიდან), 5 (ძვ.წ. IV-III სს-ის სამაროვნიდან), 4 (ახ.წ. IV-V სს-ის სამაროვნიდან) – სულ 17. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **ძვ.წ. V-IV სს: 3 შუბისპირი** - რკინის, **ხიშტისებური** (№ 158 სამარხში); **მუჯირა** - რკინის, **კონუსური** (№ 336 სამარხში); **აბჯრის ფირფიტა** - ბრინჯაოსი, **ქერცლისებრი** (№ 363 სამარხში); **85 ისრისპირი** – ბრინჯაოსი, **სამფრთიანი, მასრიანი** - 18 (№ 15 სამარხში), - 1 (№ 37 სამარხში), - 63 (№ 158 სამარხში), - 1 (№ 292 სამარხში), - 1 (№ 326 სამარხში), **კაჟის, სამკუთხა** – 1 (ბერძნული ნეკროპოლის სააღაპო მოედანზე). **ძვ.წ. IV-III სს.: 2 შუბისპირი** - რკინის, **პირის ფორმა არ იკითხება** (№№ 161, 231 სამარხებში); **2 აკინაკი** - რკინის (№№ 161, 231 სამარხებში); **2 ცული** - რკინის, **ტიპი I** (№№ 161, 231 სამარხებში); **მუჯირა** - რკინის, **კონუსური** (№ 91 სამარხში); **აბჯრის 8 ფირფიტა**: ბრინჯაოსი, **ქერცლისებური** - 7 (№ 55 სამარხში), - 1 (№ 95 სამარხში). **ახ. წ. IV-V სს.: 3 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** – 1 (№ 177(3) სამარხში), - 1 (№ 178(4) სამარხში), - 1 (№ 179(5) სამარხში); **4 ცული**: რკინის, **მომრგვალებულ ყუისთავიანი** - 1 (№ 178 (4) სამარხში), ე.წ. **ნებელდური** – 1 (№ 179 (5) სამარხში), **ტიპი I** - 2 (№№ 323, 177(3) სამარხებში). მასალა ინახება ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში [კახიძე, ვიკერსი 2004; კახიძე 2007; კახიძე, ვაშაკიძე 2010; კახიძე, ვიკერსი 2014; Кахиძе 1981].

ქასრანთ მიწები (რუკაზე № 78)

(ტაბ. XLIII,1-3)

კასპის მუნიციპალიტეტში, ციხიაგორას ნამოსახლარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სადგურ კავთისხევიდან სოფ. კავთისხევში მიმავალი სამანქანო გზის მე-3 კმ-ზე, ადგილ „ქასრანთმიწებზე“ შესწავლილია ძვ.წ. VI-IV სს-ის სამაროვანი. 30 ორმოსამარხიდან საბრძოლო იარაღი 3-ში დაფიქსირდა. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 შუბისპირი: რომბისებურპირიანი** - 1 (№ 28 სამარხში), **მომრგვალებულმხრებიანი** - 1 (№ 28 სამარხში); **2 სატევარი: ცალპირლესული** (№№ 18, 24 სამარხებში). მასალა ინახება კასპის მუნიციპალურ მუზეუმში [ბერაძე 1980].

ქვიანი (რუკაზე № 79)

(ტაბ. XLIII,6)

ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ქვიანში შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს დაზიანებული, **ქალკიდური მუზარადი**. ინახება ლანჩხუთის მუზეუმში [გამყრელიძე 2002].

ქლივანა I (რუკაზე № 80)

ცხინვალის მუნიციპალიტეტში, მდ. მეჯუდას ხეობაში სოფ. ქლივანასთან,

სოფლიდან ჩრდ.-აღმ.-ით 200 მ-ზე შესწავლილია ძვ.წ. VI-IV სს-ის 32 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა – 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი**, ფრაგმენტი (№ 15 სამარხში); **3 ისრისპირი**: ბრინჯაოსი, **სამფრთიანი** – 2 (№ 15 სამარხში), ძვლისა – 1 (№ 3 სამარხში); **სატევარი** – 1 (№ 15 სამარხში); **აკინაკი** – 1 (№ 15 სამარხში); **ცული** – 2 (№ 15 სამარხში) [Сланов 1983].

ქლივანა II (რუკაზე № 81)

სოფ. ქლივანას (იხ. ზემოთ) ჩრდილოეთით 800 მ-ში შესწავლილია ძვ.წ VI-II სს-ის 30 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა – 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი** ბუნიკით - 1 (№ 22, ე.წ. მეომრის სამარხში); **სატევარი** - 1 (№ 22, ე.წ. მეომრის სამარხში); **მუჯირა** – 1 (№ 1 სამარხში); **ცული** - 2 (№№ 1, 22-მეომრის სამარხებში) [Сланов 1986; Гаглоев, Сланов 1988].

ქუთაისი (რუკაზე № 82)

(ტაბ. XLIII,8)

ქ. ქუთაისში, შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს **ქალკიდური მუზარადი**. ინახება მოსკოვის ისტორიის მუზეუმში.

ლოუბანი (რუკაზე № 83)

თეთრინყაროს მუნიციპალიტეტში, სოფ. ლოუბნის ჩრდილო განაპირას, ადგილ საკრაველზე შესწავლილია ძვ.წ. IV-II სს-ის 26 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა – 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი** - 2. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ინსტიტუტში [ამირანაშვილი 1997].

ღრმახევისთავი (რუკაზე № 84)

(ტაბ. XLIII,4-5)

დმანისის მუნიციპალიტეტში, დმანისის ნაქალაქარის მახლობლად, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სოფ. ვარდისუბნის მიდამოებში, ადგილ ღრმახევისთავზე შესწავლილია ძვ.წ. V-IV საუკუნეების 43 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 6. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **6 შუბისპირი**: **მომრგვალებულმხრებიანი** – 3 (№№ 74, 93, 108 სამარხებში), პირის ფორმა გაურკვეველია – 3 (№№ 71, 60, 113 სამარხებში); **ისრისპირი** - ბრინჯაოსი, **ორფრთიანი, დეზიანი** (№ 113 სამარხში) [აბრამიშვილი, გიგუაშვილი, კახიანი 1980].

ყანჩანთ სოფელი (რუკაზე № 85)

დმანისის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ბოსლების მიმდებარე ტერიტორიაზე შესწავლილია ახ.წ. I-IV საუკუნეების 22 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა – 2. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 შუბისპირი**. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ინსტიტუტში, მზადდება გამოსაქვეყნებლად.

ყანჩაეთი (რუკაზე № 86)

(ტაბ. XLIII,7,9-10)

სოფელ ყანჩაეთის (ახალგორის მუნიციპალიტეტი) მიდამოებში, ადგილ „ნიშავაკეზე“ ადგილობრივმა მოსახლეობამ შემთხვევით აღმოაჩინა ძვ.წ. VI-IV სს-ის სამარხი. სამარხში 8 საბრძოლო იარაღი დაფიქსირებული: **6 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** – 1, **რომბისებურპირიანი** – 1, დანარჩენი 4 შუბისპირის ფორმა გაურკვეველია; **მახვილი** – 1, დაჟანგული და დაშლილი; **ცული** – 1, **ტიპი II**, ქვეტიპი **ა**. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის დედოფლის მინდვრის ფონდში [გაგომიძე 1964].

შავსაყდარა I (რუკაზე № 87)

(ტაბ. XLV,1-10)

თეთრინყაროს მუნიციპალიტეტში, მდ. ალგეთის შუა ნელზე, მის მარცხენა ნაპირას, სოფ. შავსაყდარას სამხრეთით, მდ. ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე, ტერასაზე შესწავლილია ძვ.წ. IV-III საუკუნეების 97 სამარხი, საიდანაც 8 დანგრეული იყო, დაკრძალვა ინდივიდუალურია. საბრძოლო იარაღი აღმოჩნდა 15 სამარხში. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **12 შუბისპირი: რომბისებურპირიანი** – 1 (№ 13 სამარხში), **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** – 1 (№ 15 სამარხში), **ვინროპირიანი** - 3 (№№ 16, 26, 34 სამარხებში); **მომრგვალებულმხრებიანი** - 2 (№№ 39, 60* სამარხებში), ნაკლული – 4 (№№ 60, 79, 89, 95 სამარხებში), **ხიმტისებური** - 1 (№ 61 სამარხში); **2 მუჯირა – კონუსური** (№№ 4, 14 სამარხებში); **ცული** – **ტიპი I**, ქვეტიპი **გ** – 1 (№ 15 სამარხში); **2 ისრისპირი: ბრინჯაოსი, სამფრთიანი და მასრიანი** - 1 (№ 49 სამარხში), რკინის, **ორფრთიანი** - 1 (№ 61 სამარხში). მასალა ინახება თეთრინყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [მარგიშვილი, ნარიშვილი 2004; ლომთათიძე 1989; კვიციანიძე 1975; Тушишвили, Амиранашвили, Маргишвили 1987; Тушишвили, Маргишвили 1991].

შავსაყდარა II (რუკაზე № 88)

თეთრინყაროს მუნიციპალიტეტში, მდ. ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე, შავსაყდარა I-დან (იხ. ზემოთ) ჩრდილო-დასავლეთით 700 მეტრში შესწავლილია ძვ.წ. IV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და ძვ.წ. III საუკუნის დასაწყისის 16 სამარხი (აქედან 2 ცარიელი). იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 1 (№6). იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირის მასრა** - 2; **მახვილის ვადა** - 1. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის სამთავრო-თრიალეთის ფონდში [მარგიშვილი 1992; Тушишвили, Амиранашвили, Маргишвили 1987; Тушишвили, Маргишვილი 1991].

შაშიანი (რუკაზე № 89)

(ტაბ. XLI,11)

გურჯაანის მუნიციპალიტეტის სოფ. შაშიანში შემთხვევით აღმოჩნდა ძვ.წ. IV-II საუკუნეების დანგრეული სამარხი, რომელშიც სხვა მასალასთან ერთად რკინის ორი **შუბისპირი** იყო: **მომრგვალებულმხრებიანი** - 1; დაზიანებული და დაშლილი - 1. მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში.

შორი (რუკაზე № 90)

(ტაბ. XLI,10)

ბოლნისის მუნიციპალიტეტში, ბოლნისის სიონის ჩრდილო-დასავლეთით, შუა-საუკუნეების ნასოფლარის მიდამოებში, ადგილ შორზე შესწავლია ძვ.წ. VI-V საუკუნეების 22 სამარხი, რომელთაგან 1 სრულიად დანგრეული; დაკრძალვა ინდივიდუალურია. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 5. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **6 შუბი**, ფრაგმენტული (№1 თხრილიდან და №№ 6, 9, 11, 20, 22 სამარხებში); **ცული - ტიპი I**, ქვეტიპი **ბ** (№ 6 სამარხიდან) [ტყეშელაშვილი 1969].

ჩხარი (რუკაზე № 91)

(ტაბ. XLIV,1-9)

თერჯოლის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ჩხარის ჩრდილოეთ საზღვარზე, მდ. ყვირილის მარცხენა ნაპირას, „ოქონის გორის“ ახ.წ. II-III სს-ის სამაროვანზე გათხრილია 16 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 5; იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **3 სატევარი: ორპირლესული**, წვერი და ტარის ფრაგმენტი - 1 (№ 4 სამარხში); ყუნწის ნაშთით, ვადასთან მოხრილი - 1 (№4 სამარხში); **სწორტარიანი, ქედიანი** (№ 14 სამარხში); **3 მახვილი: ორპირლესული** (№№ 0, 4, 14 სამარხებში); **3 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** (№№ 8, 13, 14 სამარხებში); **6 ისრისპირი: რკინის, სამფრთიანი, ყუნწიანი** (№ 0 სამარხში). მასალა ინახება თერჯოლის მუნიციპალურ მუზეუმში.

სოფ. ჩხარის სასკოლო მუზეუმში დაცულია შემთხვევით მოპოვებული, ახ.წ. I-II სს-ის, რკინის 4 **ტარგოლიანი მახვილი** [ბრაგვაძე 1997; ხარაბაძე 2003].

ჩხიკვათა (რუკაზე № 92)

(ტაბ. XLIV,10)

თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, სოფ. ჩხიკვათას ტერიტორიაზე შემთხვევით მოპოვებულია ძვ.წ. VI-V საუკუნის რკინის, **ვინროპირიანი შუბისპირი**. მასალა ინახება თეთრიწყაროს მუნიციპალურ მუზეუმში [კვიციანიძე 1975].

ჩხორონყუ (რუკაზე № 93)

(ტაბ. XLIV,11-13)

ჩხორონყუს მუნიციპალიტეტში, მდ. ბუმეს (მდ. ოჩხამურის შენაკადი) მარცხენა სანაპიროზე შესწავლილია ახ.წ. II-III სს-ის 350 სამარხი-ურნა. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 3. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **3 მახვილი: ყუნწიანი, ორპირლესული; 6 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი - 2, ვინროპირიანი - 1**, გაურკვეველი ფორმის - **3**. ამავე ტერიტორიაზე შემთხვევითაა აღმოჩენილი რკინის **2 შუბისპირი, 2 სატევარი და 1 მახვილი**. მასალა ინახება ფოთის მხარეთმცოდნეობით მუზეუმში [Хоштариа1941; ფუთურიძე 1959].

ციხისძირი (რუკაზე № 94)

(ტაბ. XLV,11-12)

სოფ. ციხისძირში (ქობულეთის მუნიციპალიტეტი), პეტრას ციხის ჩრდილოეთით, ზღვისპირა დაბლობის ტერიტორიაზე შესწავლილ სამაროვანზე გათხრილია IV საუკუნის 14 სამარხი. საბრძოლო იარაღი აღმოჩნდა ორში. იარაღის

სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირი - მომრგვალებულმხრებიანი** – 1 (№1 სამარხში); **ცული** - ე.წ. **ნებელდური ტიპისა** - 1 (№ 1 სამარხთან); **სატევარი** - **ცალპირლესული** - 1 (№ 201 სამარხში) [ინაიშვილი1993].

ცხეთა (რუკაზე № 95)

(ტაბ. XLV,13)

ცაგერის სამხრეთით, 15 კმ-ის მოშორებით, სოფელ ცხეთის (ცაგერის მუნიციპალიტეტი) მახლობლად შესწავლილია ანტიკური ხანის სხვადასხვა პერიოდის 15 ორმოსამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა – 4. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **შუბისპირები - მომრგვალებულმხრებიანი** 3 (№№ 10, 14 (ახ.წ. IV ს.) სამარხებში და XV თხრილში); **მუჯირა** - 3 (№ 12 სამარხში ძვ.წ. III-ი სს. - 2 ც., № 10 სამარხში – 1 ც.); **ისრისპირი** – რკინის, დეფორმირებული და ფრაგმენტული 3 ც. (№№ 2 (ახ.წ. IV ს.), 12 (ძვ.წ. III-ი სს.), 14 (ახ.წ. IV ს.) სამარხებში). მასალა ინახება ცაგერის მუზეუმში [სულავა 1996; სულავა 2014].

ძევრი (რუკაზე № 96)

(ტაბ. XLVI,1-13)

სოფ. ძევრის (თერჯოლის მუნიციპალიტეტი) მიდამოებში: ძევრულჭესთან, „საგვარჯილეს“ მღვიმეში და მღვიმის სიახლოვეს, მდ. ძევრულას მარცხენა ნაპირთან, სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ფანჩულიძის საკარმიდამო ნაკვეთზე, „ჩიხურასთან“, ე.წ. „კოხის ძირთან“ გათხრილ იქნა სხვადასხვა ტიპის სამარხები, რომლებიც ახ.წ. I-IV სს-ით თარიღდება. საბრძოლო იარაღი 12-ში დაფიქსირდა. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **8 შუბისპირი: მომრგვალებულმხრებიანი** - 4 (ძევრულჭესთან - 1, „ჩიხურასთან“ - 1, „კოხის ძირში“ - 2), **ნაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** -1 (საგვარჯილეს მღვიმესთან); პირის ფორმა გაურკვეველია - 3 (№№ 65, 73 „საგვარჯილეს“ მღვიმეში და ძევრულას მარცხენა ნაპირთან); **3 მახვილები: ტარგოლიანი** (ძევრულჭესთან – 1, ფანჩულიძის საკარმიდამო ნაკვეთში ორმოსამარხებიდან - 2); **სატევარი** - 2 (საგვარჯილეს მღვიმესთან); **ცული** - 1 (ძევრულჭესთან); **ისრისპირი**, ბრინჯაოსი - 1 (საგვარჯილეს მღვიმეში, №49 სამარხში). მასალის ნაწილი ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის ისტორიის მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში [ფუთურიძე 1959; Куфтин 1950].

ნებელდა (რუკაზე № 97)

(ტაბ. XLVII,1-30)

ნებელდა აფხაზეთის მთიანი რეგიონია, სადაც არქეოლოგიურად შესწავლილია ახ.წ. II-V სს-ის ექვსი ნეკროპოლისი, ძირითადად დარღვეულები; აქედან ხუთი შედარებით უკეთაა დაცული. ესენია: **აბგიძრახუს, ახიაცარახუს, აუახუმახუს, აღრახუს და ახაჩჩარახუს** სამაროვნები. ისინი განლაგებულია ნებელდის დასახლების (გულრიფშის მუნიციპალიტეტი) ტერიტორიაზე არსებული ბორცვების ფერდობებზე, რომლებიც ერთიმეორესთან 600 მეტრიდან 1 კილომეტრამდეა დაშორებული. ზემოთ ჩამოთვლილ პირველ ოთხ ბორცვზე გათხრილია 91 სამარხი, აქედან იარაღს შეიცავდა 25 [Трапш 1971], ხოლო მეხუთე ბორცვზე გათხარა 45 სამარხი, სადაც იარაღი დაფიქსირდა 18-ში [Шамба 1970].

აბგიძრასუ: 58 სამარხიდან იარაღს შეიცავდა 16 (№№ 3, 6, 9, 12, 13, 14, 27, 31, 35, 41, 43, 44, 47, 54, 57, 58). იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **25 შუბისპირი:** ხიშტისებური – 1 (№ 14 სამარხში), მომრგვალებულმხრებიანი – 1 (№ 35 სამარხში); მომრგვალებულგვერდებიანი – 3 (№№ 3, 6 (2 ც.) სამარხებში); ვინროპირიანი – 5 (№№ 9 (2 ც.), 54 (2ც.), 58 სამარხებში); ნაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი – 15 (№№ 12 (2ც.), 13 (2 ც.), 27 (2 ც.), 31, 41 (2 ც.), 43 (2 ც.), 44, 47 (2ც.), 57 სამარხებში); **5 ცული:** რკინისა, ე.წ. ნებელდური ტიპის (№№ 9, 14, 43, 44, 58 სამარხებში); **6 მახვილი:** რკინისა, ორპირლესული, ყუნწიანი – 5 (№№ 12, 13, 14, 27, 44 სამარხებში), ცალპირლესული - 1(№ 47 სამარხში); **5 მახვილის სამხარილდე:** ვერცხლისა (№ 12 სამარხში), ბრინჯაოსი (№№ 12, 27 (2 ც.), 44 სამარხებში); **სატევარი – ორპირლესული - 1 (№ 44 სამარხში); 50 ისრისპირი:** რკინისა, ყუნწიანი,სამწახნაგა – 5 (№ 27 სამარხში), ყუნწიანი, სამფრთიანი, ვინროპირიანი – 18 (№№ 27 (15 ც.) სამარხში, № 54 (3 ც.) სამარხში), ყუნწიანი, ოთხწახნაგა - 26 (№ 44 სამარხში (1 ც.), № 54 სამარხში (25 ც.)), ბრტყელი, რომბული ფორმის - 1 (№ 44 სამარხში); ხის მშვილდის ძვლის გარსაკრავების ნაშთები (№ 44 სამარხში); ფარის ნაშთები: 6 უმბონი, რკინისა (№№ 6, 9, 27, 41, 43 სამარხებში), ბრინჯაოსი, მოოქრული (№12 სამარხში), რკინისა და ხის ოთხკუთხა ფარის რკინის გარსაკრავი ფირფიტები (№ 54 სამარხში), ხის ოთხკუთხა ფარის ნაშთები (№ 44 სამარხში).

ახიაცარასუ:13 სამარხიდან იარაღი იარაღს შეიცავდა 4 (№№ 2, 6, 8, 11). იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **6 შუბისპირი:** რკინისა, ხიშტისებური - 1 (№ 6 სამარხში), მომრგვალებულგვერდიანი - 2 (№ 11 სამარხში), ვინროპირიანი - 1 (№6 სამარხში), დეფორმირებული - 2 (№ 6 სამარხში); **2 ცული,** რკინისა, ე.წ ნებელდური ტიპის (№№ 2, 6 სამარხებში); **2 მახვილი,** რკინისა, ორპირლესული, ყუნწიანი (№№ 6, 11 სამარხებში); **მახვილის სამხარილდე,** ბრინჯაოსი (№ 6 სამარხში); **16 ისრისპირი:** რკინისა, სამფრთიანი, ყუნწიანი - 1 (№ 2 სამარხში), სამფრთიანი, განიერი ფრთებით - 2 (№ 2 სამარხში); **სამწახნაგა და სამფრთიანი, ყუნწიანი - 10 (№ 6 სამარხში), ისრის ყუნწები - 3 (№ 11 სამარხში); ფარის უმბონი,** რკინისა - 1 (№ 2 სამარხში).

აუახუამასუ: 8 სამარხიდან იარაღს შეიცავდა 4 (№№ 2, 3, 4, 6). იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **3 შუბისპირი:** რკინის, ხიშტისებური - 1 (№ 2 სამარხში), ვინროპირიანი - 2 (№№ 2, 4 სამარხებში); **2 ცული,** რკინისა, ე.წ. ნებელდური ტიპისა (№№ 3 და 6 სამარხებში).

ალრასუ: 12 სამარხია შესწავლილი, იარაღს შეიცავდა ორი (№№ 3, 8). იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 შუბისპირი –** რკინის, ვინროპირიანი (№№ 3, 8 სამარხებში); **2 ცული,** რკინისა, ე.წ. ნებელდური ტიპისა (№№ 3 და 8 სამარხებში).

ახაჩჩარასუ: სამაროვანზე გამოვლენილი სამარხების შესახებ ინფორმაცია დეტალურად არ არის გამოქვეყნებული. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა (გამოქვეყნებული მასალის მიხედვით):**16 შუბისპირი:** ხიშტისებური – 3 (№№ 32, 43 სამარხებიდან და დარღვეული სამარხიდან), მომრგვალებულგვერდებიანი – 1 (№ 12 სამარხიდან), ვინროპირიანი – 4 (№№ 10 (2 ც.), 32 (2 ც.) სამარხში); **ნაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი – 8 (№№ 14, 15 (3 ც.), 24 (2 ც.), 43 (2 ც.) სამარხებში); 6 ცული:** რკინისა, ე.წ. ნებელდური ტიპისა – 5 (№№ 15, 32, 42, 43 სამარხებიდან და დარღვეული სამარხიდან), ე.წ. ჩაქუჩისებრყუიანი - 1 (№ 44 სამარხიდან); **2 მახვილი:** რკინისა, ორპირლესული, ყუნწიანი - 1 (№10 სამარხში), ცალპირლესული - 1 (№ 43 სამარხში) [Трапш 1971; Шамба 1970].

წითელი შუქურა (კრასნი მაიაკი) (რუკაზე № 98) (ტაბ. XLVIII,1-11)

ძეგლი მდებარეობს ქ. სოხუმის დასავლეთით, ქალაქის განაპირას, სოხუმის დაბლობის ფარგლებში განლაგებულ დასახლებაზე „კრასნი მაიაკ“ – წითელი შუქურა, სადაც გამოვლენილია 152 სამარხი - 113 ე.წ. უფროსი ჯგუფისა (ძვ.წ. VIII-V სს.) და 39 ე.წ. უმცროსი ჯგუფის (ძვ.წ. V-II სს.). სამარხები კრემაციულია [ნახევრად], სავარაუდოდ, თითო მიცვალებულით. უფროსი ჯგუფის 113 სამარხიდან იარაღს შეიცავდა 31 სამარხი, აქედან 11 სამარხი წინარეანტიკური ხანისაა. ე.წ. უმცროსი ჯგუფის 39 სამარხიდან კი საბრძოლო იარაღს შეიცავდა 3 სამარხი. იარაღის სახეობები და ტიპები: **29 შუბისპირი**: რკინის, **ვინროპირიანი** - 5 (უმცრ. ჯგ. № 1 სამარხში), **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** -12 (უმცრ. ჯგ. № 1 სამარხში, უფრ. ჯგ. №№ 4, 7(2 ც.), 11(3 ც.), 28(3 ც.), 88(2 ც.) სამარხებში), **მომრგვალებულგვერდებიანი** - 4 (უმცრ. ჯგ. №№ 1, 4, 26(2 ც.) სამარხებში), დაშლილი – 8 (№№ 82, 83, 84, 85 სამარხებში); **აკინაკი, პეპლისებურვადიანი** - 1 (უმცრ. ჯგ. № 1 სამარხში); **მახვილი**, ცალპირლესული – 1 (უმცრ. ჯგ. № 3 სამარხში); **2 ცული**: **ტიპი I**, ქვეტიპი **ბ** (უფრ. ჯგ. №№ 4 და 38 სამარხებში); **ფარის გარსაკრავი** – 1 (უფრ. ჯგ. № 7 სამარხში). მასალა სავარაუდოდ ინახება ან აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმში, ან აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტში [Траш 1969; კვირკველია 2001].

წინანდალი (რუკაზე № 99) (ტაბ. L,8-11)

თელავის მუნიციპალიტეტში, გომბორის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთის ძირას, სოფ. წინანდალში 1925 (კატალოგის №№1-24), 1956 (კატალოგის №25) და 1968 (კატალოგის №№26-38) წლებში შეგროვდა და საქართველოს ეროვნულ მუზეუმს გადაეცა შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც სავარაუდოდ, სამარხებიდან უნდა მომდინარეობდეს. მასალის სავარაუდო თარიღი ძვ.წ. III-I საუკუნეები უნდა იყოს. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **27 შუბისპირი**: **მომრგვალებულ-მხრებიანი** – 9, **წაგრძელებულ სამკუთხაპირიანი** – 6, **რომბული** -1, **ხიშტისებური** – 1, დანარჩენი 10-ის ფორმა არ იკითხება; **10 დანა**: **მოხრილი**, **ტარიანი**, **ტარზე მანჭვლებით**. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიური კოლექციების ძირითად ფონდში [ქორიძე 1958].

წინამური III (რუკაზე № 100)

წინამურის სამაროვანზე (მცხეთის მუნიციპალიტეტი), მდ. არაგვის მარცხენა სანაპიროზე შესწავლილია ახ.წ. I-II სს-ით დათარიღებული 28 სამარხი, აქედან საბრძოლო იარაღი დაფიქსირებულია სამში. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **1 შუბისპირი**: **მომრგვალებულმხრებიანი** (№ 6 სამარხში); **2 მუჯირა**: **კონუსური ფორმის** (№№ 1 და 5 სამარხებში). მასალა ინახება მცხეთის არქეოლოგიურ მუზეუმში [ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995].

წნორი (რუკაზე № 101) (ტაბ. XLIX,1-18)

სიღნაღის მუნიციპალიტეტში, ალაზნის ვაკეზე, მდ. ალაზნის მარჯვენა ნაპირიდან 1,5 კმ-ის დაშორებით, წნორის მეცხოველეობის კომპლექსის მიდამოებში

გათხრილია ძვ.წ. IV საუკუნის 1 სამარხი. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **1 შუბისპირი: ვინროპირიანი; სატევარი -** რკინის, **ბრტყელგრეხილ? ტარიანი - 1; 33 ისრისპირი: ბრინჯაოსი, პირამიდული ფორმის, სამფრთიანი, დეზიანი - 1, პირამიდული ფორმის, სამფრთიანი, უდუზო - 1, რკინის, პირამიდული ფორმის, სამფრთიანი - 1, ძვლის, ნაგრძელეული პირამიდის ფორმის, ოთხნახნაგა, მრგვალლრუიანი - 26, ძვლის, შაშხანის ტყვიის ფორმის - 4; მშვილდის ბუდის (გორიტის) ფირფიტა, ბრინჯაოსი [მამაიაშვილი 1980].**

წყნეთი (რუკაზე № 102)

(ტაბ. L,1)

დაბა წყნეთში შემთხვევით აღმოჩენილია ძვ.წ. V-IV საუკუნეების დანგრეული სამარხი, სადაც დაფიქსირდა რკინის **მომრგვალებულმხრებიანი შუბისპირი.** მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის ძირითად ფონდში, № 6-23:1.

ჭერემი (რუკაზე № 103)

გურჯაანის მუნიციპალიტეტში, სოფ. ჭერემის დასავლეთით 5 კმ-ში შესწავლილია III-IV საუკუნეების 14 სამარხი; აქედან იარაღს შეიცავდა 1 (№2 სამარხი). იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **სატევარი, დაჟანგული და დეფორმირებული, ყუნწიანი; შუბისპირი, დაჟანგული და დეფორმირებული, ქელიანი** [მამაიაშვილი, ჯავახიშვილი 1984].

ჯიეთი (რუკაზე № 104)

(ტაბ. L,2-4)

ჭიათურის მუნიციპალიტეტში, სოფ. წინსოფელთან, მდ. ყვირილის მარცხენა ნაპირას, ადგილ ჯიეთში გათხრილია ახ.წ. I-IV საუკუნეების 29 სამარხი. იარაღიანი სამარხების რაოდენობა - 3. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 სატევარი: რკინის, ორპირლესული, მკაფიოდ გამოკვეთილი ვადით (№№ 19, 26 სამარხებში); ისრისპირი -** რკინის, სამფრთიანი, გრძელმასრიანი - 1 (№ 19 სამარხში); **2 ცული: რკინის, ცალ მხარეს გაზიდული, ასიმეტრიული პირით -1(№ 26 სამარხში), ე.წ. ნებელდური ტიპის - 1 (№ 27 სამარხში).** მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის ხელოვნების მუზეუმში [სონდულაშვილი 2006].

ჯიმიტი (ივრისპირები) (რუკაზე № 105)

(ტაბ. XLIX,19-27)

გურჯაანის მუნიციპალიტეტში, მდ. იორის მარცხენა ნაპირზე, სოფ. ჯიმიტის მიწებზე, სადულას ტბის ჩრდილოეთით გათხრილია (ლიტერატურაში ცნობილია, როგორც ივრისპირების სამარხები) ძვ.წ. IV საუკუნის 2 სამარხი, იარაღი აღმოჩნდა ორივეში. იარაღის სახეობები და მათი რაოდენობა: **2 შუბისპირი: დაშლილი (№№ 1 და 2 სამარხებში); 9 ისრისპირი: ძვლის, პირამიდული, ოთხნახნაგა, ნიბოებდაშვებული - 7 (№ 1 სამარხში), ძვლის, ტყვიისებრი - 1 (№ 1 სამარხში), ბრინჯაოსი, სამფრთიანი - 1 (№1 სამარხში); მშვილდის ბუდის (გორიტის) ფირფიტა, ბრინჯაოსი - 1 (№1 სამარხში).** [მამაიაშვილი 1980].

ძვ.წ. V-ახ.წ. IV საუკუნეების მეომართა სამარხები

ზემოთ, ჩვენ მიმოვიხილეთ საქართველოს ტერიტორიაზე შესწავლილი ანტიკური ხანის ნამოსახლარები და სამაროვნები (106 პუნქტი), სადაც აღმოჩენილია საბრძოლო იარაღი და საჭურველი (ტაბ I, რუკა). ნამოსახლარებზე მიკვლეული იარაღი უმეტესად საბრძოლო მოქმედებებზე მიგვითითებს: ნგრევის ფენებში აღმოჩენილი ქვის ჭურვები, ალიზის კედლებში ჩარჩენილი ისრისპირები, როგორც წესი, მომხდურთა მოქმედებებზე მიგვანიშნებს, ხოლო ნაგებობებში მიკვლეული საჭურველი კი დამცველთა შეიარაღების შესახებ მოგვითხრობს, მაგრამ წარმოდგენას ვერ გვიქმნის იმდროინდელი სამხედროების სოციალურ თუ ქონებრივ მდგომარეობაზე. ასეთი ინფორმაციის მოპოვება მხოლოდ სამარხეული მასალის შესწავლის შედეგადაა შესაძლებელი. ამიტომ, ქვემოთ ყურადღებას სამაროვნებიდან მომდინარე მასალაზე გავამახვილებთ.

საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებს შორის, ვარსიმაანთკარის სამაროვანი ერთ-ერთი გამორჩეულია. აქ ძვ.წ. VI-III სს-ის 166 სამარხია გათხრილი, სადაც იარაღი 66-ში დაფიქსირდა [იხ. მუხიგულაშვილი 2015:69-97]. გარდა იმისა, რომ ვარსიმაანთკარის სამაროვანი შესწავლილი სამარხებისა და იარაღის დიდი რაოდენობით გამოირჩევა (სავარაუდოდ, ყველა მამაკაცი შეიარაღებული დაუკრძალავთ), იგი იმითაცაა აღსანიშნავი, რომ აქ იმდროინდელი საზოგადოების სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლები იყვნენ დაკრძალულები. გვხვდება სრულად აღჭურვილი მეომრების სამარხები, სადაც ჩაყოლებულია შუბები, მახვილები, ფარი, აბჯარი და მუზარადი. ცხენების თანადაკრძალვა სამ სამარხშია გამოვლენილი. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ცხენებიან სამარხებში დაკრძალულები და სრული საბრძოლო კომპლექტით შეიარაღებულები №№ 18, 41, 53, 65, 105, 106 და 132 სამარხებიდან საბრძოლო ქვედანაყოფების მეთაურები იყვნენ, რომელთაც შედარებით მსუბუქად აღჭურვილი მეომრები ექვემდებარებოდნენ. აღსანიშნავია, რომ სამაროვანზე მხოლოდ შუბითა და დანით შეიარაღებული მეომრების სამარხებიცაა წარმოდგენილი, რაც მკვეთრ ქონებრივ განსხვავებაზე მიგვითითებს [იხ. მუხიგულაშვილი 2015].

ცხენის თანადაკრძალვის შემთხვევები ძვ.წ. V-IV საუკუნეების სხვა ძეგლებზეცაა გამოვლენილი: საირხის სამაროვანზე აღმოჩენილია ორი სამარხი ცხენების თანადაკრძალვით - აქედან ბრინჯაოს 5 ისრისპირი, შუბისპირის მასრები და აბჯრის ნაშთები № 8 სამარხშია, ხოლო № 5-ში კი მხოლოდ აბჯრის ნაშთებია (ქვაყრილში) [მახარაძე, წერეთელი 2007:64-66; ნადირაძე 1990:30]. ცხენის თანადაკრძალვის შემთხვევებია დადასტურებული ენაგეთის №№ 1 და 13, შუბებითა და ისრებით შეიარაღებული მეომრების სამარხებში [მარგიშვილი 1992:28-29, 68; მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:62]; ცხენი ჩაუყოლებიათ შავსაყდარა II-ის ძვ.წ. IV საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედისა და ძვ.წ. III საუკუნის დასაწყისის № 6 სამარხში, შუბისპირითა და მახვილით შეიარაღებული მეომრისათვისაც [მარგიშვილი 1992:6, 12-15]; არდასუბნის № 3 სამარხში [თუშიშვილი 1970:127-128.130-131], აგრეთვე წნორისა და ჯიმიტის სამარხებში [მამაიაშვილი 1980]. აღსანიშნავია, რომ ყველა ეს კომპლექსი, შეიარაღების გარდა, ისეთ ელემენტებსაც შეიცავს, რომელთა არსებობა დაკრძალულის მაღალ სტატუსზე მეტყველებს. უდავოდ მაღალი რანგის მეომრები დაუკრძალავთ ვანის № 9 სამარხსა (სადაც მეომარს სამი მხრიდან ჰქონდა შემოწყობილი 53 შუბი) იხ. [ლორთქიფანიძე და სხვ. 1972:202-211] და ეშერის „მეომარ-ქურუმის“ [Шахна 1980:47; Шахна 1972] სამარხებშიაც, რომელთა ინვენტარიც სიმდიდრითა და იარაღის სიუხვით გამოირ-

ჩვეა. აქვე უნდა აღინიშნოს ბალანის კრემაციული სამარხი, რომელიც ასევე გამოირჩეოდა მდიდრული ინვენტარითა და იარაღის სიმრავლით, რომელთა შორისაც ცხენის ბრინჯაოს საშუბლზე აღმოჩნდა [კვირკველია 2001ა:55, სურ.1-3].

საქართველოს ტერიტორიაზე ანტიკური ხანის სამაროვნები არათანაბრადაა შესწავლილი. ზოგიერთი მხარე, მაგალითად, მცხეთისა და სოხუმის შემოგარენები, ხრამი-ალგეთისა და რიონ-ყვირილას ხეობები და ვანის „ქვეყანა“ უფრო ინტენსიურადაა გამოკვლეული (იხ. რუკა — ტაბ. I) და შესაბამისად, გარკვეული დასკვნების საშუალებას გვაძლევს.

საინტერესოა რიგითი მეომრების განსასვენებლებიც. ქვემო ქართლში 24 იარაღის შემცველი სამაროვანია მიკვლეული და მათ შორის - 22 ძვ.წ V-III საუკუნეებით თარიღდება. იარაღიანი ძეგლების ასეთი სიმრავლე და სიმჭიდროვე ჯერჯერობით საქართველოს ტერიტორიაზე არ დაფიქსირებულა (იხ. რუკა - ტაბ. I), ამიტომაც, ეს მხარე, კონკრეტული ეპოქის, კერძოდ კი ძვ.წ V-III სს-ის სურათის მეტ-ნაკლებად აღდგენის საშუალებას იძლევა.

დღევანდელი მონაცემების მიხედვით, ქვემო ქართლის V-I საუკუნეების მოსახლეობის შეიარაღება საკმაოდ მწირად გამოიყურება და მხოლოდ შეტევითი იარაღითაა წარმოდგენილი. მხოლოდ შეტევითი იარაღი ქონდათ ჩატანებული დანიანურებული ფენის, სავარაუდოდ მხედრული წარმომავლობის მიცვალებულებსაც შავსაყდარა I-დან, არდასუბნიდან და ენაგეთიდან, რომელთა სამარხებთან ცხენებია დაკრძალული.

საინტერესო შედეგებს იძლევა სტატისტიკური მონაცემების ანალიზი, რომლის მიზანი იყო გაგვერკვია, ქვემო ქართლის ბრძოლისუნარიანი მოსახლეობის (მამაკაცების) რა პროცენტს ატანდნენ იარაღს სამარხებში.

მიჩნეული იყო, რომ ძვ.წ. IV საუკუნიდან ქართლის რიგით სამარხებში საბრძოლო იარაღის რაოდენობა საგრძნობლად კლებულობს, რაც მცხეთის გაქალაქებას, იარაღის გაძვირებასა თუ მასზე კერძო საკუთრების გაჩენასა და მის მემკვიდრეობით გადაცემას, აგრეთვე ქართლში მომხდარ სოციალურ-ეკონომიკურ ძვრებს უკავშირდებოდა [ჯანაშია 1949:193-194; აფაქიძე 1963:224; გაგოშიძე 1964:9; დავლიანიძე 1983:173].

აღნიშნული მოსაზრების საპირისპიროდ, ალგეთის ხეობაში შესწავლილი ძეგლების მასალის ანალიზის შედეგად გაირკვა, რომ ძვ.წ. IV-III სს-ით დათარიღებულ რიგით სამაროვნებზე ყოველი მესამე ან მეოთხე მამაკაცი შეიარაღებული იყო დაკრძალული (ს. მარგიშვილის მოხსენება არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში 1989 წელს) - შავსაყდარა I-ზე შესწავლილი 96 სამარხიდან რკინის საბრძოლო იარაღი აღმოჩნდა 15-ში, პაპიგორაზე 79-დან 8-ში, ენაგეთში 17-დან 2-ში.

ძვ.წ. IV-I საუკუნეების დემოგრაფიული სიტუაცია საქართველოში, კერძოდ კი ქვემო ქართლში, იმდროინდელი სამყაროს სხვა ქვეყნების მსგავსი უნდა ყოფილიყო. პალეოდემოგრაფიული კვლევების მიხედვით ცნობილია, რომ რომის იმპერიაში მაღალი იყო ბავშვთა სიკვდილიანობა, ხოლო თუ ინდივიდი 10 წლის ასაკამდე არ გარდაიცვლებოდა, იგი საშუალოდ 47,5 წლამდე აღწევდა, მოხუცთა რაოდენობა კი დაახლოებით 6-8%-ის ტოლი იყო [იხ. Cokayne 2003:2,3 და იქ მითითებული ლიტერატურა]. ამ მხრივ ჩვენთვის საინტერესოა ქვემო ქართლში, სხალთის სამაროვანზე ჩატარებული პალეოანთროპოლოგიური კვლევები, რომლის მიხედვითაც ძვ.წ. IV ს-ის ამ სამაროვანზე დაკრძალულთა შორის 24% ბავშვი იყო. დაბალი იყო ასაკოვანი ადამიანების რაოდენობა. სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა მამაკაცებში 44,4 წელი იყო, ქალებში - 39,7 წელი [კილაძე 2007].

შესაძლებელია მიახლოებით გამოვითვალოთ ბრძოლისუნარიანი მამაკაცი-

ბის სამუალო რაოდენობა. თუკი ბავშვთა და მოხუცთა საერთო რაოდენობა 30%-ს უდრიდა, ხოლო ზრდასრულ მამაკაცთა და ქალთა შეფარდება თითქმის თანაბარი იყო, გამოდის, რომ ისინი შეადგენდნენ დარჩენილი მოსახლეობის 35-35 %-ს. ქვემოთ სწორედ ამ, სავარაუდო მონაცემების საფუძველზე იქნება დათვლილი სამაროვანზე დაკრძალული ბრძოლისუნარიანი, შეიარაღებული მამაკაცების პროცენტული რაოდენობა.

ქვემო ქართლის სამაროვნების ერთ ნაწილი, სადაც საბრძოლო იარაღის შემცველი სამარხების რაოდენობა მცირეა, დასკვნების გამოსატანად არ გამოდგება: არდასუბანში გათხრილია 3 [თუშიშვილი 1970:127-140], თაშბაში - 3 [გაგოშიძე 1982:57, 59], კიკეთში [დავლიანიძე 1983:39] და სანთაში - 2 [გაგოშიძე 1982:43,44], კოთიში - 8 [შატბერაშვილი 2005:43], მანგლისში - 3 [დავლიანიძე 1983:50].

ქვემო ქართლის ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის სამაროვნების ერთ ჯგუფზე, რომლებზედაც, ოცზე ნაკლები სამარხია აღმოჩენილი, დაკრძალულ მამაკაცთა საერთო რაოდენობის შეფარდება იარაღიან სამარხების რაოდენობასთან შემდეგია: აბელიაში ძვ.წ. IV-III საუკუნის 16 სამარხიდან - 1-ში [კვიციანიძე 1975:13-14] (ყოველი მეექვსე), გარისის გორაზე - 13-დან 2-ში [კვიციანიძე 1975; ბოხოჩაძე 1963] (ყოველი მეორე), ასურეთში - 19-დან 3-ში [კვიციანიძე 1975:27, 42, 43] (ყოველი მეორე), ენაგეთში 17-დან 2-ში [მარგიშვილი 1992:28-29] (ყოველი მესამე), გომარეთში - 28-დან 2-ში [დავლიანიძე 1983:131-132] (ყოველი მეხუთე). ზუსტი ანთროპოლოგიური მონაცემები გვაქვს აბულმუგში [ხოხობაშვილი, ძნელაძე 2008:20, 23, 66, 71, 75, 86,92], სადაც 17 მამაკაცია დაკრძალული, რომელთაგანაც 7 შეიარაღებულია.

შედარებით სრულად შესწავლილი სხვა ძეგლებიდან მომდინარე მასალა შემდეგ სურათს გვაძლევს: სხალთაში [Shatberashvili, Nikolaishvili, Shatberashvili 2010], სადაც 60 სამარხიდან 28 მამაკაცია (აქ ანთროპოლოგიური სამუშაოები სრულადაა ჩატარებული), შეიარაღებულია 5 (18%). დანარჩენ ძეგლებზე დაკრძალულთა სქესი ან ნაწილობრივად განსაზღვრული, ან ანთროპოლოგიური სამუშაოები საერთოდ არ ჩატარებულა. ბეშთაშენში გათხრილი 61 სამარხიდან [მენაბდე, დავლიანიძე 1968:119 -126, 131-136] (სავარაუდოდ 21 მამაკაცი) 13-ში იარაღია (60%); ეცოზე [შატბერაშვილი 2005] ძვ.წ. IV საუკუნისა და IV-III საუკუნეების მიჯნის 101 სამარხიდან (სავარაუდოდ 35 მამაკაცი) იარაღი 11-შია (31%), დანარჩენ, ძვ.წ. III-II საუკუნეების 17 სამარხიდან 4-ში, ხოლო ძვ.წ. I საუკუნის 2 სამარხში არცერთი; ღრმხევისთავში [აბრამიშვილი, გიგუაშვილი, კახიანი 1980:141, 150,152166, 184,189] 55-დან (სავარაუდოდ 20 მამაკაცი) 6-ში (30%); პაპიგორაზე [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:39-60] 65-დან (სავარაუდოდ 18 მამაკაცი) 7-ში (39%); შავსაყდარა I-ზე [მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004:72, 86-88, 92, 96, 98, 110, 119, 124, 126], 89-დან (სავარაუდოდ 31 მამაკაცი) 15-ში (48%); შორში [ტყეშელაშვილი 1969:48, 52, 54, 64, 67], 21-დან (სავარაუდოდ 7 მამაკაცი) 5-ში (71 %).

აღსანიშნავია, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი, შეიარაღებული მიცვალებულეების მაღალი პროცენტით გამორჩეული ყველა სამაროვანი რიგითი „მეთემეების“ განსასვენებელს წარმოადგენს: მათი ინვენტარი სიმდიდრით არ გამოირჩევა და სამარხებში მხოლოდ თითო ან ორ-ორი საბრძოლო იარაღია ჩატანებული. სავარაუდოდ, სწორედ ეს ადამიანები წარმოადგენდნენ ქართლის ჯარის ძირითად ნაწილს, რომლებსაც მძიმედ აღჭურვილი, დანინაურებული ფენების წარმომად-

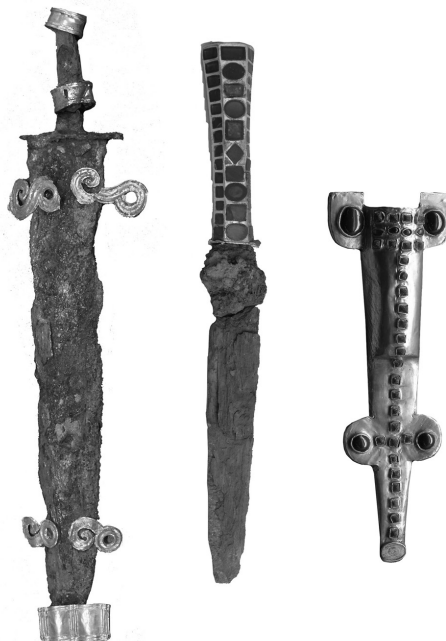
გენლები, შუასაუკუნეების ტერმინოლოგიით, „აზნაურები“ მეთაურობდნენ.

როგორც დავინახეთ, სამაროვნებზე დაკრძალულთა შეფარდება იარაღიანი სამარხების რაოდენობასთან განსხვავებულ რიცხვებს გვაძლევს, თუმცა შესაძლებელია გამოიყოს სამაროვნების ერთი ჯგუფი, სადაც შეიარაღებული მამაკაცების პროცენტული რაოდენობა მაღალია და 40-დან 60%-მდე აღწევს. უნდა ვთქვათ, რომ ეს მონაცემები მიახლოებითია და ზუსტად ვერ ასახავს იმ დროისათვის არსებულ რეალობას.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ძეგლები ქვემო ქართლში საკმაოდ ბევრია, დროის სხვადასხვა მონაკვეთების (ძვ.წ. V-IV, IV-III და II-I საუკუნეები) დემოგრაფიული სტატისტიკისათვისა და მისი ანალიზისათვის საკმაოდ მასალა მაინც არ მოგვეპოვება, რადგან სრულად არც ერთი სამაროვანი არაა შესწავლილი. ამას გარდა, აღსანიშნავია, რომ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე შესწავლილ ძეგლთა შორის შედარებით ცოტაა ძვ.წ. II-I საუკუნეების სამაროვნები (რითია ეს გამონეული – არასაკმარისი შესწავლითა თუ სხვა, საომარ-პოლიტიკური თუ ეკონომიკური ფაქტორებით, ამ კითხვაზე მომავალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა უნდა გვიპასუხოს). დღევანდელი მონაცემების მიხედვით კი შემდეგი სურათი იხატება: ძვ.წ. V საუკუნიდან VI-III საუკუნეების მიჯნამდე შეიარაღებული მამაკაცების პროცენტული რაოდენობა მიახლოებით 30-დან 60%-მდე აღწევს. III საუკუნიდან მათი რაოდენობა კი თანდათანობით კლებულობს. მოგვიანო ხანიდან კი ჩვენთვის მხოლოდ ერთი, ყანჩაანთ სოფლის სამაროვანია ცნობილი, რომელიც ახალი შესწავლილია და მონაცემები ჯერ არ გამოქვეყნებულა.

ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში იარაღიანი სამარხების რაოდენობა მკვეთრად კლებულობს და უმეტესწილად, მაღალი რანგის მეომართა სამარხებში ჩნდება.

საბრძოლო იარაღი არ ჩანს არმაზისხევის პიტიახშათა სამაროვანზე; აქ გვხვდება მცირე ზომის, ოქროთი და თვლებით გამშვენებული სატევრები თუ დანები, რაც უთუოდ ინსიგნიას წარმოადგენს [აფაქიძე და სხვ. 1955:ტაბ. I, III]. ოქროთი შემკული სატევარი დადასტურებულია ახ.წ. III-IV საუკუნეებით დათრილებული, მოდინახეს № 36 (22) სამარხში, რომელიც ინვენტარის სიმდიდრით (მათ შორის იარაღის სიმრავლით) გამოირჩევა და მაღალი რანგის არისტოკრატის განსასვენებლადაა მიჩნეული [ბრაგვაძე 2005:111]. მაღალი წარმომავლობის მხედრების სამარხებს ვხვდებით კლდეეთისა და ყინვალის ახ.წ. II-IV სს-ის სამარხებშიც [ლომთათიძე 1957:19, სურ. 2; ჩიხლაძე 2015]. მოდინახეს, კლდეეთისა და ყინვალის მეომარ-არისტოკრატთა სამარხებთან

ფოტო 5. სატევარ- ინსიგნიები.

Photo 6. Dagger - insignias.

შედარებით, უფრო დაბალი რანგისა ჩანან რგანსა და ჩხარში დაკრძალული მეომრები. რგანში აღმოჩენილია ცხენის 2 სამარხი, რომლებიც სხვა სამარხებს არ უკავშირდება. ამ სამაროვანზე 11 იარაღიანი სამარხია, რომელთა ინვენტარი საკმაოდ უხვი უნდა ყოფილიყო) [ბრაგვაძე 2000:107-151]. ასეთივე მონაცემები გვაქვს სტირფაზის სამაროვანზეც [Техов 1987:სურ. 42-3]. მეომრების სამარხებია ჩხარშიც, სადაც ახ.წ. II-III სს-ის სამაროვანზე გათხრილია 16 სამარხი, მათ შორის იარაღიანი ხუთია [ბრაგვაძე 1997]. სამხედრო არისტოკრატის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო თავილონში დაკრძალული მეომარი, რომლის სამარხმა ჩვენამდე „განძის“ სახით მოაღწია, მასში ჯაჭვის პერანგისა და მუზარადის ფრაგმენტების გარდა, სატევრის ოქროს გარსაკრავის ფრაგმენტებიცაა, რაც გარკვეულწილად, არმაზისხევისა და მოდინახეს შემთხვევებს მოგვაგონებს [ფუთურიძე 1959:56].

იბერიის (resp. ქართლის) სამეფოში, ძვ.წ. III ს-დან უკვე ჩამოყალიბებულია სამხედრო არისტოკრატია და შესაძლოა ამიტომაც, რიგით სამაროვნებზე იარაღის აღმოჩენის მხოლოდ ერთეული შემთხვევები თუ გვხვდება. იბერიაში პროფესიონალი მეომრების არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს დედოფლის გორის სასახლის კომპლექსში აღმოჩენილი იარაღ-საჭურველიც [Gagoshidze 2008:23-140]. დასავლეთ საქართველოს ძეგლებიდან აღსანიშნავია ნებელდის III-IV საუკუნეების სამაროვნებიც, სადაც განსხვავებული ქონებრივი ცენზის მქონე ადამიანები იყვნენ დაკრძალულნი და რომელთა ნაწილი შეიარაღებული იყო [იხ. Трапш 1971; Шамба 1970].

ბოლოსიტყვაობა

საქართველოს მიწაზე ისტორიული განვითარების თავისებური პროცესი ათასწლეულების განმავლობაში მიმდინარეობდა. წინა თაობის გამოცდილება მომდევნო თაობებს გადაეცემოდა, რაც საზოგადოების განვითარებას განაპირობებდა. საუკუნეების მანძილზე ქართველებს საკუთარი მიწა-წყლის დასაცავად მუდმივად ბრძოლებში ჩაბმა უწევდათ. შესაბამისად, ისინი იძენდნენ სამხედრო გამოცდილებას, იხვეწებოდა სტრატეგია და ტაქტიკა, ვითარდებოდა შეიარაღება. დღევანდელი თაობისათვის ამ გამოცდილების ცოდნა აწმყოსა და მომავლის უკეთ შემეცნების საშუალებაა.

ანტიკურ ეპოქაში საქართველოს ტერიტორიაზე პოლიტიკური ჰეგემონობა მოიპოვეს კოლხეთისა და იბერიის სამეფოებმა, რომელთა საფუძველზეც შემდეგ ერთიანი საქართველო განვითარდა. ძველი საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობა სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვანაირი იყო. ქართველური მოდგმის ხალხი განვითარების თავდაპირველ საფეხურზე მდინარეების – მტკვრის, რიონისა და ჭოროხის აუზში იყო განსახლებული. მათ გაერთიანებებს საისტორიო წერილობითი წყაროები სხვადასხვაგვარად მოიხსენიებენ. კერძოდ, კოლხები, იბერები, ხალიბები, მოსინიკები, სასპერები, მოსხები, ტაოხები, აფსილები, სანიგები; შემდეგ – ჭანები, ლაზები, სვანები, ეგრნი, ქართნი.

კოლხეთი და ნაწილობრივ იბერიაც მთებით შემოსაზღვრული ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონები იყო, რაც სამხედრო-სტრატეგიულად გარკვეულ ბუნებრივ დამცავ არეს ქმნიდა. მრავალფეროვანი რელიეფი, ნოყიერი ნიადაგი, ზომიერი კლიმატი, ჰიდრორესურსების სიმრავლე, მადნეული, ფლორისა და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების განვითარების დადებით საფუძველს ქმნიდა, რაც საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური და სამხედრო განვითარების დონეზე აისახებოდა. აქედან გამომდინარე, კოლხეთში, ცენტრით მდინარე რიონზე და იბერიაში მდ. მტკვარზე ჩამოყალიბდა ერთობ თავისებური ისტორიულ-კულტურული არე. კოლხეთსა და იბერიას გეოპოლიტიკურად ერთ-ერთი საკვანძო ტერიტორია ეკავა. აქ ხდებოდა აღმოსავლური და დასავლური ცივილიზაციების გარკვეული თანხვედრაც და შეჯახებაც.

საქართველოს ისტორიულ განვითარებაში ნამყვანი როლი შეასრულა გეოგრაფიულმა გარემომ, რაზეც მოსახლეობის ფიზიონომიურ-ფსიქიკური, დემოგრაფიული, სამეურნეო-საწარმოო, სავაჭრო-კომუნიკაციური, ინტელექტუალურ-ტექნიკური, სულიერ-კულტურული, სამხედრო-სტრატეგიული და, საერთოდ, სახელმწიფოებრივი მდგომარეობაა დამოკიდებული.

მთებით შემოსაზღვრული კოლხეთი და იბერია თავისი ქედებით, ზეგნებით, ხეობებით, სერებით, ტაფობებით, ბორცვ-გორაკებით მოსახერხებელ თავდაცვით და სამხედრო-სტრატეგიულ გარემოს ქმნიდა. მოსახლეობის მიერ მადნეულის დამუშავება-გამოყენებამ იმდროინდელი საზოგადოება განვითარების ახალ საფეხურზე აიყვანა, რაც სამხედრო აღჭურვილობის გაუმჯობესებაზეც აისახა.

სამხედრო მოქმედების დროს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ადგილობრივი რელიეფის გათვალისწინებას. ჩასაკეტად ადვილი ვიწრო ხეობების, გადასალახად რთული მაღალი მთების, ძნელად დასაძლევი მდინარეების, გასამაგრებლად მოხერხებული გორების, ხშირი გაუვალი ტყეების მოხერხებული სამხედრო-სტრატეგიული გამოყენება საომარი მოქმედების წარმატებით დაგვირგვინების გარანტიას იძლეოდა. სამხედრო მოქმედებისას არანაკლები მნიშვნელობა კლიმატსა და ნელინადის დროის გათვალისწინებას ენიჭებოდა. სამხედრო-საბრძოლო მოქმე-

დებებისას ადგილობრივი მებრძოლები ფლობდნენ და წარმატებით იყენებდნენ მთებს, ხეობების ჩასაკეტად ვიწრო ადგილებს, მთა-გორებზე მოხერხებულად განლაგებულ თავდაცვით ნაგებობებს, მდინარეების ფონებს. იგივე ფაქტორები უარყოფითად აისახებოდა მომხდურთა სამხედრო ძალის მოქმედებაზე. ისინი არ იცნობდნენ და ტაქტიკურად სწორად ვერ იყენებდნენ ადგილობრივი გარემოს ამ რესურსს. მომხდურები ადგილობრივი პირობების შესახებ სრულყოფილი ინფორმაციის ნაკლებობას განიცდიდნენ. კერძოდ, ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ მონინალმდევის სამეურნეო-ეკონომიკურ რესურსებზე, რაოდენობაზე, კომუნიკაციურ და სამხედრო-ტექნიკურ საშუალებებზე, საზოგადოებრივ წყობაზე და სხვ. ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემოდან გამომდინარე, იბერია-კოლხეთში შეუძლებელი იყო ფართო, მასშტაბური, ფრონტალური, მრავალრიცხოვანი ჯარით, მაგალითად, მაკედონური ფალანგით მოქმედება. აქ უფრო კარგად განვრთნილი, ადგილობრივ გარემოზე ინფორმირებული, მობილური, მცირე რაზმებით შეიძლებოდა წარმატების მიღწევა. ადგილობრივი მოსახლეობის საბრძოლო მოქმედების ტაქტიკა კი სწორედ რელიეფის ზედმიწევნით მოხერხებულ გამოყენებაზე იყო აგებული.

მიუხედავად ძლივამოსილებისა, რომმა მაინც ვერ მოახერხა შიდა კოლხეთის სრული დამორჩილება. ეს ვერ მოხერხდა ვერც არისტარქეს, ვერც მითრიდატე პერგამონელის და ვერც პოლემონის ხელით. რამდენადმე გამართლდა ლუკულუსის წინასწარმეტყველება, რომელიც აღნიშნადა, ამ მხარის დამორჩილება ძალიან ძნელიაო. მართლაც, შიდა კოლხეთი თავისი გეოგრაფიული გარემოთი ადვილად დასამორჩილებელი არ უნდა ყოფილიყო. ამას ემატებოდა, აგრეთვე, აგრესიულად განწყობილი ძლიერი სამთავროები და მთის მეომარი მოსახლეობა. თუმცა, რომაელები ზღვისპირეთისათვის გარკვეული კონტროლის განწევას ახერხებდნენ. საომარი ფაქტორი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა კოლხეთ-იბერიის ისტორიული განვითარების პროცესში. იბერიის სამეფოსთან კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაციამ კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური სტატუსის შეცვლა გამოიწვია. კოლხეთისათვის უარყოფითი გამოდგა პონტოს სამეფოს ექსპანსია, რომელსაც ზღვისპირეთის ანექსია მოჰყვა და კოლხეთი პონტოს სამეფოსა და რომს შორის საომარი მოქმედებების ასპარეზად გადაიქცა. რომაელებისათვის სანაპირო ქალაქები უნდა ყოფილიყო დასაყრდენი, რომლებშიც, შიდა კოლხეთისაგან განსხვავებით, ანტიკური სამეურნეო-კულტურული გავლენა შედარებით ძლიერი იყო. კოლხეთის ზღვისპირეთი ის სტრატეგიული მხარე იყო, რომელიც აუცილებლად სჭირდებოდა რომს თავისი გავლენის დასამყარებლად კავკასიაში, მცირე აზიასა და ბოსფორში.

იბერიის სამეფომ მოქნილი პოლიტიკის, რომსა და პარტიას შორის ლავირებით და წარმატებული ომების შედეგად საზღვრები გაიფართოვა. ქვეყანაში დიდძალი სიმდიდრე შემოვიდა, რამაც ეკონომიკური წინსვლა და წარმოების განვითარება გამოიწვია. კოლხეთ-იბერიაში ხშირი საბრძოლო მოქმედებები და სტრესული სიტუაციები, რომლის დროსაც საჭირო იყო ორგანიზაციული საკითხების სწრაფი გადაწყვეტა, ხელს უწყობდა ადგილობრივ მოსახლეობაში საზოგადოებრივ კონსოლიდაციას და სოციუმის კიდევ უფრო განვითარებას.

ფარნავაზიანთა ეპოქის ქართლის ანუ იბერიის სამეფოს, რომელშიც კოლხეთის ნაწილიც შედიოდა, სამხედრო ორგანიზაციის საკმაოდ კარგი სისტემა ჰქონდა. როგორც ჩანს, იბერიელები ინფორმირებულები იყვნენ ბერძენთა, ირანელთა და შემდეგ რომაელთა მონინავე სამხედრო ხელოვნების შესახებ. ისინი ამ ცოდნას საკუთარ შესაძლებლობებს მოხერხებულად უხამებდნენ.

იბერიის სამეფოს თავდაცვის სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი საფორტიფიკაციო ნაგებობებს ეკავა, რომლებიც სტრატეგიულად მოხერხებულ ადგილებზე იყო აგებული. ასეთებია, მაგალითად: მცხეთა-არმაზციხე, უფლისციხე, ურბნისი, სარკინე, ნასტაკისი, შორაპანი, დიმნა. განსაკუთრებით კარგად სატახტო ქალაქი მცხეთა იყო დაცული. ასევე საფორტიფიკაციო ნაგებობებით იყო გადაკეტილი ქვეყანაში შემომავალი გზები. ამ ციხესიმაგრეებში მცველთა გარნიზონები იდგა. ციხე-ქალაქების თავდაცვითი სისტემა სქელ კედლებს, კოშკებს, კურტინებს, კარიბჭეებს, ცალკეულ საგუმავოებს შეიცავდა, რაც მაშინდელი სამშენებლო საქმისა და რელიეფის გამოყენების კომპლექსური გააზრების შედეგი იყო.

წერილობითი წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ იბერიის სამეფოს სამხედრო ძალები კარგად ფლობდნენ მაშინდელი საომარი საქმის ძირითად ელემენტებს. მათ იცოდნენ საომარ-ტაქტიკური ხერხები: სწრაფი იერიში, გადაჯგუფება, რელიეფის მოხერხებულად გამოყენება, ე.წ. პარტიზანული ბრძოლის ელემენტები. ისინი ომში მამაცნი, მოხერხებულნი და შეუპოვარნი იყვნენ. ყოველივე ამის განსახორციელებლად კი შეტევისა და თავდაცვის იმ დროისათვის მოწინავე, რკინის შეიარაღება ჰქონდათ.

ეკონომიკის აღორძინება, ქვეყნის აღმშენებლობა მთავარი არსია იმ წარმატებებისა, რასაც ფარნავაზიანების საქართველომ მიაღწია და ის ანგარიშგასანევ ძალად აქცია კავკასიაში. სავსებით ბუნებრივია, რომ იბერიის წარმატებულ სახელმწიფოდ ქცევა სერიოზული სამხედრო ძალის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა. ამისათვის ფარნავაზიანების სამეფოს პოლიტიკური მიზნების სამხედრო უზრუნველყოფა იყო საჭირო. ჯარის ბრძოლისუნარიანობა მთლიანად ქვეყნის სოციალურ სისტემასა და ეკონომიკის მდგომარეობაზე იყო დამოკიდებული. იბერიელებმა საკმაოდ სწრაფად აითვისეს სამხედრო ხელოვნების ის ელემენტები, რომელთა გარეშეც ომის წარმოება და დაკავებული ტერიტორიის შენარჩუნება შეუძლებელი იქნებოდა. მათი ჯარი სამობილიზაციო სისტემით, ადმინისტრაციული მოწყობით, შეიარაღებით, ტაქტიკური შესაძლებლობებითა და ბრძოლისუნარიანობით, იმდროინდელი მსოფლიოს მოწინავე ქვეყნების გამოცდილებების გათვალისწინებით, სერიოზული სამხედრო ძალა იყო. ძალთა დანაწილების იმდროინდელ გეოპოლიტიკურ სქემაში იბერიისათვის პერმანენტული საფრთხე ძირითადად სამხრეთიდან იყო მოსალოდნელი. მაგრამ ზოგადი საფრთხე, ალბათ, ყველა მხრიდან შეიძლებოდა წამოსულიყო. იმ პერიოდის მძლავრ სახელმწიფოებთან დაპირისპირებისას იბერიის სტრატეგიულ უპირატესობას მისი გეოპოლიტიკური მდებარეობა განაპირობებდა. შესაბამისად, ეს ქვეყნები მთელი სამხედრო პოტენციალის საქართველოს წინააღმდეგ კონცენტრირებულად გამოყენებას ვერ ახერხებდნენ.

იმ ეპოქაში მეფის უშუალო განკარგულებაში მყოფი, გვარდიული, მუდმივი სამხედრო ნაწილები სხვადასხვანაირად მოიხსენიებოდა. კერძოდ, აქემენიდები – „უკვდავებს“, მაკედონელები – „ჰეტიერებს“, რომაელები „პრეტორიანელებს“ უწოდებდნენ. ეს სამხედრო ნაწილები ხელისუფლების ძალაუფლების სიმბოლოს წარმოადგენდნენ. იბერიის ასეთი ტიპის მუდმივი საჯარისო ნაწილები მაღალი ბრძოლისუნარიანობით გამოირჩეოდა. ეს დანაყოფები იმდროინდელი ჯარის ბირთვს წარმოადგენდა და ძირითადი სამხედრო ძალა იყო შიდა პოლიტიკური პროცესების სამართავად. ჯარი სხვადასხვა ორგანიზაციულ ტაქტიკურ ერთეულად იყო დაყოფილი. მეფეს ჰყავდა მუდმივად საბრძოლო მდგომარეობაში მყოფი დაჯგუფება, მაგრამ მისი რაოდენობა, როგორც ჩანს, შეზღუდული იყო. მე-

თემეტა ლაშქრის სწრაფი შეკრება კი გარკვეულ დროს მოითხოვდა. გამართული საგზაო კომუნიკაციები მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ჯარის მობილურობისათვის. კონკრეტული ვითარების მიხედვით, მცირერიცხოვანი მობილური რაზმების მოქმედება დიდ როლს თამაშობდა წარმატების მიღწევაში. აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მონინალმდეგეზე თავდასხმისას მოულოდნელობის ფაქტორის შექმნას, რისთვისაც დეზინფორმაციის და ცრუ მანევრის მეთოდებს იყენებდნენ. ომის დროს უპირატესი ყურადღება დაზვერვას, ოპერატიული და საერთო პოლიტიკური ინფორმაციის მოპოვებას ექცეოდა, რის საფუძველზეც საკუთარი მოქმედების სტრატეგიული და ტაქტიკური გეგმა დგებოდა. იბერიელთა ერთ-ერთ გამორჩეულ ტაქტიკურ მეთოდს მოჩვენებითი უკანდახევა წარმოადგენდა, რასაც მონინალმდეგის დევნა მოსდევდა.

ცნობილი სამხედრო თეორეტიკოსი კ. კლაუზევიციც იზიარებდა იმ აზრს, რომ მთიან რეგიონში მოხერხებული პოზიციის მქონე პატარა სამხედრო დასაყრდენსაც აქვს წარმატების მიღწევის დიდი შესაძლებლობა. ომი დასახული მიზნების მისაღწევად უნდა დაიწყოს მაშინ, როცა ამის ობიექტური ხელისშემწყობი პირობები და ხელთარსებული რესურსი არსებობს. ომის დროს ძალთა თანაფარდობის რეალური შეფასება, მოვლენათა განვითარების სწორი პროგნოზირება, მოულოდნელობის და მუდმივი მზადყოფნის ეფექტის დაგეგმვა და ყოველივე ამაზე საკუთარი ქმედების აგება წარმატებული სტრატეგიის საწინდარია. ეს სტრატეგიული ჩანაფიქრი კი უშედეგო აღმოჩნდება, თუ ის ტაქტიკურად გამართულად არ ხორციელდება.

დამონმებული ლიტერატურა:

აბრამიშვილი 1961 - აბრამიშვილი რ., რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ.წ. XIV-VIII სს.). — სსმმ, ტ. XXII-B, თბილისი.

აბრამიშვილი, გიგუაშვილი, კახიანი 1980 – აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ., ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

ალექსიძე 1984 - ალექსიძე ზ., ცხოვრება ფარნავაზისა. - „მნათობი“, № 12, გვ. 152-157.

ამირანაშვილი 1997 - ამირანაშვილი ჯ., საკრაველის სამაროვანი. - ძმ № 3(98), გვ. 15-17.

ანჩაბაძე 2015 - ანჩაბაძე ი., ცულები ანტიკურ და ადრეშუასაუკუნეების იბერია-კოლხეთში. - სპეკალი № 9, გვ. 27-41

აპიანე, 1959 - აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი.

აფაქიძე და სხვ. 1955 – აფაქიძე ან., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ., მცხეთა (არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები), არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. I, თბილისი.

აფაქიძე 1959 - აფაქიძე ან., მცხეთა - ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქი, თბილისი.

აფაქიძე 1963 - აფაქიძე ან., ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბილისი.

აფაქიძე და სხვ. 1982 – აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ., მელითაური კ., სიხრულიძე ა., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., მანჯგალაძე გ., ხეცურიანი ლ., ქანიშვილი თ., გიუნაშვილი გ., დავლიანიძე რ., გავაშელი ე., ირემაშვილი შ., ბიბილური თ., ლლონტი ნ., დიდი მცხეთა 1979 (დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე 1979 წელს ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგები). - მცხეთა VI, გვ. 191-218.

აფაქიძე და სხვ. 2004 – აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., დავლიანიძე რ., ნარიმანიშვილი გ., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., ირემაშვილი შ., ნონეშვილი ალ., ხეცურიანი ლ., გავაშელი ე., მცხეთის ექსპედიცია საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-92 წლებში, მოკლე ანგარიშები, გვ. 70-80.

ახვლედიანი 2003 - ახვლედიანი დ., ლოდსატყორცის ჭურვები ვანიდან. - იბერია-კოლხეთი, №1, გვ. 7-13.

ბარამიძე 1992 - ბარამიძე რ., ფარნავაზმან ძლიერ ჰყო ქვეყანა თვისი, თბილისი.

ბერაძე 1980 - ბერაძე ე., ადრეანტიკური ხანის ორმოსამარხები „ქასრანთ მიწების“ სამაროვნიდან. - კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, გვ. 14-27.

ბერაძე თ. 1967 - ბერაძე თ., ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან. - საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, გვ. 135-141.

ბოხოჩაძე 1963 - ბოხოჩაძე ა., ანტიკური ხანის სამარხები თეთრინყაროდან. - მსკა III, გვ. 27-28.

ბრაგვაძე, 1990 - ბრაგვაძე ზ., კოლხეთის აღმოსავლეთ რეგიონების (ყვირილის ხეობის) ქართიზაციის საკითხისათვის. - საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), № 4, გვ. 137-150.

ბრაგვაძე 1997 - ბრაგვაძე ზ., ჩხარის სამაროვანი, თბილისი.

ბრაგვაძე, 2000 - ბრაგვაძე ზ., რგანის სამაროვანი. - არქეოლოგიური ჟურნალი, I, გვ. 107-151.

ბრაგვაძე, ჩიგოგიძე 2002 - ბრაგვაძე ზ., ჩიგოგიძე ქ., მოდინახეს სამაროვანი. - არქეოლოგიური ჟურნალი, II, გვ. 91-141.

ბრაგვაძე, 2005 - ბრაგვაძე ზ., ყვირილის ხეობა გვიანანტიკურ ხანაში. - იბერია-კოლხეთი, № 2, გვ.109-116.

გაგოშიძე 1964 - გაგოშიძე ი., ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბილისი.

გაგოშიძე 1968 - გაგოშიძე ი., ითხვისის სამარხი. - სსმმ XXV-გ, გვ. 22-34.

გაგოშიძე 1982 - გაგოშიძე ი., თრიალეთის სამაროვნები III, თბილისი.

გაგოშიძე 2004 - გაგოშიძე ი., I ს-ის იბერიელი მხედარი. - ძიებანი, № 13-14, გვ. 118-142.

გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე 2006 - გაგოშიძე ი., გოგიბერიძე ნ., მახარაძე გ., ითხვისის სამაროვანი. - არქეოლოგიური ჟურნალი IV, გვ. 36-59.

გაგოშიძე 2011 - გაგოშიძე ი., ტახტიძირის სამაროვანი. - Online არქეოლოგია, №1, გვ. 22-39.

გამყრელიძე აღ., 1973 - გამყრელიძე აღ., ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი.

გამყრელიძე აღ., 2008 - გამყრელიძე აღ., ლათინური წარწერა ფარსმან მეფის შესახებ ოსტიიდან. - იბერია-კოლხეთი, № 4, გვ. 122-128.

გამყრელიძე 1982 - გამყრელიძე გ., ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, თბილისი.

გამყრელიძე 1985 - გამყრელიძე გ., აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის. - „მაცნე“, № 3, გვ. 86-99.

გამყრელიძე 1985ა - გამყრელიძე გ., ანტიკური ხანა თუ იბერიულ-კოლხური ხანა. - კრებ. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, III, გვ. 123-126.

გამყრელიძე 1989 - გამყრელიძე გ., მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. - საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“, № 2, გვ. 59-69.

გამყრელიძე 2001 - გამყრელიძე გ., ნავთობის ტრანსპორტირების შესახებ ფასის-ფოთში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით). - კრებ. ანტიკური ხანის კოლხეთის არქეოლოგიის საკითხები, გვ. 26-32.

გამყრელიძე 2002 - გამყრელიძე გ., ვერსია ბრძოლის სიუჟეტური ვერცხლის რიტონის შესახებ ზემო რაჭის სოფ. გომიდან. - ძიებანი, № 10, გვ. 39-49.

გამყრელიძე 2002ა - გამყრელიძე გ., კოლხეთი (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი), თბილისი.

გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი 2005 - გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ., ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები, თბილისი.

გამყრელიძე, თოდუა 2006 - გამყრელიძე გ., თოდუა თ., რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში, თბილისი.

გამყრელიძე 2010 - გამყრელიძე გ., ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში, თბილისი.

გიგოლაშვილი, ფირცხალავა 2012 – გიგოლაშვილი ელ., ფირცხალავა მ., შეჯავშნული მხედრის ბრინჯაოს ქანდაკების ნაშთები ვანის ნაქალაქარიდან. – კადმუსი, ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი № 4, გვ. 37-72.

გიორგაძე 1986 - გიორგაძე გრ., არმაზის ბილინგვა: „ფარნავაზი“, „ფარნავაზიანი“. - ჟურ. „მნათობი“, გვ. 151-159.

გიორგაძე 1999 - გიორგაძე გრ., ხეთოლოგიური და ქართველოლოგიური ძიებანი, თბილისი.

გობეჯიშვილი 1952 - გობეჯიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი.

გოგიბერიძე 2011 - გოგიბერიძე ნ., ტახტიძირის სამაროვნის ქრ.ნ. IV-III საუკუნეების სამარხეული მასალის კატალოგი. - Online არქეოლოგია, №1, გვ. 1-27.

გოზალიშვილი 1965 - გოზალიშვილი გ., მითრიდატე პონტოელი, თბილისი.

გრიგოლია და სხვ. 1973 - გრიგოლია გ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ., ლორთქიფანიძე გ., დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წ. შედეგები. - მსკა, V, გვ. 17-38.

გვინჩიძე 1981 - გვინჩიძე გ., ნოქალაქევის სამარხეული ძეგლები. - ნოქალაქევი-არქეოპოლისი I, გვ. 150-180.

გძელიშვილი 1947 – გძელიშვილი ი., თიხის ჭურჭელში დაკრძალული კრემაციული ნაშთები აფხაზეთში. - საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VIII, № 2, გვ. 89-95.

დავითაშვილი 2002 - დავითაშვილი ქ., მცხეთიჯვრის სამაროვნის ადრეანტიკური ხანის სამარხები. - არქეოლოგიური ჟურნალი, II, გვ. 29-58.

დავითაშვილი ქ., დავითაშვილი 2010 - დავითაშვილი ქ., დავითაშვილი ამ., ნაურიალის ძვ.წ. VIII-III სს-ის სამაროვანი (მოკლე მიმოხილვა). - იბერია-კოლხეთი № 6, გვ. 47-65.

დავლიანიძე 1977 - დავლიანიძე ც., სოფ. გომარეთში ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში. - სსმაე V, გვ. 84-102.

დავლიანიძე 1983 - დავლიანიძე ც., ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში, თბილისი.

დავლიანიძე, სადრაძე 1993 - დავლიანიძე რ., სადრაძე ვ., ნარეკვავის სამოსახლარი და სამაროვანი, თბილისი.

დუნდუა 1974: დუნდუა გ., იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში. - მაცნე (ისტ., ... სერია), № 2, გვ. 146-159.

დუნდუა, ლორთქიფანიძე 1977 - დუნდუა გ., ლორთქიფანიძე გ., მონეტები ვანიდან. - კრებ. ვანი, III, გვ. 119-152.

ელიაშვილი 1959 – ელიაშვილი ვ., მშვილდოსნობა, თბილისი.

ვაშაკიძე 1991 - ვაშაკიძე ვ., ელინისტური ხანის ქართლის სოციალური ისტორიიდან, თბილისი.

ზაქარაია 1981 - ზაქარაია პ., ნოქალაქევეში 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში. – ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, გვ. 77-119.

თავაძე, საყვარელიძე, ინანიშვილი 1976 - თავაძე ფ., საყვარელიძე თ., ინანიშვილი გ., ვანში აღმოჩენილი რკინის ნივთების კვლევის შედეგები. - ვანი II, გვ. 215-220.

თოდუა 2008 - თოდუა თ., ძველი კოლხეთი და გარე სამყარო (ძვ.წ. II-ახ.წ. VI სს.), თბილისი.

თოლორდავა 1976 - თოლორდავა ვ., მდიდრული სამარხი დაბლაგომიდან. - ვანი II, გვ. 68-78.

თოლორდავა 1983 - თოლორდავა ვ., დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში, თბილისი.

თუშიშვილი 1970 - თუშიშვილი ნ., ბოგვისხევის ადრეანტიკური ხანის სამაროვანი. - მაცნე № 3, გვ. 127-140.

ინანიშვილი 1993 - ინანიშვილი ნ., ციხისძირის ახ.წ. I-IV საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები. - სდსძ, XXXI, თბილისი.

იაშვილი, ზამთარაძე 1981 - იაშვილი მ., ზამთარაძე მ. ეგრისის მეფეთა სასახლე. - ნოქალაქევი-არქეოპოლისი I, გვ. 184-196.

ინაძე 1961 - ინაძე მ., კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა საკითხისათვის. - „მოამბე“, ტ. XXVI, № 6, გვ. 783-790.

ინაძე 1987 - ინაძე მ., ძველი კოლხეთის საზოგადოების სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. - საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ.... სერია), 4, № გვ. 46-67.

კალანდაძე 1954 - კალანდაძე აღ., სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი.

კახიძე 1971 - კახიძე ამ., საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები (ქობულეთ-ფიჭვნარი), თბილისი.

კახიძე, ვიკერსი 2004 - კახიძე ამ., ვიკერსი მ., საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1998-2002), კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. - ფიჭვნარი, I, ბათუმი, ოქსფორდი.

კახიძე 2007 - კახიძე ამ., ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი) I. - ფიჭვნარი II, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, ოქსფორდის აშმოლის მუზეუმი. თბილისი.

კახიძე, ვაშაკიძე 2010 - კახიძე ამ., ვაშაკიძე ნ., ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციებისა და საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1965-2004 წწ.), ელინიზმი და კოლხეთი. სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. - ფიჭვნარი, III, თბილისი.

კახიძე, ვიკერსი 2014 - კახიძე ამ., ვიკერსი მ., საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (2003-2007), კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. - ფიჭვნარი VI, თბ.

კვიციანიძე 1975 - კვიციანიძე კ., ადრეანტიკური ხანის ძეგლები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოდან, საკანდიდატო დისერტაცია.

კვირკველია 2001- კვირკველია გ. ჰოპლიტური ფარები კოლხეთში. - ძიებანი, № 7, გვ. 32-40.

კვირკველია 2001ა - კვირკველია გ. ანტიკური ხანის ცხენის სამუბლე ბაღლანიდან. - ანტიკური ხანის კოლხეთის არქეოლოგიის საკითხები, გვ. 55-61.

კილაძე 2007 - კილაძე ნ., ანთროპოლოგიური მასალის კვლევის შედეგები. - თეთრინყაროს არქეოლოგიური ექსპედიციის 2005 წლის მუშაობის ანგარიში, დანართი D1 (ხელნაწერი ინახება არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში).

ლამბერტი 1938 - ლამბერტი არქანჯელო, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი.

ლანჩავა 1975 - ლანჩავა ომ., ქუთაისის ძველი ისტორიისათვის, თბილისი.

ლომთათიძე 1957 - ლომთათიძე გ., კლდეეთის სამაროვანი ახალი წელთაღ-

რიცხვის II საუკუნისა, თბილისი.

ლომთათიძე 1989 - ლომთათიძე გ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთისა და ივრის ხეობაში, თბილისი.

ლომოური 1955 - ლომოური ნ., კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. - მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, თბილისი.

ლომოური 1981 - ლომოური ნ., ნოქალაქევი-ციხეგოჯი. - კრ. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, გვ. 18-47.

ლორთქიფანიძე გ.1976 - ლორთქიფანიძე გ., საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი. - კრებ. ვანი II, გვ. 167-190.

ლორთქიფანიძე გ.1979 - ლორთქიფანიძე გ., სამხედრო საქმის ისტორიისათვის ანტიკური ხანის კოლხეთში. - თსუ-ს შრომები (ისტ. ხელ...) 205, გვ. 95-107.

ლორთქიფანიძე გ.1991 - ლორთქიფანიძე გ., ბიჭვინთის ნაქალაქარი, თბილისი.

ლორთქიფანიძე ოთ. 1963 - ლორთქიფანიძე ოთ., ინკიტის მიდამოებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოები. - მსკა, III, გვ. 97-106.

ლორთქიფანიძე ოთ. 1968 - ლორთქიფანიძე ოთ., ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო (იბერია), თბილისი.

ლორთქიფანიძე ოთ. და სხვ. 1972 - ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ., თოლორდავა ვ., ჭყონია ა., არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს. - ვანი I, გვ. 198-239.

ლორთქიფანიძე ოთ. 1972ა - ლორთქიფანიძე ოთ., ძველი კოლხეთის კულტურა, თბილისი.

ლორთქიფანიძე 1977 - ლორთქიფანიძე ოთ., ვანის ნაქალაქარი (გათხრები, ისტორია, პრობლემები). - კრებ. ვანი, III ტ., გვ. 13-27.

მაკალათია 1928 – მაკალათია ს., 1920-24 წლებში საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის. - სსმ IV, გვ. 95-188.

მაკალათია 1948 – მაკალათია ს., დვანის ნეკროპოლის არქეოლოგიური გათხრები.

მამაიაშვილი 1980 - მამაიაშვილი ნ., სკვითურინვენტარიანი სამარხები იორ-ალაზნის აუზიდან. - კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები IV, გვ. 103-115.

მამაიაშვილი 1980ა – მამაიაშვილი ნ., ბეჟანბალის ორმოსამარხი. - კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები IV, გვ. 116-126.

მამაიაშვილი, ჯავახიშვილი 1984 - მამაიაშვილი ნ., ჯავახიშვილი ქ., ჭერემის სამაროვანი. - კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VI, გვ. 77-107.

მამულაძე, კახიძე, ხალვაში 2001 - მამულაძე შ., კახიძე ამ., ხალვაში მ., რომაელები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. - კრებ. კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები, X, გვ. 163-177.

მარგიშვილი 1992 - მარგიშვილი ს., ანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები ალგეთის ხეობიდან, თბილისი.

მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004 - მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ., ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

მახარაძე, წერეთელი 2002 - მახარაძე გ., წერეთელი მ., ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევრის სამარხები საჩხერედან. - არქეოლოგიური ჟურნალი II, გვ. 59-80.

მახარაძე, წერეთელი 2007 - მახარაძე გ., წერეთელი მ., საირხე, თბილისი.

მელიქიშვილი 1978 - მელიქიშვილი გ., ქართლის (იბერიის) მეფეთა სიებში არსებული ხარვეზების შესახებ. - საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ. ... სერია), № 3, გვ. 54-63.

მელიქსეთბეგი 1924 - მელიქსეთბეგი ლ., მანგლისის ნეკროპოლი (მასალები და დღიური გათხრებისა). - ჩვენი მეცნიერება №1, გვ. 82-86.

მენაბდე, დავლიანიძე 1968 - მენაბდე მ., დავლიანიძე ც., თრიალეთის სამაროვნები I, თბილისი.

მიქელაძე 1967 - მიქელაძე თ., ქსენოფონტის ანაბასისი, თბილისი.

მუხიგულაშვილი 1986 - მუხიგულაშვილი ნ., მუხიგულაშვილი ნ., ვარსი-მანთკარის ბრინჯაოს ფარები. - არქეოლოგიური ძიებანი, VI, გვ. 67-75.

მუხიგულაშვილი 2015 - მუხიგულაშვილი ნ., რკინის სამეურნეო და საბრძოლო იარაღები ძვ.წ. VI-III სს. არაგვის ხეობაში. - იბერია-კოლხეთი № 11, გვ. 69-92.

ნადირაძე 1975 - ნადირაძე ჯ., ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

ნადირაძე 1990 - ნადირაძე ჯ., საირხე, საქართველოს უძველესი ქალაქი, თბილისი.

ნაკაიძე 1980 - ნაკაიძე ნ., ქვევრსამარხები დაჭრილების სამაროვნიდან. - კად, გვ. 22-40.

ნარიძე 1989 - ნარიძე გ., ადრეანტიკური ხანის ქართლის ძეგლების ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხისათვის. - მაცნე, ისტორიის სერია, № 1, გვ. 117-128.

ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995 - ნიკოლაიშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. ნინამური III. - მცხეთა, X, გვ. 58-96.

ნიკოლაიშვილი 1975 - ნიკოლაიშვილი ვ. ბიჭვინტის ნაქალაქარის XIX ნაკვეთზე 1967-1970 წწ. ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. - კრ. დიდი პიტიუნტი I, გვ. 161-182.

ნიკოლაიშვილი 1978 - ნიკოლაიშვილი ვ., ანტიკური ხანის ძეგლები დიღმის ხეობიდან. - სას I, გვ. 91-102;

ნუცუბიძე 1978 - ნუცუბიძე ავ., არქეოლოგიური გათხრები სოფ. აბანოში. - საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, 1, გვ. 61-73.

ნუცუბიძე 1980 - ნუცუბიძე ავ., ალაზნის ველის ძვ.წ. XIV-XII სს. არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

პაპუაშვილი 1998 - პაპუაშვილი რ., გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხურ სამარხ-ორმოთა ფარდობითი ქრონოლოგიისათვის. - ძიებანი, № 1, გვ. 43-57.

პლუტარქე 1975 - პლუტარქე, პარალელური ბიოგრაფიები (თარგმანი აკ. ურუშაძისა), თბილისი.

რამიშვილი 1959 - რამიშვილი რ., კამარახევის სამაროვანი. - მსკა, II, გვ. 5-52.

რამიშვილი, შატბერაშვილი 1997 - რამიშვილი ქ., შატბერაშვილი ვ., ლითონის საბეჭდავი ბეჭდები ეცოს სამაროვნიდან. - ძმ. № 3(98), გვ. 20-23.

რამიშვილი 1999 - რამიშვილი ქ., ნადირობის სცენები არაგვისპირის ვერცხლის სურებზე. - ძიებანი, № 3, გვ. 71-75.

სანიკიძე 1956 - სანიკიძე ლ., პონტოს სამეფო, თბილისი.

სახაროვა 1973 - სახაროვა ლ., უძველესი საბრძოლო იარაღის ისტორიისათვის. - მაცნე № 3.

საქართველოს არქეოლოგია 1959 - საქართველოს არქეოლოგია თბილისი.

სინაურიძე 1985 - სინაურიძე მ., კაზრეთის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

სონლულაშვილი 2006 - სონლულაშვილი ხ., ჯიეთის სამაროვანი. - არქეოლოგიური ჟურნალი VI, გვ. 74-84.

სულავა 1996 - სულავა ნ., მთიანი კოლხეთი ანტიკურ ხანაში (ლექსუმი), თბილისი.

სულავა 2014 - სულავა ნ., ცხეთის სამაროვანი. - ცაგერის ისტორიული მუზეუმის შრომები, გვ. 87-90.

სულხან-საბა 1991 - სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტომი I, თბილისი.

ტყეშელაშვილი 1969 - ტყეშელაშვილი ოთ., ფოლადაურის ხეობა ძვ.წ. VI-IV ს.ს-ში. - მატერიალური კულტურის ძეგლები სოფ. შორის ნასოფლარიდან, თბილისი.

ფირცხალავა 1978 - ფირცხალავა მ., სკვითური კულტურის ძეგლების საქართველოში გავრცელების საკითხისათვის. - სას, I, გვ. 31-51.

ფირცხალავა, ყიფიანი 1986 - ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ. ცენტრალური ტერასის დასავლეთ ნაწილში 1978–1981 წწ. ჩატარებული საველე მუშაობის შედეგები. - ვანი VIII, გვ. 52-78.

ფირცხალავა, ლანჩავა 2013 - ფირცხალავა მ., ლანჩავა ო. დარღვეული სამარხის ნაშთები ზესტაფონიდან. - იბერია-კოლხეთი, № 9, გვ. 101-113.

ფიცხელაური 1973 - ფიცხელაური კ., აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VII სს.), თბილისი.

ფლავიუს არიანე 1961 - ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ნ. კეჭალმაძემ), თბილისი.

ფუთურიძე 1959 - ფუთურიძე რ., გვიანანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. - მსკა, II, გვ. 54-94.

ქ.ც. 1955 - ქართლის ცხოვრება (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), I ტ., თბილისი.

ქ.ც. 1973 - ქართლის ცხოვრება (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), V ტ., თბილისი.

ქმკელ 2011 - ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, საქ. ეროვნ. მუზეუმი; პროექტის ავტ. და სამეცნ. ხელმძღვ. ელდარ ნადირაძე; რედ. როინ მეტრეველი; ავტ.-შემდგ.: გვანცა არჩვაძე, მარინა ბოკუჩავა, თამარ გელაძე და სხვ., თბილისი.

ქეგლ 1955 - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბილისი.

ქავთარია 1999 - ქავთარია გ., ფარნავაზი, თბილისი.

ქორიძე 1958 - ქორიძე დ., თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ნაწილი მეორე, თბილისი.

ყაუხჩიშვილი 1951 - ყაუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბილისი.

ყაუხჩიშვილი 1957 - ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია; ცნობები საქართველოს შესახებ (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ), თბილისი.

ყაუხჩიშვილი 1962 - ყაუხჩიშვილი თ., მემნონის ჰერაკლის ისტორიის ცნობები საქართველოზე. - მსკი 34, გვ. 137-193.

ყაუხჩიშვილი 1969 - ყაუხჩიშვილი თ., ჰერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. - კრებ. აღმოსავლური ფილოლოგია, I, გვ. 186-190.

ყაუხჩიშვილი 1976 - ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბილისი.

ყაუხჩიშვილი 1987 - ყაუხჩიშვილი თ., ვანის ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა. - კრებ. ქართული წყაროთმცოდნეობა, VII, გვ. 131-143.

ყაუხჩიშვილი 1998 – **ყაუხჩიშვილი თ.**, ახალი ბერძნული წარწერა არმაზ-ციხე-ბაგინეთიდან (II). - კრებ. „ნარკვევები“, გვ. 11-14.

ყიფიანი 2000 - **ყიფიანი გ.**, უფლისციხის კლდოვანი სამარხის ინვენტარი (კატალოგი და შენიშვნები). - არქეოლოგიური ჟურნალი I, გვ. 74-75

შატბერაშვილი 2003 - **შატბერაშვილი ვ.**, ძვ.წ. IV-III საუკუნეების საბრძოლო იარაღიანი სამარხები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოდან. - იბერია-კოლხეთი, № 1, გვ. 118-129.

შატბერაშვილი 2005 - **შატბერაშვილი ვ.**, ქვემო ქართლი ძვ.წ. IV-I საუკუნეებში (არქეოლოგიური მასალის მიხედვით), დისერტაცია.

შპაიდელი 1985 - **შპაიდელი მ.**, კავკასიის საზღვარი; I ს. გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფასისში. - „მაცნე“, №1, გვ. 134-140.

ჩართოლანი, ცინდელიანი 2010 - **ჩართოლანი შ., ცინდელიანი მ.**, კოდორის ხეობის „დალ“-ის მხარის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

ჩარკვიანი 2002 - **ჩარკვიანი მ.**, ექ. თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარზე. - ძიებანი № 10, გვ. 57-61, სურ. 10.

ჩიხლაძე 2003 - **ჩიხლაძე ვ.**, მეომრის სამარხი ჟინვალის სამაროვნიდან. - იბერია-კოლხეთი № 1, გვ. 130-135.

ჩიხლაძე 2015 - **ჩიხლაძე ვ.** ჟინვალის სამაროვანი, თბილისი.

ცქიტიშვილი 1964 - **ცქიტიშვილი გ.**, ანტიკური ხანის შორაპნის საერისთავოს საკითხისათვის. - საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, გვ. 71-106.

წერეთელი გ.1942-3 - **წერეთელი გ.**, არმაზის ბილინგვა. - „ენიმკის“ მოამბე, XIII, გვ. 1-83.

წერეთელი გ. 1958 - **წერეთელი გ.**, მცხეთის ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს ხანისა, თბილისი.

წერეთელი კ. 1992 - **წერეთელი კ.**, შენიშვნები არმაზის ბილინგვის არამეულ ტექსტზე, თბილისი.

წითლანაძე 1973 - **წითლანაძე ლ.**, არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფ. ლიაში. - ძმ, № 33, გვ. 66-72.

წითლანაძე 1976 - **წითლანაძე ლ.**, ხევის არქეოლოგიური ძეგლები (ყაზბეგის განძი), თბილისი.

წითლანაძე 1983 - **წითლანაძე ლ.**, ვარსიმანთკარის სამაროვანი. - ჟინვალი I, გვ. 52-76.

ძქალძ 1963 – ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I (რედ. ილ. აბულაძე), თბილისი.

- ჭილაშვილი 1964 - ჭილაშვილი ლ.**, ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი.
- ჭყონია 1981 - ჭყონია ან.**, ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან. - კრებ. ვანი VI.
- ჭყონია 1986 - ჭყონია ა.**, არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარის ცენტრალურ ტერასაზე. - ვანი VIII, გვ. 93-121.
- ხარაბაძე 2001 - ხარაბაძე ს.**, ანტიკური ხანის სამარხი სოფელ ფერეთადან. - ძიებანი, №9, გვ. 81-87.
- ხარაბაძე 2003 - ხარაბაძე ს.**, I-II სს-ის სამარხი სოფელ ზედაგორადან. - იბერია-კოლხეთი, №2, გვ. 164-169.
- ხახუტაიშვილი 1970 - ხახუტაიშვილი დ.**, უფლისციხე II, თბილისი.
- ხოფერია 2017 - ხოფერია ნ.**, გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო ისტორია, თბილისი.
- ხოშტარია-ბროსე 1996 - ხოშტარია-ბროსე ედ.**, ლეონტი მროველი და „ქართლის ცხოვრება“, თბილისი.
- ხოშტარია 1972 - ხოშტარია ნ.**, ვანის არქეოლოგიური შესწავლის ისტორია. - ვანი I, გვ. 81-95.
- ხორენაცი 1984 - მოვსეს ხორენაცი,** სომხეთის ისტორია, თარგმნა და გამოსცა ა. აბდალაძემ, თბილისი.
- ხოხობაშვილი, ძნელაძე 2008 - ხოხობაშვილი თ., ძნელაძე მ.**, აბულმუგის ანტიკური ხანის სამაროვანი (ძვ.წ. IV-III სს.), თბილისი.
- ჯავახიშვილი 1960 - ჯავახიშვილი ივ.**, ქართველი ერის ისტორია, I ტ., თბილისი.
- ჯანაშია 1949 - ჯანაშია ს.**, შრომები, ტ. I, თბილისი.
- ჯანაშია 1952 - ჯანაშია ს.**, შრომები, ტ. II, თბილისი.
- ჯაფარიძე ვ. 1977 - ჯაფარიძე ვ.**, ძველი ვარდციხე „ვარდიგორა.“ – ძმ., № 46, გვ. 43-50.
- ჯაფარიძე ვ. 1989 - ჯაფარიძე ვ.**, ვარდციხის ნაქალაქარი, თბილისი.
- ჯაფარიძე ვ. 1990 - ჯაფარიძე ვ.**, ანტიკური ხანის შორაპნის ახალი არქეოლოგიური მონაცემები, თბილისი.
- ჯაფარიძე ვ. 2006 - ჯაფარიძე ვ.**, ეგრისის ახ.წ. I-VII სს. მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბილისი.
- ჯღარკავა 1983 - ჯღარკავა თ.**, კამარახევის სამაროვანი. - მცხეთა VI, გვ. 139-190.
- ჰეროდოტე 1975-1976 - ჰეროდოტე,** ისტორია, თარგმანი თ. ყაუხჩიშვილისა, I-II, თბილისი.

Baitinger 1999 - Baitinger H., Waffen und Bewaffnung aus der Perserbeute in Olympia. - Archäologische Anzeiger, Heft 1, 123-139.

Bill 2003 - Bill A., Studien zu den Gräbern des 6. bis 1. Jahrhunderts v. Chr. in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu den Steppenvölkern. - Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 96, Bonn.

Boardman 1968 _ Boardman J., Engraved Gems. The Ionides collection.

Bottini et al. 1988 - Bottini F., Egg M., Hase F., Pelug H., Schaaff V., Schauer P., Waurick G., Antike Helme. - Verlag des Romisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.

Brosset 1858 - Brosset M., Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle, St.-Petersbourg.

Chernenko 2006 - Chernenko E., Die Schutzwaffen der Skythen, Stuttgart.

Claessen, Skalnik 1978 - Claessen H., Skalnik P., The Early State, Hague.

Cleuziou 1997 - Cleuziou S., Les pointes de flèches "scythiques" au Proche et Moyen-Orient. - in: Le Plateau Iranien et l'Asie Centrale des origines à la conquête islamique, Paris.

Cokayne 2003 - Cokayne K., *Experiencing Old Age in Ancient Rome*, NY.

Connolly 1988 - Connolly P., Greece and Rome at war, London.

D'Amato 2009 - D'Amato R., Imperial Roman Soldier. From Marius to Commodus, 112 BC-AD 192, London.

Dubois de Montpereux 1843 - Dubois de Montpereux Fr., Voyage autour du Caucase... Atlas, Seie d'archeologie, Paris.

Gagoshidze 2008 - Gagoshidze I. Weapons - Iberia and Rome, Ed. A. Furtwängler, H. Lühr, N. Ludvig, Langenveisßbach, pp.123-140.

Gamkrelidze 1990 - Gamkrelidze G., Travaux hydroarcheologiques de localisation de l'ancienne Phasis, Le Pont-Euxin vu par les Crecs. - Annales Litteraires de l'Universite de Besançon, 427, Paris, p. 223-236.

Gamkrelidze 2008 - Gamkrelidze G., About the military-political situation in Georgia in the 4th cent. BC _ 2nd cent. AD (Written Sources and Archaeological evidence). - Iberia-Colchis (Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and early Medieval Period), #4, pp.144-158.

Gamkrelidze 2014 - Gamkrelidze G., Archaeology of the Roman period of Georgia (Iberia-Colchis), (Essay and Catalog), Tbilisi.

Kvirkvelia 1995 - Kvirkvelia G., On the early Hellenistic burials of North-Western Colchis. - Archäologischer Anzeiger, DAI, Berlin, New York, S. 75-82.

Hoffmeyer 1972 - Hoffmeyer A.B., Arms and Armour in Spain. Vol. I. Madrid.

The NAS New Testament Greek Lexicon <https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/machaira.html>

Latyshev 1904-1906 - Latyshev B., Scythica et Caucasia; E veteribus scriptoribus Graecis et Latinis, I-II, St.-Petersbourg.

Loeb classical library, 1959-62 - Tacitus, Appian, Dion Cassius, Plutarch, Strabon, Xenophon, ..., Cambridge, Harvard univ.

Lordkipanidze 2001 - Lordkipanidze O., The `akhalgori Hoard.~ An attempt at Dating and Historical Interpretation. - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, B. 33, Berlin.

Moorey 1980 - Moorey P. R. S., Cemeteries of the First Millenium B.C. at Deve Hüyük, near Carchemish.ä Salvaged by T.E. Laurence and C.L. Woolley in 1913. Oxford. British Archaeological Reports.

Reinach 1890 - Reinach Th., Mitridate Eupator, roi de Pont, Paris.

Robinson H Russel 1975 - Robinson H Russel, Armour of Imperial Rome, London.

Roux 1964 - Roux G., Meutre dans Sanctuare sur L'amphore de Panaguriste. - Antike Kunst, VII.

Shatberashvili 2008 - Shatberashvili V., Weapons of 4th-1st cc. BC from Kvemo Kartli, Statistical data, Typological Analysis. - Iberia-Colchis #4, pp. 140-143.

Shatberashvili Z, Nikolaishvili V., Shatberashvili V. 2010 - Shatberashvili Z., Nikolaishvili V., Shatberashvili V., Skhalta cemetery and Settlement of Hellenistic period. - Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipeline Archaeology in Georgia, pp. 424-447.

Sprengling 1953 - Sprengling M., Third Century Iran; Sapor and Kartir, Chicago.

Thompson 1934 - Thompson H., Two centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia, t. III.

Zerbini, Gamkrelidze, Todua 2012 - Zerbini L., Gamkrelidze G., Todua T., I Romani nella Terra del Vello d'Oro (La Colchide e l'Iberia in età romana), „Rubbettino`.

Амиранашвили 1935 - Амиранашвили А. Новая находка в низовьях р. Ингура, Тбилиси.

Античные государства ... 1984 - Античные государства Северного Причерноморие (ред. Кошеленко Г.). - Археология СССР, Москва.

Анчабадзе 1990 - Анчабадзе Г., Источниковедение проблемы военной истории Грузии, Тбилиси.

Апакидзе и др. 1985 - Апакидзе А., Николаишвили В., Гиунашвили Г., Манджгаладзе Г., Дзнеладзе М., Садрадзе В., Давлианидзе Р., Глonti Н., Археологические раскопки в Мцхета и ее округе. - ПАИ, в 1982 г., с. 44-46.

Армянская ... 1877 - Армянская география VII вв. издал К. Патканов, С.Петербург.

Барцыц 2003 - Барцыц Р. Погребение воина из села Калдахуара. - Абхазоведение: История, Археология, Этнология. Вып. II, Сухуми, «Алашара», с. 49-53.

Бикерман 1985 - Бикерман Э. Государство Селевкидов, Москва.

Бузанд 1953 - Бузанд Фавстос, История Армении, Ереван.

Велишский 2000 - Велишский Ф., Быт и нравы древних Греков и Римлян, Москва.

Виноградов 1972 - Виноградов В., Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время, Грозный.

Виноградов 1999 - Виноградов Ю., Археология и история Боспора. Том III. Керчь, с. 153-160.

Воронов 1969 - Воронов Ю., Археологическая карта Абхазии, Сухуми.

Воронов 1972 - Воронов Ю., Об Эшерском городище. - СА, 1, с. 103-121.

Воронов 1979 - Воронов Ю., Ахул-Абаа _ поселение античного времени в окрестностях Сухуми. - Материалы по археологии Абхазии, с. 32-36.

Воронов 1980 - Воронов Ю., Диоскуриада-Себастополис-Цхум, Москва.

Воронов, Шенкао 1982 - Воронов Ю., Шенкао Н., Вооружение воинов Абхазии IV-VII вв. - Древности эпохи великого переселения народов IV-VII вв., Москва.

Воронов 1991 - Воронов Ю., Новые материалы античной эпохи из окрестностей Диоскуриады. - СА, 1, с. 225-234.

Гаглов 1984 - Гаглов Р., Стырфазский могильник, Цхинвали.

Гаглов 1986 - Гаглов Р., Работы Монастырского отряда. - АО 1984 года, с. 394-395.

Гаглов 1987 - Гаглов Р., Работы Монастырского отряда. - АО 1985 года, с.526-527.

Гаглов, Сланов 1988 - Гаглов Р., Сланов А., Раскопки в Южной Осетии. - АО 1986 г., с. 441-442.

Гагошидзе 1979 - Гагошидзе Ю., Самадло, археологические раскопки, Тбилиси.

Гагошидзе 1981 - Гагошидзе Ю., Самадло, Каталог, Тбилиси.

Гвинчидзе 1978 - Гвинчидзе Г., Нововыявленный некрополь древней столицы Западной Грузии Цихе-Годжи-Археополиса, Тбилиси.

Давлианидзе 1977 - Давлианидзе Ц. О некоторых неопубликованных матерьялах раннеантичной эпохи Юго-восточной Грузии. - КСИА, 151, с. 122-126.

Дандамаев 1985 - Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, Москва.

Дундуа, Лордкипанидзе 1985 - Дундуа Г., Лордкипанидзе Г., Грузия и Митридат IV. - сб. Причерноморье в эпоху эллинизма, III симпозиум в Цхалтубо, с. 601-608.

Дундуа 1987 - Дундуа Г., Нумизматика античной Грузии, Тбилиси.

Дьяконов 1956 - Дьяконов И., История Мидии, Москва-Ленинград.

Есаян 1966 - Есаян С., Оружие и военное дело Древней Армении (III-I тыс. до н.э.), Ереван.

Жмодиков 1998 - Жмодиков А., Этапы развития фаланги. - сб., Военная археология, С.-Петербург, с. 89-92.

Иванов 1963 - Иванов Т., Античная керамика от некрополя на Аполония. - Аполония. Разкопките в некрополя на Аполония през 1947-1949, София.

Иванчик 2001 _ Иванчик А., Кимерииты и скифы, Москва.

Инадзе 1968 - Инадзе М., Причерноморские города древней Колхиды, Тбилиси.

Инадзе 1988 - Инадзе М., К интерпретации Эшерской греческой надписи. - Кавказско-Ближневосточный сборник, VIII, с. 148-158.

Казанский 2015 - Казанский М., Германские элементы в материальной культуре Абхазии в позднеримское время и в эпоху переселения народов. _ Альманах Scripta antiqva, Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры, Том четвертый, сс. 34-62.

Казиев 1960 - Казиев С., Археологические раскопки в Мингечауре, Баку.

Качарава 1972 - Качарава Д., Город Гиэнос в античную эпоху (Автореферат канд. диссертации), Тбилиси.

Кахиани и др. 1991 - Кахиани К., Глигвашвили Э., Дзнеладзе М., Кереселидзе Г., Цквитинидзе З. Археологические исследование Машаверского ущелья в 1984-86 гг. - ПАИ в 1986 г., с. 51-59.

Кахидзе 1981 - Кахидзе Ам., Восточное Причерноморье в Античную эпоху (Колхские могильники), Батуми.

Каухчишвили 1985 - Каухчишвили Т., Греческая надпись Эшерского гор. - Источниковедческие разыскания, с. 220.

Квирквелиа 1981 - Квирквелиа Г., Материальная культура северо-западной Колхиды в VIII-V в.в. до н.э., Тбилиси.

Кигурадзе, Лордкипанидзе Г., Тодуа 1987 - Кигурадзе Н., Лордкипанидзе Г.,

Тодуа Т., Клейма XV легиона из Пицундского городища. - ВДИ, № 2, с. 87-96.

Клаузевиц 1937 - Клаузевиц К., О войне, I, II, Москва.

Крупнов 1960 - Крупнов Е., Древняя история Северного Кавказа, Москва.

Куфтин 1941 - Куфтин Б., Археологические раскопки в Триалети, I, Опыт периодизации памятников, Тбилиси.

Куфтин 1948 - Куфтин Б., Археологические раскопки в Цалкинском районе, Тбилиси.

Куфтин 1949 - Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, том I, Тбилиси.

Куфтин 1950 - Куфтин Б., Материалы к Археологии Колхиды, II, Тбилиси.

Левек 1989 - Левек П., Эллинистический мир, Москва.

Леквинадзе, Хведелидзе 1981 - Леквинадзе В., Хведелидзе Л., Массовые археологические находки из раскопок Археополиса. - ნოქალაქევი-არქეოპოლისი I, გვ.120-148.

Ломоури 1979 - Ломоури Н., К истории Понтийского царства, I ч., Тбилиси.

Ломоури 1981 - Ломоури Н., Грузино-Римские взаимоотношения, Тбилиси.

Лордкипанидзе Г. 1970 - Лордкипанидзе Г., К истории Древней Колхиды, Тбилиси.

Лордкипанидзе Г. 1978 - Лордкипанидзе Г., Колхида в VI-II вв. до н.э., Тбилиси.

Лордкипанидзе Г., Кипиани 1999 - Лордкипанидзе Г., Кипиани Г., Боевые колесницы Древней Грузии. _ РА, 4, с. 195-198.

Максимова 1956 - Максимова М., Античные города Юго-Восточного Причерноморья, Москва-Ленинград.

Манандян 1940 - Манандян Я., Маршруты Понтийского похода и путь отступления Митридата в Колхиду. - ВДИ, № 3-4, с. 89-100.

Манцевич 1987 - Манцевич А., Курган Солоха, Ленинград.

Меликишвили 1954 - Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тб.

Меликишвили 1959 - Меликишвили Г., К истории древней Грузии. Тб.

Мелюкова 1952 - Мелюкова А., Каменная фигура скифа-воина. _ КСИИМК, Вып. XLVIII, с. 125-128.

Мелюкова 1964 - Мелюкова А., Вооружение Скифов. - Свод археологических источников, Арх. СССР, Д1-4, Москва.

Молев 1976 - Молев А., Митридат Евпатор, Саратов.

Мухелишвили 1986 - Мухелишвили Д., Некоторые проблемы историковедческой критики грузинских средневековых источников. - «Мацне», Известия АНГ, № 3, с. 57-70.

Мухигулашвили 1987 - Мухигулашвили Н., Аргунский могильник. - АО 1985, с. 533.

Немировский 1980 - Немировский А., Понтийское царство и Колхида. - сб. Кавказ и Средиземноморье, с.154-160.

Обращение Грузии 1989 - Обращение Грузии (ред. М. Чхартишвили), Тбилиси.

Петренко 1967 - Петренко В., Правобережье среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. _ САИ, в. ДІ-4.

Придик 1914 - Придик Е., Новые кавказские клады. - МАР, № 34, Петроград, с. 94-110.

Раишвили и др. 1986 - Раишвили Р., Джорбенадзе В., Чиковани Г., Глonti М., Гоголадзе Эл., Панцхава Л., Мухигулашвили Н., Каландадзе З., Циклаури И., Ломидзе Ц., Бучукури Ан., Алудаури Б. Археологические исследования в Арагвском ущелье. - ПАИ в 1983 г., с. 48-53.

Раишвили и др. 1987 - Раишвили Р., Джорбенадзе В., Чиковани Г., Глonti М., Гогочури Г., Цитланадзе Л., Мухигулашвили Н., Чихладзе В., Робакидзе Ц., Ломидзе Ц., Циклаури И., Рчеулишвили Г., Маргвелашвили М., Каландадзе З., Бучукури А., Гамехардашвили М., Церетели К., Циклаури Д., Археологическое изучение Арагвского ущелья. - ПАИ в 1984-1985 гг., с. 74-89.

Раишвили и др. 1991 - Раишвили Р., Джорбенадзе В., Чиковани Г., Глonti М., Гогочури Г., Цитланадзе Л., Мухигулашвили Н., Бучукури А., Робакидзе Ц., Чихладзе В., Рчеулишвили Г., Маргвелашвили М., Циклаури И., Ломидзе Ц., Циклаури Д., Каландадзе З., Гамехардашвили М., Буачидзе К., Археологическая экспедиция горного региона Восточной Грузии. - ПАИ в 1986 г., с. 89-95.

Раишвили и др. 1997 - Раишвили Р., Джорбенадзе В., Чиковани Г., Глonti М., Цитланадзе Л., Бучукури А., Робакидзе Ц., Маргвелашвили М., Рчеулишвили Г., Ломидзе Ц., Циклаури И., Циклаури Д., Гогочури Г., Миндорашвили Д., Гамехардашвили М., Археологические исследования в бассейне р. Арагви и в верховьях р. Терги. - ПАИ в 1988 г., с. 96-106.

Ранович 1949 - Ранович А., Восточные провинции Римской империи I-III вв., Москва-Ленинград.

Русяева, Черненко, 1980 - Русяева А., Черненко Е., Новые находки оружия из Ольвии. - Исследования по античной археологии Северного Причерноморья, Киев.

Санкидзе 1953 - Санкидзе Л., Экспансия Рима в Понте и Закавказье (автореферат канд. диссертации), Кутаиси.

- Сланов 1983** - Сланов А., Раскопки Кливанского могильника. - АО, 1981 г. с. 415-416.
- Сланов 1986** - Сланов А., Раскопки второго Кливанского могильника. - АО 1984 г., с. 408.
- Смирнов 1964** - Смирнов К., Савроматы, Москва.
- Сокольский 1954** - Сокольский Н., Боспорские Мечи. - МИА 33, с. 123-196.
- Техов 1980** - Техов Б., Глийский могильник, Тбилиси.
- Техов 1987** - Техов Б., Материальная культура населения среднего течения реки Большой Лиахви в I-VIII вв., Тбилиси.
- Трапш 1969** - Трапш М., Труды II, Сухуми.
- Трапш 1970** - Трапш М., Труды I, Сухуми.
- Трапш 1971** - Трапш М., Труды III, Тбилиси.
- Тодуа 1990** - Тодуа Т., Колхида в составе Понтийского царства, Тбилиси.
- Тушишвили, Амиранашвили, Маргишвили 1987** - Тушишвили Н., Амиранашвили Д., Маргишвили С., Археологическая экспедиция Алгетского ущелья. - ПАИ в 1984-85 гг., с. 20-21.
- Тушишвили, Маргишвили 1991** - Тушишвили Н., Маргишвили С., Экспедиция Алгетского ущелья. - ПАИ в 1986 г., с. 34-40.
- Утченко 1965** - Утченко С., Кризис и падение Римской республики, Москва.
- Хазанов 1971** - Хазанов А., Очерки военного дела Сарматов, Москва.
- Хоштария 1941** - Хоштария Н., Чхороцку, могильник с трупосожжением (захоронение в урнах). - mski, II, gv. 67-95.
- Хоштария 1955** - Хоштария Н., Археологическое исследование Уреки. - მსკა, I, თბილისი, გვ. 25-78.
- Хоштария 1960** - Хоштария Н., Археологические раскопки в Вани в 1959 г. - сб., Полевые арх. исследования, с. 47-50.
- Хоштария 1979** - Хоштария Н., О раскопках на вершине холма в 1947-1959 гг. - ვაზი IV, გვ. 115-134.
- Цкитишвили 1976** - Цкитишвили Г., Результаты работ на Цихиа-гора. - ПАИ в 1975 г., с. 60-61.
- Черненко 1968** - Черненко Е., Скифский доспех, Киев.
- Черненко 1984** - Черненко Е., Скифо-Персидская война, Киев.
- Шамба 1970** - Шамба Г., Ахачарху древний могильник Абхазии, Сухуми.

Шамба 1972 - Шамба Г., Об одном раннеэллинистическом захоронении представителя древней абхазской знати из с. Эшера. - Известия АИЯЛИ, 1, с. 98-112.

Шамба 1980 - Шамба Г., Эшерское городище, Тбилиси.

Шахермайр 1986 - Шахермайр Ф., Александр Македонский, Москва.

Шелов 1980 - Шелов Д., Колхида в системе понтийской державы Митридата VI. - ВДИ, № 3, с. 28-43.

Шлюмберже 1985 - Шлюмберже Д., Эллинизированный восток, Москва.

Эллинизм 1990 - Эллинизм (экономика, политика, культура), сб., ред. Е. Голубцова, Москва.

Іллінська 1961 - Іллінська В., Скифські сокири. - Археологія, XII, Київ, с. 49-52.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I - საბრძოლო იარაღის შემცველი არქეოლოგიური ძეგლების რუკა.

ტაბ. II - ბრძოლის სცენები: 1-2. სამადლოს ქვევრებზე; 3. გომის სასმისზე; 4. დედოფლის გორის ძვლის ფირფიტაზე.

ტაბ. III - შუბისპირები, ტიპი I.

ტაბ. IV - შუბისპირები, ტიპი IV.

ტაბ. V - შუბისპირები: 1-11. ტიპი V; 12-21. ტიპი II.

ტაბ. VI - შუბისპირები, ტიპი III.

ტაბ. VII - შუბისპირები: 1-4. ტიპი VI; 5-7, 12-13. ტიპი VIII; 8,9. შუბისპირები ფიჭვნარიდან; 10-11. ტიპი VII.

ტაბ. VIII - საბრძოლო ცულები: 1-6. ტიპი I; 7. ცული ნაურიალის № 103 სამარხიდან; 8-13. ტიპი II; 14-17. ტიპი III.

ტაბ. IX - 1-6. მუჯირები; 7,9. ჩუგლუგები; 8. ლახტისთავი; 10-14. დანები.

ტაბ. X - ორპილესული სატევრები და მახვილები: 1-3. I.1.ა.; 4. I.1.ბ.; 5-7. I.1.გ.; 6. მახვილის ტარი ახულ-აბაას № 4 სამარხიდან; 8-9. I.1.დ.

ტაბ. XI - 1-6, 10. ყუნნიანი სატევრები და მახვილები; 7-9, 11. აკინაკები.

ტაბ. XII - 1-7. ცალპირლესული სატევრები და მახვილები; 8-11. მახვირები.

ტაბ. XIII - ისრისპირები: 1-8. ძვლისა, ტიპი I; 9-11. ბრინჯაოსი, ტიპი II; 12-13. ბრინჯაოსი, ტიპი III; 14-16. ძვლისა, ტიპი IV; 17-18. ბრინჯაოსი, ტიპი V; 19, 21-23. ბრინჯაოსი, ტიპი VI; 20. ბრინჯაოსი, ტიპი VIII; 24. ბრინჯაოსი, ტიპი VII; 25-34. რკინის, ტიპი IX; 35-38. რკინის, ტიპი X; 39-40. გორიტის ფირფიტა; 41. მშვილდისარი; 42. გასტრაფეტის ისარი.

ტაბ. XIV - ფარები: 1. კამარახევიდან; 2. ვარსიმიანთკარიდან; 3. ეშერადან; 4. ახულ-აბაადან. 5-8, 10-11. უმბონები. 9. ხის ოთხკუთხა ფარი ნებელდიდან - რეკონსტრუქცია.

ტაბ. XV - 1-5, 7-9. ქალკიდური მუზარადები საქართველოდან; 6, 10. ლომაულ იმპერიული-გალური მუზარადი ზემო ქედიდან.

ტაბ. XVI - 1-2. ქერცლისებური ჯავშნის რეკონსტრუქცია; 3-4. ქერცლისებური ჯავშნის ფრაგმენტი; 5. სანვივები (კნემიდები).

ტაბ. XVII - 1. კატაპულტა - რეკონსტრუქცია; 2. ქვის ყუმბარები ვანიდან; 3. ურნალი ვანიდან.

ტაბ. XVIII - 1. ბრინჯაოს ეტლის მოდელი გოხებიდან; 2. ეტლის გამოსახულება ვანიდან; 3. უფლისციხის ეტლის ბორბლის რეკონსტრუქცია.

ტაბ. XIX - საბრძოლო იარაღი: 1. აბანოდან; 2. აბელიადან; 3-7. აბულმუგიდან; 8. ანთოკიდან; 9-11. ახალი ათონიდან; 12-16. ასურეთიდან.

ტაბ. XX - საბრძოლო იარაღი ახულ-აბაადან.

ტაბ. XXI - საბრძოლო იარაღი: 1-2. ბანძადან; 3-4, 7-9. ბეშთაშენიდან; 5-6. ბეჟანბალიდან; 10. ბზიფიდან; 11. ბალღანიდან.

ტაბ. XXII - საბრძოლო იარაღი გუადიხუდან.

ტაბ. XXIII - საბრძოლო იარაღი: 1-2. გომარეთიდან; 3-11. დაბლაგომიდან; 12-27. დედოფლის გორიდან.

- ტაბ. XXIV - საბრძოლო იარაღი: 1-16. დიდი ლილოდან; 17-19. დუისიდან; 20-23. ზედა გორადან.
- ტაბ. XXV - საბრძოლო იარაღი: 1-11. ეცოდან; 12-18. ენაგეთიდან.
- ტაბ. XXVI - საბრძოლო იარაღი ეშერადან.
- ტაბ. XXVII - საბრძოლო იარაღი ვანიდან.
- ტაბ. XXVIII - საბრძოლო იარაღი ვარსიმაანთკარიდან.
- ტაბ. XXIX - საბრძოლო იარაღი: 1. ზემო ქედიდან; 2-3. ზესტაფონიდან; 4. თაშბაშიდან; 5-12. თელავიდან.
- ტაბ. XXX - საბრძოლო იარაღი: 1-14. ითხვისიდან; 15. კაზრეთის „თელეების ველი“-დან; 16. კელასურიდან; 17. ინაშაურიდან.
- ტაბ. XXXI - საბრძოლო იარაღი კამარახევიდან.
- ტაბ. XXXII - საბრძოლო იარაღი: 1-3. კალდახუარადან; 4. კიკეთიდან; 5-7. კირცხიდან.
- ტაბ. XXXIII - საბრძოლო იარაღი: 1-7. კლდეეთიდან; 8. კოთიშიდან; 9. მანგლისიდან; 10. ლიადან.
- ტაბ. XXXIV - საბრძოლო იარაღი: 1-2. მახვანიდან; 3-9. მოდინახევიდან.
- ტაბ. XXXV - საბრძოლო იარაღი: 1-6. ნაურიალიდან; 7. ნერონ-დერესიდან; 8-10. ნე-ძიხიდან.
- ტაბ. XXXVI - საბრძოლო იარაღი: 1-5. ნოქალაქევიდან; 6. სამადლოდან; 7-8. პაპიგორი-დან; 9. სიმონეთიდან; 10. სანთადან.
- ტაბ. XXXVII - საბრძოლო იარაღი ჟინვალიდან.
- ტაბ. XXXVIII - საბრძოლო იარაღი რგანიდან.
- ტაბ. XXXIX - საბრძოლო იარაღი საირხევიდან.
- ტაბ. XL - საბრძოლო იარაღი სოხუმის მთიდან.
- ტაბ. XLI - საბრძოლო იარაღი: 1-5. სხალთიდან; 6-9. სტირფაზიდან; 10. შორიდან; 11. შაშიანიდან.
- ტაბ. XLII - საბრძოლო იარაღი: 1-2. ფერეთადან; 3-8. ფიჭვნარიდან.
- ტაბ. XLIII - საბრძოლო იარაღი: 1-3. ქარსაანთ მიწებიდან; 4-5. ღრმახევისთავიდან; 6. ქვიანიდან; 8. ქუთაისიდან; 7,9-10. ყანჩაეთიდან.
- ტაბ. XLIV - საბრძოლო იარაღი: 1-9. ჩხარიდან; 10. ჩხიკეთადან; 11-13. ჩხორონყუდან.
- ტაბ. XLV - საბრძოლო იარაღი: 1-10. შავსაყდარა I-დან; 11-12. ციხისძირიდან; 13. ცხეთადან.
- ტაბ. XLVI - საბრძოლო იარაღი ძვერიდან.
- ტაბ. XLVII - საბრძოლო იარაღი ნებელდადან.
- ტაბ. XLVIII - საბრძოლო იარაღი ნითელი შუქურადან (კრასნი მაიაკი).
- ტაბ. XLIX - საბრძოლო იარაღი: 1-18. წნორი; 19-27. ჯიმიტიდან (ივრისპირები).
- ტაბ. L - საბრძოლო იარაღი: 1. წყნეთი; 2-4. ჯიეთი; 8-11. წინანდალი.

შემოკლებათა განმარტება:

ენიმკის მოამბე - ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე.

თსუ-ს შრომები - თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები.

კაძ - კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები.

მსკა - მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის.

მსკი - მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის.

სდსძ - სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები.

სმამ - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე.

სსმაე - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.

სსმმ - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

სას - საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები.

ძმ - ძეგლის მეგობარი.

АО – Археологические открытия.

ВДИ – Вестник древней истории.

КСИА – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Археологии.

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.

Известия АИЯЛИ - Известия Абхазского Института Языка, Литературы и Истории.

МАР – Материалы по Археологии России.

Известия АНГ - Известия Академии наук Грузии.

МИА – Материалы и Исследования по Археологии СССР.

ПАИ – Полевые Археологические Исследования.

СА – Советская Археология.

САИ – Свод археологических источников.

РА – Российская Археология.

Weapons and Armor in Georgia (5th century BC - 4th century AD)

Foreword

Hostilities and weapons constitute one of the principal sources for the study of the development of the human society. On the basis of the interpretation of the archaeological data many important scientific articles and monographies refer to the important archaeological sites, the archaeological data from various sites or various regions of Georgia, some fundamental monographs refer to the military – political history, fortifications, the typology of weapons of the Classical period, and etc.

Our book, “Weapons and Armor in Georgia (5th century BC. - 4th century AD.) I,” which was published with the support and funding of Shota Rustaveli National Science Foundation, refers to the typological-statistical, comparative analysis of weapons found at the archaeological sites of Georgia; reviews historical, historical-geographical and source study problems of the Classical Period Georgia - Iberia and Colchis (5th century BC. - 4th century AD.). The statistical and typological data from each archaeological site, containing weapons and armor from Georgia is studied in the separate chapter, where the information from 106 archaeological sites are given. On the basis of statistical analysis, the number of armed persons and weapons in the burials of various periods are studied.

***

The authors would like to express special thanks to our colleagues: Vakhtang Nikolaishvili, Zurab Bragvadze, Nino Sulava, Vakhtang Japaridze, Giorgi Gogochuri, Kakha Kakhiani, Guram Kvirkevelia, Davit Sul Khanishvili, Shio Simsvive, Erekle Koridze, Mindia Jalabadze, Guram Kipiani, and Davit Mindorashvili, who helped us to find materials for the book.

Some graphical and photo materials published earlier were processed and used in the Book.

Historical-Geographical Review

The role of Geographic setting for the development of society in general and in warfare is very significant. Hence it is impossible to reconstruct the military-political history without a study of the field of war operations [see Gamkrelidze 2010].

Modern Georgia lies in the central and western part of Transcaucasia (see the map). Since ancient times Georgia was the transportation cross- road linking countries east to west and from south to North. Georgia's physical- geographical boundaries are: The Caucasus Mountains on the north, *Ajara-LazeTi-Arsiani* highlands *Javakheti* Range and r. *Debeda* basin on the south, *Agrichai-Mingechauri* on the east and the Black sea on the west. The *Likhi* range divides the territory of Georgia into western and eastern parts. West of this range lies Colchian lowland and the *Rioni* basin and to the east there is Iverian with *Mtkvari* (Kura) basin. Between these two parts *Shida Kartli* and *Alazani* valley are located.

At the original stage of development, the Georgians or the *Kartvelian* ethnos settled in the basins of three rivers – *Mtkvari* (*Curos*), *Rioni* and *Chorokhi*, - the territory from the Lake *Van* up to the Black sea and to the Caucasian mountains. Approximately this territory was inhabited by ancient *Kartvelians*. The various unions are referred to by different ancient written sources (Herodotus, Xenophon, Strabo, Arrian, Leonti Mroveli, and others), namely *Colchians*, *Iberians*, *Mossinoeci*, *Chalybes*, *Sasperes*, *Heniochi*, *Taochoi*, *Saniges*.

In the Classical period the political hegemony on Georgian territory was attained by the kingdoms of Colchis and Iberia, on whose place and basis Georgia was formed.

The hills and hillocks, gorges, knolls, hollows, uplands and lowlands, with their natural environment, create convenient places for settlement. Building material here is in abundance: wood, clay, stone, etc.; there is granite, limestone, gypsum, potter's clay, various shales, and quartz sand. The principal sites of metallurgical ore mining (copper, iron, and tin) in Georgia are: *Racha-Lechkhumi*, *Svaneti*, *Abkhazia*, *Achara*, *Kvemo* (*Lower*) *Kartli*, the upper reaches of the *Greater Liakhvi*. The sand of the *Enguri*, *Tskhenistsqali*, *Tekhuri*, *Rioni* and *Mashavera* rivers contains a definite amount of gold. This is attested by ancient authors: Strabo (XI, II, 19), Appian (*HR*, XII, 103). Gold mining is reported by Pliny too (*NH*, XXXIII). Owing to its specific tectonic development, Georgia's relief is divided into two main differing parts: mountains and foothill, and valley and lowland. Footpath-roads crossed the mountain ranges of the Greater and Lesser Caucasus, by which the ancient local population communicated with the rest of the world; these are: *Rikoti*, *Zekari*, *Mepistsqaro*, *Mamisoni*, *Nakra*, *Klukhori*, *Daryali*, etc.; The terrain of Colchis, and partly Iberia, bounded by mountains, created an advantageous defensive and military-strategic environment. Notable from this viewpoint is the assessment of the theatre of military operations in the Caucasus Mountains and adjacent territory, given by Lucullus, Roman general of the 1st cent. BC (see Plutarch, Lucullus, 14). Significant information in this respect is also found in (Flavius) Arrian's written report to the Emperor Hadrian. Arrian visited the Black Sea littoral of Georgia as the emperor's military and administrative official (see his *Periplus Ponti*).

Consideration of the local terrain and landscape is of major importance in conducting

military operations. Skillful use of narrow gorges easy to block, high mountains difficult to cross, hillocks easy to fortify, dense, impenetrable forests, rivers hard to cross was a guarantee of a successful ending of a military campaign. The climate is attached no less importance in warfare. Thus, in fighting Pompey, Mithradates Eupator fled to Colchis beyond the mountains (see Strabo, XII, III, 28). He had to rally forces and replenish armament; he wintered in Dioscurias, using the terrain and climate towards the realization of his military and strategic plan (see Appian, *HR*, XII, 101).

The *Rioni-Qvirila* (the *Phasis* of the Greco-Latin written sources) and the *Mtkvari* (the *Curos* of the Greco-Latin sources) constituted an advantageous transit and strategic route owing to their physical-geographic location. Evidence on this is largely preserved in the writings of Strabo and Pliny (see Strabo, XI, II, 17; VII, 3; Pliny, *NH*, VI, 52). Notably enough, classical and early medieval settlement sites are situated precisely along this route, their archaeological study yielding imported foreign items (pottery, ornaments, coins, and metal and glass vessels). Such settlement sites along the *Rioni-Qvirila* have been discovered at *Shorapani*, *Kldeeti*, *Vani*, *Shuamta*, *Partsqanaqanevi*, *Mtisdziri*, *Dablagomi*, *Dapnari*, *Sajavakho*, *Chaladidi* (near *Poti*), and so on; along the course of the *Mtkvari*: at *Zghuderi*, *Urbnisi*, *Uplistsikhe*, *Qanchaeti*, *Dzalisa*, *Tsikhiagora*, *Nastakisi*, *Samadlo*, *Sarkine*, *Mtskheta*, and so on. The town near the *Paliastomi* lake was a final point of the *Rionni-Qvirila* trading-transit route. The lake *Paliastomi* was a comfortable harbor, where big ships could enter. The archaeological expedition of Black Sea –shore found the remains of the settlement of 2nd-5th cent. which could be the remains of the town *Phasis*, described by Procopius and Agathia [Gamkrelidze, Pirtskhalava, Kipiani 2005:6].

Lots of fortified sites and settlements were found on the sea shore : *Apsaros* (near *Gonio*), *Tsikhisdziri*, *Qobulet-Pichvnari*, *Ureki*, *Phasis* (near *Poti*), *Anaklia*, *Pichori*, *Gienos* (near *Ochamchire*), *Dioskuria-Sebastopolis* (near *Sokhumi*), *Eshera*, *Pitiunt* (near *Bichvinta*). All these sites were connected to the sea by their life-style. They played an important role in the economic relationships with outer world.

The littoral towns and cities were exactly a means, through which a contact between the towns/cities of the Black and Mediterranean seas, in seaside towns/cities, in addition to trade, different kinds of business used to develop; however, seafaring, fishing and sea salt production still figured prominently.

Georgia's Black Sea coastline is not uniform along its length. In its southern and western sections, it is hilly, rugged with capes and gulfs, which are convenient for making harbors. The Black Sea plays the greatest part in the Kolchian climate forming, which, in turn, influences the agro-climatic situation and the economic and defense life of the local population [Gamkrelidze 2010:34].

The unsteadiness of sea shore played negative role in the history of Colchis: so called Phanagorian regression in the Black sea finished at approximately between the turn of BC and AD and began its transgression. In the result the level of the sea became about 3 m higher and covered all settlements. The sinking of the area adjoining the sites of mentioned ancient settlements in the littoral caused deterioration of the industrial and economic level. According to a reference preserved in Strabo's *Geographica* (XI, II, 17), Colchis is repre-

sented as a region rather rich in natural resources: *“The country is fertile and its produce is good... It furnishes all materials for ship-building. It produces them in great plenty, and they are conveyed down by its rivers. It supplies flax, hemp, wax, and pitch, in great abundance. Its linen manufacture is celebrated, for it was exported to foreign parts;”*

Exports are mentioned in the reference of Marcus Manilius, where he communicates that Romans are *“fed on Nubian coastline and the valleys of Phasis”*. Noteworthy is a written notice of the 6th century Byzantine historian Procopius of Caesarea: *“Mocheresis is one day’s journey distant from Archaeopolis, a district which includes many populous villages. And this is really the best land in Colchis; for both wine and the other good things are produced there...”* (*History of Wars*, VIII, 14). *Mocheresis* in the heart of Colchis was an economically strong district. The material of archaeological excavations carried out there serves as additional evidence of the advanced economic position of Colchian Lowland.

Concerning the climatic and geographical environment of west Colchis, the Greek scholar Hippocrates, as early as the 4th century BC, narrates as follows: *“As to the inhabitants of Phasis, their country is fenny, warm, humid, and wooded; copious and severe rains occur there at all seasons; and the life of the inhabitants is spent among the fens; for their dwellings are constructed of wood and reeds, and are erected amidst the waters”* (*On Airs, Waters and Places*, 15).

In eastern Georgia, Iberia, the major agricultural areas are located within the *Shida* (Inner) *Kartli* lowland, the *Mtkvari* River Gorge, *Tiriponi* and *Mukhrani* fertile fields, the *Kvemo* (Lower) *Kartli* Lowland, and *Alazani* Valley. Owing to shortage of water, non-productive to some extent are the *Iori* plateau and *Shiraki-Eldari* Valleys. The eastern Georgia climate in comparison with Colchis is the arid continental one. Therefore, high farming there will require irrigation canals.

According to Strabo the greater part of *“Iberia is so well built up in respect to cities and farmsteads that their roofs are tiled, and their houses as well as their marketplaces and other public buildings are constructed with architectural skill. Parts of the country are surrounded by the Caucasian Mountains . . . In the middle is a plain intersected by rivers, the largest being the Cyrus. This river . . . flows into the plains that have exceedingly good pasture, receives still more rivers, among which are the Alazonius, Sandobanes, . . . all navigable, and empties into the Caspian Sea”* (Strabo XI, III, 1,2).

Georgia is diverse in vegetation. Hills and foothills below the Alpine belt and partially lowland are mostly covered with woods. The use of timber for construction purposes is frequently evidenced by archaeological data. In the lowland part of Georgia, warm winters and long, moderately hot summers create favourable conditions for agricultural activity, in particular for the development of grain farming, vegetable growing, viticulture and horticulture. The ox, cow, goat, sheep bones, also those of pig, dog and horse repeatedly found in numerous archaeological materials give us an idea of ancient animal husbandry followed by the native population.

During military operations in Iberia and Colchis, the local fighters made good use of the terrain, mountains, narrow defiles of gorges, defensive works advantageously positioned on mountains and hills, dense impenetrable forests, fords. The same factors had a negative effect on the actions of the invading forces. They were naturally not familiar with

the local geographical setting, failing to make a tactically correct use of it. Accordingly, they lacked comprehensive information about local conditions; in particular, they had a vague idea of the opponent's economic base and resources, the quantitative demographic situation, morale, communication and military and technical means, social system, military and strategic actions [Gamkrelidze 2010:43].

Owing the geographic setting, in Iberia and Colchis it was almost unfeasible to conduct wide-scale, frontal operations with numerous troops. Success here could be achieved with well-trained, mobile, so-called commando-type detachments, well-informed about the local environment. The strategy and tactics of the war operations of the local population were largely built on the advantageous use of the terrain.

Colchis, and partly Iberia, were historical-geographical regions, bounded by mountains, creating a definite natural defensive area from the military and strategic points of view. Fertile soil, varied relief, moderate climate, ample hydropower resources, ores, diversity of flora and fauna provided a good basis for social progress. Accordingly, a highly-peculiar historical-cultural area took shape in Colchis, with its center on the *Rioni*, and in Iberia, on the *Mtkvari*. Colchis and Iberia in the classical period held a pivotal area geopolitically. The eastern and western civilizations met here – and occasionally clashed.

Source Study of Military History

“The Life of the Georgian Kings and of their Fathers and Ancestors from the Earliest Times” (see *Kartlis Tskhovreba*, hereinafter *K.Ts.*) is the basic Georgian written source for Georgia’s history and particularly her military and political history. It was compiled by the Georgian scholar *Leonti Mroveli*. Most of the reports found in this (written) source have been documentarily confirmed by new archaeological excavations. For example, the fortified cities: *Nastakisi*, *Sarkine*, *Tsikhe-Goji*, *Armazi*, *Shorapani*, *Dimna*; historical personages: *Artag (Artoces)*, *Parsman I*, *Parsman Kveli*, *Mihrdat*, *Amazasp*, and others. The names of historical persons are confirmed in epigraphic monuments discovered archaeologically. King *Parsman* is mentioned in the so-called Vespasian’s inscription unearthed on the right bank of the *Mtkvari*, in *Mtskheta*. The same inscription refers to King *Mihrdat*. The latter is also mentioned in the so-called inscription №1, brought to light in *Armazi*, *Mtskheta*. King *Mihrdat* is mentioned also in an inscription found in Rome. King *Parsman* features in an inscription found at Ostia, the port of Rome. The same king is mentioned in the so-called —*Armazi* bilingual inscription excavated at *Armazi*, *Mtskheta*. The same bilingual inscription mentions the *Great King Xepharnug of the Iberians*. The *Great King Amazasp of Iberians* is mentioned in an inscription brought to light in 1996 as a result of archaeological studies at *Armaztsikhe-Bagineti*. The actions of the historical persons, mentioned in “*The Life of the Georgian Kings*”, are repeatedly referred to and described in Greco-Latin sources as well. The Iberian King *Artag (Artoces)* is mentioned by Appian in describing Pompey’s campaign in Iberia (*HR*, XII, 103,117), and Dio Cassius (*History of Rome*, XXXVII, 1). King *Parsman* is cited by Tacitus (*Annals*, VI, 33, 34); Dio Cassius (*History of Rome*, LVIII, 26). King *Parsman II* is mentioned by Arrian (*Periplus*, 11). The Iberian kings mentioned in written and archaeologically obtained epigraphic sources were directors and organizers of military affairs in *Kartli* (Iberia). The military and administrative reforms carried out by king *Parnavaz* laid the foundation for the kingdom of Iberia (*Kartli* according to the Georgian written sources) and were further extended by other kings of the *Parnavazid* dynasty. Importantly enough, *Parnavaz*, king of Iberia and founder of the *Parnavazid* dynasty (end of the 4th cent. BC– first half of the 3rd cent. BC) is referred to in the Armazic-Aramaic text of the so-called *Armazi* bilingual inscription.

“*Conversion of Kartli*” together with the “*The Lives of Georgian Kings*” – the part of *Georgian Chronicles (Kartlis Tskhovreba)* is a significant source for the history of Georgia of the Classical Period.

Of particular interest for us is the first part of the writing, where the history of *Kartli* (Iberia) kingdom is depicted as brief chronicles. The historical events narrated there are evidenced by archaeological findings, Greco-Latin written sources and epigraphic data. There is an opinion, that “*Conversion of Kartli*” was composed in the 5th century. It is possible that the author of “*Conversion of Kartli*”, as well of “*The Lives of Georgian Kings*” made use of the historical writings about the Classical Period that have not survived to our days.

Along with Georgian, special significance attaches to Greco-Latin sources in studying Georgia’s military and political history of the Classical period.

For studying the military history of Early Classical period (5th-4th centuries BC) of Georgia one of the most important works is Xenophon's (435-355 BC) "Anabasis". It is a diary of an eye-witness who described the road back home of 10000 Greek fighters. On their homeward path they passed through south-western Transcaucasia – at times negotiating their passage with the local *Kartvelian (Colchians, Chalybes, Mossinoeci, Taochoi and etc.)* population. Xenophon described their armament and fortifications also knowledge of military-tactical stratagems: quick attack, regrouping, advantageous use of the terrain; were courageous in battle, adroit and fierce (*Anabasis*, III-V).

Noteworthy information about the military and political activity of the Kartvelians is preserved in the writing of the first century BC historian Diodorus Siculus *Bibliotheca historica*.

History of Heraclea by the first century BC author Memnon relates the history of the Pontus-Rome wars (*Mithridatic Wars*). It may well be that Memnon was an-eye-witness of these wars. He also retells here the actions of Mithridates Eupator in West Colchis and the military-political treaty made with the king of Iberians.

Strabo (64-BC - 24 AD), a Greek geographer, philosopher, is most notable for his work *Geographica* («Geography»), which presented a descriptive history of people and places from different regions of the world known to his era. He traveled a lot and it is supposed that he also visited Colchis too. For us now the information about the fleet of war ships.

The notable for us are the data concerning the naval activity: warships, the fleet consisting of Colchian ships known as *camarae*. Colchis supplied the strategic raw material – material for boat building (timber, flax, hemp, wax, and pitch). According to Strabo, there were fortified town fortresses in Iberia-Colchis – *Sarapana (Shorapani)*, *Harmozica (Armaztsikhe)*, *Seusamora (Tsitsamuri)*, *Idessa*. Strabo tells about the military layer and its commanders of the Kingdom of Iberia; mentions the bravest and strong *Soanes* (Svans) who "can assemble, it is said, an army of two hundred thousand men". Strabo speaks on specific weapons of Svans: "The Soans use poison of an extraordinary kind for the points of their weapons; even the odour of this poison is a cause of suffering to those who are wounded by arrows thus prepared". He also mentions the mountain fighter Iberians, who can send into the field "many thousand" warriors; the Iberians "use javelins and bows, and wear breastplates, shields and coverings for the head, made of the hides of wild animals."

In the work of Greek author Plutarch (46-120 AD) *Parallel Lives*, the wars of Roman military leaders Lucullus and Pompey with Mithridates Eupator are mentioned. Iberia and Colchis were involved in these wars. Plutarch tells about a special detachment of Iberian spearmen. They, in his opinion, were considered the best and trustworthy warriors. The military operations of Pompey in the Kingdom of Iberia and then in Colchis are also recounted here.

In the writing of Roman historian Cornelius Tacitus (50-117 AD) "The Annals", the events taking place in Iberia-Colchis against the background of opposition between Rome and Pontus are described. *The Annals* contain information about the location of Roman legions in Asia Minor and Caucasus; the fight of the Iberians with Corbulo; strategic passes on the Caucasus Range; stay in Rome of *Mithridates*, brother of the king of Iberia; the taking of the Armenian city *Artaxata (Artashat)*; opposition between the Parthians

and the Iberians; and battle between king *Parsman* (*Pharasmanes*) and commander *Orod* (*Orodes*). In the same place, the Iberian warriors' endurance, bravery and good knowledge of battlefield, as well as king *Parsman's* call to his soldiers before the battle, the military operations of king of Parthia *Artabanus* on the territory of Iberia are also mentioned.

In the writing of the Roman historian Appian (95-165 AD) "*Historia Romana*" noteworthy is the book XII – "*Mithridatic Wars*", where the history of the wars of the king of Pontus Mithridates Eupator is depicted. It also concerns the actions of Mithridates in west Colchis and his wintering at *Dioscuria* (Sokhumi); the army of 70,000 men of king *Artoces*; the battles between Pompey and king of the Iberians *Artoces* at the at the confluence of *Mtkvari* and *Aragvi* Rivers; the triumphal procession of Pompey in Rome, where before Pompey himself were led the satraps, sons and generals of the kings against whom he had fought (among them were *Olthaces*, chief of the Colchians, three chiefs of the Iberians); the making by Pompey of Aristarchus prince of Colchis; the outfit and military tactics of the Iberians, etc.

Special interest attaches to Arrian's work: *Periplus Euxini* (95-175 AD). He was the Governor of Cappadocia in 131; he undertook a voyage along the Black Sea coast to ensure the security of the borders. Arrian personally inspected the strongholds existing there, informing the Emperor Hadrian in an official report on the voyage. Particularly interesting in Arrian's *Periplus* is his detailed description of the city at the mouth of the Phasis (Arrian, 9, 10). Arrian described also the fortress of *Apsaros* (today *Gonio*) where 5 cohorts were deployed. In Sokhumi there is an inscription on the stone which confirms the inspection during Arrian's visit in *Sebastopolis* (today's Sokhumi). In his work "Against Alans" interesting information about the military unit of Colchians which were armed by spears (Arrian, "Against Alans" 7).

From the writings of Cassius Dio (153-235 AD) only *Roman History* has reached our days. The third Rome-Pontus war, the battles of Lucullus and Pompey are especially particularized in it. Also narrated are the campaigns of Pompey to Iberia, its routes, and ups and downs; the war with the king of the Iberians *Artoces* and the follow-up diplomatic negotiations. Dio Cassius names several Iberian kings. Also described are the military tactics of *Artoces'* army. Dio Cassius provides an important notice of the Iberian king *Parsman II Valiant*.

Short, indirect information about Georgian history of the Classical period and military and political activity in particular is also provided by other authors, such as Hippocrates, Aristotle, Pseudo-Scylax, Polibius, Hecataeus of Miletus, Pausanias, Nicolaus of Damascus, Scymnus of Chios, Pomponius Mela, Titus Flavius Josephus, Claudius Ptolemy, *Dionysius Periegetes*, Gaius Suetonius Tranquillus, Movses Khorenatsi, etc.

Epigraphic material has a documentary value. Inscriptions associated with our subjects are mostly made on stone or metal and frequently are found as a result of archaeological excavations.

During the excavation of the ancient *Eshera* settlement (3rd-1st cent. BC), an inscription of the 3rd century BC was found. Its content can be so reconstructed: the enemy seized the city (*Esheri*). Thereafter the brave warriors' detachments managed to return the royal

power with the help of military aid and to restore the city [Kaukhchishvili 1985:218].

The stele of Vespasian found in *Bagineti, Mtskheta*, memorializes reinforcement of fortification of *Armazi* walls by the Emperor Vespasian. Additionally, the inscription mentions two Emperors - Titus, Domitian and two kings - *Mithridat* I of Iberia and *Pharasmanes* I of Iberia. The inscription is dated to 75 AD [Tsereteli 1958:14]. The so-called Vespasian inscription proves the mutual military-political and diplomatic interest between Rome and the strengthened kingdom of Iberia in the first century AD in opposition of the kingdom of Parthia and Armenia.

A monumental inscription engraved soon after AD 14 on the walls of the *Augusteum* at *Ancyra* (modern Ankara, Turkey) and known as *Monumentum Ancyranum* has reached our days. It is the official account of the reign of the Roman emperor Augustus (27 BC-AD 14) - *Res Gestae Divi Augusti*. The inscription recounts the emperor's career and his warlike and diplomatic achievements. In its 31st section, there is a reference to a treaty made in the 1st century between Rome and the kingdom of Iberia. It is noteworthy that the kingdom of Iberia, from the military standpoint, is mentioned together with the powerful Medes [Latyshev 1904:41].

In Rome the funerary epigram was found. It memorializes *Amaspos*, brother of *Mithridates* of Iberia who accompanied the emperor Trajan on his Parthian expedition during the Roman-Parthian wars and commanded Iberian troops [Kaukhchishvili 1976:245].

The Fragment of the *Fasti Ostienses* mentions King *Pharasmanes* the II visit to Rome. Eventually, the ancient sources report a highly honored visit paid by *Pharasmanes* to Hadrian's successor Antoninus Pius. According to Cassius Dio, he came to Rome as guest of Antoninus Pius, together with his wife, son, and noble retinue where he was especially honored, being allowed to sacrifice in the Capitol and to have his equestrian statue in the temple of Bellona, and also the emperor increased the territory of his kingdom (XX, 2, 3). The same king is also mentioned in *Armazi* Bilingual stele [Gamkrelidze Al. 2008:135].

In *Mtskheta, Armaziskhevi* burial #4 the stele with bilingual inscriptions written in Ancient Greek and *Armazic*, a local idiom of Aramaic was found. The translation of the part of the inscription is following: "*Pitiaxes of King Pharasmanes, wife of Yodmangan the victorious and winner of many victories, master of the court of King Xepharnougos and the son of Agrippa, master of the court of King Pharasmanes, victorious over the mighty, which Pharnavaz could not accomplish.*" It is important that the inscription mentions Georgian monarchs, *Pharnavaz* I of Iberia (the founder of the *Pharnavazid* dynasty) and *Pharasmanes* II of Iberia, and other members of aristocracy [Tsereteli 1942:1-84].

The monolingual (*Armazian-Aramean*) inscription from the same place which is not fully deciphered has caused general remarks of experts regarding its text. In their opinion, the inscription belongs to the first century and concerns military victories of the *Pitiaxes* of the great Iberian king *Mihrdat* (*Mithridat*), which he gained over the Iberian kingdom's neighboring states. The inscription names the fortified places and fortresses. It is also obvious from the text that king *Mithridat*, like his father *Parsman*, was involved in the war between Rome and Parthia against Armenia. Unfortunately, the convincing and final deciphering of the fortified places and fortresses has not been implemented up to now

[Giorgadze 1999:186].

In the city of *Sokhumi (Sebastopolis)*, a stele dating back to 132 was discovered, in which the Lucius Flavius Arrianus (Areian) (95-175), the legate of Cappadocia, military administrator of the Roman emperor Hadrian is mentioned. Seemingly, the inscription was made on the stone slab of the *Sebastopolis* fortress to commemorate successful military construction [Lomouri 1981:25].

Archaeologically attested stamps of Roman legions and subdivisions provide documentary evidence for the place, time and function of the deployment of Roman units in one region or another of the Roman empire. Several stamps have been discovered on the eastern Black Sea littoral: *Bichvinta (Pityus)*, the village of *Moedani (Lanchkhuti municipality)*, the right bank of the River *Supsa*, and the village of *Tsikhisdziri (Petra)* and *Gonio (Apsarus/Apsarunt)*. Archaeological study of the *Bichvinta* area revealed three fragments of stamped ceramic slabs of a Roman legion. One was found in a tower near Lake Inkiti, in a 2nd - 3rd century level [Lordkipanidze O. 1963: 105-06]. The slab is of local, reddish-brown clay. The stamp is square-shaped. The letters are clearly legible: LEG. Another fragment was found in the area of the castellum of *Pityus*, in a level of the end of the 2nd century AD. It is of local reddish-brown clay, mould-manufactured, with a square stamp. Part of the stamp has survived: G and XV. The third fragment was brought to light during the excavations of the western gate of the castellum - in a level of the 2nd -3rd centuries [Kiguradze et al. 1987: 88]. The slab is of local, reddish-brown clay, mould-made. Only the letter G survives on the square slab. Following analogies, these three stamps have been deciphered: LEG[IO] XV [Apollinaris]. Ceramic stamps and tiles, analogues of those of *Bichvinta* legion XV, have been discovered at *Satala* which was the permanent station of this legion. They are precise analogues of the *Bichvinta* stamps. As is known, in connection with the imminent conflict and the *Alans* becoming more restless, legion XV was transferred in AD 74 from Pannonia. From that time until the 5th century, the legion was situated in *Satala*, on the border of Eastern Cappadocia. Later, troops of legions XII and XV were deployed in Anatolian cities too [Elinitski 1950: 194] Also in the reign of the emperor Vespasian, legion XII was transferred from Syria to Cappadocia, and later, in the time of the emperor Titus, to Melitene [Maksimova 1965:316]. Under Domitian troops of legion XII Fulminata appeared in Albania too - as a separate detachment together with Iberians. Some scholars consider Iberia - along with Colchis - to have been one of the bases of legion XII in Vespasian's time. In their view, Roman military units were stationed in Mtskheta as well [Kudryavtsev 1949: 60]. There also is an opposite view according to which a Roman garrison was not stationed in the Iberian capital *Mtskheta*. Indeed, to date stamps of Roman military units have so far not been discovered in Mtskheta. However, Roman participation in the fortification work in *Mtskheta* cannot be doubted, as is clearly demonstrated by an inscription of Vespasian, dated to AD 75 and brought to light in Mtskheta: "Let this wall stand firmly for the king of Iberia, Mithridates, the friend of Caesar and for the Iberian people, ally of the Romans" [Tsereteli 1958: 5- 20]. The inscribed stele appears to have been set up in Mtskheta in the name of the Roman Emperor. Notably enough, Roman-type building materials - fired bricks, ceramic slabs, lime mortars - and

their building techniques gained ground in Colchis and Iberia. During the inspection tour of the Colchian littoral, by Flavius Arrian, legate of the emperor Hadrian, *Pityus* was an insignificant harbor (PPE 18). As excavation has shown, at the end of the 1st century AD, or in the second half of the 2nd century, the Romans built a temporary fortification in *Pityus*, the remains of which are well preserved (wooden beams) in the central part of the castellum. *Pityus* claimed the special attention of the Romans in the AD 130s, confirmed by the discovery of a Latin inscription in the area of the stronghold saying that a permanent garrison was stationed in *Pityus* between the years 135 and 152. The building of a stone fortification structure must have been commenced in the same period, with the participation of the unit of construction engineers of legion XV. Judging by the dimensions of the castellum (150 x 170 m), the garrison of the *Pityus* legion XV would not have exceeded one cohort. As evidenced by the part of a ballista axle, discovered in the 3rd - 4th century level, the garrison was equipped with stone-throwing machines. According to Tacitus, legion XV was armed with large machines for hurling (Annales 3. 23). Ballistae, onagers and catapults constituted the technical equipment of legions alone; hence, it should be conjectured that a legionary cohort was stationed at *Pityus*. A fragment of a stamped slab of a Roman military unit, discovered in the area of a fortification building in *Moedani* is identical with the *Pityus* stamped slabs. The slab is square, cast in a mould and of reddish-brown clay. Three letters survive: LEG. The slab may have belonged to legion XV. This Roman stamped brick discovered in *Moedani* may have belonged to the military unit that guarded the approaches to the Phasis stronghold. Arrian wrote that Phasis was fortified so well that no one could approach it (PPE 9). For archaeological evidence on Phasis, see [Gamkrelidze 2001]. In Arrian's words, 400 fighters were stationed in the brick-built Phasis fortress. In the view of some scholars, the Phasis garrison may not have been legionary, for numerically it was almost part of a military unit. The garrison of Phasis, which corresponded to one cohort rather than two maniples, both quantitatively and qualitatively must have been of the type akin to modern commandos. However, in Arrian's words, the Phasis garrison was equipped with ballistae, which means that this garrison was legionary as well. The fragment of stamped brick of a Roman legion discovered in *Tsikhisdziri (Petra)* is of a relatively different content. It was found in the area of the former fort in *Tsikhisdziri, Kobuleti* district. It may be generally dated to the 3rd -4th centuries - according to the latest archaeological evidence, *Petra-Tsikhisdziri* appears to have been restored in the same period. The *Tsikhisdziri* brick is of square form, cast in a mould, and of reddish-brown clay. The letters are clearly legible: VEX.FA. Most scholars have deciphered the stamp as: Vex [illationes Legionis XII] et XV A[Pollinaris] [Kiguradze et al. 1987: 88]. More recently it has been deciphered: VEX [illation] FA [siana] which is accepted. Accordingly, the *Petra* stamped brick must have been made in the workshop of the Phasis garrison, while the latter garrison may have been *Pedites singulares* or a special construction unit, which manufactured building material for the other Black Sea forts [Speidel 1985: 139]. Notably enough, the stamped bricks or ceramic slabs, discovered in the northern Black Sea area, point to the traditional construction activity of the legion's vexillation; besides, a 2nd-century Latin inscription tells us about the construction activity of vexillations of legions XII

and XV. Thus, participation of separate vexillations of the legions in the construction of the Petra fortress should not be ruled out. At the time under discussion, a small Roman military unit must have been situated at Petra. As to *Apsarus (Gonio)*, researchers continue to make use of Arrian's report on the number and character of its garrison: "five speirai are stationed at Apsarus" (PPE 6), traditionally translated as five cohorts or half a legion [Latshev 1904: 207]. Accordingly, the majority of scholars have considered the Roman military units of Apsarus to have a legionary garrison. But the fragment of a papyrus discovered in the Fayum and, which is most important, the stamped brick of a Roman military unit found in Gonio [Mamuladze, Kakhidze, Khalvashi 2001:163], have shed light on this vague issue. The papyrus fragment, dated to the 2nd century, refers to Martialis, a veteran of cohort II, named after Claudius and stationed at *Apsarus* [Speidel 1985:178]. The validity of this evidence is confirmed by the stamped brick fragment found in the central part of the castellum of *Apsarus* in a level of the 1st -2nd centuries. The brick is local, fired, of reddish-brown clay, cast in a mould; while the stamp is square, the letters being legible - CO II. The stamp is deciphered as: CO[HORS] II [Claudiana]. It is known that this was an auxiliary cohort deployed in Cappadocia in the mid 2nd century. The other four cohorts named by Arrian in *Apsarus* are also considered to have been auxiliaries. It is notable that Arrian's speira, too, is a direct translation of the Latin maniple, being equal to one-third of a cohort or a unit of 150-200 men. As five speirai in theory form one and a half cohorts, the troops must have numbered 1000, which fully accords with the capacity of the castellum of *Apsarus*. Based on its dimensions (195 x 245 m), the *Apsarus* fort would have accommodated 1000 soldiers, which was a fairly large force to garrison *Apsarus*. It should be noted that this garrison far exceeded in number those of *Phasis*, *Sebastopolis* and *Pityus*. This points to the special importance of *Apsarus* in the system of frontier fortification of the Black Sea and the Caucasus. Thus, the stamped bricks and slabs of Roman military units discovered in the eastern Black Sea area provide documentary proof of the activities of such units and of their presence at strategic points along the Colchian littoral, as well as their participation in controlling the Caucasus region the Black Sea coast [On the Romans on the Colchian Black Sea coast, see Braund 1994: 171-204].

A noteworthy source for learning the history of Georgia of the Iberia-Colchis period and the military-political history in particular, is the co-called Shapur's inscription. The inscription was found in the south-western Iran, near Istakhara, the ancient Persepolis [Sprengling 1953:25]. It is written in Parthian-Pahlavi, Sasanian-Pahlavi and ancient Greek languages. Here Iberia and its king *Hamazasp* are mentioned as Pro-Sassanian country. King *Hamazasp* is also mentioned in *Kartlis Tskhovreba*, where he is characterized as mighty king who was fighting against Romans.

From the History of the Military and Political Situation in Georgia of the Classical Period (5th cent BC - 4th cent AD).

From the 6th century BC, the Central, Western and South-western Transcaucasia inhabited with the proto-Georgians had to live along with the formidable neighbour – Achaemenid Persian Empire, which played a great part in the development of the South Caucasus countries. According to Herodotus, although the Achaemenids had Southern Georgia under their control, they never managed to subdue the tribes in the north. They included these territories in the 18th and 19th satrapies. (Herodotus, *The Histories*, III, 94).

In 401 Cyrus, ruler of *Cappadocia* and *Lydia* (in Asia Minor) started a war against the Iranian king Artaxerxes II to deprive him of his throne, which caused the weakening of Achaemenid influence in peripheries, namely in SW Transcaucasia: *Colchians*, *Mossynoeci* and *Khalibes* no longer subordinated the Empire.

In this war, Xenophon was the military leader of one detachment of Greek mercenaries. He described the battles and the territories where people of Georgian stock lived. In a battle near Babylon, Prince Cyrus was killed, and his army dispersed; 10000 Greek fighters, steeled in battles, took the road back home. On their homeward path they passed through south-western Transcaucasia – at times negotiating their passage with the local *Kartvelian* population but mostly fighting their way with difficulty. The 10,000 strong army needed considerable provisions, leading to clashes with the local population. Some fortified towns had to be stormed, while others were too strong to take and were bypassed. According to Xenophon, the numerous fortified cities they passed differed in their defenses. Thus, failing to take one stronghold the Greeks lost many men and they had to retreat (see *Anabasis*, V, 2, 7). It is clear from Xenophon's records that the Kartvelian population of south-western Transcaucasia had a good mastery of the basic elements of warfare of the times. In particular, they had special fortifications – moats, wooden walls, towers, inner fortresses, embankments; they possessed advanced weapons of the period: spears, daggers, axes, arrows; means of individual defense: shields, helmets, armour; and knowledge of military-tactical stratagems: quick attack, regrouping, advantageous use of the terrain; were courageous in battle, adroit and indomitable (*Anabasis*, III-V). Xenophon has left a description of a clash between the Colchians and the Greek troops in 401 BC. The battle took place on a hill at the borders of Colchian dominions. Owing to the rugged terrain, it must have been difficult for the Greek phalanx to take this elevation, as there would be confusion among the foot-soldiers resulting in a rout. Hence, by the decision of the Greek command, the “*phalanx*” was divided into companies – “*lochi*” – and deployed frontally along the entire perimeter of the enemy's defense. This was done in such a way as to exceed the line of Colchian defense, allowing subsequent attack from the flanks. These superior forces attacked the Colchian position on the hill and took the strategically important elevation after a stiff battle. As a result, the Greeks invaded the land of the Colchians, cleaning their way to the Black Sea. Then they entered the coastal, densely populated city of Trapezus in the land of the Colchians (see *Anabasis*, IV-VIII, 17-19, 22).

The Colchian military leadership appears to have had intelligence reports on the mil-

itary movements of the Greeks. Hence the Colchian army was ready for battle, occupying strategic eminences at the Colchian border; this must have been in eastern Pontus and in the Laz mountain region (at present in Turkey). The Colchians were right to deploy their troops on a strategic eminence. One of the commanders on the Greek side, and a connoisseur of the art of war, called this special arrangement of the principal detachment of the Colchians —*phalanx* (see *Anabasis*, IV, VIII, 17) or —Colchian *phalanx*. The Greek command had considered important the advantageous strategic position of the troops and their tactical disposition. Therefore, the Greeks altered the traditional tactic of engagement. This must have been indicative of the —*Colchian phalanx* being a rather formidable force. In the battle of 401 BC, as reported by Xenophon, following the Greek attack, the *phalanx* of the Colchians split in two in an orderly fashion, one part regrouping to the right and the other to the left. By this the Colchian command carried out a definite maneuver. By opening the central part of the *phalanx* they created a situation for the Greeks to be decoyed in and then to attack them from the flanks. The Colchians thereby warded off the danger of being outflanked by the Greek *lokhi*. The Colchians carried out practically correct maneuver, but in this case the superior number of the Greek fighters was decisive [Gamkrelidze 2010:62].

During the war Colchians abandoned their houses and left there specific honey which poisoned Greek soldiers. According to Xenophon, the soldiers who ate it collapsed in a swoon, some were acting like insanes (*Anabasis* IV, 8,20-2).

To a definite level of development of military affairs also points probably the fact that as early as the 400s BC warriors of the Georgian origin used to be mentioned, who were serving in the Achaemenids' army as mercenaries (*Anabasis*, IV, 4, 18).

The mercenaries should also had been the Iberian warriors serving further in Mithridates and Tigranes armies, who “*had been induced by favours and gifts to come and join him*”; (Plutarch, *Lucullus* 26). It is also mentioned there about the “*Mardian mounted archers and Iberian lancers, on whom Tigranes relied beyond any other mercenaries, deeming them the most warlike...*” (Plutarch, *Lucullus* 30).

In the second half of the 4th century BC, the Achaemenid Persian Empire was defeated in the battles with the mighty Greco-Macedonian army of Alexander the Great, which changed the world from the Mediterranean Sea to the Indus River. The Eastern countries got into the Greek/Macedonians' sphere of political and economic interests [Schachermeyr 1986; Levesque 1989; Schlumberger 1985].

Alexander of Macedon himself never invaded the Caucasus, although, it is possible that with the support of Macedonians, the leader of one of the south-western large formations of Transcaucasia (*Arian-Kartli*), *Azon* took the field, who, according to the *Georgian Chronicles* “*Kartlis Tskhovreba*”, subordinated first the geographically strategic center of *Kartli* – the confluence of the *Aragvi* and *Mtkvari* Rivers (*Mtskheta* territory), then put under his dominion other provinces inhabited with the *Kartvelians*. In *Kartli*, *Azon* started to establish different order and new forms of administration (Greco-Macedonian). To strengthen his power, *Azon* took the strictest measures against individual nobles and their supporters [see *K Ts*: 20].

Azon became opposed by the *Mtskhetian* nobleman *Parnavaz* with his supporters, who also to a certain extent relied on a foreign force. This opposition ended in the overthrow of the *Azonian* administration. *Parnavaz* was joined by *Kuji* – a person of consequence from Colchis (*Egrisi*), and preparations for military actions against *Azon* were initiated. Reportedly, Colchis was one of the centers of opposition. The destruction caused by the battle between *Azon* and the armed supporters of *Parnavaz* and *Kuji* is reportedly evidenced by the burnt out settlements in the late 4th century BC on the territory of Georgia. The decisive battle between *Parnavaz* and *Azon*, in which *Azon* was killed, took place by the city of *Artaani* (located in the upper flows of the *Mtkvari* River, presently the Turkish city Ardahan) [see Gamkrelidze 2010:71].

In the early 3rd century BC, *Parnavaz* managed to unite a significant part of the whole *Kartli* and Colchis (*Egrisi*). *The Georgian Chronicles* credits him with being the first monarch founding the kingship of *Kartli* and the *Parnavazid* dynasty. Written sources ascribe to him the military organization reforms in the kingdom of Iberia. King *Parnavaz* divided the state into the military administrative provinces (*saeristavos*) to be headed by the faithful nobles authorized with public and military power. *Egrisi* in Georgian sources is generally mentioned as a *saeristavo* being governed by *Kuji* - the *Parnavaz*'s fellow-warrior. The *Egris-Svaneti eristavi* (governor) *Kuji* built there, in a strategically convenient place, in the middle course of the *Tekhura* River, a fortress *Tsikhe-goji*. According to written and archeological sources, *Tsikhe-goji* is identified with the village of *Nokalakevi* located on the left bank of the r. *Tekhura*. In addition to *Tsikhe-goji*, *Leonti Mroveli* mentioned also *Shorapani* and *Dimna* fortresses.

The records preserved in Georgian written sources according to which a part of Colchis during *Azon* and the *Parnavaz* (late 4th-early 3rd century BC) was within the kingdom of Iberia, seem to be reliable. By that time the kingdom of Colchis of the 5th-4th cent BC is weakened and no longer can withstand assaults from mountains on the one hand and from the East on the other hand. It gradually becomes weaker and weaker and loses its territories. The political influence of Iberia extends first to the East and then to the central Colchis.

Archaeological material of west Georgia which was homogenous until late 4th century BC began to change from this period and went deeper from the 3rd century BC. The material Culture of inner Colchis of this period reflects deep Iberian influence: new funerary rites, in particular, Pythos burials were brought from Iberia in late 4th cent BC. Grave goods from these burials differs from the earlier period ones. Red painted Iberian pottery, which was unknown in Colchis of earlier period is another novelty [Nadiradze 1975:99; Lortkipanidze 1977:20].

A change is noticeable in such area of Colchian handicraft as gold and silver trimming. From the 3rd c BC the shapes and decoration techniques tend to change, new topics come [Chkonia 1981:6]. The influence of Iberia has been reflected in the Georgian architecture, in particular in the architecture of Inner Colchis [Apakidze, Nikolaishvili 1985:44; Tskitishvili 1976:60; Gagoshidze 1979:62; Khahutaishvili 1970:22].

A change in the material culture of Colchis is also evidenced by the circumstance that

from the end of the 4th century BC the Colchian *Tetri*, which had been the major coin in the Colchian coin circulation between Iberia and Inner Colchis, stopped to be minted [Dundua 1987:9]. From the 3rd century BC Alexander of Macedon and Lysimachus stater were generally in circulation. Later on, local specimens of these staters are found in sufficient numbers in the Georgian archeological material.

In the late 4th century BC, as a result of hostilities, the *Vartsikhe Giorgobiani Gora* hill, *Vani* and *Mtsdziri Adeishvili Gora* hill structures were reportedly destroyed [Japaridze 1977:43; Gamkrelidze 1982:56-63, 93]. Regrettably, in the Inner Colchis few other structures/buildings of this period have not been found and excavated yet. Obviously, in respect of unstudied settlements the situation should be the same.

The above-mentioned changes in the material culture of Colchis can be explained by hostilities as a result of the struggle for power of *Azon* on the one hand and of *Parnavaz-Cuji* on the other hand.

According to the *Georgian Chronicles*, the Colchis littoral did not enter in the composition of *Kartli* of the *Azon-Parnavaz* period. Here, from the late 4th century BC city-states (polis-type cities) – *Dioscuria*, *Gyenos*, *Phasis*, *Pichvnari (Kobuleti)* started to develop, whereas Inner Colchis (*Egrisi*) became subordinate to the political influence of the Iberian kingdom. The Strabonian sceptuchies (*saeristavos*) – *Sairkhe*, *Kutaisi*, *Nokalakevi*, *Vani* and others enjoyed certain independence [Nadiradze 1990; Lanchava 1975; Zakaraia 1981; Lomouri 1981:18; Gamkrelidze 1985:87-89].

As seen from a fragment from Strabo's *Geographica* (Strabo, XI, II, 18) and archeological data, by about the 5th century BC territorial units established on the physical and geographical and economic communication bases, governed by the representatives of local noble families were already formed in Colchis. This distribution should have been carried out by the authorities for the purpose of facilitating the military and administrative governance, on the one hand, and achieving more political centralization, on the other hand.

Eventually, a definite differentiation occurred between the Colchian governing units, because of different local regional physical-geographical and agro-climatic conditions. This, later on, at about the second half of the 4th century BC, led to opposition between the governing units, which finally resulted in the weakening of the kingdom of Colchis and its incorporation into Iberia.

At the turn of the 2nd-1st centuries BC, a new foreign-military factor appears on the Colchian political horizon – Mithridates VI *Eupator*, king of Pontus. The successive implementation of the grandiose idea of Mithridates Eupator to unite the whole Black Sea littoral was incarnated in the annexation of the of the Black Sea littoral cities distinguished by the excess of the Greek ethnical elements. The Black Sea littoral cities were incorporated into the kingdom of Pontus by Mithridates at the turn of the 2nd-1st centuries BC. The entry into the governance of such powerful sovereign as Mithridates assumed stability in the trade, economy and defense. Strabo's records evidence that Mithridates was vitally interested in the littoral of Colchis, wherefrom the king derived the greatest part of his supplies for the equipment of his naval armament: timber, flax, hemp, wax, and pitch – for shipbuilding (Strabo, XI, II, 17, 18). Mithridates did not annex Inner Colchis to the kingdom of Pontus.

Apart from fight on land, the residents of the coastal regions of ancient Georgia had experience in naval warfare. The relevant information has been preserved in the Greco-Roman written sources. Xenophon recounts that in 401 BC, in the south-eastern Black sea littoral, one of the Colchian tribes – Mossynoeci assisted the Greek army during military operations with the of the so-called naval army (*Anabasis* V, VI, 9-14).

While speaking about coastal habitants of Colchis, Strabo narrates : “*These peoples live by robberies at sea. Their boats are slender, narrow, and light, holding only about twenty-five people, though in rare cases they can hold thirty in all; the Greeks call them “camarae.”* . . . At any rate, by equipping fleets of “camarae” and sailing sometimes against merchant vessels and sometimes against a country or even a city, they hold the mastery of the sea.” (Strabo XI, II, 12). It is important that Strabo calls the East shore of Black Sea Colchian Sea. During the anti-Roman uprising in Colchis led by Anicetus in BC 69. The rebels destroyed the Roman fleet in a sudden attack on Trapezus and then turned to piracy using a type of boat known as *camarae*.

The Colchian littoral was the strategic communication base indispensable for the kingdom of Pontus to monitor its northern Black Sea territories. Hence, it is quite natural that when Mithridates Eupator had occupied Colchis (western Colchis), he made the city of Dioscuria the administrative center and give it the right to mint coins. It was exactly to where Mithridates sent one of his courtiers as governor and administrator of its public affairs (Strabo, XI, II, 18). It is exactly here, in his Colchian residence wintered Mithridates pursued by Pompey (Appian, 101).

To the period, when Pontus occupied Sea shore, between the kings of Pontus and Iberia there was a kind of agreement [see Gamkrelidze 2010:84-85], in accordance with which they divided Colchis into the spheres of influence (Memnon, 30). Also noteworthy is the report of Plutarch: “*the Iberians go beyond Pontus*” and the Iberians together with Albanians are “the greatest” (Plutarch *Pompey*, 34). Memnon notes that Mithridates made friends with Parthians, Medes, Phrygian kings and the Iberian king (Memnon, 30).

Appian reports of the uprising in Colchis in 83 BC After the end of first pontic-Roman war, when Mithridates was defeated in Greece, the Colchians demanded Mithradates to appoint one of his own sons as their King. He met their demand and Mithradates Philopator Philadelphos became the King of Colchis. The Colchians were pacified. However, Mithradates Eupator was mistrustful of his son’s intentions, suspecting that he wanted to seize power. He ordered his son to come to him and soon executed him and restored the (Appian, Mithridatic wars, 64).

During the wars with Rome Mithridates would try to have a reliable back. Therefore, he avoided the aggravation of relations with the Iberian kingdom. The Iberian authorities would probably also make use of such an attitude of Mithridates, sometime making a peace treaty sometime (see Memnon, 30), sometime raising a mutiny against him in West Colchis (App. *Mith.*, 64), and sometime fighting the pursued Mithridates (App. *Mith.*, 101). At the end of the third Pontus-Rome war, Mithridates pursued by Pompey continued his flight through Colchis (Plutarch, *Pompey*, 32). The same is evidenced by Dio Cassius (*Roman History*, XXXVI, 50). Mithridates proceeded to the River *Apsarus* (Chorokh-Oltu) and

from there to the River *Mtkvari* valley, where he had a fight with the Iberians (Appian, Mithridatic wars, 101). Thereafter the route continued to the *Mepistskaro* or *Zekari* pass and approached the rich city *Vani* (*Suri*) [Khoshtaria 1960:47; Kaukhchishvili 1987:131], which could be the city of theocratic government – *Sceptuchia* centre.

In the *Vani* settlement (present *Vani*) remnants of the public, religious and defensive fortification buildings (2nd-1st cent BC) have been found. The city was economically strong and has a strong building potential. In the cultural layers of *Vani* settlement numerous specimens of local and imported pottery are found, which indicates the well-developed trade business. Also found are terracotta jewelry making molds, local and imported gold and silver jewelry items; diverse weaponry, etc.

After fleeing across the mountains into Colchis, Mithridates (Appian, Mithridatic wars, 101; Strabo, XII, III, 28) devastated and plundered the rich city “*Vani*”. Archeological data evidence that the city was twice destroyed in the mid-1st century BC. [Lortkipanidze Ot. 1968:141]. Admittedly, for the first time it was destroyed and plundered by Mithridates, while for the second time – by Pompey, who defeated the Iberian king *Artoces* and invaded Colchis. The traces of the second destruction are still visible in the settlement. The first-destruction layer mostly contains fragments of architectural details, pottery, coins, Pontus coins, seemingly of Mithridates’ warriors.

Having plundered the city, Mithridates proceeded to Dioscuria [Lortkipanidze G. 1970: 19]. He wintered there, nurturing new plans against Rome (Appian, Mithridatic wars, 101); thereafter he went “on foot” to Bosphorus, because the seaway was blocked by the Romans. Having defeated the Iberia, Pompey invaded Colchis, where he defeated and imprisoned Olthaces, chief of the Colchians. (Appian, Mithridatic wars., 117).

Pompey with no trouble seized the city plundered by Mithridates [Lortkipanidze Ot. 1968:141]. A depiction of 8 cm bronze eagle with a hollow for being attached to a stick was found here. It is quite possible that this had been a *signum* (Roman standard) of a Roman unit [Lortkipanidze G. 1970:33], which topped the *Vexillum* standard. Roman coins and the Roman spear - *pilum*. The city continued its existence after Pompey’s invasion, although its economic basis was no longer stable.

In 65 BC the legionaries of the Roman Republic appeared in Transcaucasia, led by Gnaeus Pompeius Magnus. It was basically the economic and strategic advantage that attracted the Romans in the Caucasus: bringing new countries within the sphere of their influence; gaining possession of new trade routes and markets for selling their goods. Especially noteworthy for them was that came from Central Asia, from the Caspian Sea, on the River, crossing the *Likhi* range, through the *Phasis* (*Rioni*) River to the Black Sea (Pliny VI, 50). This road acquired particular significance after the strengthened Parthian state placed under its control the southern transit highways running from China and India.

The Caucasus Range was a good obstacle for regulating the inroads of North Caucasian aggressive nomadic tribes into Transcaucasia and Roman Asia Minor. In this respect especially noteworthy are passes of *Mamisoni*, *Darial* and *Derbent*. Whoever held these roads he could control the movements of the North-Caucasian warlike tribes [Janashia 1952:181].

At the same time, Pompey was also driven by personal, ambitious interests. He commanded all the forces stationed in the Eastern provinces. He could appoint and dismiss governors, make war and peace according to his own judgment. All these powers had never been given to any one general before in the Roman Republic (Appian, *Mithridatic Wars*, 97).

By the time Pompey's came to eastern countries, Lucullus had almost carried out the war with Mithridates Eupator. As for Pompey, he needed new wars for bringing his name into repute and for future triumphs. Pompey's campaign to Caucasus cannot, naturally, be explained exclusively by the pursuit of Mithridates and the wish to gain the final victory over him, although it also could be one of the reasons. Pompey invaded the country of king *Artoces* and soon approached the royal city *Mtskheta*. King *Artoces* failed, apparently, to quickly mobilize his forces against the enemy and preferred to withdraw. He left the *Mtskheta* acropolis, crossed *Mtkvari* and burnt the bridge (Dio Cassius, XXXVII, 1, 2).

Artoces, who had earlier offered "friendship" to Pompey and was the first to start preparations for war, made the only right choice, resorting to the tactics of dragging one's heels, for he guessed that direct confrontation with Rome would be unwise. "Nine thousand Iberians were slain and more than ten thousand taken prisoners" (Plutarch, *Pompey*, 34.). In the end, *Artoces* offered Pompey peace. Pompey understood that otherwise the Romans would face the never-ending guerilla warfare, which would delay the military campaign and so he agreed to peace. Iberia was declared "Rome's friend and ally". Thus Iberia found itself in a semi-vassal position. In return the country escaped complete devastation and *Artoces* retained the throne.

Having settled relations with Iberia, Pompey crossed the *Likhi (Surami)* Range and invaded Colchis (Plutarch, *Pompey*, 34). The *Shorapani* stronghold offered no resistance to Pompey, which is indicative that *Shorapani* was, seemingly, was subordinated to *Artoces* then, who had made a peace treaty with Rome. When the Romans appeared in ancient Georgia, Inner Colchis was divided into *sceptuchies* (administrative units). Supposedly, a part of them was under the political influence of Iberia (e.g., *Shorapani*, which Pompey passed unhampered), while another part presumably pursued a separative, relatively independent policy (e.g., "*Vani*" *sceptuchia*, which probably presented one of the strong regions). As for West Colchis, it was subordinated to Moaphernes, the administrator of Mithridates Eupator (Strabo, XI, II, 18).

Pompey's resorting to not only peaceful methods in Colchis is evidenced by the reference by Appian that Pompey "with Colchians, Albanians, Iberians, Armenians, Medes, Arabs, Jews, and other Eastern nations, extended the Roman sway..." (*Appian, Mithridatic wars*, 114).

It should be mentioned that during Pompey's triumph in Rome, *Olthaces*, chief of the Colchians, was also led in the procession (Appian *Appian, Mithridatic wars*, 117). Appian lists the procession participants in the hierarchical order; it clear that *Olthaces* is from the noble Colchian family rather an ordinary general. One of the governors of Colchis *Oros* rejected Rome's subordination and found a refuge in the Caucasus Mountains [Latyshev 1904:258; The loeb classical library 1957:186-188].

At that time the governor of West Colchis was *Moaphernes* - appointee of Mithridates

Eupator. *Moaphernes* offered no resistance to Pompey during the latter's campaign in Colchis. Noteworthy is the fact that he (*Moaphernes*) is not mentioned among the participants of Pompey's triumphal procession. Possibly, he wintered together with Mithridates in Dioscuria and then fled to Bosphorus along with him. Pompey "invaded Colchis, where, at the river Phasis, Servilius met him, at the head of the fleet with which he was guarding the Euxine (Plutarch, *Pompey*, 34). The Romans did not proceed toward Dioscuria - the Colchian residence of Mithridates Eupator, possibly because after Mithridates had fled the city voluntarily came over to Pompey's side and send its representatives, asking for peace. The cultural layers are weakly represented on a *Dioscuria (Sokhumi)* archeological site of this period. No traces of destruction are observable there. Having reached the sea, Pompey decided it unreasonable to further pursue Mithridates.

Pompey preferred to follow a flexible policy instead of pursuing Mithridates. As it seems, he (Pompey) established links with Mithridates' son Pharnaces and did away with Mithridates through his son's hands. Plutarch mentions that after Mithridates' death Pharnaces came into possession of all the power there appropriated all and reported to Pompey (Plutarch, *Pompey*, 41). "*Pharnaces, for delivering Italy from much trouble, was inscribed as a friend and ally of the Romans, and was given Bosphorus as his kingdom...*" (Appian, *Mithridatic wars*, 113). Pompey made Aristarchus prince of Colchis (Appian, *Mithridatic wars*, 114). Aristarchus chooses Dioscuria as his chief residence which had been the Colchian residence of Mithridates before. The coastal city should have been more suitable a residence for Aristarchus from the communication standpoint. The location would ensure better control of Colchis, on the one hand, as well as better communication with Rome, on the other hand. Unfortunately, the available historical written sources fail to specify what Aristarchus' power actually was or what part of Colchis was under his subordination. We cannot also name the exact length of his rule. It is noteworthy that Aristarchus ruled up to the year 48 AD, until invasion of West Colchis by the king of Bosphorus Pharnaces (see Strabo, XI, II, 17).

The prolonged intra-political struggle in the second half of the first century AD weakened the Roman power in peripheries [Utchenko 1965:51]. The son of Mithridates Eupator, the king of Bosphorus Pharnaces also attempted to take advantage of the existing situation. He decided to restore the kingdom of Pontus within its earlier borders. Only one reference to Pharnaces' actions in the eastern Black Sea littoral has been preserved, which indicates that robbed the temple of *Leucothea*. As mentioned by Strabo in his *Geography*: "*the temple of Leucothea, founded by Phrixus, and the oracle of Phrixus, where a ram is never sacrificed; it was once rich, but it was robbed in our time by Pharnaces, and a little later by Mithridates of Pergamum*" (Strabo, XI, II, 17).

From Strabo's *Geography* it is clearly seen that *Leucothea's* oracle should be sought in the country of *Moschi* on the arena of hostilities first of Pharnaces and then of Mithridates of Pergamum. And the arena for Pharnaces should mostly be Bithynia, Cappadocia and seaside towns (Plutarch, *Caesar*, 50; Appian, *Mithridatic Wars*, 120). Out of written sources, only Dio Cassius adds Colchis to these conquests (Dio, XLII, 45), implying presumably more western, littoral Colchis.

While Pharnaces was at war in Asia Minor, Asander, the governor appointed thereby revolted in against him in Bosphorus. By coming out against Pharnaces, he hoped to win favor with the Romans and to seize power in Bosphorus with their support and agreement (Dio Cassius, X, II, 46). In 47 AD, at the town of Zela (Eastern Anatolia) Julius Caesar severely defeated Pharnaces (see Plutarch, *Caesar*, 50; Dio Cassius, X, II, 47; Appian, 120). Pharnaces was further fought and defeated in Bosphorus by the revolted Asander (Appian, 120; Dio Cassius, X, II, 47). In spite of this, the Romans did not appoint Asander the ruler of Bosphorus. The Bosporian kingdom, together with other territories, Julius Caesar granted to his ally Mithridates of Pergamum. However, Mithridates of Pergamum had to win the Bosporan kingdom from Asander with fire and sword (Dio Cassius, X, II, 48). On his way to Bosphorus, Mithridates of Pergamum passed Colchis, where in highlands of Guria he plundered the temple of *Leucothea* (Strabo, XI, II, 17). Mithridates of Pergamum was overthrown by Asander during his campaign in Bosphorus (Strabo, XIII, IV, 3).

Written sources do not tell us about the events taking place in Colchis during the above-mentioned wars [Gamkrelidze 2010:107-108]. The only reference to it is the plunder of the temple of *Leucothea* (Strabo, XI, II, 17). The lack of information about these battles can be also explained by the fact that Colchis is only a strategic region, wherein the shortest way from Bosphorus to Asia Minor was located. Supposedly, the invasion in Inner Colchis and rebellion of local *sceptuchs* (governors) was not in the interests of the belligerents in the given case. Naturally, neither party would like to have rebels behind its back, especially as it is known how many tragic events were caused for Pharnaces as a result of one rebellion in Bosphorus by Asander. It is, therefore, possible that the Inner Colchis *saeristavos* – *sceptuchies* managed to retain definite independence in the course of these wars.

In the rule of Octavian Augustus, the eastern policy of Rome became more active and flexible. King Polemon, supporter of the Romans was ordered to restore the actual power of Rome in Bosphorus (Dio Cassius, IV, 24, 4). West Colchis should have come within the area of Polemon's military operations, because it was situated on the road leading to Bosphorus. Polemon annexed West Colchis to Pontus with the agreement of Octavian Augustus. Strabo recounts: "*At last Polemon obtained possession of Colchis and after his death (8 AD) his wife Pythodoris reigned over the Colchians...*" (Strabo, XI, II, 18). Unfortunately, no written reference to Polemon's actions in Colchis has been preserved.

In the eastern policy of Rome, the Black Sea area communications were indispensable in her rivalry with such powerful a state as Parthia. Rome exported from the Black Sea area metal, timber, cereals, leather, flax, wine, etc. (see Strabo, XI, II, 17). The first century AD Roman author Marcus Manilius mentions that Romans are fed on Nubian coast and valleys of Phasis (Marcus Manilius, V, 376). The incorporation of West Colchis into Polemon's Pontus took place in the rule of the Emperor Augustus. By that time West Colchis, while not directly subordinate to Rome, still comes within the political influence of Rome through the kingdom of Pontus. At that time, the Colchian land was free from Roman legionaries [Gamkrelidze 2010:111].

Notwithstanding her power, at the initial stage, Rome failed to fully subordinate Inner Colchis. This failed to be done either by the hand of Aristarchus, Mithridates of Pergamum

or Polemon. The Romans succeeded in establishing a definite control over the Black Sea littoral. In this the coastal cities must have served as their main stronghold in which – unlike Inner Colchis – the Greco-Roman economic and cultural influence was comparatively stronger. The Colchian littoral was the strategic and communication base indispensable for Rome to establish her influence in Asia Minor and the Bosphorus.

The period of ascendancy of the Kingdom of Iberia began from the end of the 1st century BC [Gamkrelide 2010:160]. This was facilitated to some extent by the new advantageous geopolitical situation, in particular, the incessant wars between Rome and Parthia. The rulers of Iberia made adroit use of the confrontation of Rome and Parthia. In the first half of the 1st century, the Kingdom of Iberia grew so powerful as to expand its borders and capture, after a stiff battle, the important city-fortress of Artaxata on the Araxes. By this time, Iberia had regained its south-western territories in the upper reaches of the Chorokhi, the *Mtkvari* and the *Araxes*, even reaching the seashore [Lomouri 1986: 152].

In the 30s A.D. the Iberian king Parsman, acting in collusion with the Romans, set out on a campaign against the Parthians in the Araxes area. The enemy troops were commanded by Orodes, son of the Parthian king. The numerous Parthian forces were largely composed of horsemen, while the Iberian king's troops comprised a strong infantry and mobile detachments of cavalry. Parsman I made brilliant use of the local conditions and tested stratagems. The Parthian cavalry was not accustomed to warfare on mountainous terrain. The Iberian cavalymen first showered the Parthians with arrows, and then the infantry launched an orderly attack, resulting in an utter rout of the Parthians (see Tacitus, *Annals*, IV, 33-35). At the first stage of the battle Parsman besieged the enemy sentry posts, capturing the strategic supplies of food, forage, etc. (see Tacitus, *Annals*, VI, 34). By a correctly calculated manouvre, Parsman succeeded in defeating the Parthians in the battle.

In the 50s A.D. *Parsman I* rendered military aid to the Roman commander Gneus Domitius Corbullon who was conducting a war against the Parthians in south Transcaucasia. In return, Iberia incorporated lands up to the river Araxes (see Tacitus, *Annals*, XIV,23).

In the first half of the 2nd century *Parsman II* ascended the Iberian royal throne (see *Moktsevai Kartlisai* —The Conversion of Georgia; *K. Ts.*, I). Parsman II already fought the Roman Empire openly, seeking to oust it from coastal Colchis and southern Transcaucasia. To uphold her own interest, Iberia boldly takes on Rome and Parthia the mightiest states of the period. The cited states appear to have considered the Kingdom of Iberia a powerful country to be reckoned with. Hence, under the Emperor Antoninus Pius (138-161 A.D.) relations between Iberia and Rome improved. The Roman historian Elius Spartian narrates that the Roman emperor respected the Iberian king Parsman II, for he was in need of Parsman's military support in south Transcaucasia and the Near East. Therefore he granted the Iberian king countless valuable gifts (these may be the valuable items discovered to date archaeologically at Mtskheta), a war elephant and a 50-strong detachment of warriors. In 140 A.D. Parsman II arrived in the Imperial capital Rome, with a retinue, on a diplomatic mission. Parsman was accorded a solemn welcome and even his statue was erected in token of respect (see Dio Cassius, *History of Rome*, LXX, 2).

In the 3rd century, in place of weakened Parthia, a new Iranian state, Sasanian Iran ap-

pears, the founder of which was Ardashir, member of the leading Sasan's family of priests. Now Rome was opposed by the Sasanian Iran, which continued the foreign policy of the Arsacid Parthia. The Sasanians wanted to go as far as the Mediterranean and Black Seas and to bring under their control the Caucasian countries. This was the reason of strife between Rome and Iran. The both sides strived for seizing the Transcaucasia. As a result of wars between Rome and Sasanian Iran, the Iranian side had an upper hand in the 4th century. At that time, the Araxes riverside, southern Iberia and Albania were controlled by Iran.

The Iberian kingdom of the *Parnavazid* period, including part of Colchis as well, had a fairly good system of military organization. The Iberians appeared to have been well-informed about the advanced military art of the Greeks, Iranians and Romans, skillfully adapting this knowledge to their own capacities. At the time of war, the country could mobilize up to 50.000 infantry and 20.000 cavalry (see Strabo, XI, III, 3; IV, 5). Part of this army was well-trained, presenting a formidable force. According to Appian, in the fight against Pompey — ... *Artag, the king of the Iberians gave battle (to Pompey) with 70.000 fighters... at the river Cyrus (the Mtkvari)* (see Appian, *HR*, XII, 103).

The king was supreme commander of the kingdom of Iberia, the reins of state government being in his hands. The entire military and administrative system obeyed the king. According to Strabo, the commander-in-chief was next to the king, being appointed from the royal family (see Strabo, XI, III, 6; *K. Ts.* I, p. 24). "*Kartlis Tskhovreba*" notes that the *eristavis* or governors of the country's military and administrative regions came under the commander-in-chief. The *atasistavis* (head of one thousand soldiers) and the *asistavis* (head of one hundred soldiers) were subordinate to *eristavis* (see *K. Ts.*, I: 24-25). Hence, it should be assumed that the army was conventionally divided into companies (hundreds) and legions (thousands). The next in seniority to the king was the commander-in-chief who ruled the military department and he was charged with directing the armed forces. He was also responsible for the mobilization of the army, gaining the intelligence information about the enemy and military training and readiness. Similar duties devolved on the *eristavis* of certain territories who governed territories placed under them and commanded the warriors coming from there. The Iberian kingdom was divided into territorial-administrative units (see *K. Ts.*, I, p. 24). They were governed by representatives of the local military aristocracy - *eristavis*, referred to as *sceptukhs* or *pitiakhshes* in Greek and Aramaic written sources (see Strabo, XI, II, 18). The insignia of the *eristavi*, received by him from the king, constituted a sceptre, a special signet ring, armament, etc. (these items are documentarily attested in Georgian archaeological material; see e.g. the graves of the aristocrats, unearthed at Mtskheta) [Apakidze et al. 1955].

One of the major cares of the state machine of the Iberian kingdom was to remain the military contingent. The king had standing, principal military detachments and a bodyguard. These detachments were manned by sons of military-aristocratic families and by mercenary professional warriors. For royal services they received high remuneration and plots of land. They collected the taxes and established order in the country. Warriors of this category were promoted faster, the principal condition being distinction in the military sphere, prowess in war and loyal service at the royal court. In the time of war

they basically manned heavily armed cavalry detachments that were capable of quick maneuvering. These formed the middle and junior officers, namely the *atasistavis* and *asistavis*. In peaceful times part of them performed civil functions, governing certain minor territorial units. In war they commanded military detachments mobilized from these administrative districts and manned by commoners. Strabo calls these commoners —warriors and tillers of land (see Strabo, XI, III, 6). People were enlisted from these family commons, going to war with their own arms and forming the largest mass of the state army. The lightly armed infantry was formed chiefly from these men. Commoners of this category returned to their homesteads upon the end of the war and continued tilling the land. Generally, the hierarchic structure of the armed forces of the Iberian Kingdom must have been as follows: king, the commander-in-chief and directly in charge of the royal military office; in today's terminology, high-ranking officers or supreme command, commanders of warriors coming from territorial units, *eristavis*; middle and junior officers – *atasistavis*, *tsikhistavis* (commanders of the garrisons stationed in royal strongholds), *asistavis* (younger sons of aristocratic families), mercenary professional fighters (from neighboring countries); soldiers – mobilized commoners in the case of war, local and foreign mercenaries[see Gamkrelidze 2010].

The army of the Iberian Kingdom (see Strabo, XI, III, 3; XI, IV, 5; Appian, *HR*, XII, 103; *K.Ts.*, I, pp. 24-25]; Plutarch, *Lucullus*, 31) largely consisted of two fighting arms – infantry and cavalry units; these were: the king's bodyguard of a heavily armed and well-trained detachment. They were armed with spears, daggers, battle-axes, arrows, chain and armour, helmets, shields; armed companies of cavalry and infantry. The armament of the troops of these two arms was largely similar to that of the king's detachment. Their armament contained also war chariots and machines for throwing stone missiles; lightly armed infantry (not wearing chain and armour) fought mainly with spears, slings, bows and arrows and wooden shields; these troops were most numerous [see Gamkrelidze, Pirtskhalava, Kipiani 2005].

Fortification works held a significant place in the defense system of the Iberian Kingdom; they were built at strategically convenient and necessary places, e.g. *Mtskheta*, *Uplistsikhe*, *Urbnisi*, *Sarkine*, *Nastakisi*, *Shorapani*, *Dimna*, etc. The capital Mtskheta was defended specially. Along with the principal stronghold (*Armaztsikhe*), another fortification system was built. The roads for entering the country were also reinforced and barred by fortification works. It is evident from the written sources that the military forces of the Iberian Kingdom had good knowledge of the principal elements of the then warfare. They were aware of and made successful use of tactical stratagems of war: rapid attack, regrouping, advantageous use of the terrain, elements of the so-called guerilla warfare (see Dio Cassius, XXXVII, 1, 2; Appian, *HR*, XII, 103; Plutarch, *Pompey*, 34: *K.Ts.*, I, p. 28). In battle they were courageous, expedient and steady. They had iron weapons – advanced for those times – used for attack and defence.

Weapons and Armor

Lying at the juncture of Asia and Europe, Georgia for many centuries was engaged in permanent warfare and was the arena of hostilities between military and political-economic forces of Eastern and Western worlds. The military and fighting experience, strategy and tactics and armament was developed and perfected in battles.

Armament constitutes one of the principal sources for the study of military art of Classical-period Georgia, and generally of the ancient World. Its development is directly proportional to the development of the society.

In the so called Classical period that involves 5th cent BC - 4th cent. AD different kinds of weapons were spread in Georgia. The various characteristics of weapons enable us to single out the main types of them and to define which form of armament is typical for each step of the given epoch. The main source of the research is archaeological finds: weapons and their representation on different artifacts.

Further we will review typological and statistical data of the weapons that were discovered at the archaeological sites of Georgia dated to the 5th cent BC - 4th cent. AD.

The weapons of attacking types are represented by spears, battle axes, daggers, swords, bows and arrows. While classifying typologically these kinds of weapons the main point are their shapes and the differences among their separate segments.

Spears

The spear was the main weapon of battle in Georgia throughout the Classical period (5th cent. BC - 4th cent. AD). According to archaeological evidence, iron spears were most numerous in comparison with other weapons. The same is confirmed by written sources (see Herodotus, Xenophon, Strabo). The spears were depicted on various artifacts (fig II) of Classical period [for more information see Gagoshidze 1979 :94; fig. XV, XVI; Gamkrelidze 2002; Gagoshidze 2008: 99].

The spear is one of the throwing and thrusting weapons among other kinds of weapons. It consists of a spearhead and a handle. While classifying spears the main characteristic is a spearhead as wooden handles have not survived. A spearhead itself consists of a socket that fixes a blade to the handle and a two sided head that has a point, sides and shoulders.

Following types of spearheads are known in Classical Period Georgia:

Type I - The narrow- bladed spearheads (Fig. III-1-24). They have long and narrow blades, which have evenly narrowing sides toward their points and conical, opened sockets that gradually slide towards the narrowing blade; its width is a bit bigger than the socket's itself. They were popular during the pre-Classical and Classical periods. They were uncovered at archaeological sites of Georgia dating back to 5th-3rd cent. BC: *Tsiteli Shuqura* cemetery younger group grave #1 (5 pieces, 5th cent. BC) [Trapsh 1969: 268-269, fig. XXXVI, 7,9,10, 11, 12]; *Akhul abaa* gr. # 5 [Voronov 1991:225, pict. 2.15-18]; *Vani*, grave # 9, 8 pieces (3rd quarter of 4th c. BC) [Lordkipanidze et al:203, 211, fig. 175-1- 4]; *Dab-*

lagomi rich burial, 2 pieces (3rd c. BC) [Tolordava 1976: 76 fig. 117]; *Sokhumi mt.* grave # 2 and # 6, 6 pieces (3rd-2nd cent BC.) [Kalandadze 1953: 29, fig. VIII₃₋₇, IX₁₉]; near *Vani* gate [Lordkipanidze 1976: 181-182; pict. 137-6]; also at *Akhali Atoni* (2 pieces, inv. # 12-02/2459) and *Makhvani* (inv. #8-31:3). At the archaeological sites of 5th-3rd cent BC of eastern Georgia such weapons were found in: *Chkhikvta* (1 piece, 5th c. BC), [Kvijnadze 1975: fig. XXVIII 6]; in *Varsimaantkari* 3 such spearheads were found [Mukhigulashvili 2015:71 fig. I, pict. 2, ## 75, 105]; in *Skhalta* cemetery, in the graves of 3rd-4th cent. BC 3 such weapons were found [Shatberashvili, Nikolaishvili, Shatberashvili 2005:436, fig. VI,1, 3]; At *Mtskhetijvari* “*Nauriali*” cemetery, grave # 14 [Davitashvili Am. Davitashvili Q. 2010:55]; at *Shavsakdara I* gr. # 26 [Margishvili, Narimanishvili 2004:72, 96 fig. CIX₅, CIX₃].

Short spearheads of type I, which can be throwing weapons – javelins were found in *Varsimaantkari* [Mukhigulashvili 2015:71 fig. I, pict. 2, ## 75, 105]; at *Etso* cemetery, in the grave 95 (3rd c. BC) [Shatberashvili 2005 fig. XXXIV₁₂]; at *Mtskhetijvari* “*Nauriali*” cemetery gr. # 26 [Davitashvili Am. Davitashvili Q. 2010:55]; at *Shavsakdara I* gr. # 26 [Margishvili, Narimanishvili 2004: 88, fig. CXVIII₅]. The spearheads with narrow blades also exist in later period – they were found in *Chkhorotsku* 2nd-3rd cent AD burial [Khoshtaria 1941:81, fig. VIII, 2; Puturidze 1959:57-58], *Jhinvali* 2nd cent AD burial #492 [Chikhladze 2015:33]; at *Tsebelda* graves of 3rd-4th cent AD [Trapsh 1971:29, 31, 83, 92, 150, fig. V-10, 11, XXXI-14, XXXIV-9]. So, we can assume that the spearheads with narrow blades begin their existence from Iron age and were used during all, so called Classical period, which includes the period from 5th cent. BC to 4th cent AD.

Type II - rhomboid-bladed spearheads (fig. V 12-21). Spearheads of this type are characterized by elongated rhomboid forms. They have clearly distinguished shoulders, conical, round in section open sockets. Such spearhead can be long-socketed and short socketed, with or without midribs. Two subtypes can be distinguished here: **A.** with wide blade and well outlined shoulders (fig. V 12-14, 17) and **B.** with a bit prolonged blades with low shoulders (fig. V 15,16,18-21). The spearheads of subtype **A.** were unearthed in *Varsimaantkari* [Mukhigulashvili 2015:70, fig. I, pict. 1, ## 208, 309]; Eco burials ##55 (4th-3rd cent BC), 82 and 94 (4th- cent BC) [Shatberashvili 2005 fig. XII₅₅₋₂, XIX₈₂₋₂, XXI₉₄₋₂]; *Skhalta* gr # 13 [Shatberashvili, Nikolaishvili, Shatberashvili 2005:436, fig. VI,4]; *Tsinandali* (inv. # 19-58:2.); near *Vani* fortification wall [Lortkipanidze 1976:182; pict. 138,7]. The spearheads of subtype **B** have long or short sockets. Long socketed ones with small blades can be used as a throwing weapon. They were found in: *Kanchaeti* [Gagoshidze 1964:53 fig. XI,36]; *Shavsakdara I* gr # 13 [Margishvili, Narimanishvili 2004:72, 86, fig. CXCIV₅, CVII₃] and *Etso*, gr. # 41 [Shatberashvili 2005, fig. IX₄₁₋₅]. (fig. VI. 18-19). The bigger examples with short sockets were found in *Varsimaantkari*, 4 pieces [Mukhigulashvili 2015:72, fig. II .1, 367,106a, 378, 379]; *Itkhvisi*, 3 pieces [Gagoshidze et al. 2006:44, fig. 9, photo 33]; *Kamarakhevi* gr. #131 [Jgarkava 1982:179, pict. 1385]; *Abelia* gr. # 21 [Kvijnadze 1975:13-14, fig. VI]; *Asureti* [Kvijnadze 1975:27, fig. XIV] and *Kiketi* [Davlianidze 1983:39, fig. VI,13]. All those spearheads are dated to the 5th-3rd cent BC. From west Georgian archaeological sites the spearheads of subtype **B** were

found in *Akhul Abaa* grave # 1 (4th cent. BC) [Voronov 1991:225], *Bzifi* (inv # 1-36:151), *Guadikhu* younger group gr.#8 (4th cent. BC) [Trapsh 1969:249, fig. XXXIII,9]. *Vani* gr #9 (4th cent. BC) [Lortkipanidze et al 1972:203, 211, pict. 175-5,6]. As we have seen, this type of spearheads is characteristic for the period from 5th to 3rd cent BC. Subtype **A** is mostly characteristic for E Georgia, and **B**. for both, east and west.

Type III - elongated triangular- bladed spearheads (fig. VI –1-25). Such spearheads have elongated blades, straight sides, and conic, open sockets. There are short-socketed and long socketed patterns. Here several subtypes can be distinguished. **A**. with narrow and long blade, angled shoulders, high midrib and short socket (fig. VI –1-6). They were found in *Enageti* gr ##1, 13 (4th cent. BC) [Margishvili 1992: 28-29, 68, fig.. XXI; Margishvili 2004:62 fig. CVII]; *Etso*, gr # 72 (4th cent. BC) [Shatberashvili 2005, fig. XVI₇₂₋₂]; *Shavsakdara* I gr. N15 (4th cent. BC) [Margishvili, Narimanishvili 2004:72, 87, fig. CIX₄]. 3 examples in *Varsimaantkari* [Mukhigulashvili 2015:70, fig.. I, pict. 1, ## 222, 193, 143]; *Tsiteli Shuqura* younger group gr #1 (5th cent. BC) [Trapsh 1969:269, fig.. XXXVI,13]. The big spearhead from *Varsimaantkari* gr # 106 (length - 80 cm. fig. VI pict. 5) which can be dated to the 5th c. BC also belongs to this subtype [Mukhigulashvili 2015:70 fig. I, pict. 1, #149]. As we can see the spearheads of subtype **A**. are big sized. They also have wide sockets, which can indicate that they were used as a thrusting weapon. **B**. subtype is represented by long socketed spearheads from *Varsimaantkari* 5th cent. BC graves ## 105, 107, 117 [Mukhigulashvili 2015:70] which have a bit folded shoulders and oval sockets. (fig. VI pict. 7,8) [Mukhigulashvili 2015:70, fig. I, pict. 1, #164, 172, 28]. **C** subtype (fig.VI pict. 9-14) is represented by 4 examples from *Varsimaantkari* [Mukhigulashvili 2015:70, fig.. II, pict. 1, # 161; 3, #268]; 3 from *Tsinandali* (inv. # 11-25:1, 13, 16); *Akhul Abaa* gr # 1 [Voronov 1991:225]; *Vani* gr. # 14 [Khoshtaria et al.1972: 89, pict. 5, 4; Lortkipanidze 1976: 181, pict. 137, 4]; 10 such spearheads were found at *Tsiteli Shuqura* elder group burials ## 7, 11, 28, 88 (6th-5th cent. BC.). [Trapsh 1969: 85-87, 89, 91, 106, 140, fig. VI,13, XXI,14, 10]; *Sokhumi mountain* gr # 12 [Kalandadze 1953:51, fig. X,3]. It is to be noted that such spearhead was also found in *Dedoplis Gora* palace 1st cent AD layer [Gagoshidze 2008:138].

The spearheads with elongated triangular blades were also found at *Tsebelda* 3rd-4th cent AD cemeteries. They differ from the classical type II and have slightly rounded shides and well outlined shoulders (fig.VI pict. 19-25) [Trapsh 1971: 35, 51, 64, 66, 70, 50,151, fig.. VI-1 ; VII-12, 13; XI-18; 19 XIV-9; XX-11, 12; XXI-5,6; XXII-15; XXV-7,8; XXXIII-3; Shamba 1970:41-42, fig.. XIV-8,9].

Type IV - spearheads with rounded shoulders exist throughout the whole Classical period both in east and west Georgia. Such spearheads have rounded shoulders, straight and narrowing sides towards the points they reach the most of their width near the hollow and conic and open socket (fig. IV 1-27). They can be divided into two subtypes: **A**. with wide shoulders and **B**. with narrow shoulders.

The spearheads of subtype **A** have several options: **A1**. Spearheads with long blades and short sockets (fig. IV pict. 1, 2,3, 24) were found in *Kamarakhevi* gr. ## 4., [Jgarkava 1982:144,148, pict. 951,1008]; *Guadikhu* elder group graves ##2 #7 [Trapsh 1969:2126,

63, fig. II,1 pict. 6,1]; *Dablagomi* [Tolordava 1976:76, pict. 117,3]; *Akhali Atoni* (inv. # 12-02/2458); *Makhvani* (inv.#8-31:2); *Zeda Gora* (1st-2nd cent AD) [Kharabadze 2003:164, fig. I₁]; *Bandza* (2nd cent AD) [Puturidze 1959:76, fig. V,3]. **A 2.** spearheads with long blades and short sockets (fig. IV pict. 7-9) were unearthed in *Etso* gr. # # 80 (2nd cent BC) and 120 (3rd cent BC) [Shatberashvili 2005, fig. XVIII₈₀₋₉₇ XXVI₁₂₀₋₁]; *Didi Lilo* gr. # 1 (inv. # 180-1970:7); *Varsimaantkari* [Mukhigulashvili 2015:71, fig. I, pict. 2, # 116. 532]; *Vani* gr. #9 (late 4th cent BC) [Lortkipanidze et al. 1972: 203, 211, pict. 175-7]; *Tsinandali* (inv. # 11-25:12); *Dablagomi* [Kuftin1950:36, fig. 11-5]; *Sairkhe* [Makharadze, Tsereteli 2002:66]. Also in later period, 2nd- 4th cent AD archaeological sites Jhinvali [Chikhldadze 2015:22,25 fig. VIII, 352; XI,382]; *Chkhorotsku* [Khoshtaria 1941:81, fig. VIII,4; Puturidze 1959:57-58], *Tsikhisdziri* [Inaishvili 1993:83, fig. XXXII,6]. **A 3.** spearheads have short blades and long sockets (fig. IV pict. 11, 12,13, 23) from *Beshtasheni* gr. # 7 [Menabde, Davlianidze 1968:121, fig. XI,357]; *Didi Lilo* (inv. # 180-970:21); *Nauriali* gr #76 [Davitashvili 2010:52-53; Davitashvili 2002:37, pict. 112]; *Shavsakdara I* gr # 60* [Margishvili, Narimanishvili 2004:72, 110, fig. CXXXII₇]; *Grmakhevistavi* gr. # 71 93# 108 [Abramishvili, Giguashvili, Kakhiani 1980:150, 66, 189 pict. 141, 160, 178]; *Zeda Gora* [Kharabadze 2003:164, fig. I₂].

The spearheads of subtype **B** have several options: **B1.** spearheads with long sockets (fig. IV pict. 14, 25) were found in *Guadikhu* elder group burials ##23, 30 [Trapsh 1969:21, 3963, pict. 3,2; fig. II,2,3]; *Nauriali* gr. # 104 [Davitashvili Am., Davitashvili Q.. 2010:53-54]; *Qasraant Mitsebi* gr. # 28 [Beradze 1980:20, fig. XXIII,7]; *Abulmugi*, gr. # 22 [Khohocashvili, Dzeladze 2008:86]; *Makhvani* (inv. #8-31:1; *Sokhumi mountain*, gr ## 6, 8, 12 [Kalandadze 1953: 33,34, 51, fig. IX,3, 16-18; X, 3]. Such spearheads were also found at the sites dated to 2nd-4th centuries – in *Kldeeeti* [Lomtadidze 1957:140, 142, pict. 29a,b,g fig. XXI,2a,d,g]; *Jhinvali* [Chikhldadze 2015:34, fig. XVI,1] and *Rgani* [Bragvadze 2000:108, pict. 24]. **B2.** spearheads with short sockets (fig. IV pict. 26) were found on *Gomareti* gr. # 7 [Davlianidze 1983 : 132, fig. XVI 2]; *Etso* gr. # 23 [Shatberashvili 2005 fig. VI₂₃₋₁₁] and *Tskneti* (inv. # 6-23:1). **B3.** spearheads with wide sockets (fig. IV pict. 15, 19) were found in *Dedoplis Gora*, room #11 [Gagoshidze 2008:138] and *Stirfazi* gr. 49 [Gagloev 1984:31, pict. 28,1]. As we have seen, the spearheads with rounded shoulders were spread on the whole territory of Georgia during the whole Classical period.

Type V - The spearheads with rounded sides (fig. V 1-11) have the blade widened towards the point, then, in the middle it reaches its fullest width and after this at the end of its length it narrows again. This type is also known as “lanceolate” or “laurel leaf-like” type. They can be divided into two subtypes: **A.** with narrow and **B.** with wide blades. **A.** subtype spearheads with long sockets were found in *Akhul-Abaa* gr. # 4 [Voronov 1991:225-226, pict. 5. 2, 3, 12]; *Guadikhu* elder group burials ## 7, 10, 19, 23 [Trapsh 1969: 26, 31, 39 pict. 3, 4, 36, fig. II,2]; *Sokhumi mountain* gr. # 9 [Kalandadze 1953:34, fig. IX,7,8, 9]; *Tsiteli Shuqura* gr. ## 18, 4 [Trapsh 1969:269, 280 fig. XXXVI,8]; *Vani* fortification wall [Lortkipanidze 1976: 182; pict. 138, 5,6]; *Eshera* [Shamba 1980: 48, fig. LXIV, 2]. **A.** subtype spearheads with long sockets were found in *Guadikhu* elder group burials ## 1, 8, 11, 29, 31 [Trapsh 1969:29, 43 244, pict. 6,5 fig. II,4] and *Akhul-Abaa* gr. # # 4 [Voronov

1991:225-226, pict. 5,6, 7,8, 9, 10]; *Sokhumi mt.* gr. ## 3 and 11 [Kalandadze 1953:32,51, fig. VIII,12; X,4]. **B.** subtype spearheads from *Guadikhu* elder group burials ## 8, 38, 39 have long, wide blades and short sockets [Trapsh 1969:249, 263fig. XXXIII,5]. Long, wide blade and long socketed spearheads were found in *Vani* graves ## 2 and 9 [Khoshtaria et al.1972: 89, pict. 5. 4,5; Lortkipanidze G. 1976: 181, pict. 137. 4, 5].

As we have seen, the spearheads of type V are characteristic for the archaeological sites of west Georgia. They were found mainly in the grave assemblages of 5th-3rd cent BC. Later, in 3rd-4th centuries they arrive again in *Tsebelda*, but their number is too small [Trapsh 1971:24, 96-97, 150 fig. II-10; XXXVI-7,8].

Type VI - Arrow-like spearheads (fig. VII 1-4). The spearheads of this type have triangular blades; the shoulders go down in such a way that gives the blade arrow like shape. They have long and open sockets. They were found at *Sokhumi mt.* (5th-4th cent. and early 4th c. BC.) [Kalandadze 1953 fig. VIII, 8, 22]; *Vani*, grave # 2 (3rd c. BC); *Dablagomi* rich burial (early 3rd cent BC) [Tolordava 1976: pict. 117].

Type VII - Spearhead with stem (fig. VII 10-11). This type is very rare. They have short rhomboid blades and long sockets. The socket is connected with blade by narrow, long and quadrangular in section waist. They have midribs as well, sockets are conical and open. They were found at *Sokhumi mt.* graves # 4 and 9 [Kalandadze 1953: 32, 35 pict. 10, 13 fig. VIII₁₈].

Type VIII - Bayonet- like spearhead (fig. VII 5-7, 12,13) is more a throwing and thrusting bayonet- like weapon than a spearhead. It has quadrangular in section, long blade and open socket. Such spearhead originates from *Tsinandali* and is preserved in the Georgian National Museum (inv. # 11-25:17). The weapon of the same type was found in *Asureti* [Kvijnadze 1975: 43, fig. XXIII], also in west Georgia, namely in *Guadikhu* elder group burial # 13 (55) [Trapsh 1971: pl II 5] and *Sokhumi mt.* # 4 burial [Kalandadze 1953: 32, 35 pict. 10, 13 fig. VIII₁₈].

Pillum

The pilum was a javelin commonly used by the Roman army in ancient times. The only example of Pillum was found in *Vani* [Lortkipanidze 1976: 178, pict. 136, 8].

Spear butts

Spear butts are usually found in Burial assemblages of Classical period Georgia where spearheads were found. They have spherical, quadrangular or conical shapes. The conical spear butts (fig. IX 1 - 6) were attached to the lower end of the spear shaft and were used as a support in muddy conditions, protected the shaft when it was stuck into the ground, and as a secondary weapon if the spearhead was broken. In some graves, where the burial assemblage was too poor, we can see only conical, pointed spear-butts and knives, which indicates that they were also used as an independent weapon.

Battle-axes

The iron battle-axe (fig. VIII) is an iron weapon for hacking which have been attested at many sites of Classical period Georgia. This weapon with its wooden handle consists of a butt, a hole for a handle and a cutting edge. Cutting edges can be wide and narrow. Iron battle axes appear in Transcaucasus from the second half of 7th c. BC. The early examples are characterised by high butt, narrow cutting edge and elongated proportions. Such are the battle axes from *Samtavro*, *Tlia*, *Brili*, *Kulanurkhva*, *Dvani* etc.

Following types are distinguishable among them in terms of characteristics during the Classical period:

Type I - has a short, hammer like butt, oval hole for handle, prolonged blade with oval, asymmetrical, narrow cutting edge. (fig. VIII. 1-6). Three subtypes can be distinguished here: **A.** The characteristic feature of this subtype is a well outlined butt and a bit crooked blade (fig VIII. 1). Such battle axes were in the burials of 6th-5th cent BC: *Abano* grave # 2, and “*Nauriali*” gr.# 24 [Nutsunidze 1968:61-73; Davitashvili, Davitashvili 2010:54, fig. II,29]. **B.** A well outlined hammer-like butt is a bit prolonged (fig VIII. 2-4). They were found in *Abulmugi* graves ## 18 and 24 [Khohobashvili, Dzeladze 2008: 71, 92], *Beshlasheni* grave # 49 [Menabde, Davlianidze 1968: 136, fig. XIV 505], *Skhalt* cemetery, in ruined graves (2 examples) and grave # 18 [Shatberashvili, Nikolaiashvili, Shatberashvili 2010: 444, fig. III], *Shori*, grave #6 [Tkeshelashvili 1969:48, fig. V 140], *Etso*, graves ## 72, 69, 95, 107 [Shatberashvili 2005 fig. XVI₇₂₋₃; XV₆₉₋₉; XXI₉₅₋₃; XXIII₁₀₇₋₄], *Guadikhu* elder group graves ## 1, 2, 7, 8, 13, 31, 32 [Trapsh 1969: 56, fig. II-6, 9, 11; pict. 6], *Tsiteli Shuqura* elder group graves ## 4 and 38 [Trapsh 1969: 183, fig. XIX-10, 11], *Sokhumi mt.* graves ## 10 and 12 [Kalandadze 1954: fig. IX, 13; XI, 1], *Es-hera* [Shamba 1980: fig. LXII,4]. All these burials are dated from 5th to 3rd cent BC. **C.** A hammer-like, tetrahedral butt is low and flat (fig. VIII. 5-6). Such battle-axes were found in burial assemblages dated to 5th- 3rd cent. BC: *Asureti* [Kvijnadze 1975: 42, fig. XXIII], *Gomareti* [Davlianidze 1983: 132, fig. XVI 6], *Manglisi* [Davlianidze 1983: 50, fig. XVI Santa [Gagoshidze 1982: 44], *Shavsakdara I* [Margishvili, Narimanishvili 2004: 72, 87, fig. CIX₆]. The battle axes from *Kldeeti* (2nd c. AD) [Lomtatidze 1957: 15, fig. XXI,1 d] and *Zeda Gora* (1st-2nd cent. AD) Kharabadze 2003: 164, fig. I₄] are rare examples of subtype C and are dated to the Roman period. The battle-axe from *Kldeeti* (fig. XXXIII 7) is a classic example of this subtype and the weapon from *Zeda Gora* (fig. XXIV 21) bears some features of subtype A (the butt is more outlined and the blade is a bit crooked). The example from *Nauriali*, which has a narrow, long blade and neck (fig VIII. 7) seems to be common to the earlier period, but was found in the grave dated to the 5th cent BC [Davitashvili 2002:39, pict. 129].

Type II - the second type of the battle axe has a short, hammer-like butt, an oval hole for handle, the outlined shoulder for a handle, narrow neck, wide, asymmetrical, or symmetrical cutting edge. (fig VIII. 8 -13).

Following subtypes can be distinguished in this type: **A.** The characteristic feature of this subtype is a short, narrow neck with an outlined shoulder for a handle. Such battle axe with a symmetric cutting edge (fig VIII. 8, 9). was found in *Sokhumi mt.* grave #2 (3rd-2nd cent. BC). [Kalandadze 1953: 28, fig. VIII, 1], and in east Georgia, at *Kanchaeti* burial

(4th c. BC) [Gagoshidze 1964: 52, fig. XI, 33]. The battle axes with asymmetrical cutting edge (fig VIII. 10 - 12) of subtype A were found at *Sokhumi mt.* grave #6 (3rd-2nd cent. BC) [Kalandadze 1953: 33, pl IX, 15], *Akhul Abaa* grave # 5 (2nd part of 4th c. BC) [Voronov 1979:225, pict. 2-14], *Guadikhu* graves ## 1, 8 [Trapsh 1969: 266; 242,249; fig. XXXIII, 7, 11], *Eshera* [Shamba 1980: 47, fig.LXII-LXIII]. **B.** The battle axes of this subtype (fig VIII. 13) have a narrow hammer-like butt, narrow, long, quadrangular in section neck and clearly outlined shoulder for a handle *Sokhumi mt.* graves ##3, 4, 6, 8 (3rd-2nd cent. BC) [Kalandadze 1953: 31-33, fig. VIII, 11,17, 20], *Guadikhu* grave # 49 [Trapsh 1969: 266; fig. XXXIII, 6]. As we have seen, the battle axes of this type are mainly characteristic for west Georgia and date back to the period from the 5th-4th cent. to of 3rd-2nd cent. BC. It is to be noted that we don't have the analogies of such weapons out of borders of Georgia.

Type III –“Bearded “ battle-axes (fig VIII. 14-17) (so called “*Tsebeldian*” battle axes - named by the place in Georgia (Abkhazia), where a big number of such weapons were found) have long, distinctly outlined, or sometimes slightly noticeable, tubular socket for a shaft. The wide, asymmetrical cutting edge expands to the lower corner of the cutting edge, which is called the “beard”. The wide cutting edge of the bearded axe provides a wide cutting surface while keeping the overall weight of the axe low. The “beard” of the axe was useful to pull weapons out of the defender’s grasp, or to pull down a shield. “Bearded “ battle-axes of the period of our interest from Georgia were found in the grave assemblages of *Abgidzrakhu*, *Akhaiatsarkhu*, *Aukhuamakhu*, *Alrakhu*, *Akhacharu* (all from *Tsebelda*, 3rd-4th cent. BC), [Trapsh 1971: 31- 114; pls. V-2, VIII-3, XXI-7, XXII-5, 9, XXXIV-3, XXXIX-2, XLI-2, XLVII-1; 41:43, 45, fig. XIV-10, XXI-8], *Pichvnari* [Kakhidze, Vickers 2004: 128] *Ureki* [Khoshtaria 1955: 63], *Tsikhisdziri* [Inaishvili 1993: 83.84], *Jieti* [Songulashvili 2006: 83]. There are also lots of examples of “Bearded “ battle-axes which were found accidentally or were unearthed during the excavations of later period archaeological sites.

As we have seen, even though the majority of this type of weapon was found in Abkhazia, there are lots of examples found in other parts of west Georgia. It should be noted that the “Bearded “ battle-axes were widely spread in Europe of Late Roman and Early Medieval Period and they have common features with so called *Tsebeldian* ones, that’s why the term “*Tsebeldian*” battle axes seem to be mistaken.

Pole-axes

The pole-axe (fig. IX. 7,9; photo 1 10, 11,16) is a piercing-edged weapon. It is an independent kind of weapon, though some experts consider it to war hammer or battle-axe. The blade of the pole-axe can be used, not only for simply hacking down the opponent, but also tripping him, blocking weapon. The main characteristic of such weapons is pointed blades. The weapon of this group was found in *Zestaphoni*, in the damaged grave of 5th c. BC. The hole of the handle is placed in the central part of the pole-axe, the butt is long and faceted, and the head is flattened. The characteristic feature of this example is that their blades as well as their butts are a bit bent and the blade joins the handle with a narrow, tet-

rahedral neck (Photo 1 16) [Pirtskhalava, Lanchava 2013: 106-107, pict. 31]. This feature is more clearly expressed on the iron pole-axe of unknown origin preserved in the funds of Georgian National Museum (inv. # 1-36:129, fig. IX. 7). The fragment of the pole-axe with midrib from *Narekvavi* grave # 43, which is dated to the late 6th and early 5th cent. BC might be of the same type. Its butt head is of a hemispheric form. As at it is seen from the preserved fragment, it might have been of a curved form (fig. IX. 9). One more example of pole axes was discovered in *Brili* necropolis. It has a rhomboid in cross section cutting edge with a point. The butt is represented by a widening blade that has a curved outline. The blade as well as the butt is bent towards the handle. The handle hole is round and is in the center of the weapon. This kind of weapon had its premise in previous epoch and is known from 7th-5th cent. BC archaeological sites: *Dvani* and *Tlia* [Pirtskhalava, Lanchava 2013: 106-107]. All above mentioned pole-axes have very close resemblance with those bladed iron weapons that were discovered in the N Caucasus 6th-5th cent. BC burials. The pole-axes spread in the Caucasus with the whole variety of their butts are the results of the development of this initial form. As it seems, in the Caucasus, where the axe was widely spread as a weapon in the 6th-5th cent. BC newly made pointed blades were combined with butts of various forms and thus we got different types of iron pole-axes [Pirtskhalava, Lanchava 2013: 107, fig. IV, 31-43].

Swords and daggers

Daggers and Swords (fig. X, XI, XII) are the main kind of individual attacking weapons that was used in hand-to-hand fighting. This weapon consists of a handle (that itself is divided into pommel and a hilt), a blade and a cross guard. The classification of this weapon is based on the existence and forms of above mentioned parts. The blades of daggers and swords can be two sided and one sided; with a pommel on the hilt or with a tang.

According to these signs daggers and swords are classified to two main types: swords and daggers with **one sided blade** and swords and daggers with **double sided blade**.

Swords and daggers with double sided blade. The swords and daggers with hilt belong to the subtype **I. 1**, and the swords with tangs to the subtype **I. 2**. The swords and daggers of subtype **I. 1** gives following versions: with **bar-like pommel** (with a **semicircular pommel (I. 1. b.)**), with **slightly outlined pommel (I. 1. c.)**, and **ring-pommel (I. 1. d.)**, swords. The version **I. 1. a.** is characterized by flattened, bar-like pommels, flat hilt, flat, wide blade gradually narrowing towards the point and distinctly outlined guard (fig. X, 1-3). These weapons were revealed at the archaeological sites dated to the 4th-3rd cent BC graves: in *Vani* grave #9 [Lordkipanidze et al. 1972: 211, fig. 174, 1; Lordkipanidze G. 1978: fig. VIII,5]; *Guadikhu* younger group gr.# 8 [Trapsh1969: 251; fig. XXXIII, 2]; *Eshera* [Shamba1980: 47]; *Akhul Abaa* gr. #1 [Bill 2003: 221, fig. 151-9]; in the village *Kirtskhi* (fig. X, 2). The version **I. 1. b.** has a **semicircular pommel** and **well** outlined guard. Three such weapons were found in *Vani* “treasury” dated to the 1st cent BC. [Pirtskhalava, Kipiani 1986: 75, fig. 55-4, 5, 9]; in *Dablagomi* Hellenistic period layer [Kuftin 1950: 36, 38, 11] (fig. X, 4). The version **I. 1. b.**, which have slightly outlined pommels

were found in *Vani* grave # 9 [Lordkipanidze et al. 1972: 211, fig. 174-2]; *Sokhumi mountain* 3rd-2nd cent BC grave # 8 [Kalandadze 1953: 34, fig. IX, 2]; *Guadikhu* younger group gr. #1 (4th-3rd cent BC) [Trapsh 1969: 249; fig. XXXIII, 1]. (fig. X,5,7). The pommel of the sword from *Akhul Abaa* gr. # 4 is also notable: here twinned beast heads are represented (fig. X, 6) [Voronov 1991: 226, fig. 5.13]. So, we can assume that these weapons of **sub-type I. 1** were popular on the territory of west Georgia during the 4th-1st cent BC. The double sided, ring-pommel (**I. 1. d.**) swords and daggers were spread on the territory from Britain to China. This type of sword in Europe was originated around the mid-second century AD and was used throughout Europe (excluding the Mediterranean region) but was most common in Romanized and free Germany [<http://sword-site.com/thread/1155/roman-ring-pommel-sword-gladus>]. The rings were manufactured from bronze or iron wires and were attached to the hilt. The hilt was flat and quadrangular in section and was covered with wood. The cross-guard was usually straight. Double edged blade was gradually narrowing to the end. In north Caucasus and north Black sea shore we can usually see them in the assemblages of period from 1st century BC to 2nd century AD. This type of weapon is also well known from bas-reliefs and frescos of 2nd-4th centuries AD. [Khazanov 1971: 5,10, 11]. In Transcaucasia they were also found in Mingechaur burials of first half of 1st millenium AD. On the territory of Georgia only big examples (swords, approximately 60- 82 cm.) were found, as to north Caucasus, the length of daggers is approximately 40-50 cm. [Khazanov 1971: 5].

Such swords (fig. X, 8,9) were found in burial assemblages dating back to 1st 2nd centuries AD in: *Jhinvali* 2nd century burials [Chikhladze 2015: 22,25 fig. VIII, 351, XI, 383], *Lia* [Japaridze 2006:159], *Zeda Gora* [Kharabadze 2003: 164; fig. I₃], *Inashauri* [Kharabadze 2003:165], *Dzevri* [Puturidze 1959 fig. V₁₁], *Dzevrulhesi* [Kuftin 1950: 198].

From the first cent AD The **daggers and swords with tangs** appeared. Their tangs and blades are forged as one whole. Some examples have cross-guards. These weapons belong to the subtype **I, 2**. The swords and daggers of this subtype were found in *Jhinvali* graves of 2nd-4th cent AD [Chikhladze 2015: 41, 110, 150, fig. XX, 21; XLVIII,249; XLI, 35] (fig. XI, 1, 2); *Armaziskhevi* Pitiaxes graves of 2nd-3rd cent AD and *Modinakhe* 4th cent AD graves, where daggers adorned with gold were used as insignia [Apakidze et al. 1955: fig. I-III; Nadiradze 1975: 59, fig. XX, XLI, 1-2; Bragvadze, Cihgogidze 2002:98, fig. 140] (photo 5). The big examples of such weapons – swords were found in *Kldeeti*, *Zemo Avchala*, *Ckhorotsku*, *Bandza*, *Bejhanbagi* (fig XI,5,6,10) [LomtatiZe 1957: 132, fig. 26; Khoshtaria 1941: 67-95; Mamaishvili 1984: fig. XXXII,1]. The daggers of mentioned subtype **I, 2**. from *Chkhari* 2nd-3rd cent AD cemetery have cross guards [Bragvadze 1997: 9, 30-32, fig. XV, 1,2; XXVI, 1, 3]. Tetrahedral tang is characteristic for the dagger from *Dedoplis Gora* palace [Gagoshidze 2008: 128-129, fig.50, kat.# 26]. The swords and daggers from Tsebelda cemeteries (10 pexamples), the tangs and blades were forged as awhole, pommelswere made of various material (quarts, glass, stone) and most of them had an iron sam brownes (fig.XI, 3,4) [Trapsh 1971: 143-145, fig. V, 1, 4; VI-9, 10, 15, 8; VII, 2; XI, 8, 9; XXII - 5,17, 24].

Single-bladed swords and daggers (**type II**) as, usual are badly preserved. Here the

weapons (1) with hilts and tangs (2) can be distinguished. Single-bladed swords with hilts were found in *Qasraant Mitsebi* burials (fig. XII, 1), *Guadikhu* younger group gr. # 7 (fig. XII, 2), *Tsiteli Shuqura* (*Krasny maiak*) younger group gr.# 3 (5th cent BC) [Trapsh 1969: 272, fig. XXXVII, 14], 1 *Kamarakhevi* [Jgarkava 1982:163, fig. 1177, 1178], *Jhinvali* 4th cent. graves [Chikhladze 2015: 110, fig. XLI, 35], *Tsikhisdziri* 4th cent. grave # #201 [Inaishvili 1993: fig. XXXV, 2] (fig. XII, 4,5), *Tsebelda* [Trapsh 1971: 75, 144, fig. XXV, 4; Shamba 1970: 40; fig. XV-17] (fig. XII, fig. 6,7).

Akinake. The examples of two sided swords and daggers that bear specific morphological sign - so called “butterfly-like” or “kidney-like” guards - should be discussed separately. Such kinds of weapons are called Akinakes (fig XI, 7-9, 11) in scientific literature. Their typological classification was done long ago and is based on the characteristic features of a pommel and guard. At Georgian archaeological sites they were more characteristic for the period of 7th-6th cent BC, and in the later period their appearance was very rare.

The akinake of type I - have wide, segmented in section pommel, that has an oval knob on it. They have a flat hilt and its blade and a handle are forged as one whole. The blade is wide and narrows towards its point. There is a trace of butterfly-like detail on the cross guard. On the earliest examples of these swords blade and a handle are forged as one whole; the pommel and “kidney-like” guards were soldered after forging (fig. XI, 7). The examples of such akinakes were found in *Zestaponi* [Pirtskhalava, Lanchava 2016] and in *Varsimaantkari* [Mukhigulashvili 2015: fig II, 4 #207]. In the later period the hilt becomes more light and is narrowing to the middle part. Two such akinakes were found at *Sokhumi* mt. burial ground (graves ## 2, 5) [Kalandadze 1953: fig. VIII_{1,21}] and is dated to the 4th-3rd cent BC [Kvirkvelia 1981:7]. In archaeological material of Caucasus akinakes with similar shapes date back to 5th century BC [Vinogradov 1972 : 102, pict. 2, 3, 18, 19, 31,1, 44,1].

The akinakes of type II have an antenna-like pommel and its protuberances are ended with images of bird's heads. The blade is triangular. The pommel has a butterfly-like detail (fig XI, 11). The akinake from *Sokhumi* mt. burial ground grave # 4 (length -29,5 cm, see fig. XI, 11) has a pommel with protuberancy that are ended with images of a bird's head. The hilt is plain, abit widened upward. The blade is triangular and narrows towards points [Kalandadze 1953: fig. VIII₁₉]. There is no exact analogy of this weapon. The forms of various details of the akinake from *Sokhumi* mt. grave # 4 help us to date this weapon. Same shape had the badly preserved akinake from *Guadikhu* younger group burial # 8 [Trapsh:1969: 2, fig. XXXIII₂]. The archaeological context: the spear head with triangulad blade and axes of the same type unites these three akinakes. They date back to the second half of 4th and 3rd cent. BC. The akinakes with protuberant hilt and butterfly-like guard were still in use in the 5th century BC. From the beginning of 5th century BC examples that had protuberances with the images of various animals appeared [Meliukova 1964: 60]. The butterfly-like guards were replaced by the so called false-triangular forms cross-guards by the end of 5th century. Thus the period of coexistane of butterfly-like guards and guards with images of animals is 5th century BC or at least early 4th century BC.

Machaira. Machaira is a term used by modern scholars to describe a type of ancient large knife or sword with a single cutting edge. Main characteristics of this weapon is a

bird beak-like pommel, single-edged blade, having an expanded convex portion to the cutting part towards its tip. The concentrated weight to the tip allowed a forceful cut. Xenophon recommended the machaira for cavalry (Xenophon, 12:11). Machaira, supposedly was originated from ancient Greece, namely in late 6th – early 5th cent BC. [Roux 1964:63; Hoffmeyer 1972: pict. 31].

One sided swords found on the territory of Georgia are often identified with the Greek Machairae [Lortkifanidze 1978:89; Gagoshidze 1964:51; Gobejishvili 1952:29]. We don't know exactly whether it is right or wrong to link them with the Greek Machairae. Moreover, curved iron knives of big size were widely spread in Caucasus in the 7th-6th cent. BC and it is probable that from such knives the one sided swords were originated. Greek Machaira has quite distinct typological characteristics. Greek Machaira had a handle of a prolonged and not fully circled type; it was one sided, wide and broadened bladed in the middle; the blunt side was a bit thickened; it was not always curved. The handle was often represented by a curved beak of a bird. The blade is curved but it is straight towards the handle. It is not possible to speak about the identity of one sided swords and Machaira as there is no such detail that can help us to prove it. Even though, there are some examples that can be identified as Machairas: the examples from *Itkhvisi* [Gagoshidze, Gogiberidze, Makharadze 2006: 42]; *Akhul Abaa* [Voronov 1991:225-226, pict. 3, 5; Kvirkvelia 1995:pict.4], *Eshera* [Shamba 1972:fig. I,16]; *Takhtidziri* [Gogiberidze 2011:25-26] (fig. XII 8-11). All Examples are dated to the 4th cent. BC.

Mace.

A mace is a weapon, with a heavy head on the end of a handle to deliver powerful blows. It consists of a strong, heavy, wooden or metal shaft, featuring a head made of stone, copper, bronze or iron. At the archaeological sites of Georgia dated to the Classical period maces were found at the Roman period ones. Two of them (from *Kldeeti* and *Bori*) are made of bronze. They have protuberances on their heads (fig. IX, 7). The mace from *Rgani* cemetery is manufactured from iron and has a high, flat butt, four, sharpened protuberances and a tang for attaching it to the wooden shaft (photo 1 14) The bronze maces are dated to the 1st-2nd cent AD and the iron one to the 3rd-4thcent. AD.

The bows and arrows.

About the existence of bows and arrows at archaeological sites of Classical period Georgia is mostly attested by the arrowheads (in the course of time both the wooden base of the bow and the string usually disintegrate in the earth). Nevertheless, some details of bow bone laths, arrow's shafts and bronze plaques adorning the upper tip of a *gorytus*, (a bow-case, fig. XIII 39,40) for a short recurve bows are found in Dedoplist Gora palace and grave assemblages of 5th-4th cent BC.

Arrow consists of arrowheads made of bronze, iron and bone and of a wooden shaft. The arrowhead itself consists of a socket or a tang and a head. Arrowheads can be socketed

and non-socketed. The main characteristic feature for arrowheads is the forms of a tang and a head that can be bilobate, trilobate, three-faceted, four-faceted, and flat. Non socketed arrowheads are quadrangular in section, triangular in section and trilobate.

There are several types of arrowheads according to above mentioned signs:

I - Four-faceted, pyramidal, with grooved sockets, made of bone (fig. XIII, 1-8); They were found in 4th-3rd cent burials of *Kamarakhevi* [Jgarkava 1982:148, pict. 1009], *Tsnori* ## 1 and 2 [Mamaiashvili 1980:106, 113, fig. XXX,4; XXXXI,6-7], *Enageti* gr. # 1 [Margishvili 1992:28, 69, fig. XXI,8].

II - Three-faceted, bronze arrowheads without sockets ; (fig. XIII, 9-11) They were found in 4thcent. BC *Vani* burial # 9 [Lordkipanidze 2001:pict 17-7].

III - Trilobate bronze arrowheads without sockets have lowered sides with different variations (fig. XIII, 12,13). They were found in *Vani* burial # 9 [Lordkipanidze 2001:pict 9-11] and *Tsikhedidis Khevi*.

IV - So called bullet-like bone arrowheads (fig. XIII, 14-16) were found in *Tsnori* and *Jimiti* 4thcent. BC burials [Mamaiashvili 1980 : fig. XXX,5].

V - Three-faceted, socketed, bronze arrowheads (fig. XIII, 17, 18); They were found in *Vani* Cultural layers of 4thcent. BC [Lortqipanidze G. 1976:179], *Itkhvisi* grave [Gagoshidze 1968:35, fig. 1, 4, 5].

VI - Trilobate, socketed, bronze arrowheads, barbed or not (fig. XIII, 19, 21-23). Such arrows are found in *Tsnori (Ivrispherebi)* burials ## 1 and 2 [Mamaiashvili 1980: fig. XXX,6; XXXI,8]; *Gomareti* [Davlianidze 1983:138, fig. XVI,]; *Samadlo* [Gagoshidze 1979:36, fig. XIII, 228], *Kumisi* [Davlianidze 1983].

VII - Pyramidal bronze arrowheads with sockets (fig. XIII, 24); They were found in *Vani* Cultural layers of 4thcent. BC [Lortqipanidze G. 1976 : fig 136-11,3].

VIII - Bilobate, socketed, barbed bronze arrowheads (fig. XIII, 20) are known from *Samadlo* tomb [Gagoshidze 1979:38, fig. XIII,23].

IX - Iron arrowheads with a tang, trilobate were found In *Vani* Cultural layers (fig. XIII, 25); [Lortqipanidze G. 1976: fig. 136, 11,2] ; *Kldeeti* [Lomtadidze 1957:fig. 30]; *Dedoplis Gora*, 800 pieces (fig. XIII, 26-34) [Gagoshidze 2008:125-126; fig. 48, ## 1, 3, 7, 8, 9].

X - Iron arrowheads with lowered wings and long tangs (100 pieces, fig. 35-38) were found In *Eshera* Hellenistic layer [Shamba 1980: 49; fig. LXV, 9-15].

Shields (fig.XIV).

Shield was a widely used self-defense weapon in classical period Georgia. This can be proven by the images of shields of circular form on vessels discovered in *Samadlo* [Gagoshidze1983: 20, pict. 227, 233-234] as well as by two similar quadrangular shields, right upper corner of which are cut out for looking out, on a bowl discovered in *Gomi* [Gamkrelidze 2002: 41 pict. 1-2].

All those burial assemblages, in which shields were discovered, are outstanding and indicate to high social standing of its owner. It is worth mentioning that according to Hero-

dotus' "the Colchians had small shields of rough leather" (VII, 79; VII, 78). Xenophon in his "Anabasis" is speaking about the Mossinik warriors "each was holding in his hand a shield like a leaf of ivy, covered with a bull skin with white fur," (V, 12). While talking about Chalybes, he also mentions shields, made of a bull skin (IV, 7, 22). Strabo mentions that the Iberians have leather shields (XI, 4, 5).

Among the shields, evidenced in Classical period Georgia, the earliest survived one is a circular shield made of three-layer bronze plate, discovered at *Tsiteli Shukura* elder group of burials—grave #7. The plate represents an image of an eagle with spread wings. It is thought that this is a bronze outer cladding of Hoplite shield, which can be dated to 600-450 BC [Kvirkvelia 2001: 34, pict. 3,10, 11, 12]. Besides this, Hoplite, Greek type bronze shield plate details are found among the finds of *Akhul-Abaa* burial, which are deemed to be the remains of a wooden shield [Kvirkvelia 2001: 32, pict. 1]. The shield has thin plates of outer edge, with five ranges of ornamented relief wickerwork and inserted in it pellets, and round central part, so called heart (diameter 29 cm), the edges of which are surrounded with tiny nails' set and have four flat hooks, as if destined for attaching to outer bronze ring (fig. XIV. 4). The *Akhul-Abaa*'s burial, to which this shield belongs, is dated to the end of the 4th century BC. [Kvirkvelia 2001: 32]. These round shields are the most important elements of a Greek heavily armed infantryman—Hoplites.

The fragment of the oval shield from *Eshera* (fig. XIV. 3) [Shamba 1980:50, fig. LXVI₁], is looking like the shields found in N Caucasus [Chernenko 1968:107, pict. 57,4], and dates back to the 4th-3rd cent BC.

On the territory of East Georgia, we have four shields with metal cover, - covered with round disc of thin bronze plate: one from the *Kamarakhevi* pit-burial #27 (dated to 4th-3rd c. BC) [Jgarkava 1982: 50. pict. 1024], one from *Natakhtari* and two – from *Varsimaantkari* burials #65 and #18 of the 4th c. B.C [Mukhigulashvili 1986 : 60, fig. LXXIV; : 67, fig. II]. The round shaped disc of 2 mm in thickness (diameter 27-30 cm), discovered in *Kamarakhevi*, has hemispheric convex umbo in the middle (diameter 5 cm), and the disc edge with tiny, beadlike engraved ornament. On the edge there are two holes with the distance of 1.5 cm from each other (fig. XIV. 1). The shield from the *Varsimaantkari* burial #65 (diameter 30 cm) has a decorative relief ornament made of ray like lines in the middle (fig. XIV. 2). The remains of wooden shield covered with iron plates and bundled with bronze wires was unearthed in *Vani* grave # 9 and was placed near the feet of deceased [Lordkipanidze et al. 1972:211]. The remains of wooden, quadrangular shield which was partially covered by small iron plates (fig. XIV. 9) from *Abgidzrakhu* grave # 44 (3rd-4th cent AD) [Trapsh 1971:68, 153-156; fig. XXII-10; XLVI-7] is a unique example for Georgia.

The circular shield bosses, or umbos are well known from the Classical period Georgian Archaeological sites. They have conic or semispherical shapes and were found in *Vani* "treasury" (2nd-1st cent BC) [Pirtskhalava, Kipiani 1986:75, pict. 55_{6, 8}], *Jhinvali* graves [Chikhladze 2015 :182], 3 pieces (all 3rd-4th cent AD), *Modinakhe* grave # 8 [Nadiradze 1975:58 ; Bragvadze 2000 :111, pict. 78], at *Tsebelda* cemeteries [Trapsh 1971: 83, 154-155, fig.VI-2] (fig. XIV. 5-8, 10,11).

Body Armor (fig. XVI 1-4).

At the archaeological sites of Classical period Georgia small metal (bronze and iron) plates of body armor are found. The plates have different shapes, mainly there are elongated (2.5 X 1.8 cm) plates, the top of which are straight, and bottom – rounded, and on the top edge there are holes for fastening them on the leather or fabric base. Such bronze plates are discovered in *Vani*, in cultural layer revealed near the burial # 2 of a warrior, dated to the 4th c. BC [Khoshtaria 1979:116; Lortkipanidze 1976:175]. Near the same burial about hundred bronze plates of various sizes and proportions (2,8 X 2,8 cm; 3,7 x 2 cm; 2,8 x 2,2 cm; 2,5 x 1,8 cm, thickness – 1 mm) were discovered. The top of them is straight, and bottom – rounded, and as a rule, they have 4 holes – three along the top edge and one - on one side. Such kind armor plates are known from the burials ## 5 and 8 of *Sairkhe*, dated to the 4th-3rd century BC [Makharadze, Tsereteli 2007: 53, 64, 114]. The direct analogues of these plates dated to of the 4th-3rd cent. BC are found in the northern part of the Black Sea and the *Kuban* region [Khazanov 1971: 59, fig. XXX, XXXI]. It should be mentioned that the body armor may consist of the plates of various sizes and shapes. In the cultural layer of the 5th-4th century BC of *Vani* sixty pieces of armor plates, some of which were damaged were discovered. Here too, the plate top is straight, and the bottom – rounded. For fastening to the leather base they have one, two or three holes (thickness – 1 mm; parameters – 2 or 2.4 x 1.1 cm) [Lortkipanidze G.1976: 183, pict. 139]. A great amount of iron armor plates dated to mid-4th century BC was discovered on *Sairkhe* settlement, in the shrine #8 [Nadiradze 1990: 52, fig. XXXI₆]. Tens of fragments, containing in their turn hundreds and tens of plates of various shapes were found here. The plates are rusty and their fragments are bound together.

Among the East Georgian archaeological sites of the 6th-4th centuries BC, we meet the remains of body armor in the burials #18 and #55 of *Varsimaantkari* burial site. The armor is made of thin-leaved plates of various shapes and sizes, a part of which is connected with each other by means of bronze rings and pins. Apparently, it was a complex many-piece article; it is not possible to reconstruct its original shape because we have only fragments of it. The main part of the armor was a flat and wide plate with corrugated sides, to which would be connected other parts. The most of preserved parts are triangular shape “ray like” plates. Bronze rings are also preserved there. Probably, they together made the chest cover. The whole construction of the armor would be threaded onto the leather lining [Mukhigulashvili 2015: 84-85, fig. IV 9].

Three types of body armor were found during the excavations of *Dedoplis Gora* Palace. Iron scale armor (*lorica squamata*) formed of scale-shaped plates, linked with iron wires were found in room # 1 [Gagoshidze 2008:138-139]; other fragments of the scale shaped type armor plates were found in rooms ##11, 13. Different parts of the armor were formed by plates of different size. Another type of body armor – *lorica hamata* – or Mail fragments were also found at *Dedoplis Gora* room # 7 [Gagoshidze 2008:132]. Mails of the same period were also found at *Kldeeti* (made of copper or bronze, in 2nd cent. AD)

[Lomtadze 1957:14-15, fig. VIII,1], an iron mail was found in Tagiloni, in a rich burial of the 1st–2nd cent. AD [Puturidze 1959:56]; Nokalakevi (4th century AD) and in Urbnisi (5th century AD) [Chilashvili 1964:94].

The lack of body armor on the archaeological sites of Georgia can be explained by the fact that most of them were made of leather or flax and that's why they could not be preserved. It is worth mentioning that the Greek writers note that Kartvelian population had flax armors [Gamkrelidze 2002: 42]. Xenophon in "Anabasis" says that the Mosuinices "were dressed in short linen chitons," and Khalybes "had flax armors up to the lower part of the abdomen, and at the bottom - tightly twisted cords (IV, 7, 15). The metal armor was expensive and could be owned by rich people – high ranked military persons.

Helmets (fig. XV. 1-10).

Two bronze helmets, discovered in East Georgia, more precisely, in *Varsimaantkari* burial ground are completely different from each other typologically. One of them was discovered in the burial #18 [Mukhigulashvili 2015: 84-85, fig. IV. pict. 8]. It is damaged awfully, crushed intentionally, perhaps, in connection with funeral ritual. The helmet would have hemispheric top and a wide brim along the entire perimeter, except back of the head, as it had holes for pins and it is clear that another plate that was found nearby was attached to it. It is made of thick bronze plate; the joints are riveted with iron rivets. The width of the brim in the front part is 6.5 cm and the thickness of the plate – 0.3 cm. The other helmet [Mukhigulashvili 2015: 84-85, fig. IV. pict. 8], is oval, and made of circularly curved flat bronze plate, to which similar plates from both sides are transversally attached. The plates were connected to each other by means of rivets. On the inner surface leather straps are preserved. Apparently, the leather straps were interlaced and affixed on the inner surface of the object. Length – 25.5 cm, height – 12 cm. The bronze helmet fragments are found also in burial #27 of *Kamarakhevi*, with the plates of 3-4 cm thickness fixed with rivets and remains of flax fabric on the inner surface [Jgarkava 1982: 150]. All three metal helmets from east Georgia are dated to 5th- 4th cent BC.

All metallic helmets of this period, discovered in West Georgia, are imported and belong to the so-called Chalcidian type. This type helmet was a helmet made of bronze and worn by ancient warriors of the Hellenic world, especially popular in Greece in the 5th and 4th centuries BC. It consisted of a hemispherical dome, and below that, generally inset from the top dome, a pair of cheek pieces and a neck guard. In the front, between the two cheek pieces, was a small, "arrow like" nasal bar to protect the wearer's nose. The helmet could be entirely one piece, or the cheek pieces could be attached separately by hinges, it would commonly have a hole pierced on each cheek piece or elsewhere in order to accept an inner lining which was made of leather. Such type bronze helmets were discovered: near Sokhumi, on the *Akhul-Abaa's* hill - two samples [Voronov 1991: 225, pict. 3, 1-2; Kvirkvelia 1995, pict. 4]; in *Eshera*, *Kelasuri*, near *Kutaisi*; near the Village of *Kokhi*; [Lordki-

panidze 1978: fig. V₃₋₄]; near *Lanchkhuti* – a single sample in each place [Gamkrelidze, Pirtskhalava, Kipiani 2005: 43] (fig. XV. 1-5, 7-9).

The only example of Roman period helmets was accidentally found in the village *Zemo Qedi* (*Dedoplistskaro* municipality) [Gamkrelidze 2002: 43]. This bronze, hemispherical helmet belongs to the Roman Gallic Imperial type F (fig. XV. 6, 10), and is dated to the 1st century AD.

We can see the image of a helmet on the silver cup discovered in the village *Gomi*, where all the four warriors have hemispheric helmets on their heads. It's worth mentioning that the four helmets have nasal covers, and we can distinguish jaw covers on three of them. The helmets of the first and second warriors have girdles near the forehead, as they used to have for firmness in the Roman Republican period [Gamkrelidze 2002: 43] (see fig. II, 3).

The cup from the village *Gomi* [Gamkrelidze 2002], as well as the written historical sources evidence that helmet was an indispensable part of defensive armament for the warriors of ancient Colchis and Iberia. The fact that only few samples of them were discovered can be explained by the fact that they were made of leather, wood or any other material, which could not be preserved in the ground. Herodotus notes that “*Colchians and Moskhians had wooden helmets on the heads*” (VII: 79, 78), and Strabo, while describing the history of the times of Iberians' and Pompey's fights, notes that the Iberians had leather helmets (Strabo XI, 4,5).

Cnemides (fig. XVI. 5).

A warrior's armament contained metal greaves, i. e. cnemides, which protected warrior's leg from the knee to the foot. Cnemides are part of Greek equipment. Three pairs of cnemides are known from the discoveries of the Classical period Georgia. They are made of bronze, and are mainly of the same type: they have the relief of a knee and muscles, in the length they have a ridge for firmness, the bottom is thickened and moved outwards; along the whole perimeter they have three not deep parallel lines and holes for fixing - sometimes to the lining and sometimes to the leg. Two pairs of bronze cnemides are found on *Akhul-Abaa*; one – among the remains of the burial of the 4th century B. C., and another – in the burial [Voronov 1991: pict. 2, 1-2; 3]. The third pair was discovered in *Vani* city site, in the burial #9, dated to the third quarter of the 4th century B. C. The new thing in this burial is that thigh armor was also found there [Lordkipanidze et al. 1972: 203, pict. 172-173]. This is quite a rare event. In the northern part of the Black Sea, where cnemides are well known, we meet no thigh armor at all. Such a detail of armor in the Classical world is rare and it's considered that the bronze thigh armor was not available for the main mass of the warriors because of their expensiveness. It is noteworthy to mention that according “*Anabasis*” by Xenophon Kartvelian tribes - *Chalybes* had cnemides (IV, 7, 16).

War chariots (fig. XVIII. 1-3).

In the archaeological material of *Uplistsikhe*, burial of the 4th c. B. C. fragments of

two – “big” and “small” chariots were found. The “big”, i. e. “royal chariot”, was of the so-called oriental type, two-wheeled, light martial-ceremonial vehicle with eight-spoke wheels with iron protectors (fig. XVIII. 3). As for the fragments of the “small chariot”, they are also defined as the parts of a light, two-wheeled chariot, and the chariot itself – as a model of a chariot because of its small size and wheels without protectors [Kipiani 2000: 80, 87, pict. 32-39, 79-80]. The molded bronze model of the war chariot was found in *Tetrtskaro* municipality, Gokhebi (length 19 cm, height 8 cm); this is a two-wheeled chariot with two horses, with the body, divided into two sections (or “boxes”), the back of which is open, handhold and with the wheels with cylinder valves and ten spokes (fig. XVIII. 1). The wheel has a side scythe, which during the military actions was cutting the enemy entourage [Gamkrelidze, Pirskhalava, Kipiani 2005: fig. XXXI, 1]. This type of chariots is deemed to be the classical type one, spread in the Greek world during 7th-4th cent. BC [Lortkipanidze, Kipiani 1999: 197]. In *Vani* city site a limestone fragment with the image of a chariot (fig. XVIII. 2), dated to the 2nd-1st century B C was found [Chkonია 1986: 95].

Typological - Statistical Data of Archaeological Sites of 5th cent. BC - 4th cent. AD from Georgia.

Abano (# 1 on the map) Fig. XIX,1.

7 graves of 5th-4th cent. BC were excavated at the cemetery of Abano (Kareli municipality). The number of graves with weapons - 3. Types of weapons and their quantity: **arrowheads** – bronze, **triangular**, with a short socket - 1 (gr #2); trilobate, with hollow socket 2 (gr# 6); **battle-axe** –1, type I a (gr. # 1).

Abelia (# 2 on the map) Fig. XIX,2.

16 graves of 5th-4th and 2 graves of 2nd-1st cent. BC were excavated at the cemetery of Abelia (Tetritskaro municipality). Weapon was found only in one grave: **Spearhead**, with **rhomboid blade**- 1 (gr. # 2). The artifact is preserved in Tetritskaro Museum.

Abulmugi (# 3 on the map) Fig. XIX,3-7.

27 graves of 4th-3rd centuries BC were excavated at the cemetery of Abulmugi (Dmanisi municipality). The 35 deceased (17 males) were buried here. The number of graves with weapons was 7. Types of weapons and their quantity: **spearheads**: with **prolonged triangular blade** -1 (gr. # 19); with **rounded shoulders** - 3 (gr. ## 2, 18, 22); **deformed** – 1 (gr # 1); **Spear butt**, iron-1 (gr #16); **battle-axe**, 1, type I b (gr. ### 2,18, 24); **Arrowhead**, iron, -1 (gr #16). The artifacts are preserved in Dmanisi, Georgian National Museum.

Antoki (# 4 on the map) Fig. XIX,8.

The grave assemblage of the 4th century BC was accidentally found in the village of Antoki (Sagarejo municipality). Types of weapons: **Spearhead**, iron, with rounded shoulders -1. The artifact is preserved in Georgian National Museum, Simon Janashia Museum of Georgia.

Ardasubani (# 5 on the map).

4 graves of 5th-4th centuries BC were excavated at the cemetery of Aradasubani (Tetritskaro municipality). Weapons were found in two graves. Types of weapons and their quantity: **dagger**, iron -1 (gr. # 1); **spearhead**, iron -1 (gr. # 3). The artifacts are preserved in Tetritskaro municipal museum.

Arguni (# 6 on the map).

In the V. Arguni (Dusheti municipality), at the Place called “Mokle mitsebi” 5 graves of 6th-5th cent BC were excavated. Iron weapons - **spearhead**, a **bayonet-like spear**, and a **battle knife** were found here. (Only short, preliminary reports are published). The artifacts are preserved in the Dusheti archaeological dig house.

Asureti (# 7 on the map) Fig. XIX, 12-16.

19 graves of 4th-3rd centuries BC. were excavated at the cemetery of Asureti (Tetrtskaro municipality). Weapons were found in three graves. Types of weapons and their quantity: **spearheads** - with **prolonged triangular blade** -1 from destroyed part of the cemetery); bayonet- like -1 (gr. # 25); **Damaged** (gr. # # 14, 19); **battle axe**, iron, type I -1 (gr. # 25); **knife**, single bladed-1 (gr # 19) **arrowhead**, bronze, trilobate -1 (gr. # 25). The artifacts are preserved in Tetrtskaro municipal museum.

Akhali Atoni (# 8 on the map) Fig. XIX, 9-11.

Four iron weapons of Classical Period were accidentally found near Akhali Atoni (Gudauta municipality). Types of weapons and their quantity: spearheads - with **prolonged triangular blade**- 1; **with rounded shoulders** – 2. The artifacts are preserved Georgian National Museum, Simon Janashia Museum of Georgia.

Akhul-Abaa (# 9 on the map) Fig. XX.

To the east of Sokhumi, in the place called Akhul-Abaa 5 graves of 2nd half of 4th century BC were excavated. Weapons were found in three graves. Types of weapons and their quantity: **spearheads** -19: with **prolonged triangular blade**- 1 (gr.#1); **with rounded sides** – 10 (gr. ## 4, 5); with **rhombic blade** – 1 (gr. # 1); with **narrow blade** – 5 (gr. #5); **fragmented** – 2 (gr. # 2); **battle-axe** 1, type I b (gr. #5); **dagger**, fragmented - 3 (gr. # 4); **swords**, fragmented -2 (gr. # 4); with **bar-like pommel** -1 (gr. #1); **machaira** -1(gr. #4); **helmet, bronze, Chalcidian**- 2 (gr. # 4); **shield** –1, fragments of bronze cover (gr. #1); **cnemides**, bronze, 2 pairs (gr. ## 4, 5).

Bazaleti (# 10 on the map).

Near the village Bazaleti (Dusheti municipality) at the place called “Mzvare” 102 graves are excavated. The upper layer of the cemetery is dated to 4th- 3rd cent BC. Here **daggers, spearheads and battle axes** were found. Only short reports are published. The artifacts are preserved in Dusheti archaeological dig house.

Bandza (# 11 on the map) Fig. XXI,1-2.

Near the v. Bandza (Martvili municipality), on the bank of the r. Abashistkali the pythos burial of the 2nd century AD was found. Types of weapons and their quantity: **sword**, iron, two sided, **spearhead**, iron, with rounded shoulders. The artifacts are preserved in Georgian National Museum, Simon Janashia Museum of Georgia (inv. ## 1-23/5-6-7).

Baglani (# 12 on the map) Fig. XXI,11.

Near the village Adziubja (Ochamchire municipality) at the cemetery of Baglani 12 graves of 3rd-2nd cent. BC were excavated. Types of weapons: **spearhead**, iron, damaged; **dagger**, iron, fragment of the hilt, deformed; **arrowhead**, iron, 33 examples, trilobite, deformed; **battle-axe**, iron, deformed; **frontlet** of a horse, bronze.

Bejhanbaghi (# 13 on the map) Fig. XXI,5-6.

Near the v. Gadrekila (Gurjaani municipality), at the place called Bejhanbagi, 1 grave of the 2nd century AD was excavated. Types of weapons: **sword**, iron with two-sided blade; **spearhead**, iron, with rounded shoulders; **arrowhead**, iron, tetrahedral in section.

Beshtasheni (# 14 on the map) Fig. XXI,3-4, 7-9.

61 graves of 5th-4th centuries BC were excavated at the cemetery of Beshtasheni (Tsalka municipality). The number of graves with weapons was 13. Types and quantity of weapons: **spearheads**, iron, with **rounded shoulders**, (gr. ##2, 6, 7, 15, 22 (2 pieces), 32, 33, 35, 36, 41, 47); **damaged**, 1 piece (gr. # 48); **battle -axe**, type I, 1 (grave #49); **arrowhead**, bronze, trilobate, socketed (grave #22); **arrowhead**, bone, triangular in section (grave # 22). The artifacts are preserved in Georgian National Museum, Simon Janashia Museum of Georgia.

Bzipi (# 15 on the map) Fig. XXI,10.

In the Bzipi river gorge an iron **spearhead** with rhomboid blade of Classical period was casually found. The artifact is preserved in Georgian National Museum, Simon Janashia Museum of Georgia.

Bichvinta (# 16 on the map).

On the Bichvinta cape (Gagra municipality), near the mouth of the r. Bzipi, a city- site and 430 graves of 3rd-6th cent AD were excavated. Weapons were found in 2 graves and in the ruins of the fortification tower # 18. Types and quantity of weapons **spearhead**, iron, deformed (gr. # 286); fragments of **ballista**, bronze (tower # 18); **dagger**, iron, one sided (Cultural layer of 4th-5th cent AD); **arrowheads**, iron, trilobate, bilobate, pyramidal and four faceted - 30 (gr. #03-8 and cultural layers).

Brili (# 106 on the map).

In Racha, near the v. Ghebi (Oni municipality), on the multilayer archaeological site named Brili, the burials of Pre-Classical and Classical period were excavated. Only short information about the site is published. Here 5 iron **spearheads**, 58 **battle-axes**, 5 **pole-axes**, 38 **akinakes**, 10 **arrowheads**, 7 **swords** and 4 **daggers** were found. The artifacts are preserved in the Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Garisis gora (# 17 on the map).

13 stone graves and 17 pythos-burials of 4th-2nd centuries BC were excavated at the cemetery of Garisis Gora in the town Tetrtskaro. The number of graves with weapons was 1, where 2 **spearheads** were found (no additional information is available).

Gomareti (# 18 on the map) Fig. XXIII,1-2.

27 graves of 4th and 4th -3rd cent BC were excavated at the cemetery of Goma-

reti (Dmanisi municipality). The number of graves with weapons was 7. Types and quantity of weapons: **spearhead**, iron, with **narrow** and long blade, (gr. #7); **battle-axe**, iron, (gr. #1); **arrowhead**, bronze, trilobate, socketed (trench #1). The artifacts are preserved in Georgian National Museum, S. Janashia Museum of Georgia.

Guadikhu (# 19 on the map) Fig. XXII.

Near Sokhumi, on the hill “Guada” 91 graves were excavated. The “elder group” burials were dated to 6th-4th cent BC (32 graves, 13 with weapons), and “younger group” burials (59 graves, 8 with weapons). To 5th-3rd cent BC. Types and quantity of weapons: **spearheads - 37: with rounded shoulders -14** (elder group gr. ## 2 -2 pieces, 7, 23 -2 pieces, 30; younger group gr. ##1- 4 pieces, 8 - 3 pieces, 39); **with rounded sides -17** (elder group gr. ##7 - 2 pieces, 8, 10,11, 19, 23, 29, 31, 32; younger group gr. ## 1 - 2 pieces, 7, 8, 31, 39, 48); **prolonged triangular – 5** (elder group gr. #13 , younger group gr. ## 8 and 38 - 3 pieces); with **rhombic blade - 1** (younger group gr. #8); **spear-butts – 5: conic-1** (elder group gr #1); **four faceted - 4** (elder group gr. #13-2 pieces, #19 -2 pieces); **akinake**, with butterfly-like guard - 1 (elder group gr. # 8); **sword, iron – 3: two sided -2** (younger group gr. ## 1, 8) ; **one sided - 1** (younger group gr. #7); **battle axes, iron –13: type I, b - 6** (elder group gr ## 1, 2, 8, 13, 31, 32); **type II a - 4** (younger group gr. ## 1, 7, 8 38); **type II b. -1** (younger group gr # 49); **type I– 1** (elder group gr. # 7); **damaged – 1** (younger group gr. #39). The artifacts are preserved in Sokhumi museum.

Dablagomi (# 20 on the map) Fig. XXIII,3-11.

In the village Dablagomi (Samtredia municipality) in the rich burial (Early 3rd cent BC) and cultural layer (the end of 4th- 3rd cent BC) iron weapons were found. Types and quantity of weapons: in the rich burial – **spearheads 6: with rounded shoulders -1; with narrow blade -2; arrow-like- 4; dagger - 1**. In the cultural layers - **spearheads: with rounded shoulders -2; battle-axe, iron - 1**, with wide asymmetrical cutting edge; **dagger, iron, fragmented, two sided -1**. The artifacts are preserved in Georgian National Museum and Vani Archaeological museum.

Dedoplis Gora (# 21 on the map) Fig. XXIII,12-27.

The archaeological site of Dedoplis Gora is located in Kareli municipality, near the village Doglaura. Here the multilayer settlement is excavated. The period of 1st c. BC - 1st c. AD is represented by the Royal palace and other buildings, where more than 800 arrowheads, fragments of bows, spearheads, dagger, fragments of various type of armor was unearthed. Types and quantity of weapons: **spearheads: with rounded shoulders -3; prolonged triangular- 2, spear butt- 3, dagger - two sided- 1; arrowheads, iron, trilobate, hafted more than 800; scale armor (*lorica squamata*) plates (found in rooms, 75, 483, 33, 14, 48, 13, 70, 47, 1 pieces); fragment of an **armor (*lorica hamata*)**; fragments of an **armor (*lorica segmentata*)**. The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.**

Didi Lilo (# 22 on the map) Fig. XXIV,1-16.

On the territory of the village Didi lilo (Tbilisi suburbs) 3 graves of 6th-4th cent BC were accidentally found. The number of graves with weapons was 2. Types and quantity of weapons: **spearheads**: with **rounded shoulders** -2 (gr. # 1); **arrowheads**, iron, damaged, 1 (gr. # 2); **bronze, trilobate**, barbed, with hollow socket-3 (gr. # 1); **trilobate, with hollow socket**-1 (gr.# 1); **bone**, pyramidal -13 (gr.# 1). The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Duisi (# 23 on the map) Fig. XXIV,17-19.

In the village Duisi (Akhmeta municipality), on the left bank of the r. Alazani grave assemblage of Late Classical Period was found. Types and quantity of weapons: **spearheads** - with **rounded shoulders** -2; **knife**, iron, one sided, **machaira-like** - 1. The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Enageti (# 24 on the map) Fig. XXV,12-18.

17 graves of 4th century BC were excavated at the cemetery of Enageti (Tetrtskaro municipality). The number of graves with weapons was 2. Types and quantity of weapons: **spearheads** - with **prolonged triangular blade** - 2 (gr. ## 1, 13); **javelin**, iron -1(gr. # 13); **arrowheads**; **bone, pyramidal**, 14 (gr. ## 1, 13). The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Eshera (# 25 on the map) Fig. XXVI.

Eshera is located in 10 kilometers to west from Sokhumi among rivers Gumista and Shikuatsara. The settlement of 6th 1st cent. BC and 8 graves were excavated here. The number of graves with weapons was 4. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron : **narrow bladed** - 4 pieces (warrior's grave); **prolonged triangular** - 1 piece (warrior's grave); **round shouldered** - 1 piece (grave # 5); **round sided** – 1 (casual find); fragmented – 4 pieces (Cultural layer of Hellenistic period and 3rd cent BC grave); **Javelins**, iron - 7 pieces (Cultural layer of Hellenistic period); **Swords, iron: two sided**, with **bar-like pommel** -1 piece (warrior's grave); **one sided, with antenna-like pommel** -1 piece (Late Hellenistic building); fragments of **swords with butterfly like guard** – 2 pieces, (Cultural layer and casual find); fragment of hilt of **pommel ringed sword**, 1 piece (near the basement of Late Hellenistic building); **machaira** -1 piece (warrior's grave); **battle-axes: type II**, 2 pieces (warrior's grave, grave # 5); **type I**, 4 pieces, (in the Hellenistic period graves); **spear-butts**, conical, 4 pieces (1 in grave # 5, 3 in Cultural layer of Hellenistic period); **arrowheads**, iron; **three faceted**, with long sockets-1 (Hellenistic period Cultural layer); **four faceted, with long sockets** - 1 (Hellenistic period Cultural layer); **bilobate**, with tangs (7 in the N wall tower #1 desructed layer, 93 in Hellenistic period Cultural layer); **trilobate**; with tang 1.(in the N wall tower #1 desructed layer); **scale armor plates**, bronze - 2 (Hellenistic period Cultural layer); bronze cover of the **shield** (Hellenistic period Cultural layer); **helmet**, bronze - 3 (fragmented -2, Hellenistic period Cultural layer; 1 partially preserved, 3rd cent BC grave).

Etso (# 26 on the map) Fig. XXV,1-11.

Near Tetrtskaro at the place called Etso (Tetrtskaro municipality). 120 graves of 4th-1st cent BC were excavated. The number of graves with weapons was 15. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron - 11: with **rounded shoulders** 3 (gr. ## 23, 80, 120); with **narrow blade**- 1 (gr. # 96); with **rhomboid blade**-4 (gr. ## 41, 55, 82, 94); **prolonged triangular** - 1 (gr. # 72); **deformed** - 2 (gr.## 59, 86); **battle-axe** – 4, type I b. (gr. ## 69, 72, 95, 107); **arrowheads** – bronze, **trilobate** - 1 (gr. # 100); iron, **four faceted** -1 (gr. # 118). The artifacts are preserved in Tetrtskaro municipal museum.

Vani (# 27 on the map) Fig. XXVII.

Vani city-site is located on the territory of modern town Vani, on the Akhvlediani Gora (hill). The Cultural layers of 8th-1stcent. and graves of 5th-3rd cent. BC were revealed here. The weapons were found in cultural layers and 26 graves dated to the 5th-3rd cent BC. The number of graves with weapons was 4. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron, with **narrow blades** -10 pieces (gr. # 9 - 8, cultural layers -1); with **rhomboid** blades - 7 pieces (gr. #9 - 2; gr. # 14 - 2; cultural layer of 1st cent BC - 3); with **rounded** shoulders - 5 pieces (gr. # 9 - 2; “treasury” - 2; cultural layer of 2nd-1st cent BC - 1); with **rounded** sides - 10 pieces (gr. #9 -2; gr. # 2 - 2; cultural layer of 1st cent BC - 5; “treasury” - 1; **arrow-like** – 4 (gr. # 2); the shapes of other spearheads are not clear; **pillum** -1 (cultural layer of 1st cent BC - 1). **battle-axe**, type I, 1 (cultural layer of 2nd-1st cent BC.); **swords**, iron, **two-sided** - 2 (gr. #9); **dagger**, iron - 3 (“treasury”); **arrowheads** - bronze, **three faceted** - 9 (gr. #9); bronze, **three faceted, with short sockets** - 3 (the Cultural layer of 4th-3rd cent BC); iron, **trilobate, tanged** - 3 (the Cultural layer of 4th-2nd cent BC); iron, **pyramidal** - 3 (cultural layer of 1st cent BC); fragments of bronze **goritus** (gr. #9); **shield**, bronze, iron. fragments of iron plates bound by bronze wire (gr. #9); **umbo**, bronze, hemispherical, 5 pieces, (treasury); plates of **scale armor**, bronze (more then 100 in the cultural layer which was covering the grave # 2; 1 - in gr. # 14); plates of **scale armor**, iron, 60 (cultural layers of 5th-4th cent BC); **coat of arms**, bipartite, for hip and shin (**cnemides**), bronze (gr. #9); **coat of arms for warrior’s neck**, bronze (gr. # 9); head of **battering ram**, iron -1 (in the ruins of the temple of 2nd-1st cent BC); **the arrow of catapult** - 1 (cultural layer of 1st cent BC); **arrowheads of gastraphetus** - 2, (cultural layer of 2nd-1st cent BC.); **sling stones** - diam. 4 - 6 cm. (cultural layers of 4th-1st cent BC); **shells**, stone of various sizes, diameter- from 10 to 30 cm, weight – from 2,5 to 25 kg. more then 160, cultural layers of 2nd -1st cent. BC). The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia and Vani Museum.

Varsimaantkari (# 28 on the map) Fig. XXVIII.

Near the village Varsimaantkari (Dusheti municipality) 166 graves of 6th-3rd cent. BC were excavated (information about 118 graves is available). The weapons were found in 66. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron, - 95. with narrow blades – 3; With **prolonged triangular blades** – 15; **with rounded shoul-**

ders -2; **with rhombic blade** - 6; **javelins** – 18 (information about other spears and javelins is not available); **akinakes** - 2; **daggers** - **12**: single bladed-2; (information about other daggers is not available); spear **butts** – 3; **battle knives** - 23; **arrowheads**, bronze, trilobate- 5; bone, four faceted, pyramidal - 4; **shield**, bronze- 2, **helmet**, iron - 2, **scale armor**, bronze-2. The artifacts are preserved in Dusheti archaeological dig house.

Vashlijvari (# 29 on the map).

Near Vashlijvari (suburbs of Tbilisi), r. Digmistskali bridge, archaeological material of 3rd cent AD was found. Types of weapons: **dagger**, iron, two-sided -1 piece. The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Zeda Gora (# 30 on the map) Fig. XXIV,20-23.

In the village Zeda Gora, in the grave of 1st-2nd cent. AD iron weapons were found. Types of weapons and their quantity: **sword**, iron, two sided - 1; **spearheads**, iron, with rounded shoulders - 2; **battle axe**, iron, type I -1.

Zemo Avchala (# 31 on the map).

In the western suburb of Tbilisi, Zemo Avchala, the grave of 1st cent AD was excavated which included two sided, iron **sword**.

Zemo Qedi (# 32 on the map) Fig. XXIX,1.

In the village Zemo Qedi (Dedoplistskaro municipality), the bronze hemispherical **Helmet** of Roman Gallic Imperial type, dated to the 1st century AD was accidentally found. The artifact is preserved in Dedoplistskaro municipal Museum.

Zestaphoni (# 33 on the map) Fig. XXIX, 2-3.

Near the factory of Ferromanganese, the remains of ruined grave (or graves) of 5th cent BC were found. Types of weapons and their quantity: **akinake**, iron – 1 piece; **pole-axe**, iron -1 piece. The artifacts are preserved at Kutaisi Historical-Ethnographical Museum.

Tagiloni (# 34 on the map).

Near the village of Tagiloni so called “Tagiloni Hoard” was casually found which has to be a part of burial assemblage of 1st-2nd cent AD. Types of weapons and their quantity: rings of chain **mail**, iron, 4 pieces, fragment of **helmet**, iron; fragments of hilt of the **dagger**. The artifacts are preserved in Zugdidi Historical-Ethnographical Museum.

Tashbashi (# 35 on the map) Fig. XXIX,4.

3 graves of 5th-4th centuries BC were excavated at the cemetery of Tashbashi. Weapon was found in one: **spearhead**, iron, with rounded shoulders -1. The artifact is preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Telavi (# 36 on the map) Fig. XXIX,5-12.

In Telavi, near the church of Transfiguration of Christ, iron weapons of 4th-3rd cent BC were accidentally found. Types of weapons and their quantity: **85 spearheads** - **prolonged triangular** - 6; with **rounded shoulders**- 49; with **narrow blade**- 3; with **rhomboid blade**- 5; others are damaged. Most of them are small sized (less than 10 cm). The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Treli (# 37 on the map).

On the territory of Tbilisi, at the archaeological site of Treli 12 graves of Classical period were excavated. Only one grave of 3rd c. AD included weapons. Types of weapons and their quantity: **sword**, iron, damaged; **dagger**, iron, damaged; **arrowheads**, iron, damaged, 18 pieces.

Itkhvisi (# 38 on the map) Fig. XXX,1-14.

21 graves of 5th-4th centuries BC were excavated at the cemetery of Itkhvisi (Chiatura municipality). The number of graves with weapons - 3. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron, with rhomboid blade, 3 pieces (gr. # 2); **arrowheads**, **iron**, bilobate, long socketed, 20 pieces (gr. ## 2, 21); **bronze**, three faceted, socketed, 4 pieces, (gr. # 2); **battle axe**, iron, type II (gr. ## 2); **machaira**), iron, (gr. # 2); **spear-butt**, bronze, with tetrahedral head and polyhedral socket (gr. # 21); iron, conical. (gr. # 6) iron, with a trapezoidal, flattened head (gr. # 2). The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Inashauri (# 39 on the map) Fig. XXX,16.

In the v. Inashauri (Vani municipality) the grave of 1st-2nd cent BC was accidentally found. Among grave assemblage iron sword, two **spearheads** and **the battle-axe** were accidentally found. Only two sided, **ring-pommel sword** is preserved. The artifact is preserved at Vani archaeological Museum.

Kazreti (# 40 on the map) Fig. XXX,15.

On the territory of town Kazreti (Bolnisi municipality), place called Telebis Veli 9 graves of 2nd-1st cent BC were excavated. Weapon was found in one grave: **spearhead**, iron, with **rounded shoulders** (gr.# 5). The artifact is preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Kaldakhuara (# 41 on the map) Fig. XXXII,1-3.

In the v. Kaldakhuara (Gudauta municipality), the grave of 5th-4th cent BC was accidentally found and excavated by the villagers. Types of weapons: **sword**, two sided blade; **spearhead**, with prolonged triangular blade; **battle axe**, iron with wide, symmetrical cutting edge.

Kamarakhevi (# 42 on the map) Fig. XXXI.

To the S of v. Tsitsamuri (Mtskheta municipality), on the left bank of the r. Didi Kamarakhevi at the cemetery of 5th-4th cent BC 190 burials were excavated. Number of graves with weapons was 27. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron- 24: with **rounded shoulders** - 3 (gr. ## 6, 19, 24); with **rhomboid blade** - 1 (gr. #131); **damaged** - 20 (gr. ## 12, 20, 24, 27 (2 pieces), 30, 32, 33, 38 (2 pieces), 39, 47, 51,67, 80, 95, 98, 109, 123, 150-157, 163, 166, 169, 170, 172, 176, 188); **daggers**, iron -5: **deformed**-1 (gr. # 8); **one sided**- 2 (gr. ## 6, 24); with **straight blade** -1 (gr. ## 33, 67); **battle axe** 1-deformed (gr. #131); **arrowheads** -12: bone, conical - 11 (gr. ## 24, 69); iron, deformed - 1 (gr. # 30); **shield**, bronze -1 (gr. #27); **helmet**, bronze -1 (gr. #27). The artifacts are preserved at Mtskheta museum.

Kelasuri (# 43 on the map) Fig. XXX,16.

On the left bank of the r. Kelasuri (Abkhazia, Georgia) fragments of Chalcidian **helmet** of 5th – 4th cent. BC was found.

Kekhvi (# 44 on the map).

6 graves of 7th-5th cent BC were excavated in the v. Kekhvi (Tskhinvali municipality). Weapons were found in one. Types of weapons and their quantity: **Spearhead**, iron -1; **arrowhead**, bronze - 1.

Kiketi (# 45 on the map) Fig. XXXII,4.

In the v. Kiketi (Gardabani municipality), 5 graves of 5th- 4th cent. were excavated. Weapon was found in one grave: the **spearhead with rhombic blade**. The artifact is preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Kirtskhi (# 46 on the map) Fig. XXXII,5-7.

Three iron weapons of Classical Period were accidentally found in the village Kirtskhi (Chkhorotsku Municipality). Types of weapons and their quantity: **dagger**, iron, two sided-1; **spearheads**, iron, **arrow-like**-1; with **rounded shoulders**-1. The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Kldeeti (# 47 on the map) Fig. XXXIII,1-7.

In the v. Zeda Kldeeti (Zestaphoni municipality) 7 graves of 2nd cent AD were excavated, and artifacts from 4, same period damaged burials were gathered. Number of graves with weapons was 2. Types of weapons and their quantity: **spearheads. iron- 5**: with **rounded shoulders** - 3 (all in gr. # 4); **prolonged triangular** -1 (gr. # 4); with **narrow blade** – 1 (from damaged burial); **battle-axe** - type **I g** -1 (from damaged burial); **sword** - **two-sided**, with short tang - 1 (gr. #3); **dagger** – **two-sided** - 2 (gr. # 4 and from damaged burial); **battle-knife** – one-sided, crooked, (from damaged burial); **mace** - bronze, (from damaged burial); **arrowheads**- iron, **trilobite**, with tang, 20 (gr. # 4); fragments of an chain

mail, bronze, 2 fragments. (from damaged burial). The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Kotishi (# 48 on the map) Fig. XXXIII,8.

8 graves of 4th and 4th-3rd centuries BC were excavated at the cemetery of Kotishi (Tetrtskaro municipality). The number of graves including weapons -1. Types of weapons and their quantity: **dagger**, iron, single bladed. The artifact is preserved at Tetrtskaro Museum.

Kokhi (# 49 on the map) Fig. XXV,8.

In the v. Kokhi, (Qobuleti municipality) bronze **helmet of Chalcidian type** was accidentally found. The artifact is preserved in Qobuleti museum.

Kumisi (# 50 on the map).

The grave of 5th century BC was excavated at the cemetery of Kumisi (Tetrtskaro municipality). Types of weapons and their quantity: **spearhead**, iron, open-socketed, corroded; **Arrowhead**, bronze, **bilobate**. The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Lia (# 51 on the map) Fig. XXXIII,10.

On the left bank of the r. Enguri, in the v. Lia (Tsalenjikha municipality), on the hillock "Dida Qirsa" 20 graves of 1st -3rd cent AD were excavated. Number of graves with weapons was 2. Types of weapons and their quantity: **battle-axe**, iron - type I -1; **sword**, iron - two-sided - 2 (1 pommel-ringed), **spearheads**, iron - 3.

Manglisi (# 52 on the map) Fig. XXXIII,9.

On the territory of town Manglisi 3 graves of 5th century BC were excavated. Weapon was found in one grave. Types of weapons and their quantity: **battle axe**, iron, (grave # 3). The artifact is preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Makhvani (# 53 on the map) Fig. XXXIV,1-2.

In 18 km from Kutaisi, at the place called Makhvani (supposedly modern Namakhvani) iron weapons were accidentally found. Types of weapons and their quantity: **spearheads**: with **rounded shoulders**-2; with **narrow blade** -1; **daggers**-3. The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Modinakhe (# 54 on the map) Fig. XXXIV,3-9.

80 graves of 4th cent AD were excavated on the central terrace of Modinakhe fortress (Sachkhere municipality). Number of graves with weapons was 10. Types of

weapons and their quantity: **dagger**, two sided - 9 (gr. ## 8, 9, 10, 12, 22 (3 pieces), 27, 32); **sword** – 1 (gr. # 14); **spearheads -3 - with rounded shoulders, barbed sockets** - 2 (gr. ## 10, 21); **deformed** -1 (gr.# 20); **arrowhead**, iron, with tang, 1 (gr. # 22); **umbo**, iron, 1 (gr. # 10). The artifacts are preserved at Sh. Amiranashvili Fine Art Museum.

Mukhatgverdi II (# 55 on the map).

Near the v. Mukhatgverdi (Mtskheta municipality), on the right bank of the r. Mtkvari, at the cemetery of Mukhatgverdi II 14 graves of 4th-3rd cent BC were excavated. Number of graves with weapons was 3. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron, badly preserved – 3. The artifacts are preserved at Mtskheta Museum.

Natakhtari II (# 56 on the map).

Near the v. Natakhtari (Mtskheta municipality) 220 graves of 4th-3rd cent BC were excavated. Only short reports are published. Here iron **spearheads**, **daggers**, bronze **arrowheads**, bronze **armor plates**, fragments bronze **shield** were found. The artifacts are preserved at Mtskheta Museum.

Nauriali (# 57 on the map) Fig. XXXV,1-6.

53 graves of 6th-3rd cent BC were excavated near the v. Mtskhetijvari, at the cemetery of “Nauriali” (Khashuri municipality). Number of graves with weapons - 6. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron - 4. **with rounded shoulders** – 1 (gr. #76); **with narrow blades** – 2 (gr.# 104); deformed – 1 (gr.# 14); **dagger**, iron, with bronze pommel - 1 (gr. #76); **battle-axe**, iron –3: type **I a.** - 1 (gr. # 24); type **I b.** -1 (gr. # 25); type **I d.** - 1 (gr. # 104). The artifacts are preserved at Shalva Amiranashvili Fine Art Museum.

Natsargora (# 58 on the map).

In Khashuri municipality, near the v. Natsargora, the cemetery of 6th 4th century was excavated. Here bronze arrows and iron spearheads were found. Only preliminary, short reports are published. The artifacts are preserved in Khashuri municipal museum.

Neron-Deresi (# 59 on the map) Fig. XXXV,7.

To the SW of the v. Santa (Tsalka municipality), on the bank of small gorge Neron Deresi, in the cultural layer of 1st cent BC the three faceted, iron **arrowhead** was found. The artifact is preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Nedzikhi (# 60 on the map) Fig. XXXV,8-10.

On the left bank of the r. Pshavis Aragvi, on the territory of the v. Nedzikhi 223 graves of 3rd-4th cent. AD. were excavated. Here iron **spearheads** and **umbos** were found. Only preliminary, short reports are published. The artifacts are preserved in Dusheti dig house.

Nokalakevi (# 61 on the map) Fig. XXXVI,1-5.

At Nokalakevi (Archaeopolis) ancient city-site (Senaki municipality) in the graves of 3rd-1st cent BC (18) and in cultural layers of 4th-6th cent AD iron weapons were found. Types and quantity of weapons: **spearheads**, iron, with **rounded shoulders** - 2 (in the gr. # 4 and near the fortification wall); **fragments of a helmet**, iron - 1; **battle-axe**, iron – type **III** - 1. (The Cultural layer of 4th-6th cent AD); **arrowheads**, iron. The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Olginskoe (# 62 on the map).

On the left bank of the r. Bariali, near the v. Olginskoe (Gulripshi municipality), 18 graves of 3rd-4th cent AD are excavated. The number of graves with weapons was 5. Types of weapons and their quantity: **sword** - two sided, 1 (gr. #4); **spearheads** - 7: with **rounded shoulders**- 5 (gr. ## 2,4, 5, 6); deformed - 1 (gr. # 10); socket of **spearhead** – 1 (gr. # 5); **battle-axe** - type **III**- 1 (gr. # 6). Nearby accidentally were found iron **spearheads** - 4, sockets of **spearheads** and **iron battle-axes** – 7.

Papigora (# 63 on the map) Fig. XXXVI,7-8.

79 graves of 4th and early 3rd cent. BC were excavated at the cemetery of Papigora (Tetrtskaro municipality). The number of graves with weapons was 7. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, deformed - 5 (gr. ## 1, 7, 8, 15, 67); **spear-butts**, conical -2 (gr. ## 26, 68). The artifacts are preserved in Tetrtskaro Museum.

Jhinvali (# 64 on the map) Fig. XXXVII.

In Dusheti municipality, in the S. part of v. Jhinvali (which is now under the water of Jhinvali Hydro Electric Station), 2 graves of 1st cent BC (no weapons), 11 graves of 1st cent AD (no weapons), 29 graves of 2nd cent AD (weapons in 7), 132 graves of 3rd cent AD (weapons in 5), and 104 graves of 4th cent AD (weapons in 3) were excavated. Types of weapons and their quantity: **spearheads** - 6: with **rounded shoulders** – 3 (2nd cent AD, gr. ## 277, 574, 282); **with narrow blade** - 1 (2nd cent AD, gr. # 492); **deformed** - 2 (2nd cent AD., gr. # 587, 3rd cent. AD, gr. # 556); **swords** - 4: two sided, **pommel ringed** - 2 (2nd cent AD, gr # # 277, 282); **deformed** - 1 (3rd c AD, gr. # 479); **two sided, tanged** -1 (4th cent AD, gr. # 525); **daggers** - 6: **deformed** - 3 (2nd cent AD, gr. # 277, # 587, 3rd cent. AD, gr. # 556); **two sided, with wide blade** - 2 (3rd cent AD, gr. # 110, 4th cent AD, gr. # 525); **one sided**, 1 (4th cent AD, gr. # 15); **arrowheads** - 7: iron, **trilobate** - 6 (2nd cent AD, gr. # 355, # 590, 4th cent AD, gr. # 527 (4); silver, **trilobate, barbed**, 1 (3rd cent AD, gr. # 589); **umbo**: iron -1. (3rd c AD, gr. # 357). The artifacts are preserved in Dusheti dig house.

Rgani (# 65 on the map) Fig. XXXVIII.

In the r. Cherula gorge, v. Rgani, place “sikipari” (Chiatura municipality), 47 graves of 3rd-5th cent. AD were excavated. The number of graves with weapons was 7. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron - 3: with **rounded shoulders** - 2 (gr. # 2, the spearhead from gr. #31 is barbed); deformed -1 (gr. # 1);

daggers, iron -7 (gr. ## 2, 5, 8, 9, 13, 15, 24); **swords**, iron - 3 (gr. ## 3, 13,15); **battle-axe**, iron-1 (gr. # 25); **arrowhead**, iron, trilobate, tanged - 2 (gr. # 15); **umbo**, iron, conical - 1 (gr. # 15); **mace**, iron- 1 gr. # 3). The artifacts are preserved in Sh. Amiranashvili Fine Art Museum.

Sairkhe (# 66 on the map) Fig. XXXIX.

In the village of Sairkhe (Sachkhere municipality) 14 rich burials of 5th-3rd cent. BC were excavated. The weapons were found in 2 graves and in the Cultic pit. In the same village, in Guliashvili Ubani the grave of 3rd-2nd cent. BC was casually found. Types of weapons and their quantity: **spearheads** - fragments of sockets - 2 (gr. # 8); **arrowheads** – 6: bronze, socketed, trilobate- 4 (gr. ## 5, 8); bronze, trilobate, barbed - 2 (gr. # 8); **fragments of scale armor**, iron (gr. ## 5,8 and Cultic pit). **spearhead**, iron, with **rounded shoulders** – 1 (Guliashvili Ubani). The artifacts from both sites are preserved at Sh. Amiranashvili Museum of Fine Arts.

Samadlo (# 67 on the map) Fig. XXXVI,6.

On the left bank of the r. Mtkvari, near the v. Dzegvi (Mtskheta municipality) at the ancient city-site of Samadlo the tomb of 3rd cent BC was excavated. Here bronze, bilobate, socketed, barbed **Arrowhead** was found. The artifact is preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Santa (# 68 on the map) Fig. XXXVI,10.

2 graves of 4th cent BC were excavated in the v. Santa (Tsalka municipality). Weapons were found in both of them. Types of weapons and their quantity: **spearheads** 3: deformed - 3 (gr. ## 1, 2); **battle-axe** -type I g. - 1 (gr. # 2). The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Sarkine (# 69 on the map).

To the W of Mtskheta, in the vicinity of Shiomgvime monastery, on the territory called Grdzeli Mindori and Savaneti mountain which was the part of Greater Mtskheta, in iron smelting workshops and Cultural layers of 2nd cent BC- 2nd cent AD iron weapons were found. Types of weapons and their quantity: **arrowheads, trilobate**, tanged - 37 (from Cultural layers); **spearheads** with **rounded shoulders** - 2 (from iron smelting workshop). The artifacts are preserved in Georgian National Museum and Mtskheta Museum.

Simoneti (# 70 on the map) Fig. XXXVI, 9.

In the v. Simoneti (Terjola municipality) two iron **pole-axes** dated to 6th-4th cent BC were accidentally found. The artifacts are preserved in Kutaisi State Historical-Ethnographical Museum.

Sokhumi mountain (# 71 on the map) Fig. XL.

11 graves of 4th-2nd cent. BC were found Near Sokhumi, at the Sokhumi mountain necropolis, 10 of them included weapons. Types of weapons and their quantity: **spearheads - 25**: with **narrow blade** – 6 (gr. ## 2, 6); with **prolonged triangular blade**– 1 (gr. # 12); with **rounded shoulders** -5 (gr. ## 6, 8, 12); with **rounded sides** -6; (gr. ## 3, 9, 11 and accidentally); **arrow-like** - 2 (gr. ## 2, 5); type **VII**- 3 (gr. # 8); **bayonet-like** - 2 (gr. ## 4, 10); **spear-butts** iron; **conical** - 3 (gr. # 9); **sword**, with small pommel (gr. # 8); **akinakes**, with **segmented pommel** - 2 (gr. ## 2, 5); with **antenna-like pommel** – 1 (gr. # 4); **battle-axes** – **9**: type **II a** - 2 (gr. ## 2, 6); type **I b** - 2 (gr. ## 10, 12); type **II b** – 4 (gr. ##3, 4, 6, 8); damaged - 1 (gr. # 3).

Stirfazi (# 72 on the map) Fig. XLI, 6-9.

To the N of t. Java, on the left bank of the r. Didi Liakhvi 62 graves of 1st-5th cent AD were excavated. The weapons were found in 1 grave and on the territory of the cemetery. Types of weapons and their quantity: **spearheads** - 2: **with rounded shoulders**-1 (gr. # 49, 1st-2nd cent AD); **bayonet-like**-1 (near the 1st-2nd cent AD. burial); **spear-butt**, conical -1 (near the 1st-2nd cent AD burial); **arrowhead**, bronze, trilobate, socketed-1(near the 1st-2nd cent AD burial). The artifacts are preserved in Tskhinvali Museum.

Skhalta (# 73 on the map) Fig. XLI,1-5.

In 3 kilometers to the S of t. Tetrtskaro, at the place called Skhalta, 60 graves of 4th – 3rd cent. BC were excavated. The weapons were found in 5 graves and on the territory of the cemetery. Types of weapons and their quantity: **spearheads**: with **rhomboid blade** -1 (gr. # 13); with **narrow blade** -3 (gr. ## 20, 36, 37); fragment - 1 (gr. # 13); 3 **battle-axes** - type **I b** – 3 (1 in gr. # 18 and 2 in the ruined graves). The artifacts are preserved in Georgian National Museum, Otari Lordkipanidze Institute of Archaeological Studies.

Takhtidziri (# 74 on the map).

26 graves of 4th – 3rd cent BC were excavated near the v. Takhtidziri (Qareli municipality), place called Tsitelbegebi. The weapons were found in 2 graves. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron, with **rounded shoulders** -2 (gr. #8), **battle-axes**, iron, type **I b** - 2 (gr. ## 7, 8), **sword** (makhaira), iron - 1 (gr.#8). The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Uplistsikhe (# 75 on the map) Fig. XVIII, 3.

In the rock hewn ancient town Uplistsikhe (Gori municipality) the grave of the late 4th cent. BC was found. Types of weapons and their quantity: **spearhead**, iron, with **prolonged triangular blade**-1; **remains of two war chariots**. The artifacts are preserved at Sh. Amirashvili Museum of Fine Arts.

Pereta (# 76 on the map) Fig. XLII,1-2.

In the v. Pereta (Vani municipality), at the place called Serisdziri 1 grave with weapon

of 1st -2nd cent AD was excavated. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron 5: - **with rounded shoulders** -1; **fragmented** -4; **battle-axe** 1, type 1.

Pichvnari (# 77 on the map) Fig. XLII,3-8.

In the N part of t. Qobuleti, Pichvnari, near the mouth of rivers Choloqi and Ochkhauri graves of Classical period were found: 418 from Greek necropolis (5th – 4th cent. BC); 383 from Colchian necropolis (5th cent BC); 238 from Hellenistic period necropolis (4th – 3rd cent. BC); and 6 from (4th -5th cent AD necropolis. The weapons were found in 7 graves of Greek and Colchian necropolises; in 7 graves of Hellenistic period necropolis; in 4 graves of 4th -5th cent. AD Necropolis. Types of weapons and their quantity: **5th cent. BC: spearhead**, iron, **bayonet-like** - 3 (gr. # 158); **spear-butt**, iron, **conical** - 1 (gr. # 336); **scale armor plate**, bronze -1 (gr. # 363); **arrowheads** – bronze, **trilobate, socketed** -18 (gr. #15), 1 (gr. # 37), 63 (gr. # 158), 1 (gr. # 292), 1 (gr. #326); **4th – 3rd cent. BC: spearheads**, iron, **deformed** - 2 (gr. ## 161, 231); **akinake**, iron - 2 (gr. ## 161 231); **battle-axe**, iron, **type I** - 2 (gr. ## 161, 231); **spear-butt**, iron, **conical** - 1 (gr. # 91); **scale armor plates**, bronze - 8 (gr. ## 55, 95); **4th – 5th cent AD: spearheads**, with **rounded shoulders** -3 (gr. ## 179 (5), 178(4), 177(3),); **battle-axes**, iron, **with rounded butt** - 1. (gr. # 178 (4)); **type III** -1 (gr. # 179 (5)); **type I**, 2 (gr. # 323, # 177 (3)). The artifacts are preserved in Batumi archaeological Museum.

Qasraant Mitsebi (# 78 on the map) Fig. XLIII,1-3.

Near the multilayer Archaeological site, Tsikhiagora (Kaspi municipality), at the place called Qasraant Mitsebi 30 graves of 6th-5th cent BC were excavated. Weapons were found in 2 ones. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron, with **rounded shoulders** – 1 (gr. # 28); with **rhomboid blade**- 1 (gr. # 28); **daggers**, iron, one sided, crooked, 2 pieces, (gr. ## 18, 24). The artifacts are reserved at Kaspi museum.

Qviani (# 79 on the map) Fig. XLIII,6.

In the v. Qviani, (Lanckhuti municipality) bronze **helmet of Chalcidian** type was accidentally found. The artifact is preserved in Lanckhuti museum.

Qlivana I (# 80 on the map).

Near the v. Qlivana (Tskhinvali municipality), to the NE of the village, 32 graves of 6th-4th cent BC were excavated. The weapons were found in 2 graves. Types of weapons and their quantity: **spearhead**, iron, **fragmented** -1 (gr. # 15); **dagger**, iron (gr. # 15); **akinake**, iron (gr. # 15); **battle-axe**, iron (gr. # 15); **arrowheads**, bronze, **trilobite**, 2 pieces (gr. # 15); **arrowhead**, bone (gr#3).

Qlivana II (# 81 on the map).

Near the v. Qlivana (Tskhinvali municipality), to the N of the village, 30 graves of 6th-2nd cent BC were excavated. The weapons were found in 2 graves. Types of weapons and

their quantity: **spearhead**, iron, with **spear-butt** (gr. # 22); **dagger**, iron (gr. # 22); **spear butt**, iron, (gr. # 1); **battle axes**, iron, 2pieces, (gr. ## 1, 22).

Kutaisi (# 82 on the map) Fig. XLIII,8.

In Kutaisi, in unknown place, the **Chalcidian helmet** was accidentally found. The artifact is preserved in Moscow Historical Museum.

Goubani (# 83 on the map).

Near the v. Goubani, at the place called “Sakraveli” (Tetrtskaro municipality), 26 graves of 4th-2nd cent BC were excavated. The weapons were found in 2 ones. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron - 2 pieces. The artifacts are preserved in Georgian National Museum, Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Studies.

Grmakhevistavi (# 84 on the map) Fig. XLIII, 4-5.

Near the Medieval town of Dmanisi, in the vicinity of the village Vardisubani (Dmanisi municipality), at the place called Grmakhevistavi, 43 graves of 5th-4th cent BC were excavated. The weapons were found in 2 graves. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, with **rounded shoulders** - 3 (gr. ## 74, 93, 108); deformed - 3 (gr. ## 71, 60, 113); **arrowhead**, bronze, bilobate, barbed - 1 (gr. # 113).

Kanchaant Sopeli (# 85 on the map).

Near the v. Boslebi (Dmanisi municipality), at the place called Kanchaant Sopeli, 22 graves of 1st-4th cent AD were excavated. The weapons were found in 2 graves. Types of weapons and their quantity: **spearheads** - 2. The artifacts are preserved in Georgian National Museum, Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Studies and will be published soon.

Kanchaeti (# 86 on the map) Fig. XLIII,7,9-10.

Near the v. Kanchaeti (Akhalgori municipality) at the place called “Nishavake” local farmers accidentally found the grave of 5th-4th cent. BC. Types of weapons and their quantity: **sword** – 1, corroded and fragmented; **battle-axe**, type **II a**– 1; **spearheads**: with **rounded shoulders** -1; with **rhombic blade** – 1; deformed -4. The artifacts are preserved in Georgian National Museum S. Janashia museum of Georgia.

Shavsakdara I (# 87 on the map) XLV,1-10.

97 graves of 4th and 4th-3rd cent. BC were excavated at the cemetery of Shavsakdara I. (Tetrtskaro municipality). The number of graves with weapons was 15. Types of weapons and their quantity: **spearheads** – 12: with **rhomboid blade** – 1 (gr. # 13); with **prolonged triangular blade**-1 (gr. # 15); with **narrow blade** - 3 (gr. ## 16, 26, 34); with **rounded shoulders** - 2 (gr. ## 39, 60*); **damaged**– 4 (gr. ## 60, 79, 89, 95); **bayonet-like** - 1 (gr. # 61); **spear-butts**, conical - 2 (gr. ## 4 and 14);

battle-axe, type **I g**- 1 (gr. # 15); **arrowhead**, bronze, **trilobate, socketed** - 1 (gr. # 49); **arrowhead**, iron, **bilobate** -1 (gr. # 61). The artifacts are preserved in Tetrtskaro municipal museum.

Shavsakdara II (# 88 on the map).

16 graves of the 4th quarter of 4th and 4th-3rd cent. BC were excavated at the cemetery of Shavsakdara II (Tetrtskaro municipality). The number of graves with weapons -1. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, fragments - 2; **sword**, fragment - 1. The artifacts are preserved in Georgian National Museum, S. Janashia museum of Georgia.

Shashiani (# 89 on the map) Fig. XLI,11.

In the v. Shashiani (Gurjaani municipality) the ruined grave of 4th-2nd cent. BC was accidentally found. Types of weapons and their quantity: **spearhead**, iron, with **rounded shoulders** – 1; **fragmented**- 1. The artifacts are preserved in Georgian National Museum, S. Janashia museum of Georgia.

Shori (# 90 on the map) Fig. XLI,10.

Near the medieval settlement Shori (Bolnisi municipality) 22 graves of 6th-5th cent. BC were excavated. Number of graves with weapons - 5. Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron, fragmented - 6. (from trench #1 and gr. ## 6, 9, 11, 20, 22); **battle-axe**, iron - type **I b**. (gr.# 6).

Ckhari (# 91 on the map) Fig. XLIV,1-9).

In the v. Ckhari (Terjola municipality), at “*Oqona Gora*” cemetery 16 graves of 2nd-3rd cent. AD were excavated. Number of graves with weapons was 5. Types of weapons and their quantity: **dagger, two sided - 3**: fragment -1 (gr. # 4); remains of a tang and guard - 1 (gr. #4); with midrib (gr. # 14); **sword, two sided - 3** (gr. ## 0, 4, 14); **Spearhead**, with **rounded shoulders**, 3 (gr. ## 8, 13, 14); **arrowhead**, iron, trilobate, tanged – 6 (gr. # 0). The artifacts are preserved at Terjola museum.

In the v. Ckhari 4 iron **battle-axes** and 4 **daggers** of same period were accidentally found. The artifacts are preserved at Ckhari school museum.

Ckhikvta (# 92 on the map) Fig. XLIV,10.

On the territory of v. Ckhikvta (Tetrtskaro municipality) a **spearhead** with a **narrow blade** of 6th-4th cent. BC was casually found. Preserved in Tetrtskaro municipal museum.

Chkhorotsku (# 93 on the map) Fig. XLIV,11-13.

Near the r. Bume (Chkhorotsku municipality) 350 graves of 2nd - 3rd cent. AD were excavated. Weapons were found in 3 graves. Types of weapons and their quantity: **swords**,

two sided - 3; **spearheads** – 6 (2-with **rounded shoulders**; 1-with **narrow blade**). On the same territory 2 iron **spearheads**, 2 **daggers** and 1 **sword** were accidentally found. The artifacts are preserved in Poti Museum.

Tsikhisdziri (# 94 on the map) Fig. XLV,11-12.

In the v. Tsikhisdziri (Qobuleti municipality), to the N of Petra fortress 14 graves of 4th cent. AD were excavated. Weapons were found in two graves. Types of weapons and their quantity: **spearhead**, with rounded shoulders – 1 (gr. #1); **battle-axe**, type III -1 (near the gr. # 1); **dagger**, one sided - 1(gr. # 201).

Tskheta (# 95 on the map) Fig. XLV,13.

Near Tsageri in the v. Tskheta (Tsageri municipality) 15 graves were excavated - weapons were found in four. Types of weapons and their quantity: **spearheads**: with rounded shoulders - 3 (gr. ## 10, 14; 4th cent AD and trench XV); **spear-butts** -3 (gr # 12 - 2 pieces; gr. # 10- 1); **arrowheads**, iron, fragmented and deformed - 3 (gr. ## 2, 12, 14). The artifacts are preserved in Tsageri museum.

Dzevri (# 96 on the map) Fig. XLVI.

In the vicinity of v. Dzevri (Terjola municipality), in several locations (near Dzevrula HES, near the cave “Sagvarjile”, at Panchulidze family land, “Tsikhura” and “Kokhisdziri”) various types of graves of 1st-4th cent. BC were excavated. Weapons were found in 12. Types of weapons and their quantity: **spearheads** – with **rounded shoulders** - 4 (near Dzevrula HES – 1; “Tsikhura”-1; “Kokhisdziri” - 2); with **prolonged triangular blade** - 1 (near the cave Sagvarjile); deformed - 3 (gr. # # 65 73 near the cave “Sagvarjile” and on the left bank of the r. Dzevrula); **swords**, pommel-ringed -3 (1 near Dzevrula HES; 2 in Panchulidze family land); **daggers** - 2 (near the cave “Sagvarjile”); **battle-axe** - 1 (near Dzevrula HES); **arrowhead**, bronze- 1 (in the cave “Sagvarjile, gr. #49). The artifacts are preserved in Georgian National Museum, S. Janashia museum of Georgia.

Tsebelda (# 97 on the map) Fig. XLVII.

Tsebelda is a mountainous region of Abkhazia (Georgia) Gulripshi district, where 6 necropolises of 2nd-5th cent. AD were excavated. Among them are: **Abgidzrakh** (58 graves, 16 with weapons), **Akhiatsarakh** (13 graves, 3 with weapons), **Aukhuamakhu** (8 graves, 4 with weapons), **Alrakh** (12 graves, 2 with weapons), and **Akhacharkhu** (not fully published).

Abgidzrakh: Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron: **bayonet-like** - 1 (gr. #14); with **rounded shoulders** - 1 (gr. #35); with **rounded sides** - 3 (gr. ##3 6 (2)); with **narrow blade** (gr. ##9 (2), 54 (2), 58); with **prolonged triangular blade** - (gr. ##12 (2), 13 (2), 27 (2), 31, 41 (2), 43(2), 44, 47 (2), 57); **battle-axes**, iron, type III -5 (gr. ##9, 14, 43, 44, 58); **sword**, iron, **two sided**; **tanged**- 5 (gr. ## 12, 13, 14, 27, 44); **sword, iron, one sided**- 1 (gr. # 47); **dagger**, two sided- 1 (gr. #44); **arrowheads**, iron; tanged; three faceted - 5 (gr. # 27); tanged; trilobate, with narrow blade - 18 (gr. ## 27 (15) 54 (3

); tanged, four faceted - 26 (gr. ## 44 -1; 54 - 25); rhombic -1 (gr. # 44 -1); **bone coverings of wooden bow** (gr. # 44); **umbo**, iron - 5 (gr. ##6, 9 , 27, 41, 43); gilt bronze-1 (gr. #12); **shield umbo, iron and iron plates for quadrangular shield** (gr. #54); remains of **quadrangular wooden shield** (gr. #44).

Akhiatsarakhu: Types of weapons and their quantity: **spearheads**, iron, **bayonet-like** - 1 (gr. # 6); with **rounded sides** (gr. # 11- 2); with **narrow blade** (gr. # 6); deformed 2 (gr. # 6); **battle-axe**, iron, type **III** - 2 (gr. ## 2, 6); **sword, iron, two sided, tanged** (gr. ## 6, 11); **arrowheads** iron; trilobate, tanged -1 (gr. # 2); trilobate, with wide wings -2 (gr. # 2); trilobate; tanged; 10 (gr. #6); arrow tangs, 3. (gr. #11); **umbo**, iron- 1 (gr. # 2).

Aukhuamakhu: Types of weapons and their quantity: **spearheads**: **bayonet-like** – -1 (gr. #2); with **narrow blade** (gr. ## 2, 4); **battle-axe**, iron, type **III** -2 (gr. ## 3, 6).

Alraku: Types of weapons and their quantity: **spearhead**: with **narrow blade** (gr. ## 3,8); **battle-axe**, iron, type **III** -2 (gr. ## 8, 3).

Akhacharkhu: Not fully published. Types of weapons and their quantity: **spearheads**: **bayonet-like** – 3 (gr. ## 32, 43 and from damaged burial); with **rounded sides** (gr. #12); with **narrow blade** (gr. ## 10 (2), 32 (2)); with **prolonged triangular blade**- (gr. ## 14 15 (3), 24 (2), 43 (2)); **battle-axe**, iron, type **III** -5: (gr. ## 15, 32, 42, 43 and from damaged burial); **battle-axe, iron**, with **tetrahedral butt**-1, (gr. # 44); **sword, iron**, two sided; tanged-1 (gr. #10); one sided-1 (gr. # 43).

Tsiteli Shuqura (Krasny mayak) (# 98 on the map) Fig. XLVIII.

In the north suburbs of Sokhumi - Tsiteli Shuqura (Krasny mayak) 152 graves were excavated. 133 so called Elder group of burials (11 belong to the period before the 5th cent BC) and 39 Younger group of burials. The number of graves including weapons was 11 (Elder group) and 3 (Younger group). Types of weapons and their quantity: **spearheads**: with **rounded shoulders**- 5 (Younger group gr. # 1); with **prolonged triangular blade** -11 (Younger group gr. # 1, Elder group gr. ## 4, 88, 7, 11, 28); with **rounded shoulders** - 4 (Younger group gr. ## 1, 4, 18). deformed -8; **akinake**, with butterfly-like guard -1 (Younger group gr. # 1); **sword**, one sided– 1 (Younger group gr. # 3); **battle-axes**, type **I b** -2 (Elder group gr. ## 4 , 38); **bronze covering of shield** -1 (Elder group gr. #7). The artifacts are preserved in Sokhumi, Abkhazian State museum.

Tsinandali (# 99 on the map) L,8-11.

In the v. Tsinandali (Telavi municipality) several casual finds revealed the artifacts of 3rd-1st cent BC, which, supposedly belonged to damaged burials. Types of weapons and their quantity: 27 **spearheads**: 9 with **rounded shoulders**; 6 with **prolonged triangular blades**; 1 with **rhombic blade**; 1 **bayonet-like**; others were damaged; 10 **battle-knives**, crooked. The artifacts are preserved in Georgian National Museum, S. Janashia museum of Georgia.

Tsitsamuri III (# 100 on the map) Fig. L 5-11.

Near Mtskheta, on the left bank of the r. Aragvi, at Tsitsamuri III cemetery (Mtskheta municipality), 28 graves of 1st-2nd cent AD were excavated. Weapons were found in three

graves Types of weapons and their quantity: **spearhead**, with **rounded shoulders** –1 (gr. # 6); **spear-butts** conical –2 (gr. ## 1, 5). The artifacts are preserved in Mtskheta Museum.

Tsnori (# 101 on the map) Fig. XLIX- 1-18.

Near the t. Tsnori (Signagi municipality) on left bank of the r. Alazani, 1 grave of 4th cent BC was excavated. Types of weapons and their quantity: **spearhead** – with **narrow blade** 1; **dagger** - iron, two-sided 1; **arrowheads** – bronze, pyramidal, trilobate, barbed -1; bronze, pyramidal, trilobate - 1; iron, pyramidal, trilobate -1; bone, pyramidal - 26; bone, bullet shaped, 4; the bronze plate of **goritus**-1.

Tskneti (# 102 on the map) Fig. L,1.

The grave of 5th-4th cent. BC was casually found in Tskneti. Types of weapons and their quantity: **Spearhead**, iron, with **rounded shoulders**. The artifact is preserved in Georgian National Museum, S. Janashia museum of Georgia.

Cheremi (# 103 on the map).

Near the v. Cheremi (Gurjaani municipality) 14 graves of 3rd -4th cent. AD were excavated. Weapons were found in one grave (# 2). Types of weapons and their quantity: **dagger**, corroded, deformed, tanged; **spearhead**, corroded, deformed.

Jieti (# 104 on the map) Fig. L,2-4.

Near the v. Tsinsopeli (Chiatura municipality) on the left bank of the r. Qvirila, 29 graves of 1st- 4th cent AD were excavated. Number of graves with weapons was 3. Types of weapons and their quantity: **daggers**, two sided – 2 (gr. ## 19,26); **arrowhead**, iron, trilobate - 1 (gr. # 19); **battle-axes**, type III - 2 (gr. ## 26,27). The artifacts are preserved at Sh. Amiranashvili Fine Art Museum.

Jimiti (Ivrispirebi) (# 105 on the map) Fig. XLIX 19-27.

On the left bank of the r. Iori, near the v. Jimiti (Gurjaani municipality), 2 graves of 4th cent. BC were excavated. Weapons were found in both of them. Types of weapons and their quantity: **spearheads** - 2, deformed (gr. ## 1, 2); **arrowheads** - 9: bone, pyramidal -7 (gr. #1); bone, bullet-like - 1 (gr. #1); bronze, trilobate -1 (gr. #1); bronze plate of **goritus** -1 (gr. #1).

Graves of warriors of 5th cent. BC - 4th cent. AD

The archaeological material (weapons and armor) from 106 archaeological sites of Georgia (see the map, fig. I) were discussed above. The weapons found at the settlements tell us about the garrison and hostilities, and the weapons from burials give the information about the social status of the buried person. Further we will review the archaeological from the burials dated to the 5th cent. AD - 4th cent. BC of Georgia.

The aim of the statistical data analysis, carried out within the scope of our study, was to find out what was the percentage of the combat-capable population, in the graves of which the arms were placed while burying. Unfortunately, at this stage of the research we were not able to obtain statistical data of certain monuments, as the reports about them are not published fully or now are in press.

Varsimaantkari Cemetery is the one of most interesting ones. Here, 166 graves dated to the 6th-3rd cent BC were excavated and the weapons were found in 66; supposedly every man was armed here [Mukhigulashvili 2015: 69-97]. The importance of the cemetery is also notable by the existence of representatives of different social groups. We can see the heavily armed buried persons (with shield, body armor, helmet, spears of various sizes, dagger and sword), sometimes buried together with horses, who should command of lightly armed commoners, who were armed by bows, spears or slings (the burials with single weapon are also represented at the cemetery).

The graves of noble warriors buried together with horses also were unearthed at *Sairkhe* burials [Makharadze, Tsereteli 2007: 64-66], *Enageti* [Margishvili 1992: 28,29], *Shavsakdara* [Margishvili 1992: 6, 12-15], *Ardasubani* [Tushishvili 1970: 127-131], *Tsnori* and *Jimiti* [Mamaiashvili 1980], *Vani* grave # 9 [Lordkipanidze et al.1972:202-211], *Eshera* burial of so called warrior-priest [Shamba 1980:47]. All these burials include other, rich items which indicate to their high status [e.g. *Vani* burial #9 contained 53 spears, daggers, iron shield, bronze and iron arrowheads, as well as gold jewelry and terracotta vessels].

The cemeteries of Classical period in Georgia are not studied in each region of Georgia. Some regions of Georgia, e.g. vicinities of *Mtskheta*, *Sokhumi*, *Vani*, the gorges of *Rioni-Qvirila (Upper Imereti)*, *Khrami* and *Algeti (Qvemi Kartli)* are more intensively studied (see the map, fig. I), and can give some results about demographic and social situation.

For the reviewing of cemeteries of common people, the region of Georgia - *Qvemo Kartli* is interesting, where 24 cemeteries with weapons of Classical period were excavated and 22 of them were dated to the 5th-3rd cent BC. The statistical analysis of demographical situation of this period gave a result: the ratio of the buried against the number of the buried with weapons gives different figures, but it is possible to distinguish a separate group of burial sites, where the percentage of the armed men is high and reaches about 40-60%. According to the present data, decrease of the number of weapons is noticed from the late 3rd cent BC. We should note that these data are approximate and do not reflect the reality of that time [see Shatberashvili 2008; Gamkrelidze et al. 2016].

From the first centuries AD the number of graves with weapons dramatically decreas-

es. The burials with weapons from these times belong to the high ranked warriors.

There are no war weapons in the *Armaziskhevi* burials of Pitiaxes of 2nd-3rd cent AD, but small daggers adorned with gold, supposedly insignias, are attested here [Apakidze et al. 1955: fog I, III]. Such dagger is also found in *Modinakhe* 4th cent AD grave of high ranked person [Nadiradze 1975: 59, fig. XX, XLI, 1-2; Bragvadze, Cihgogidze 2002:98, fig. 140] (see photo 5). The graves of high ranked warriors of 2nd-4th cent AD were found also in *Jhinvali*, *Kldeeti* and *Tagiloni* [IomtatiZe 1957:19; Chikhladze 2015; Puturidze 1959]. The existence of professional warriors is attested in the ruins of *Dedoplis Gora* palace [Gagoshidze 2008:23-140].

Afterword

Lying at the juncture of Asia and Europe, Georgia for many centuries was engaged in permanent warfare and was the arena of hostilities between military and political-economic forces of Eastern and Western worlds. The military and fighting experience, strategy and tactics and armament was developed and perfected in battles. In the Classical period the political hegemony on Georgian territory was attained by the kingdoms of Colchis and Iberia, on whose place and basis Georgia was formed.

Colchis - and partly Iberia – were historical-geographical regions, bounded by mountains, creating a definite natural defensive area from the military and strategic points of view. The strategy and tactics of the war operations of the local population were largely built on the advantageous use of the terrain.

Consideration of the local terrain and landscape is of major importance in conducting military operations. Skillful use of narrow gorges easy to block, high mountains difficult to cross, hillocks easy to fortify, dense, impenetrable forests, rivers hard to cross was a guarantee of a successful ending of a military campaign. The climate is attached no less importance in warfare. During military operations in Iberia and Colchis, the local fighters made good use of the terrain, mountains, narrow defiles of gorges, defensive works advantageously positioned on mountains and hills, dense impenetrable forests, fords. The same factors had a negative effect on the actions of the invading forces. They were naturally not familiar with the local geographical setting, failing to make a tactically correct use of it. Accordingly, they lacked comprehensive information about local conditions; in particular, they had a vague idea of the opponent's economic base and resources, the quantitative demographic situation, morale, communication and military and technical means, social system, military and strategic actions. Owing the geographic setting, in Iberia and Colchis it was almost unfeasible to conduct wide-scale, frontal operations with numerous troops. Success here could be achieved with well-trained, mobile, so-called commando-type detachments, well-informed about the local environment.

Notwithstanding Rome's might, it failed to bring the inner Colchis under control. Nor was this achieved by the hand of Aristarchus, Mithridates of Pergamum or Polemo. Indeed, Inner Colchis, with its' gorges, hard-to-cross rivers must have not been easy to subjugate. This was compounded by aggressively inclined principalities and warlike mountain population. The Romans succeeded in establishing a definite control over the Black Sea littoral. In this the coastal cities must have served as their main strongholds in which – unlike Inner Colchis – the Greco-Roman economic and cultural influence was stronger. The Colchian littoral was the strategic and communication base indispensable for Rome to establish her influence in Asia Minor and the Bosphorus.

The incorporation of part of Colchis in the Kingdom of Iberia led to the ultimate breakdown of the Kingdom of Colchis and change of its political status. The expansion of the Kingdom of Pontus – followed by the annexation of the Black Sea littoral proved negative for Colchis. In Inner Colchis the rich city of Vani was destroyed and plundered. Colchis turned into an arena of hostilities between the Kingdom of Pontus and Rome, the

latter exerting a definite influence on the development of Colchis, and later of Iberia.

As a result of a flexible policy of the kingdom of Iberia (maneuvering between Rome and Parthia) and successful wars the country's border expanded. Much wealth entered the country, bringing about economic advance and an accelerated tempo of development of manufacture. Notably enough, the frequent military operations in Colchis and Iberia and optimum stress situations, calling for quick resolutions of organizational questions, contributed to the social consolidation of the local population.

The Iberian kingdom of the Parnavazid period, including part of Colchis as well, had a fairly good system of military organization. The Iberians appeared to have been well-informed about the advanced military art of the Greeks, Iranians and Romans, skillfully adapting this knowledge to their own capacities. Part of this army was well-trained, presenting a formidable force. Fortification works held a significant place in the defense system of the Iberian Kingdom; they were built at strategically convenient and necessary places, e.g. *Mtskheta*, *Uplistsikhe*, *Urbnisi*, *Sarkine*, *Nastakisi*, *Shorapani*, *Dimna*, etc. The capital Mtskheta was defended specially. Along with the principal stronghold (*Armaztsikhe*), another fortification system was built. The roads for entering the country were also reinforced and barred by fortification works.

Generally, the hierarchic structure of the armed forces of the Iberian Kingdom must have been as follows: King, the commander-in chief and directly in charge of the royal military office; in today's terminology, high-ranking officers or supreme command, commanders of warriors coming from territorial units, *eristavis*; middle and junior officers – *atasistavis*, *tsikhistavis* (commanders of the garrisons stationed in royal strongholds), *asistavis* (younger sons of aristocratic families), mercenary professional fighters (from neighboring countries); soldiers – mobilized commoners in the case of war, local and foreign mercenaries. The army of the Iberian Kingdom largely consisted of two fighting arms – infantry and cavalry units; these were: the king's bodyguard of a heavily armed and well-trained detachment. They were armed with spears, daggers, battle-axes, arrows, chain and armor, helmets, shields; armed companies of cavalry and infantry. The armament of the troops of these two arms was largely similar to that of the king's detachment. Their armament contained also war chariots and machines for throwing stone missiles; lightly armed infantry (not wearing chain and armor) fought mainly with spears, slings, bows and arrows and wooden shields; these troops were most numerous.

It is evident from the written sources that the military forces of the Iberian Kingdom had good knowledge of the principal elements of the then warfare. They were aware of and made successful use of tactical stratagems of war: rapid attack, regrouping, advantageous use of the terrain, elements of the so-called guerilla. In battle they were courageous, expedient and steady. They had iron weapons – advanced for those times – used for attack and defense.

Bibliography:

Abramishvili, Giguashvili, Kakhiani 1980 – Abramishvili R., Giguashvili N., Kakhiani K. Archaeological sites of Grmakhevistavi. Tbilisi (in Georgian).

Apakidze et al. 1955- Apakidze A. Gobejishvili G., Kalandadze Al., Lomtadze G., *Mtskheta I*, Tbilisi (in Georgian).

Apakidze et al. 1985 - Apakidze A., Nikolaishvili V., Giunashvili G., Manjgaladze G., Dzne-ladze M., Sadradze V., Davlianidze R., Glonti N. Archaeological Excavations in Mtskheta, *Field Archaeological researches in 1982*, pp. 44-46. (in Russian).

Beradze 1980 – Beradze E., Early Classical period pit burials from Karasaant Mitsebi burial ground, *Kavtiskhevi archaeological sites*, pp. 14-27 (in Georgian).

Bokhochadze 1963 - Bokhochadze Al. Early Classical period burials from Tetrtskaro, *MSKA III PP* (in Georgian).

Bragvadze 2000 – Bragvadze Z., Rgani Cemetery, *Archaeological Journal*, I, pp.107-150. (in Georgian).

Bragvadze, Chigogidze 2002 - Bragvadze Z., Chigogidze K., Modinakhe cemetery, *Archaeological journal II*, pp. 91-141.

Braund 1994- Braund D., Georgia in antiquity: a history of Colchis and Transcaucasian Iberia: 550 BC-AD 562. Oxford.

Chernenko 1968 - Chernenko E., Skythian armour. Kiev. (in Russian).

Chikhladze 2015 - Chikhladze V., Jhinvali cemetery. Tbilisi (in Georgian).

Chilashvili 1964- Chilashvili L. Urbnisi. Tbilisi (in Georgian).

Chkonია 1981 – Chkonია A. Golden Adornments from Vani, *Vani VI*, Tbilisi (in Georgian).

Chkonია 1986 – Chkonია A., Archaeological excavations on the central terrace of Vani city-site, *Vani VIII*, pp. 93-121 (in Georgian).

Davitashvili, Davitashvili 2010- Davitashvili Am., Davitashvili Q. Nauriali Cemetery of 8th- 3rd centuries BC., *Iberia-Colchis # 6*, pp. 47-65 (in Georgian).

Davlianidze 1983- Davlianidze Ts. The Culture of Kvemo Kartli (Trialeti) in the second half of the 1st millennium BC (in Georgian).

Davlianidze, Sadradze 1993 – Davlianidze R., Sadradze V. The settlement and the Cemetery of Narekvavi (in Georgian).

Gagloev 1984 - Gagloev R., Stirfazi cemetery, Tskhinvali. (In Russian).

Gagloev R., Slanov A. 1986 – Excavations on South Ossetia *AO*. pp. 441-442 (in Russian).

Gagoshidze 1964 - Gagoshidze I. Early Classical period sites from Ksani Gorge (in Georgian).

- Gagoshidze 1979 - Gagoshidze I. Samadlo (in Russian).
- Gagoshidze 1981 - Gagoshidze I. Samadlo, Catalogue (in Russian).
- Gagoshidze 1982 - Gagoshidze I. Trialeti Cemeteries, Catalogue (in Georgian).
- Gagoshidze 2008 - Gagoshidze I. Weapons – in. *Iberia and Rome.*, Ed. A.Furtwängler, H.Löhr, N.Ludvig, Langenveisßbach, pp.123-140.
- Gagoshidze, Gogiberidze, Makharadze 2006 - Gagoshidze I., Gogiberidze N., Makharadze G. Itkhvisi Burial Ground, *Archaeological Journal* #4, pp. 36-59 ((in Georgian).
- Gamkrelidze 1992 - Gamkrelidze G., Hydro archeology in the Georgian Republic (The Colchian littoral), *The International Journal of Nautical Archaeology*, London, N 2, pp. 101-109.
- Gamkrelidze 2002 – Gamkrelidze G., About the silver rhyton with the scenes of battle from Racha, v. Gomi, *Dziebani*, # 10, pp. 39-49 (in Georgian).
- Gamkrelidze 2008 - Gamkrelidze G. About the military-political situation in Georgia in the 4th cent. BC – 2nd cent. AD. Written Sources and archaeological evidence, *Iberia-Colchis*, # 8 pp.144-154.
- Gamkrelidze 2010 - Gamkrelidze G., War and weapons in Iberia-Colchis.
- Gamkrelidze 2012 - Gamkrelidze G. Stamps of Roman Military Units and Political Situation in the Colchis and Iberia, *Researches in Iberia-Colchology (History and Archaeology of Ancient Georgia)*. pp. 152-161.
- Gamkrelidze Al., 2008 - Gamkrelidze Al., Latin inscription from Ostia about King Pharsman, *Iberia-Colchis*, 4, pp. 122-128. (in Georgian).
- Gamkrelidze et al. 2016 - Gamkrelidze G., Shatberashvili V., Pirtskhalava M., Charkviani M., Davlianidze R., Typological Analysis and statistical data of weapons from Georgia of 5th- 4th cent BC excavated in Georgia, *Iberia Colchis* #12, pp. 209-230.
- Gamkrelidze, Pirtskhalava, Kipiani 2005 – Gamkrelidze G., Pirtskhalava M., Kipiani G. On the military history of ancient Georgia (in Georgian).
- Giorgadze 1999 - Giorgadze Gr., Khetological and Kartvelological researches, Tbilisi (in Georgian).
- Gobejishvili 1952– Gobejishvili G. Archaeological excavations in Soviet Georgia (in Georgian).
- Gogiberidze 2011 - Gogiberidze N. Takhtisdziri, Catalogue, *Online archaeology I* (in Georgian).
- Hoffmeyer 1972 - Hoffmeyer A.B. Arms and Armor in Spain. Vol. I. Madrid, 1972.
- Illinska 1961 - Illinska V., Scythian Secyrs, *Archaeology*, XII, Kiev. (in Russian).
- Inadze 1987 - Inadze M., Some problems of social-political history of ancient Colchis (in Georgian).
- Inaishvili 1993 - Inaishvili N., Tsikhisdziri Archaeological sites of 1st – 4th cent AD. (in Georgian).
- Ivanchik 2001 - Ivanchik A. Cimmerians and Scythians – steppe people of Eurasia II, Moscow (in Russian).

- Janashia 1952 - Janashia S. Works, vol. II, Tbilisi. (in Georgian).
- Japaridze 2006 - Japaridze V., Egrisi Material culture monuments of 1st-7th cent AD. (in Georgian).
- Jgharkava 1983 - Jgharkava T. Kamarakhevi Cemetery. Catalogue. - A. Apakidze (ed.), Mtskheta VI, 139-190. Tbilisi (in Georgian).
- Kakhidze, Vickers 2004 - Kakhidze Am., Vickers M., Pichvnari. Results of Excavations conducted by the Joint British–Georgian Pichvnari Expedition. Volume. I. Pichvnari 1998–2002. Greeks and Colchians on the East Coast of the Black Sea. – Batumi, Oxford.
- Kalandadze 1954 - Kalandadze Al. Archaeological sites of Sokhumi mountain (in Georgian).
- Kartlis Tskovreba 1955- Kartlis Tskovreba, Vol. I, ed. S. Kauhchishvili. (in Georgian).
- Kauhchishvili 1976 - Kauhchishvili T., Ancient Greek sources about Georgian History, Tbilisi (in Georgian).
- Kauhchishvili 1985 - Kauhchishvili T., Greek Inscription from Eshera, *Source Study*, p 220 (in Russian).
- Kauhchishvili 1987- Kauhchishvili T., Newly discovered Greek inscription from Vani, *Georgian Source Studies*, VII, pp131-143. (in Georgian).
- Khahutaishvili 1970 - Khahutaishvili D., Uplistsikhe II, Tbilisi (in Georgian).
- Khazanov 1971 – Khazanov A. Essays about the military science of Sarmats (in Russian).
- Khokhobashvili, Dznelaze 2008 – Khokhobashvili T., Dznelaze M. The Abulmugi Classical period Cemetery Tbilisi. (in Georgian).
- Khoshtaria 1941 - Khoshtaria N., Chkorotstku, Necropolis with cremation (in Russian).
- Khoshtaria 1960 - Khoshtaria N., Archaeological Excavations in Vani in 1959, *in Field Archaeological Researches*, pp. 47-50 (in Russian).
- Khoshtaria 1979 - Khoshtaria N., About the excavations on the top of the hill in 1947- 1959, Vani IV, pp. 115-134 (in Russian).
- Khoshtaria et al. 1972 - Khoshtaria N., Puturidze R., Chkonia A. The report of excavations at Vani in 1961-63. *Vani I* (in Georgian).
- Kiguradze, Lordkipanidze, Todua 1987 - Kiguradze, N., Lordkipanidze G., Todua T., Stamps of XV leg., *VDI*, 2. (in Russian).
- Kipiani 2000 - Kipiani G. The inventory of Uplistsikhe rock-cut burial. *Archaeological Journal I*. (in Georgian).
- Kuftin 1950 - Kuftin B. Materials for the Archaeology of Colchis II (in Russian).
- Kvijinadze 1975 - Kvijinadze K. Early Classical period sites from SE Georgia, Dissertation (in Georgian).
- Kvirkvelia 1995 – Kvirkvelia G. Material Culture of NW Colchis in 8th- 5th cent BC. (in Russian).

- Kvirkvelia 1995- Kvirkvelia G. On the early Hellenistic burials of North-western Colchis, *Archäologischer Anzeiger*, DAI, Berlin, New York, S. 75-82.
- Kvirkvelia 2001 – Kvirkvelia G. A frontlet of the Classical period from Baglani, *Essays on the Archaeology of Colchis in the Classical Period*, pp 55-59.
- Kvirkvelia 2001 – Kvirkvelia G. Hoplite shields from Colchis, *Dziebani* # 7, pp. 32-40 (in Georgian).
- Lanchava 1975 - Lanchava Om., For the Ancient History of Kutaisi, Tbilisi (in Georgian).
- Latyshev 1904-1906 - Latyshev B., *Scythica et Caucasia; Eveteribus scriptoribus Graecis et Latinis*, I-II, St.-Petersbourg.
- Levesque 1989 - Levesque P. Hellenistic world. Moscow. (in Russian).
- Lomouri 1981- Lomouri N., Nokalakevi-Tsikhegoji, *Nokalakevi- Archaeopolis I*, pp 18-47. (in Georgian).
- Lomtadze 1957 - Lomtadze G. Kldeeti cemetery of 2nd century AD. Tbilisi (in Georgian).
- Lordkipanidze 1963 - Lordkipanidze Ot. Archaeological works held in Inkiti, Tbilisi (in Georgian).
- Lordkipanidze 1968 - Lordkipanidze Ot. , *Classical World and Kartli (Iberia)*, Tbilisi. (in Georgian)
- Lordkipanidze 2001 - Lordkipanidze Ot. The Akhagori hoard and attempt of historical interpretation, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, B.33, Berlin.
- Lordkipanidze et al. 1972 - Lordkipanidze Ot., Puturidze R., Tolordava V., Chkonია A. Archaeological excavations in Vani. *Vani I: 198- 239*, Tbilisi (in Georgian).
- Lordkipanidze - 1970 Lordkipanidze G., About the History of Ancient Colchis, Tbilisi, (in Russian).
- Lordkipanidze 1976 - Lordkipanidze G. - 1976 Weapons and tools. *Vani II: 167-190*, Tbilisi (in Georgian).
- Lordkipanidze 1977 Lordkipanidze Ot., Vani Ancient City (Excavations, History, Problems), *Vani III*, pp. 13-27. (in Georgian).
- Lordkipanidze 1978 - Lordkipanidze G., Fortification of Vani Tbilisi state University works № 183, p. 21-37 (in Georgian).
- Lordkipanidze 1979 - Lordkipanidze G. On the military history of Classical period Colchis, Tbilisi State University works, pp. 95-107 (in Georgian).
- Lordkipanidze, Kipiani 1999 - Lordkipanidze G. Kipiani G. War chariots in ancient Georgia, RA, pp. 195-198. (in Russian).
- Makharadze, Tsereteli 2007- Makharadze G., Tsereteli M Sairkhe. (in Georgian).
- Mamaiashvili 1980 – Mamaiashvili N. The burials with Scythian inventory from Iori-Alazani Basin, *Kakheti archaeological expedition works, IV*, pp. 108- 115 (in Georgian).
- Mamuladze, Kakhidze, Khalvashi 2001 - Mamuladze Sh, Kakhidze Am, Khalvashi M., Romans

in SW Georgia, *Problems of Cultural History X*, pp.163-177. (in Georgian).

Margishvili 1992 - Margishvili S., Rich Burials of Classical Period from the Algeti Valley. Tbilisi (in Georgian).

Margishvili, Narimanishvili 2004 - Margishvili S. Narimanishvili G. Classical Period Archaeological Sites of the Algeti Valley. Tbilisi (in Georgian).

Meliukova 1964 – Meliukova A. The weapons of Skythians, *Archaeology of USSR III-4*, M. (in Russian).

Menabde, Davlianidze 1968 - Menabde M., Davlianidze T. Trialeti Cemeteries, I. Tbilisi (in Georgian).

Mukhigulashvili 2015 – Mukhigulashvili N. Iron tools and weapons from Aragvi valley in 6th-3rd cc. BC., *Iberia-Colchis # 11*, pp. 69-98 (in Georgian).

Nadiradze 1975 - Nadiradze J. Sairkhe, the ancient town of Georgia, Tbilisi (in Georgian).

Nadiradze 1990 - Nadiradze J., Archaeological Sites of Kvirila Gorge, Tbilisi. (in Georgian).

Nutsubidze 1968 – Nutsubidze A., Archaeological excavations in the village of Abano, *The problems of Georgian archaeology I*, p 61-73 (in Georgian).

Piratskhalava, Lanchava 2013 - Piratskhalava M., Lanchava O., The remains of damaged grave from Zestaphoni. *Iberia-Colchis 9:101-113*, Tbilisi (in Georgian).

Piratskhalava 2005 – Piratskhalava M., The Typology of spears in the Classical period archaeological material from Georgia, *Iberia-Colchis, # 2*, pp. 7-18. (in Georgian).

Puturidze 1959- Puturidze R., Archaeological sites from west Georgia of Late Classical period, *Materials for Georgian and Caucasian Archaeology II*, pp54-94. (in Georgian).

Robinson H Russel 1975 - Robinson H Russel, *Armour of Imperial Rome*, 1975.

Roux 1964 - Roux G. Meutre dans Sanctuare sur L'amphore de Panaguriste // *Antike Kunst*. VII. 1964.

Schachermeyr 1986 – Schachermeyr F., *Alexander of Macedon*, Moscow. (in Russian).

Shamba 1980 - Shamba G., *Eshera*. Tbilisi (in Russian).

Shatberashvili 2008 - Shatberashvili V., Weapons of 4th-1st cc. B.C from Kvemo Kartli, Statistical data, Typological Analysis, *Iberia – Colchis #4*, 2008, Tbilisi, pp 140-143.

Shatberashvili, Nikolaishvili, Shatberashvili 2010 - Shatberashvili Z., Nikolaishvili V., Shatberashvili V., Skhalta cemetery and Settlement of Hellenistic period, *Baku- Tbilisi Ceyhan and South Caucasian Pipeline Archaeology in Georgia*, pp. 424-447.

Slanov 1983 – Slanov A. Excavations of Qlivana cemetery, AO, 1981, pp. 415-416 (in Russian).

Songulashvili 2006 - Songulashvili Kh., Jieti cemetery, *Archaeological Journal*, VI. pp74-84. (in Georgian).

Speidel 1985 - Speidel, M. The borders of Caucasus, II cent. *Matsne*, I, 134-1 40. (in Georgian).

Speidel, Todua, 1988- Speidel, M. Todua, T. Three inscriptions from Pityus on the Caucasus fron-

tier. Sonderdruck aus dem Saalburg Jahrbuch, 44, 56 -58.

Sprengling 1953 - Sprengling M., *Third Century Iran; Sapor and Kartir*, Chicago.

Tkeshelashvili 1969 - Tkeshelashvili O., Poladauri Gorge (The sites of material Culture of 6th-5th cent BC from Shori). (in Georgian).

Todua, Gamkrelidze 2006 - Todua T., Gamkrelidze G., *Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis), Ancient West and East*, Brill, Leiden-Boston. vol. 5, #1-2, 2006, pp 224-231.

Tolordava 1976 - Tolordava V., Rich grave from Dablagomi. *Vani II: 68-78*, Tbilisi (in Georgian).

Tolordava 1980 – Tolordava V., The burial rituals in the Hellenistic period Georgia (in Georgian).

Trapsh 1969 - Trapsh M., *Works*, I. Tbilisi (in Russian).

Trapsh 1971 - Trapsh M., *Works*, III. Tbilisi (in Russian).

Tsereteli 1958 - Tsereteli G., Greek inscription in Mtskheta of Vespasianus period, Tbilisi

Tsereteli 1942 - Tsereteli G., Armazi Bilingual Inscription. (in Georgian).

Tsitlanadze 1983 – Tsitlanadze L. Varsimaantkari Cemetery, *Jinvali I*, pp 52-76. (in Georgian).

Tskitishvili 1976 – Tskitishvili G., The results of works at Tsikhia-Gora, *Field Archaeological researches in 1975*, pp. 60-61. (in Russian).

Tushishvili N. 1970 – Early Classical Period Cemetery from Bogviskhevi, “*Matsne*” # 3, pp. 127-140 (in Georgian).

Utchenko 1965 – *Crisis and Collapse of Roman Republic*, M. (in Russian).

Vinogradov 1972 – Vinogradov V. Central and NE Caucasus in the Scythian Period, (in Russian).

Voronov 1979 - Voronov J. Akhul-Abaa, The settlement of Classical period near Sokhumi, *Materials for archaeology of Abkhazia*, Tbilisi. (in Russian).

Zakaraia 1981 – Zakaraia P., Report of works held in Nokalakevi in 1973-1977, *Nokalakevi- Archaeopolis I*, pp 77-119. (in Georgian).

List of Figures:

I – The map of Archaeological sites with weapons of 5th cent BC – 4th cent AD from Georgia.

II – Scenes of battle: 1,2. On *Samadlo* pythoses; 3. On *Gomi* vessel; 4. On *Dedoplis Gora* bone plate.

III – Spearheads, type I.

IV – Spearheads, type IV.

V – Spearheads: 1- 11. Type V;12-21. type II.

VI – Spearheads, type III.

VII – Spearheads: 1-4. Type VI; 5-7, 12,13. Type VIII; 8,9. Spearheads from *Pichvnari*; 10-11. Type VII.

VIII – Battle –axes: 1-6. Type I ; 7. The battle-axe from *Nauriali* grave # 103; 8-13. Type II; 14-17. Type III.

IX – 1-6. Spear-butts; 7,9. Pole-axes; 8. Mace; 10-14. Knives.

X –Swords and daggers with double - sided blade. 1-3. The version **I. 1. a.**; 4. The version **I. 1. b.** 5,7. The version **I. 1. c.**; 6. The pommel of the sword from *Akhul Abaa* grave # 4; 8,9. The version **I. 1. d.**

XI – 1-6, 10. Swords and daggers with tangs; 7-9, 11. Akinakes.

XII–1-7. Single- bladed Swords and daggers. 8, 10,11. Machairae.

XIII – Arrowheads: 1-8. Type I, bone ; 9-11. Type I, bronze ; 12,13. Type III, bronze; 14-16. Type IV, bone; 17, 18. Type V, bronze; 19, 21-23. Type VI, bronze; 20. Type VIII, bronze; 24. Type VII, bronze; 25-34. Type IX, iron; 35-38. Type X, iron; 39-40. The upper tip of a *gorytus*, (a bow-case); 41. Bow and arrow; 42. The arrow of *Gastrophetes*.

XIV – Shields: 1. From *Kamarakhevi*; 2. From *Varsimaantkari*; 3. From *Eshera*; 4. From *Akhul-Abaa*; 5-8, 10,11. Shield bosses (umbos); 9. Reconstruction of the wooden quadrangular shield from *Tsebelda*.

XV – 1-5, 7-9. Chalcidian helmets from archaeological sites of Georgia; 6, 10. Roman Imperial Gallic helmet from *Zemo Qedi*.

XVI –1, 2. The reconstruction of scale armor; 3, 4. Fragments of scale armor. 5. *Cnemides*.

XVII –1. Catapult, reconstruction; 2. Stone shells from *Vani*; 3. Battering ram from *Vani*.

XVIII –1. Bronze model of war chariot from *Gokhebi*; 2. Relief with war chariot from *Vani*; 3. Reconstruction of war chariot wheel from *Uplistsikhe*.

XIX -1. Weapoms from: 1. *Abano*; 2 . *Abelia*; 3-7. *Abulmugi*; 8. *Antoki*; 9-11. *Akhali Atoni*; 12-16. *Asureti*.

XX - Weapoms from *Akhul-Abaa*.

XXI - Weapoms from: 1-2. *Bandza*; 3-4, 7-9. *Beshtasheni*5-6. *Bejhanbagi*; 10. *Bzipi*;

11. *Baglani*;

XXII - Weapoms from *Guadikhu*.

XXIII - Weapoms from: 1-2. *Gomareti*; 3-11. *Dablagomi*; 12-27. *Dedoplis Gora*.

XXIV - Weapoms from: 1-16. *Didi Lilo*; 17-19. *Duisi*; 20-23. *Zeda Gora*.

XXV - Weapoms from: 1-11. *Etso*; 12-18. *Enageti*.

XXVI - Weapoms from: *Eshera*.

XXVII - Weapoms from *Vani*.

XXVIII - Weapoms from *Varsimaantkari*.

XXIX – 1. Helmet from *Zemo Qedi*; Weapoms from: 2,3. *Zestaphoni*; 4. *Tashbashi*; 5-12. *Telavi*.

XXX - Weapoms from: 1-14. *Itkhvisi*; 15. *Kazreti*; 17. *Inashauri*; 16. Helmet from *Kelasuri*.

XXXI- Weapoms from: *Kamarakhevi*.

XXXII- Weapoms from: 1-3. *Kaldakhuara*; 4. *Kiketi*; 5-7. *Kitskhi*.

XXXIII- Weapoms from: 1-7 *Kldeeti*; 8. *Kotishi*; 9. *Manglisi*; 10. *Lia*.

XXXIV- Weapoms from: 1,2. *Makhvani*; 3-9. *Modinakhe*.

XXXV- Weapoms from: 1-6. *Nauriali*; 7. *Neron Deresi*; 8-10. *Nedzikhi*.

XXXVI- Weapoms from: 1-5. *Noqalagevi*; 6. *Samadlo*; 7,8. *Papigora*; 9. *Simoneti*; 10. *Santa*.

XXXVII- Weapoms from: *Jhinvali*.

XXXVIII- Weapoms from: *Rgani*.

XXXIX- Weapoms from: *Sairkhe*.

XL - Weapoms from: *Sokhumi* mountain.

XLI- Weapoms from: 1- 5. *Skhalta*; 6-9. *Stirfazi*; 10 *Shori*; 11. *Shashiani*.

XLII- Weapoms from: 1,2. *Pereta*; 3-8. *Pichvnari*.

XLIII- Weapoms from: 1-3. *Qasraant Mitsebi*; 4,5. *Grmakhevistavi*; 7, 9,10. *Kanchaeti*; 6. Helmet from *Qviana*; 8. Helmet from *Qutaisi*.

XLIV- Weapoms from: 1-9. *Ckhari*; 10. *Chkhikvta*; 11-13. *Chkorotsku*.

XLV- Weapoms from: 1-10. *Shavsakdara I*; 11,12. *Tsikhisdziri*; 13. *Tskheta*.

XLVI- Weapoms from: *Dzevri*.

XLVII- Weapoms from: *Tsebalda*.

XLVIII- Weapoms from: *Tsiteli Shukuqura (Krasni Maiak)*.

XLIX- Weapoms from: 1-18. *Tsnori*; 19-27. *Jimiti (Ivrinspirebi)*.

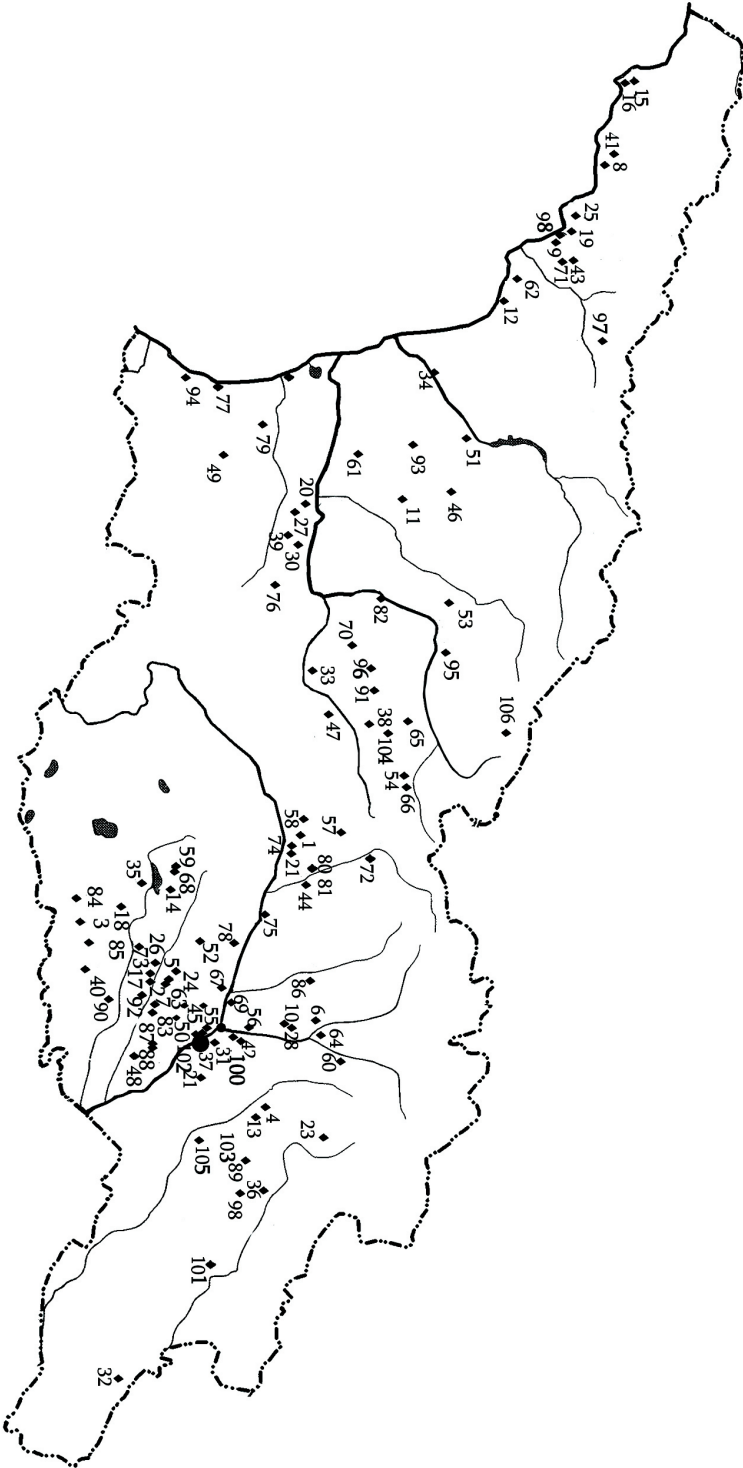
L- Weapoms from: 1. *Tskneti*; 2-4 . *Jieti*; 5-11. *Tsinandali* .

ილუსტრაციები

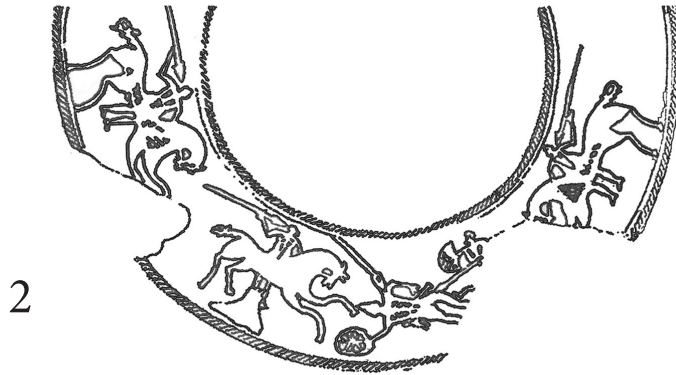
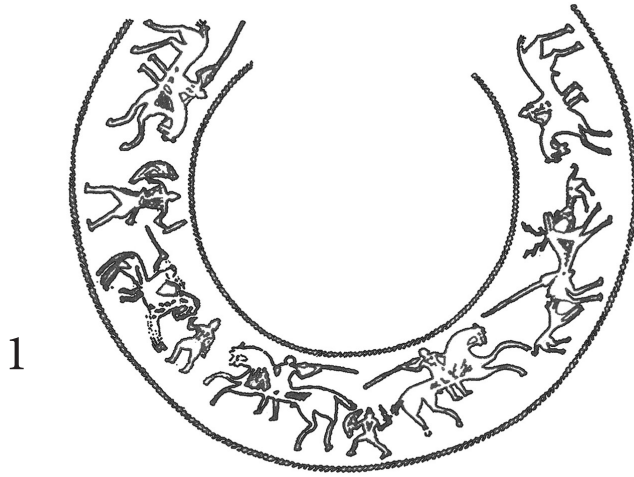
FIGURES

I

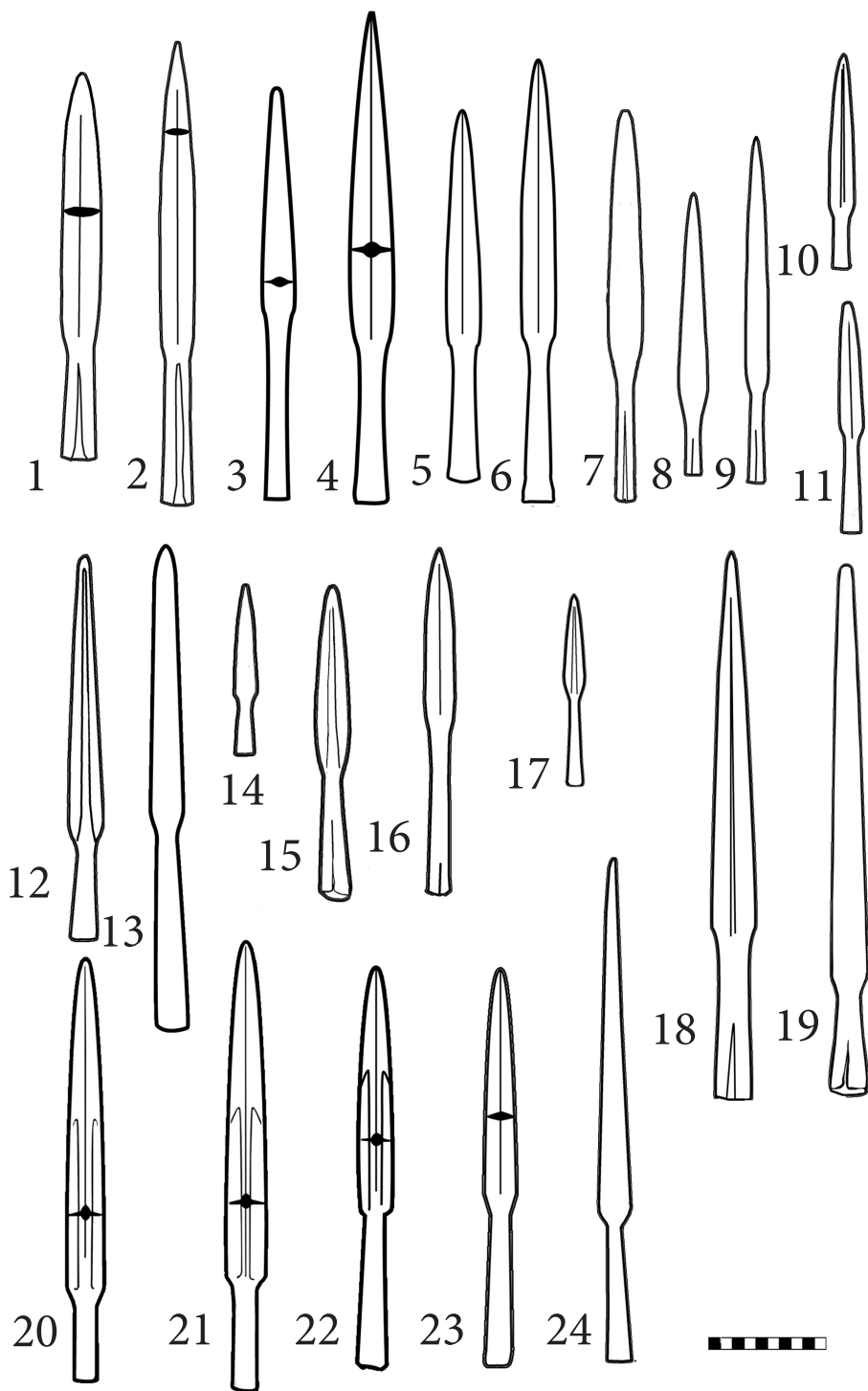

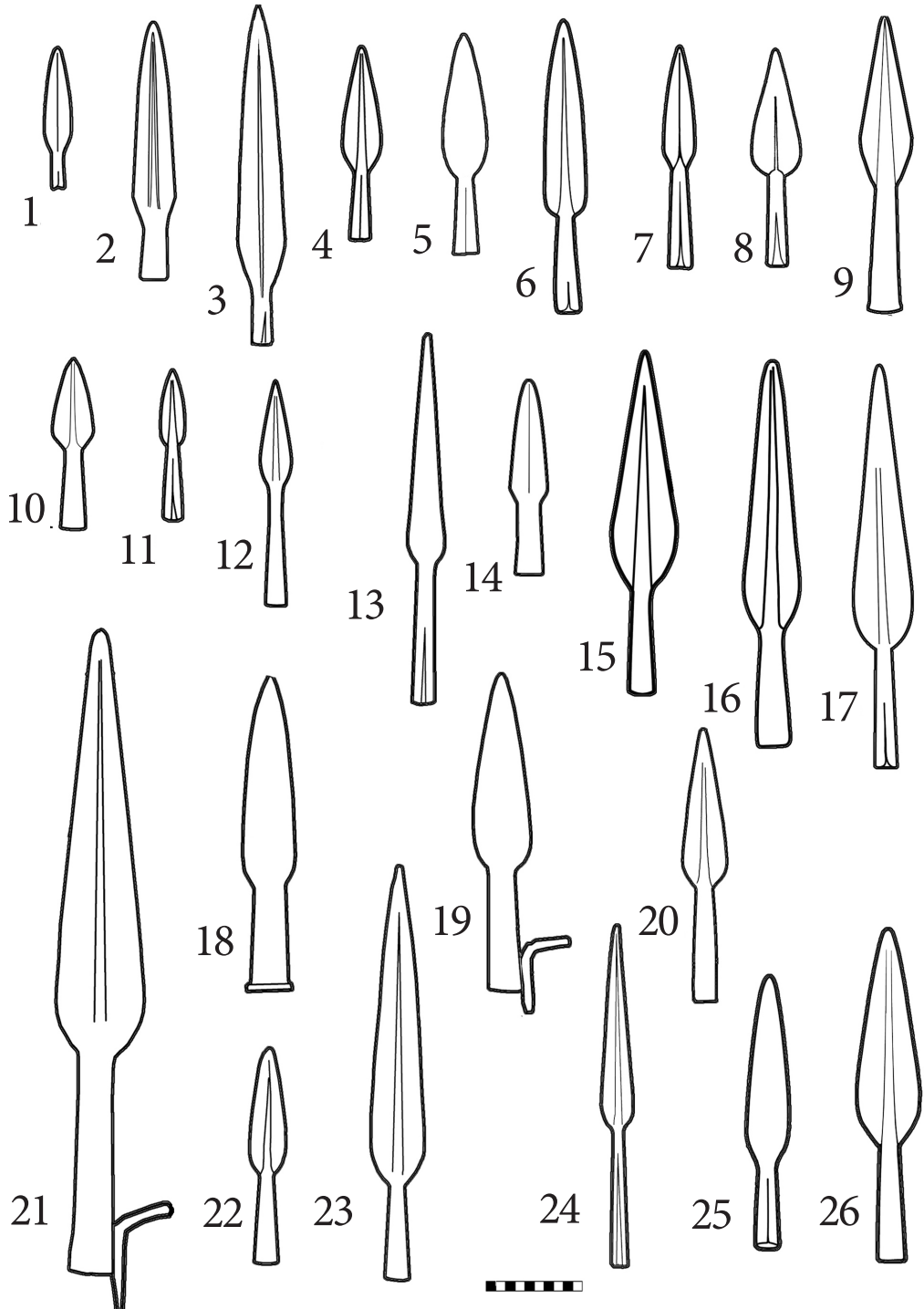
II

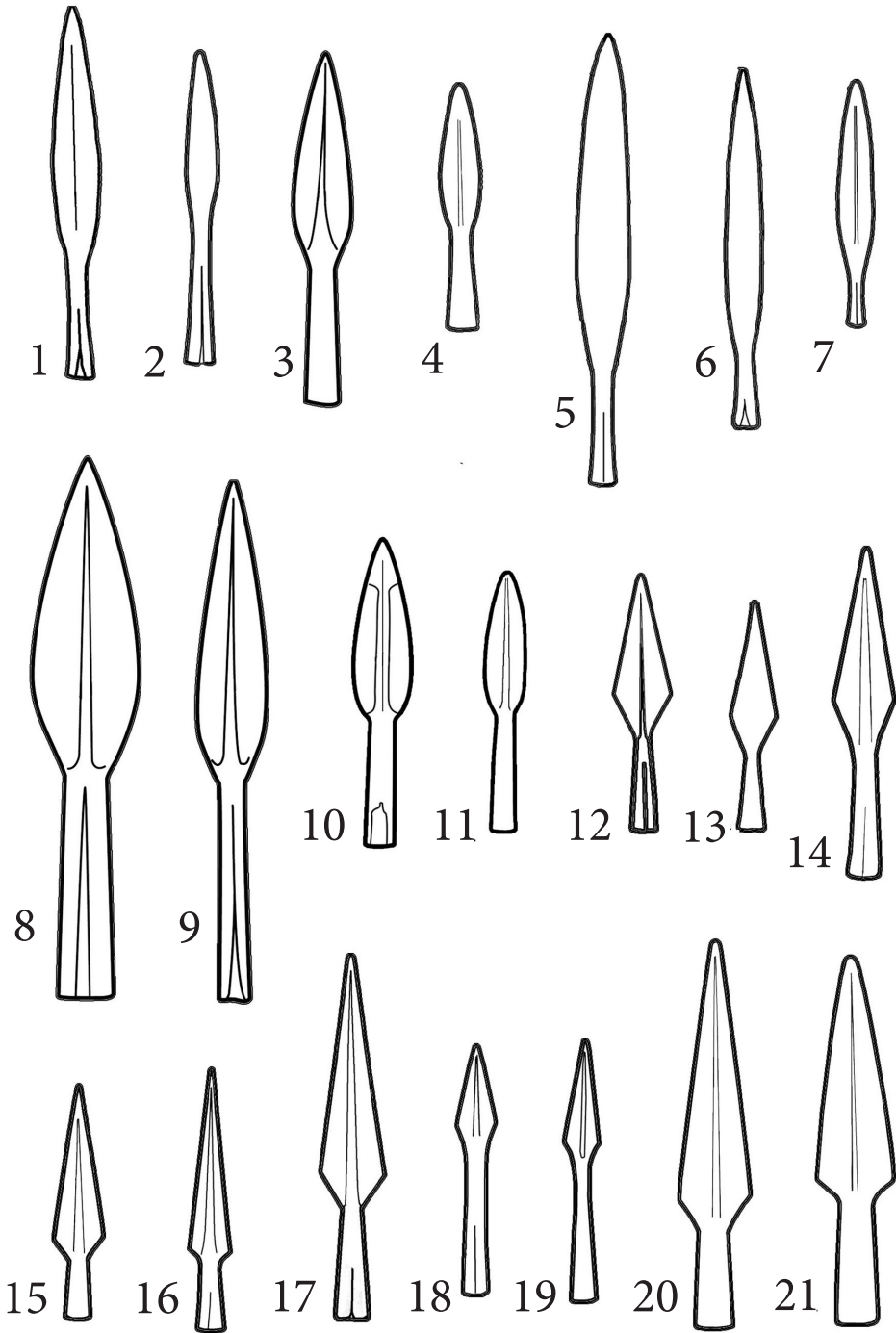
III

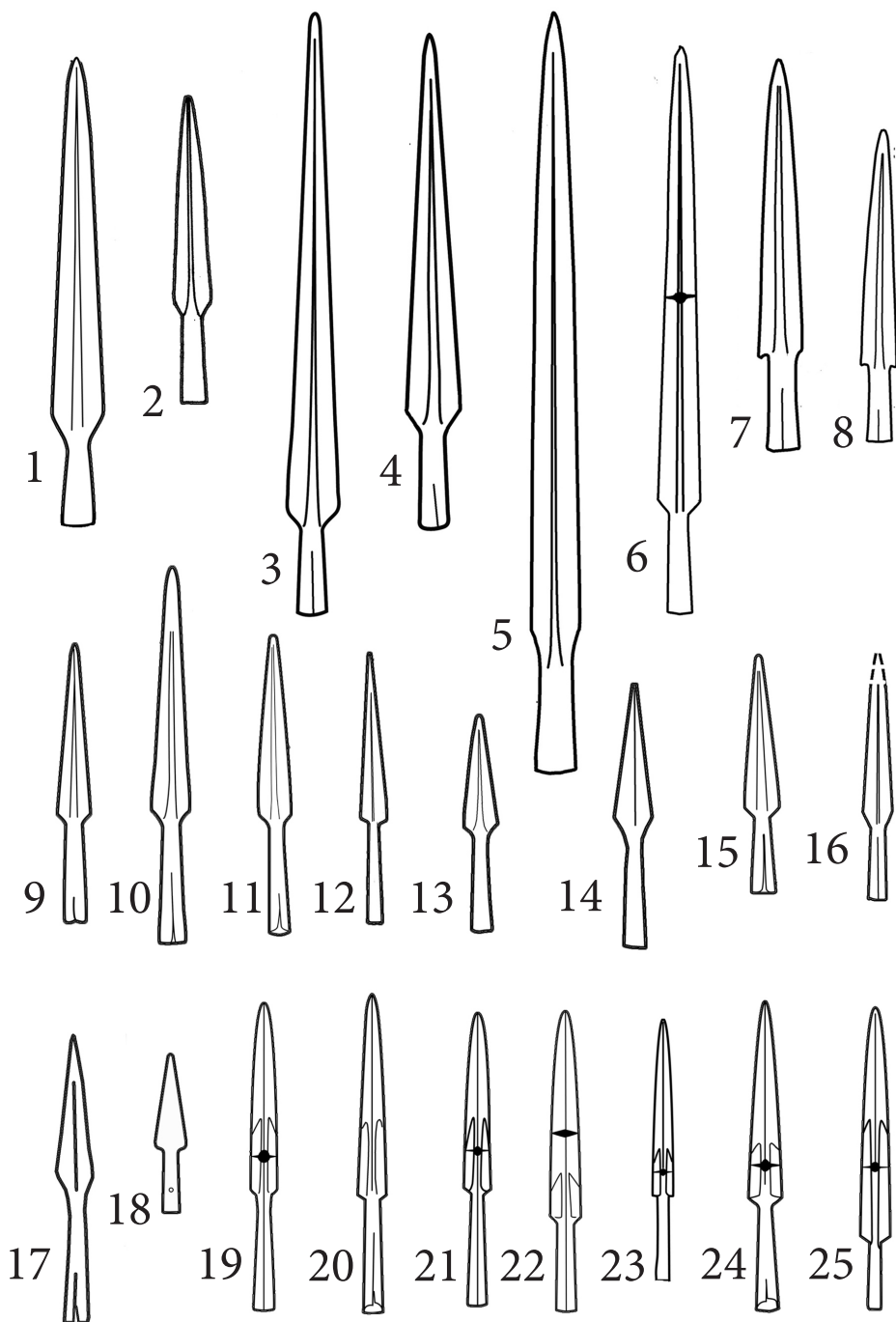
IV

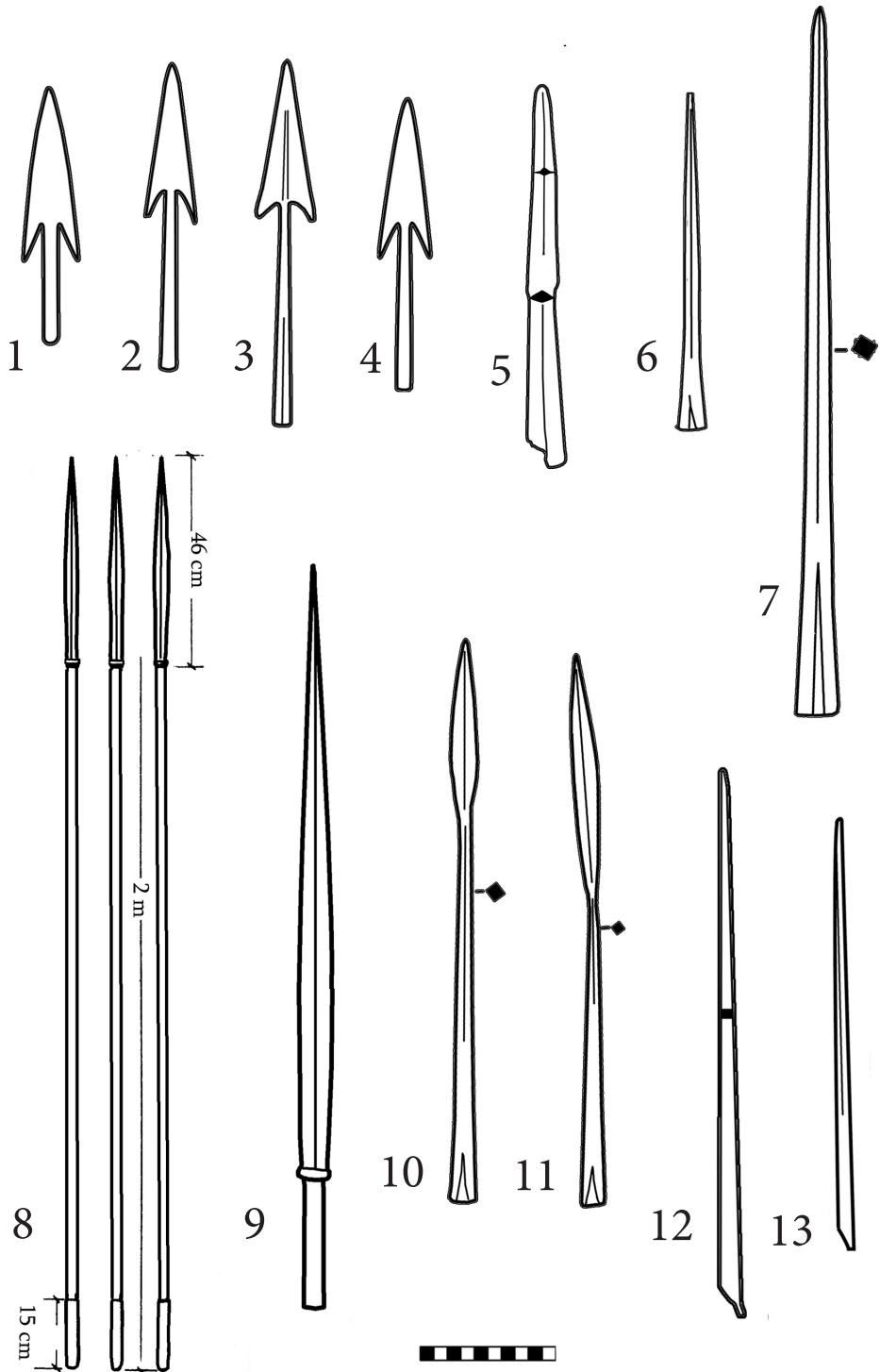
V

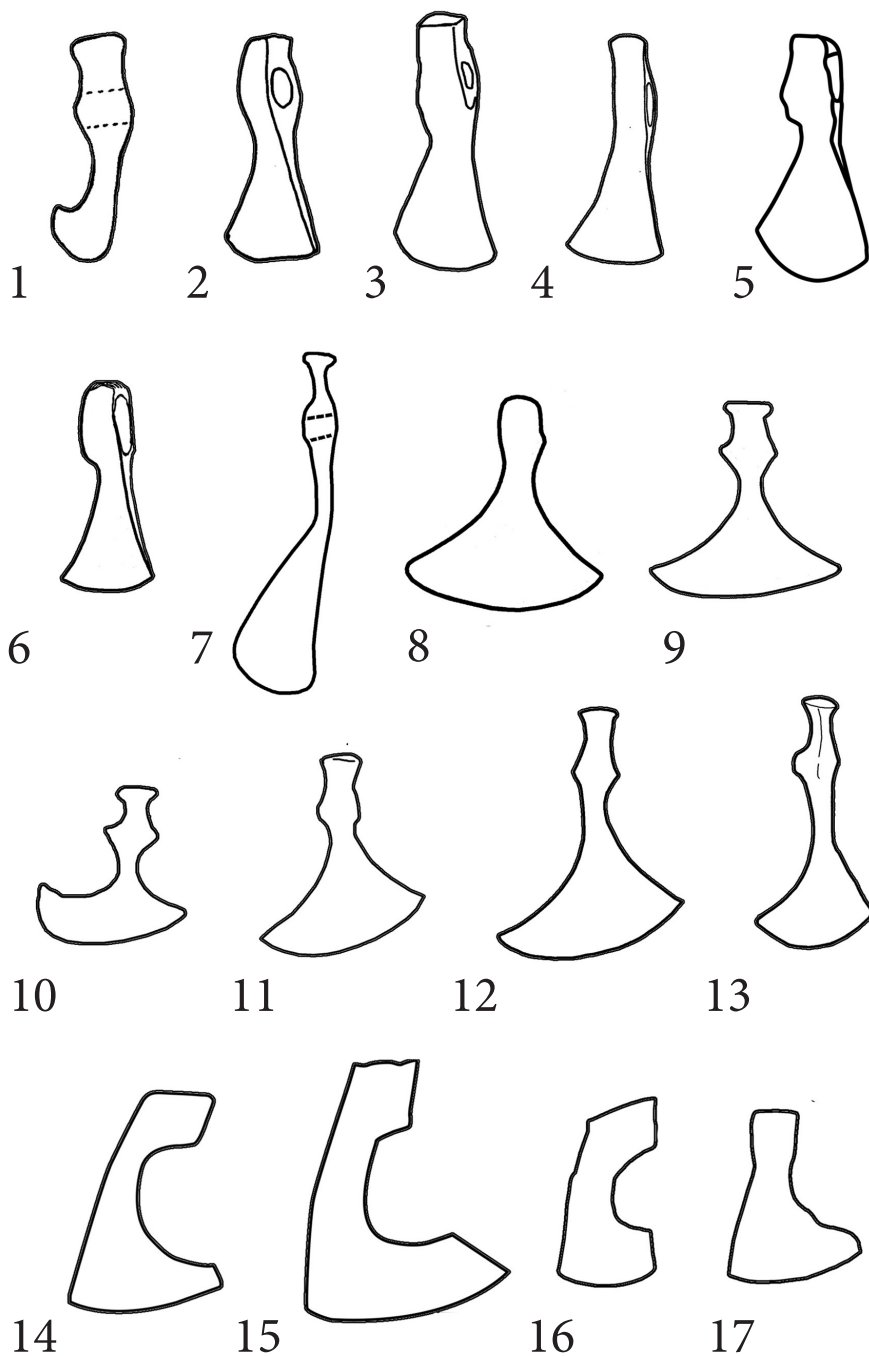
VI

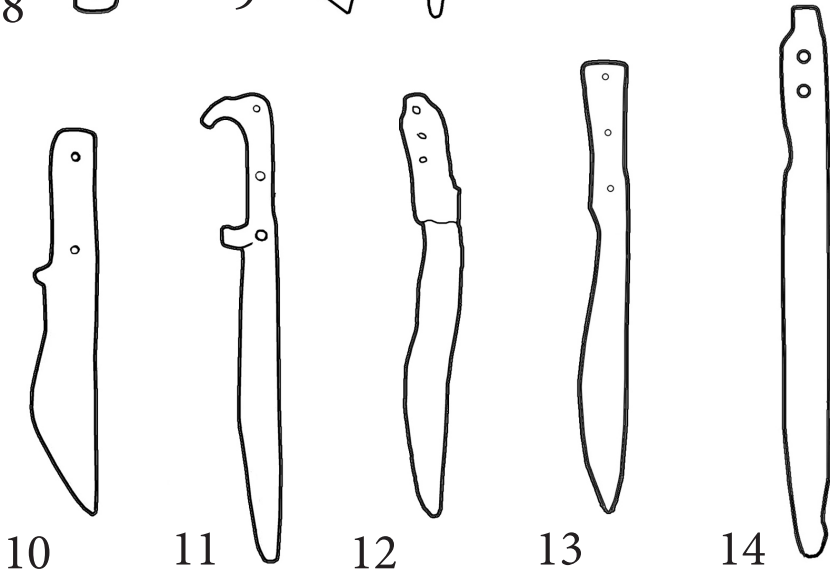
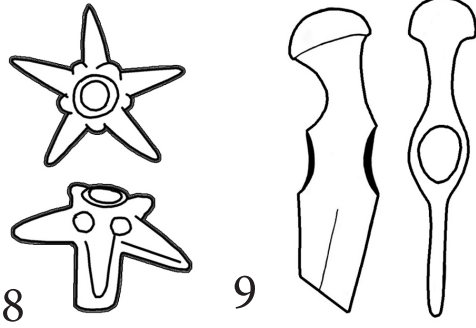
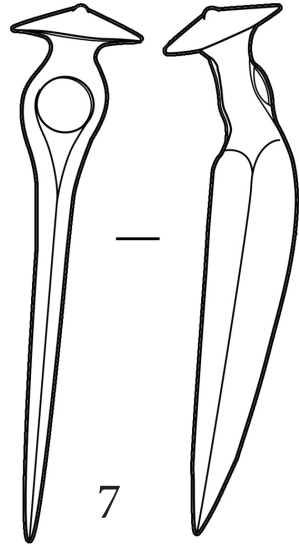
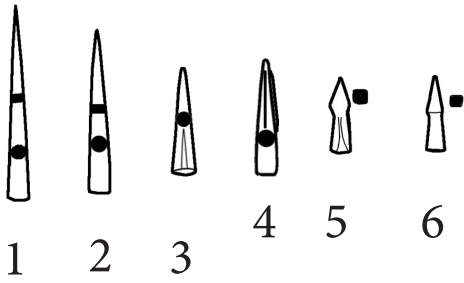
VII

VIII

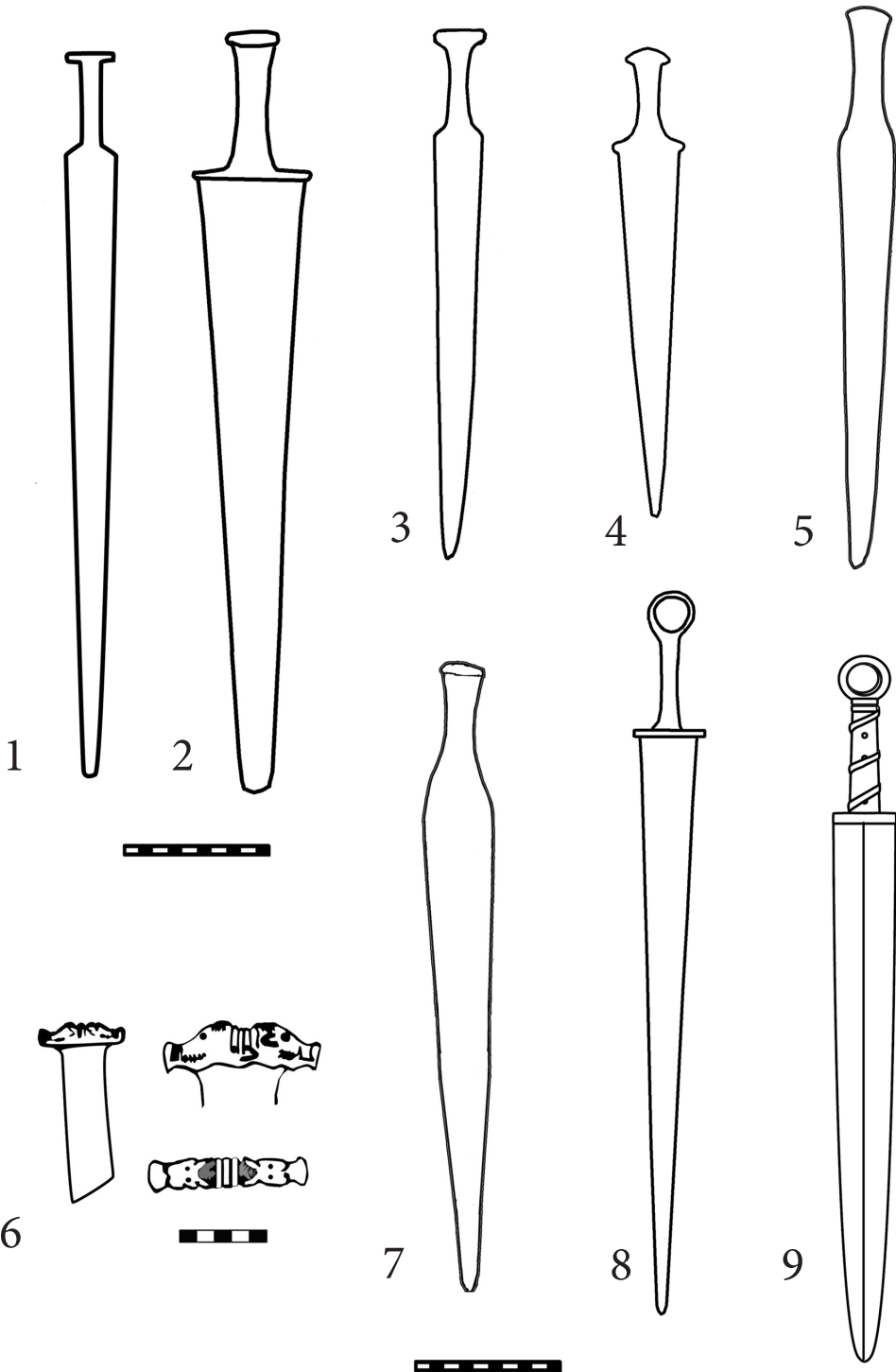

IX

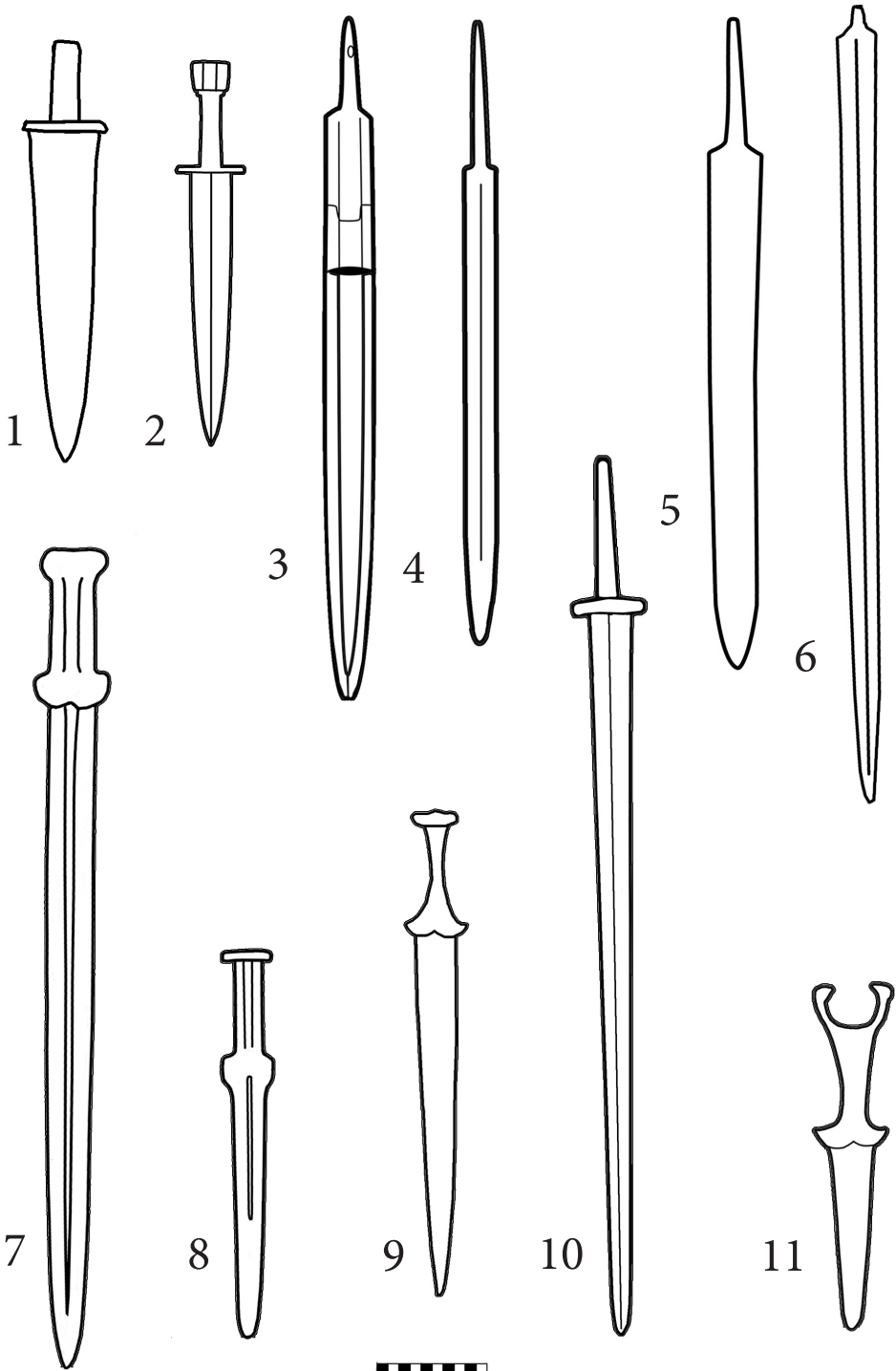

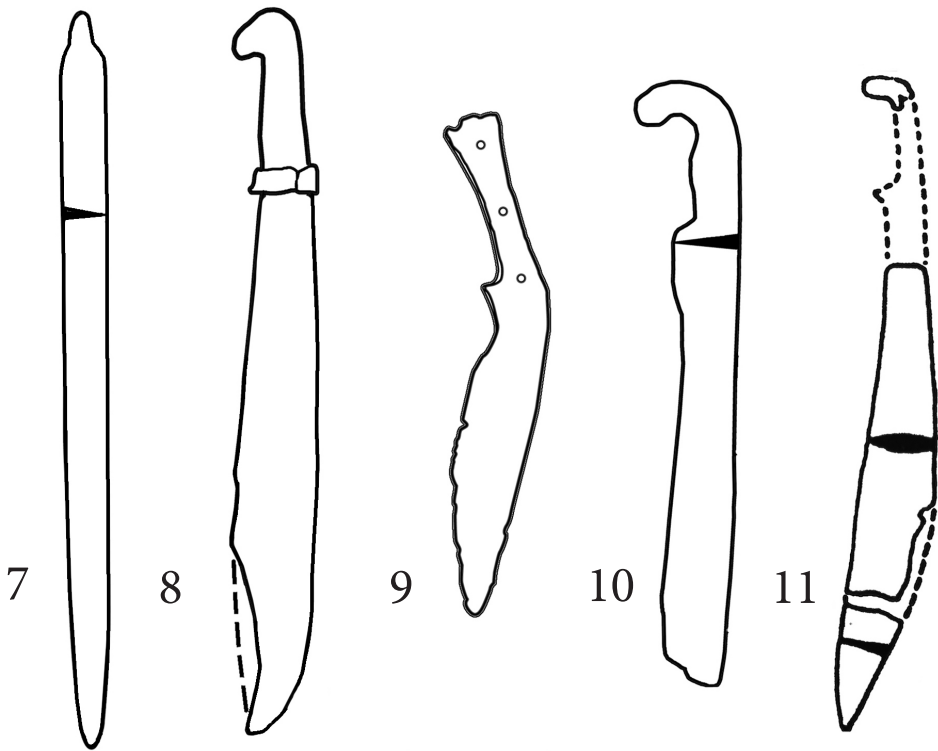
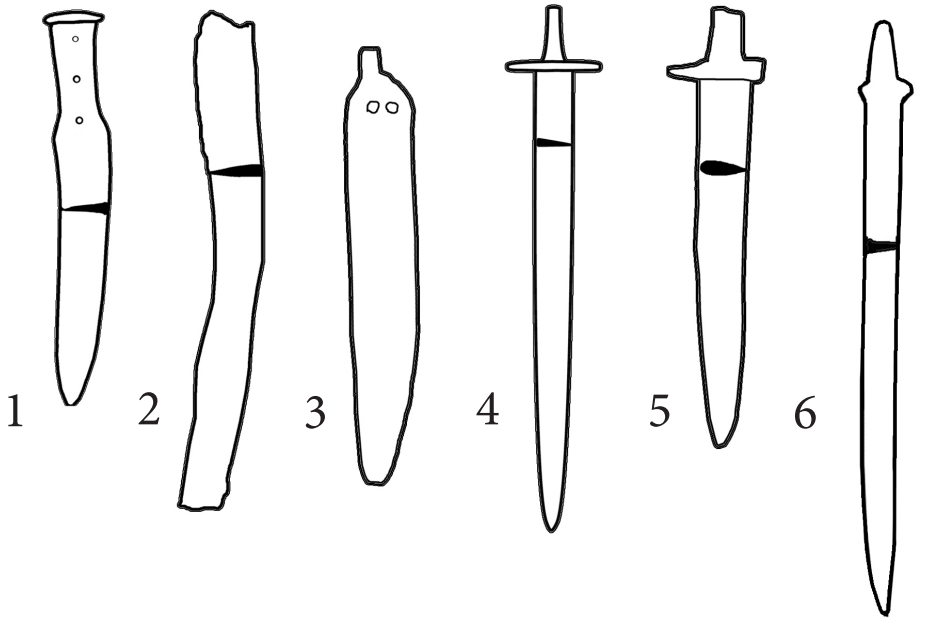
X

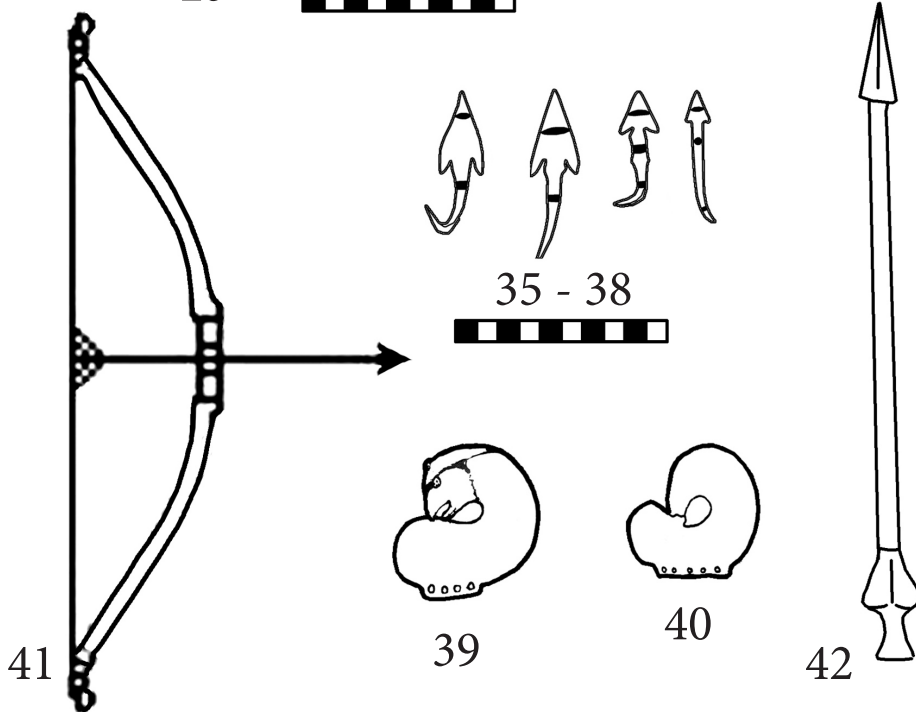
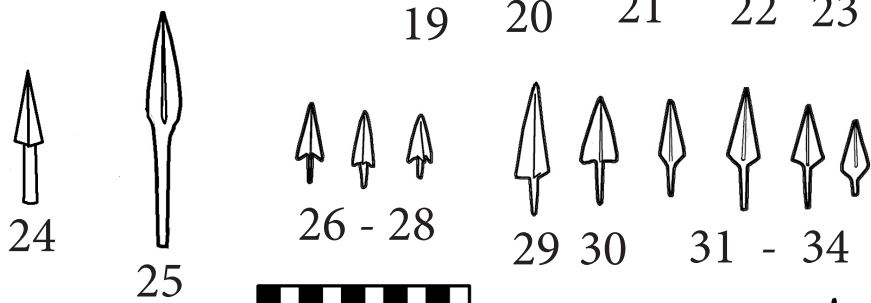
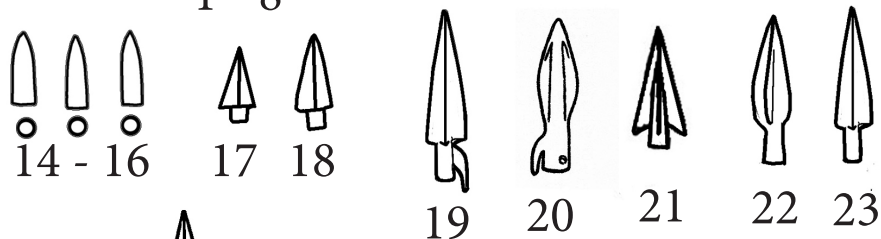
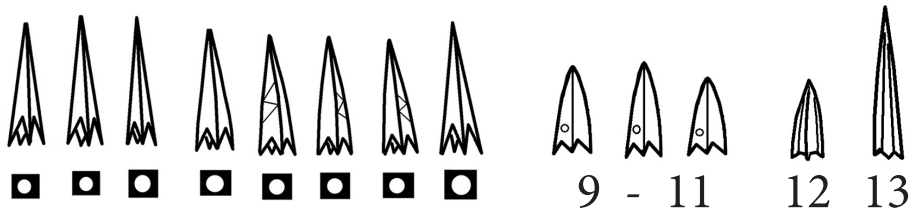
XI

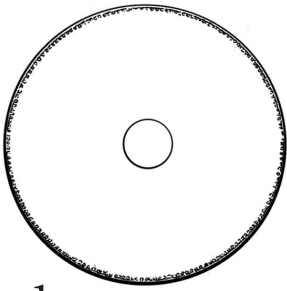
XII

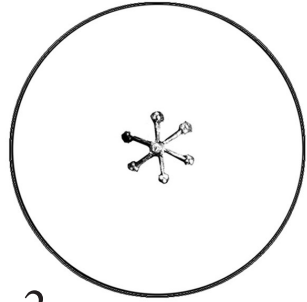
XIII

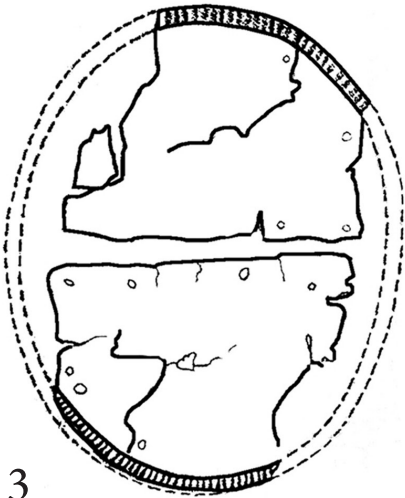
XIV

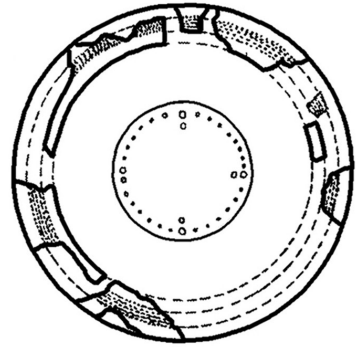
1

2

3

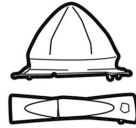
4

5

6

7

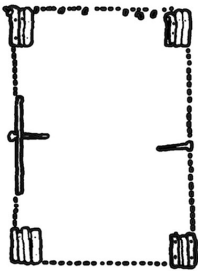
8

10

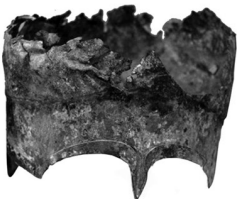
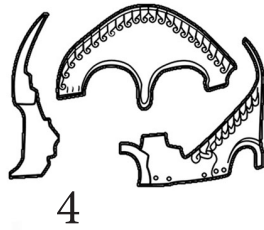
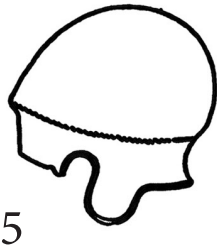
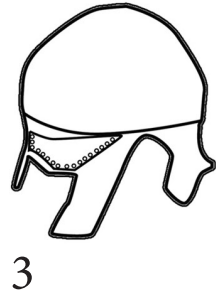
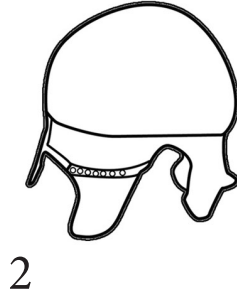
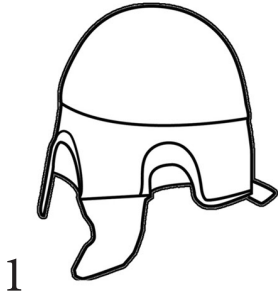
11

9

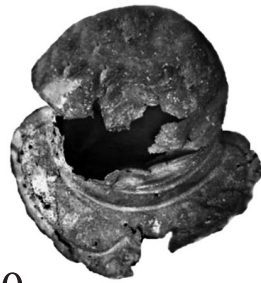
XV

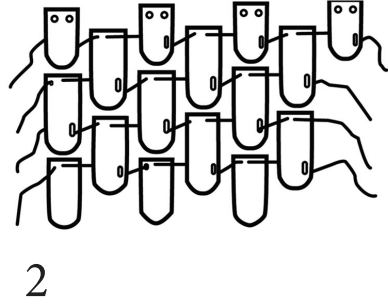
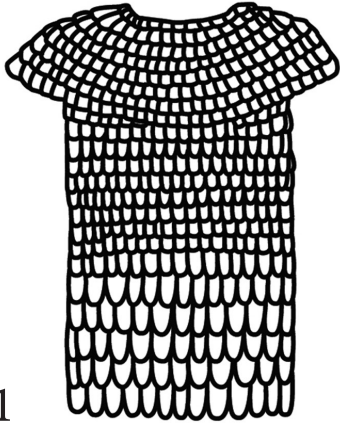
9

10

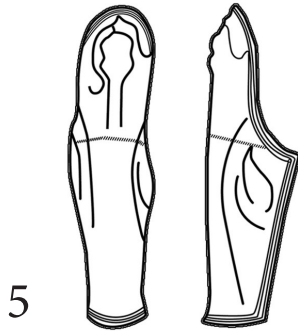

XVI

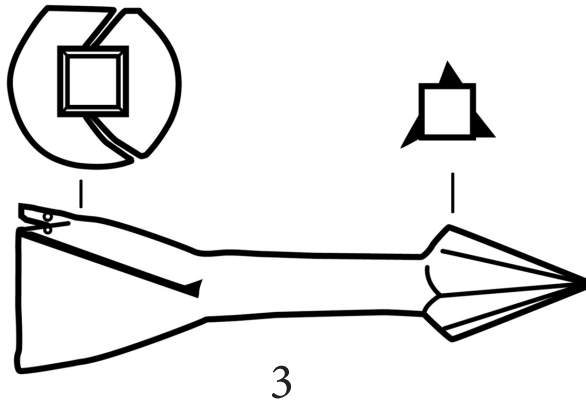
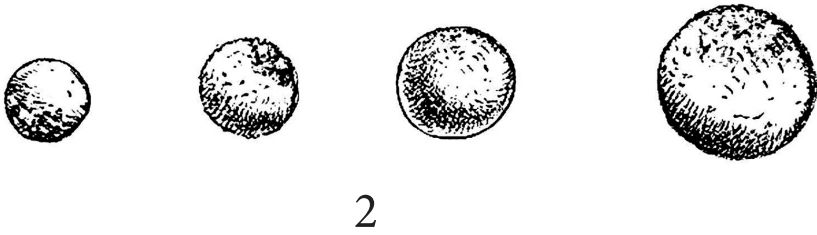
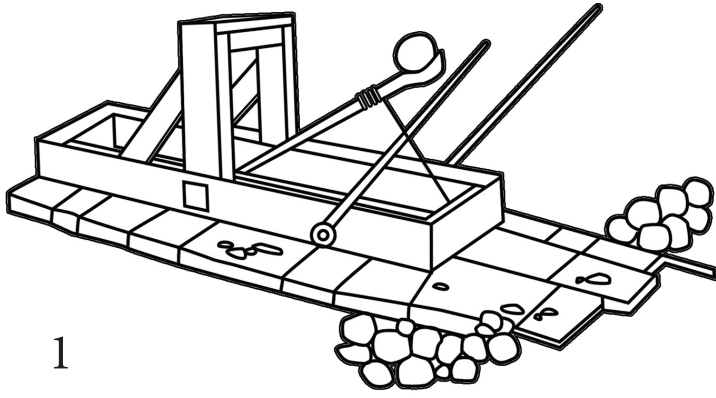

3

4

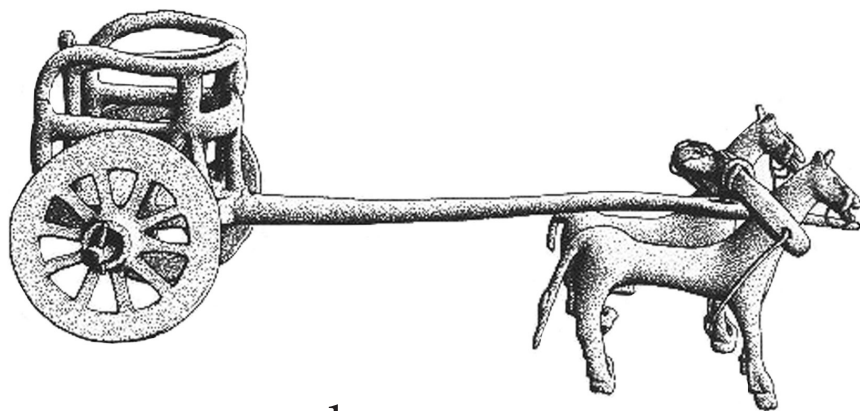

XVII

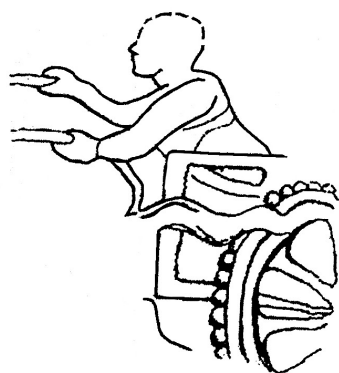

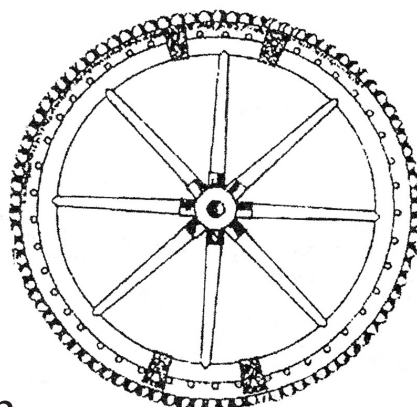
XVIII

1

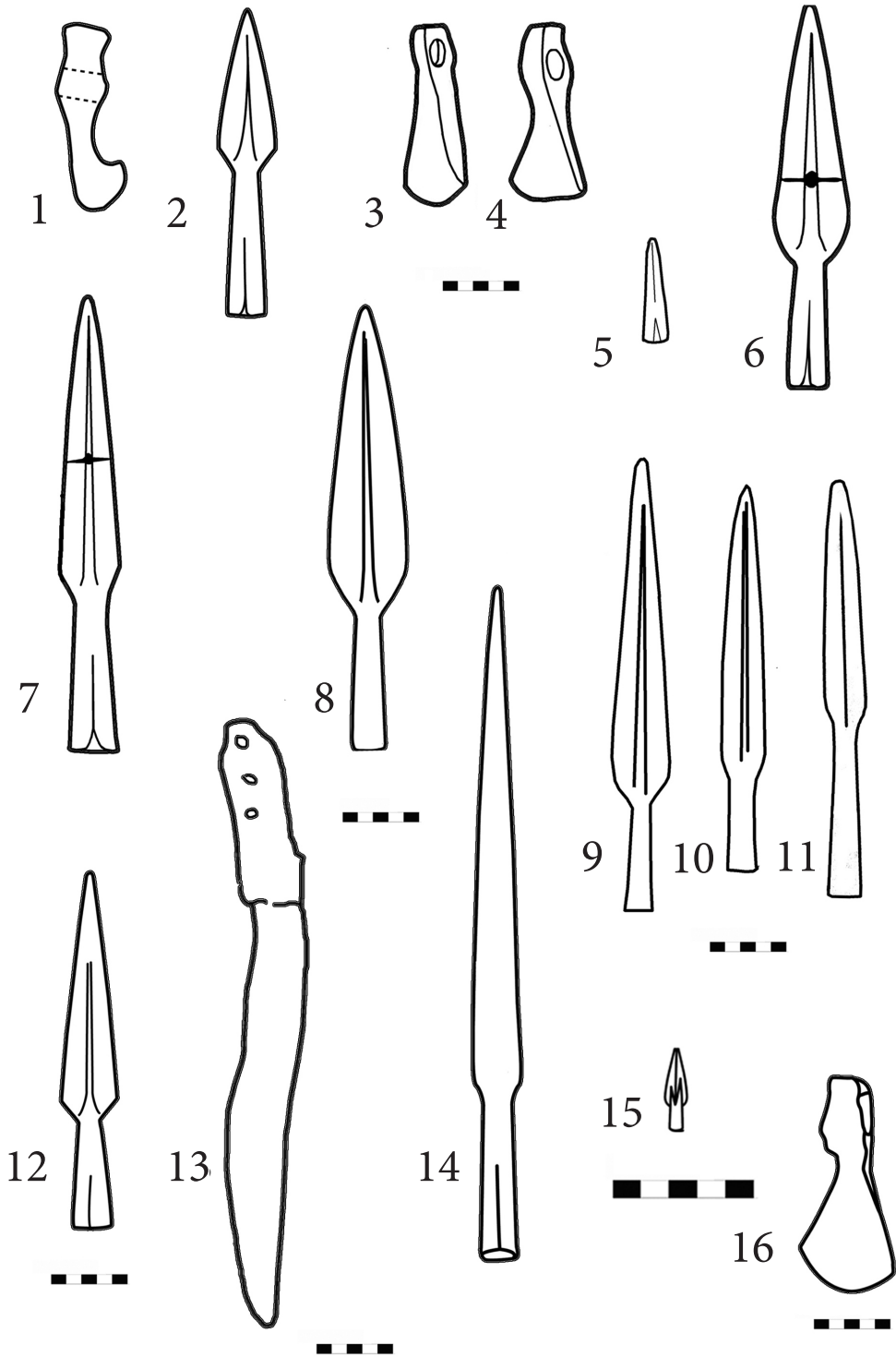
2

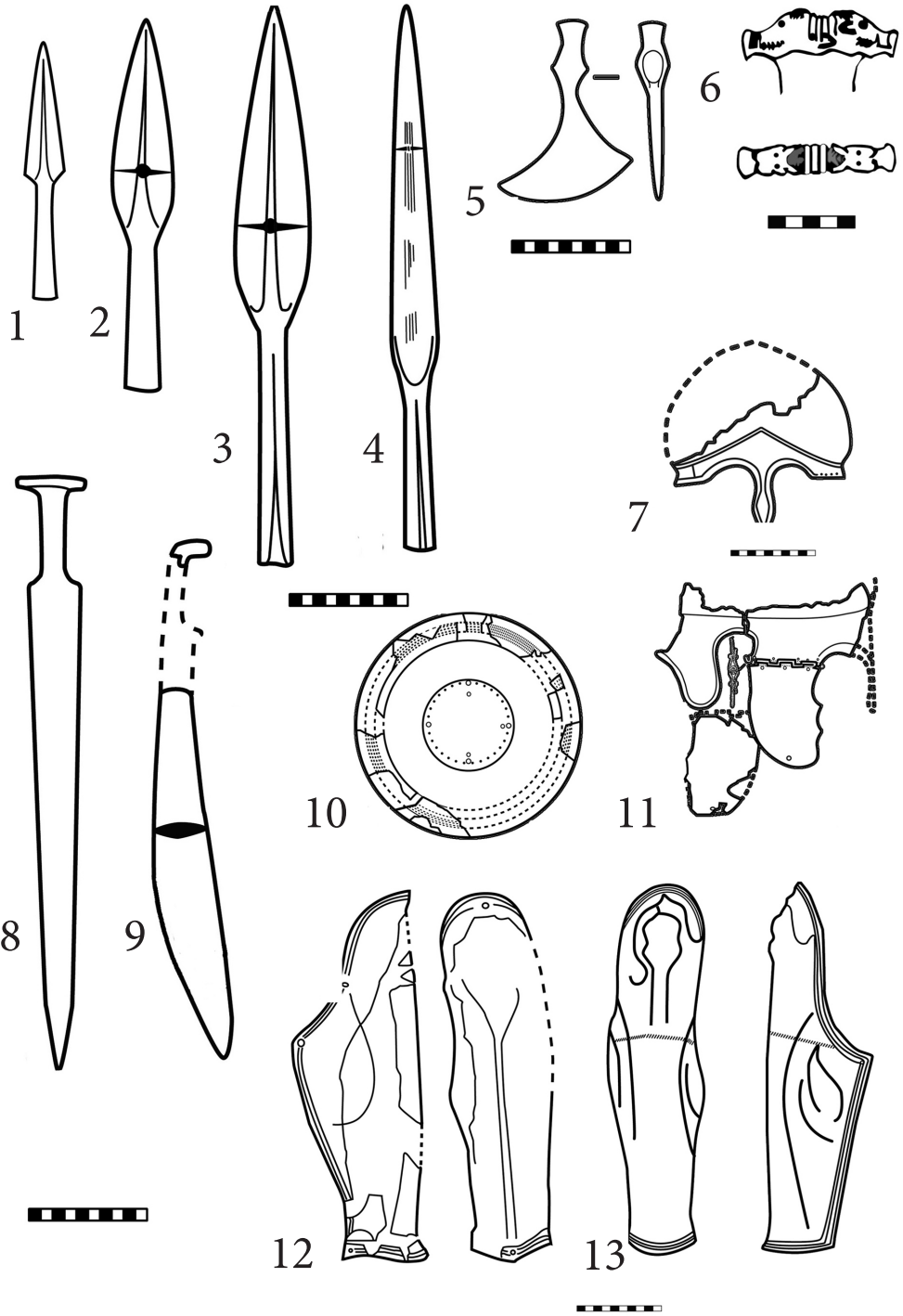
3

0 20

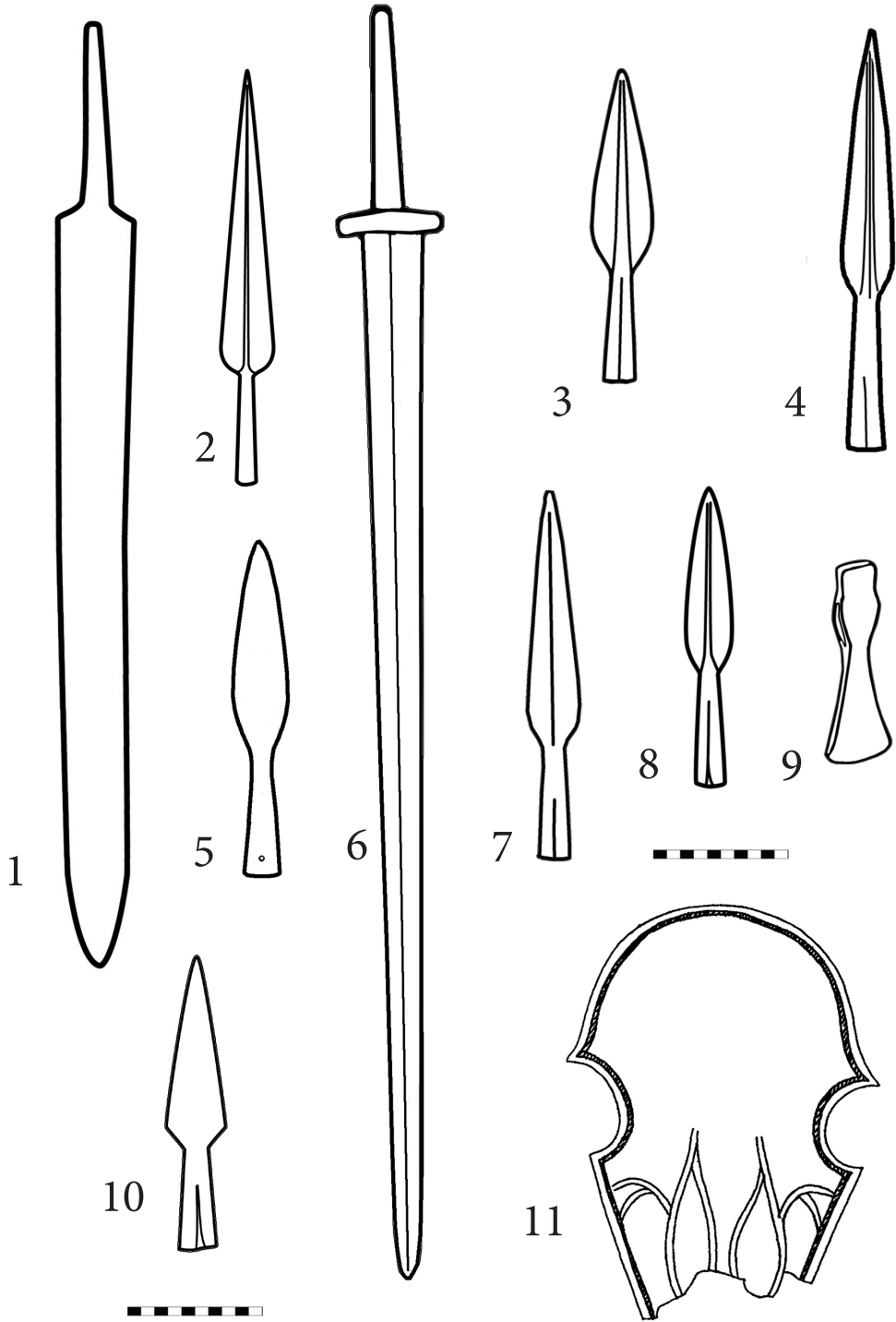
XIX

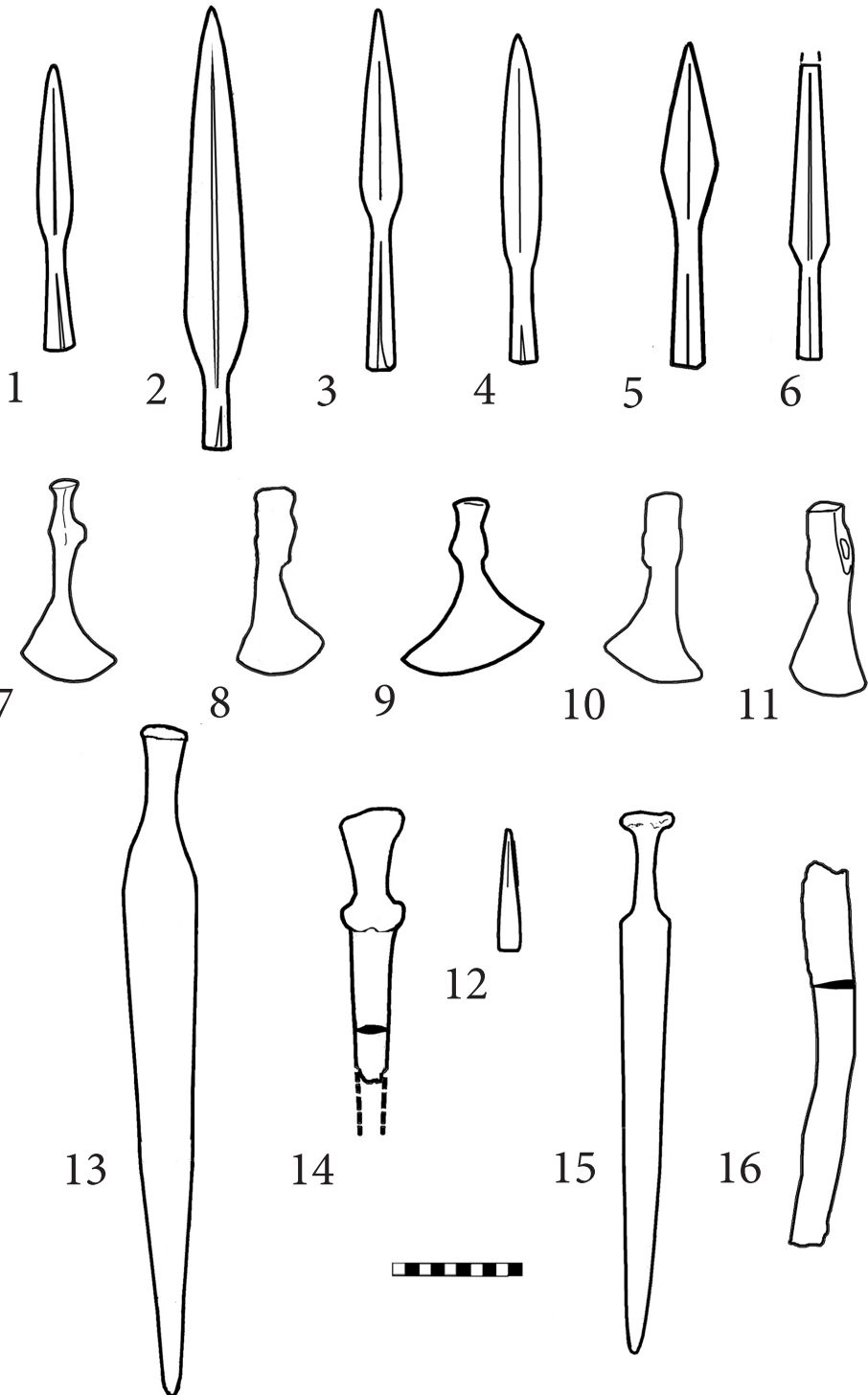
XX

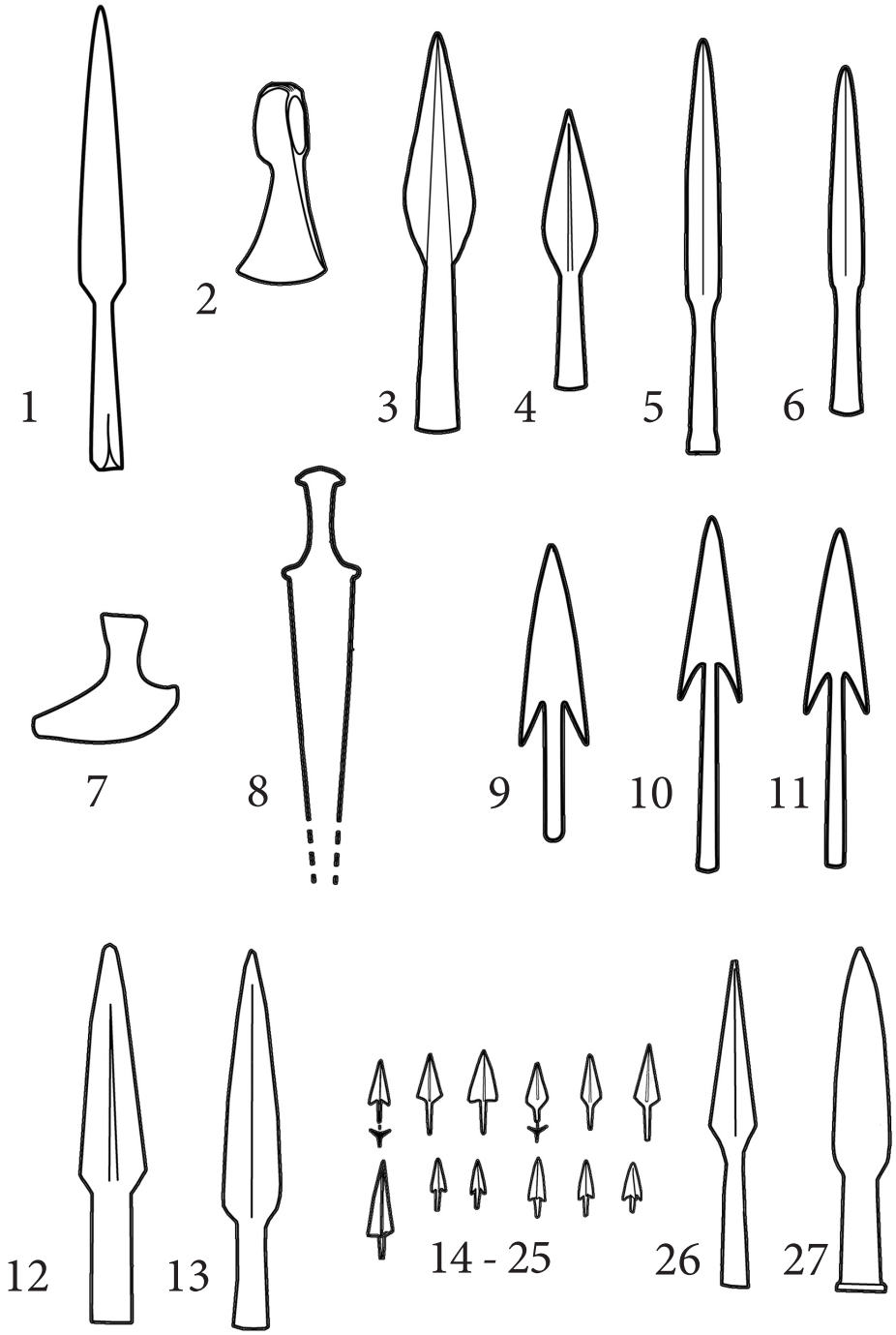
XXI

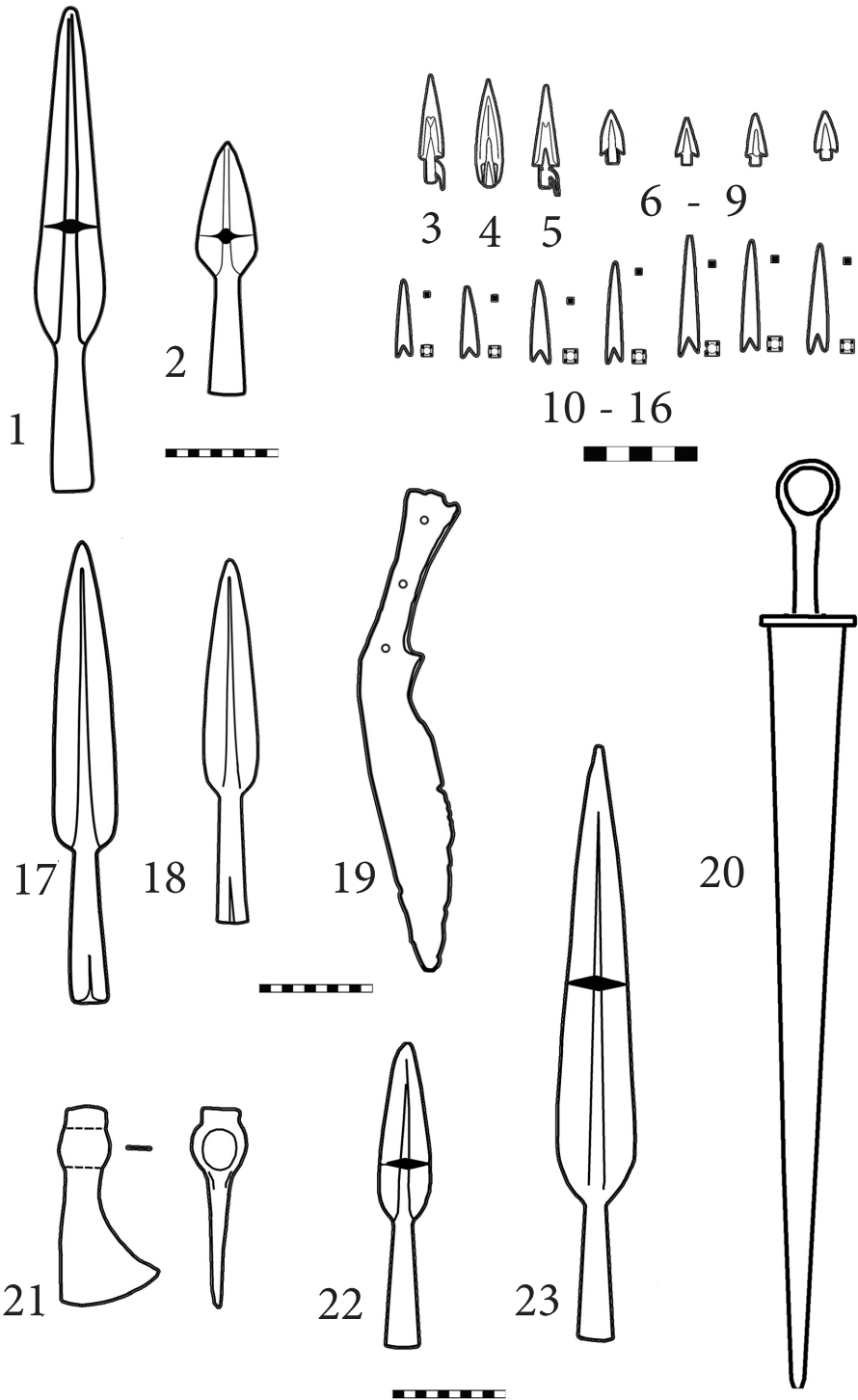
XXII

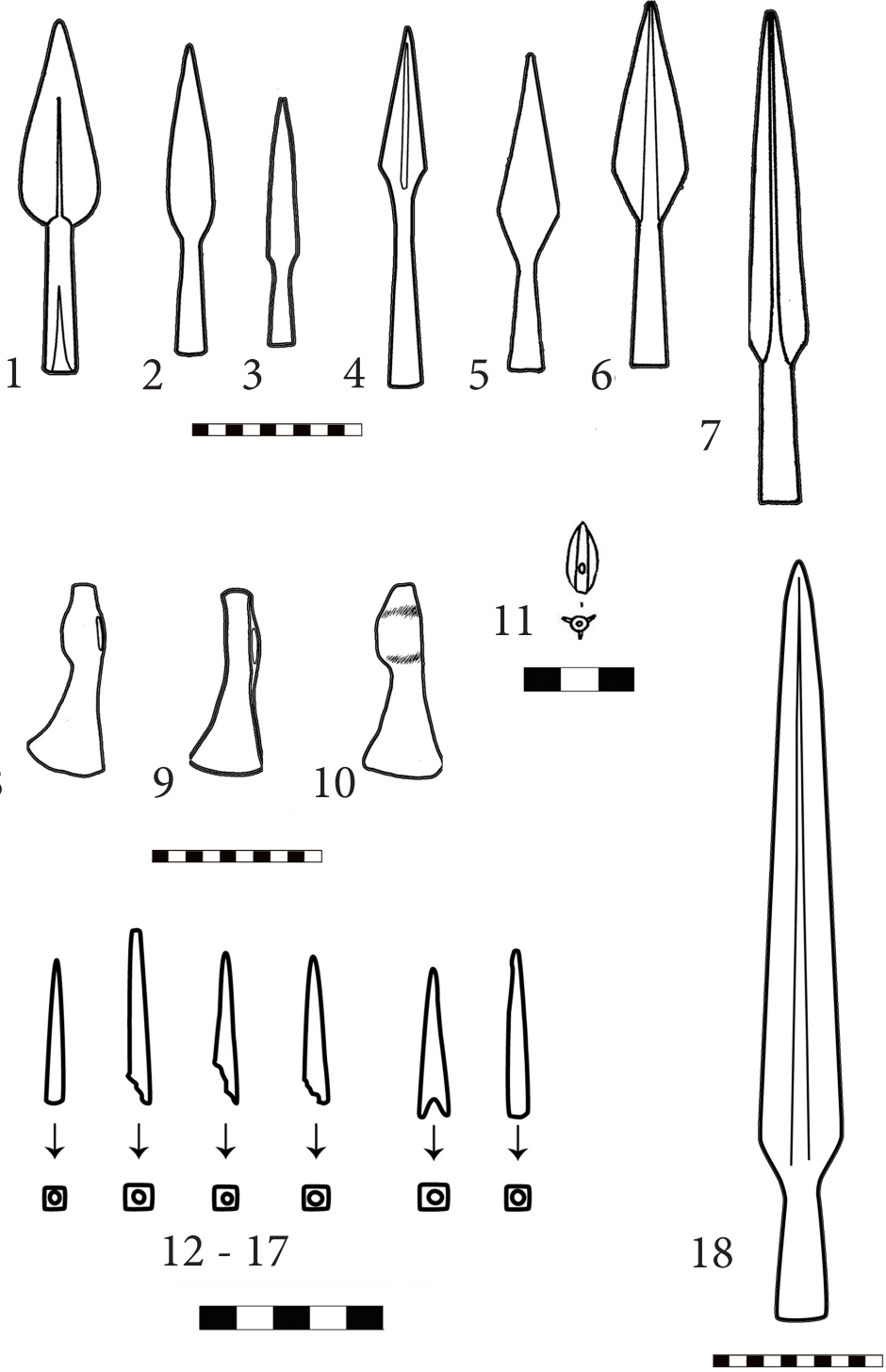
XXIII

XXIV

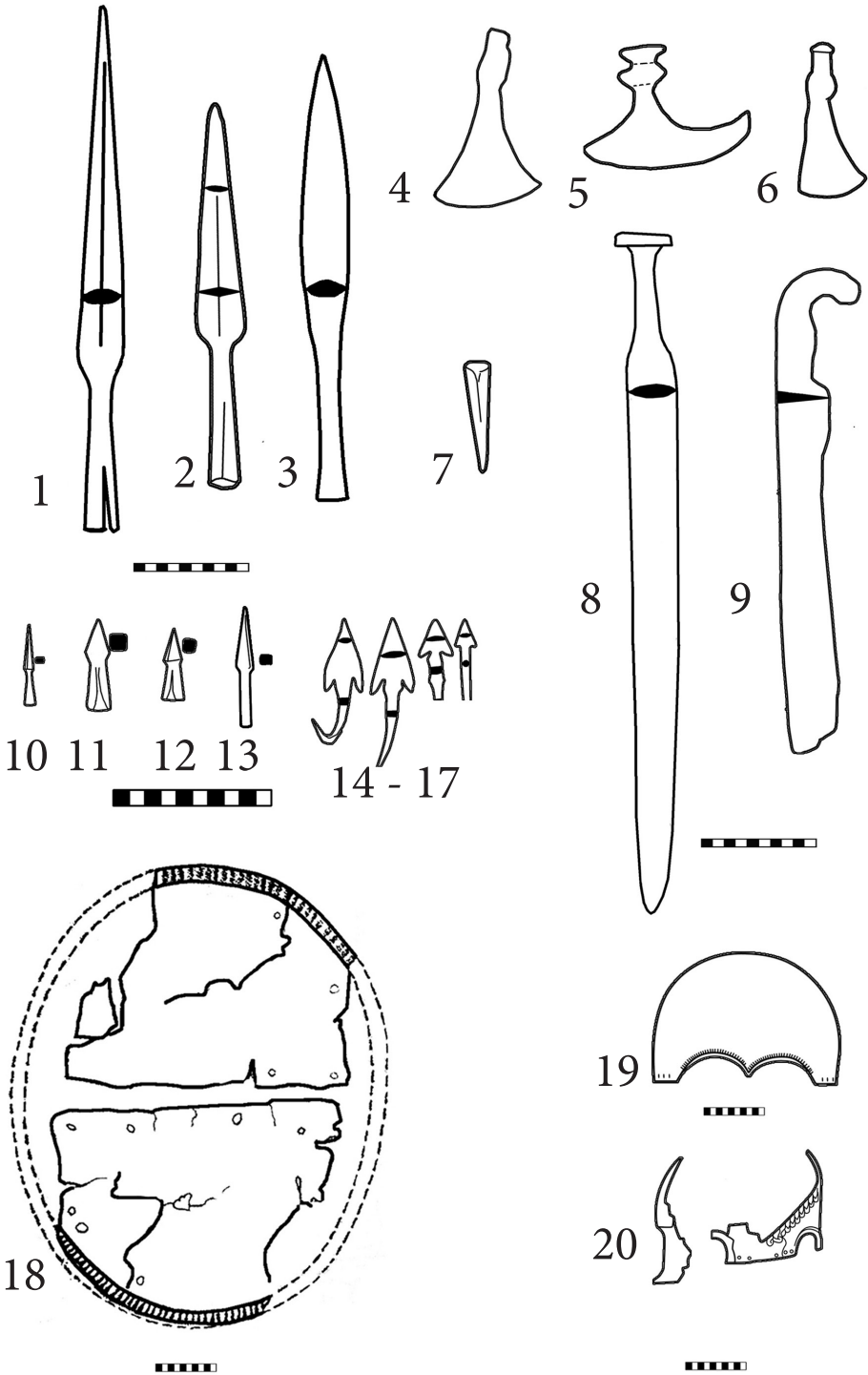

XXV

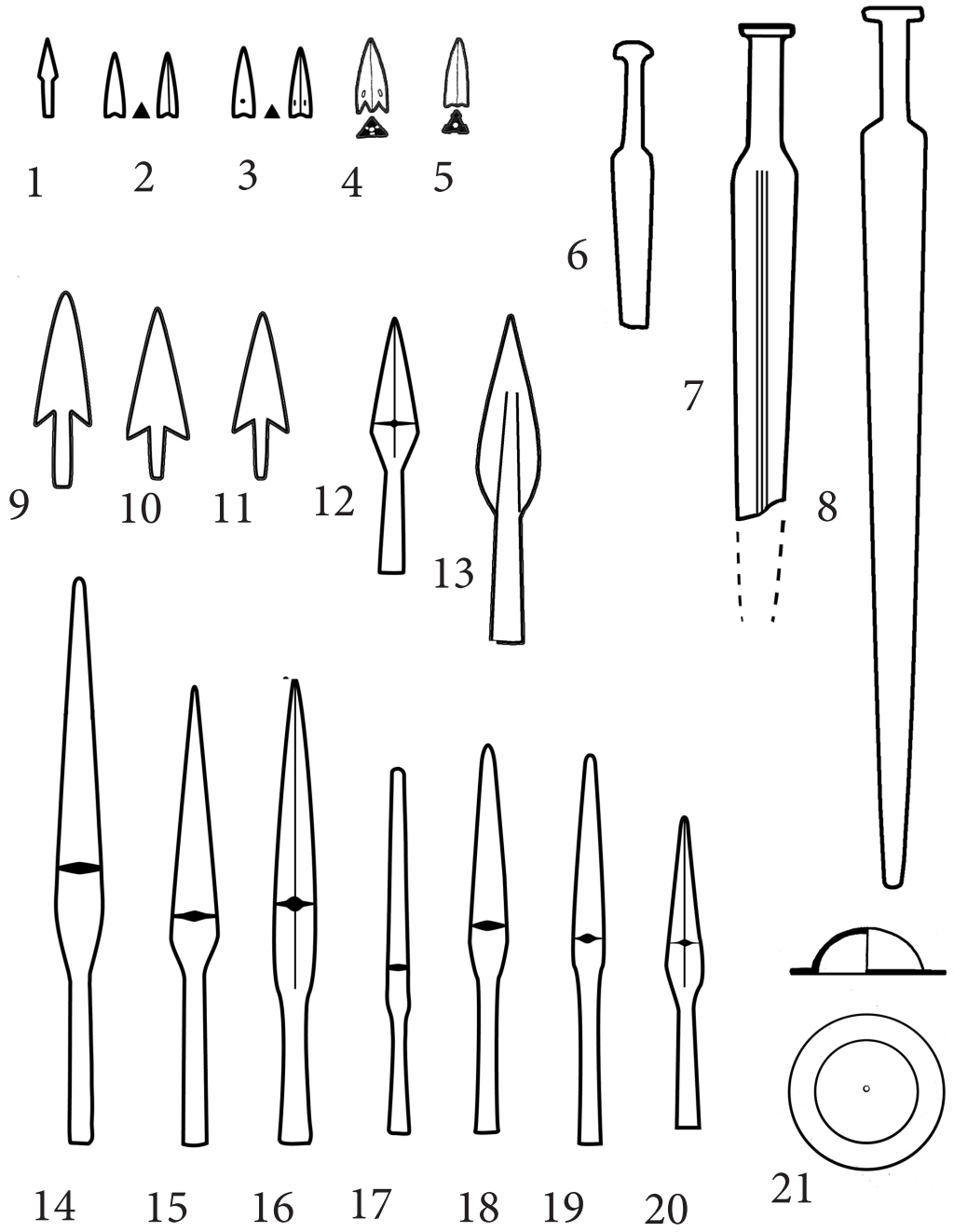

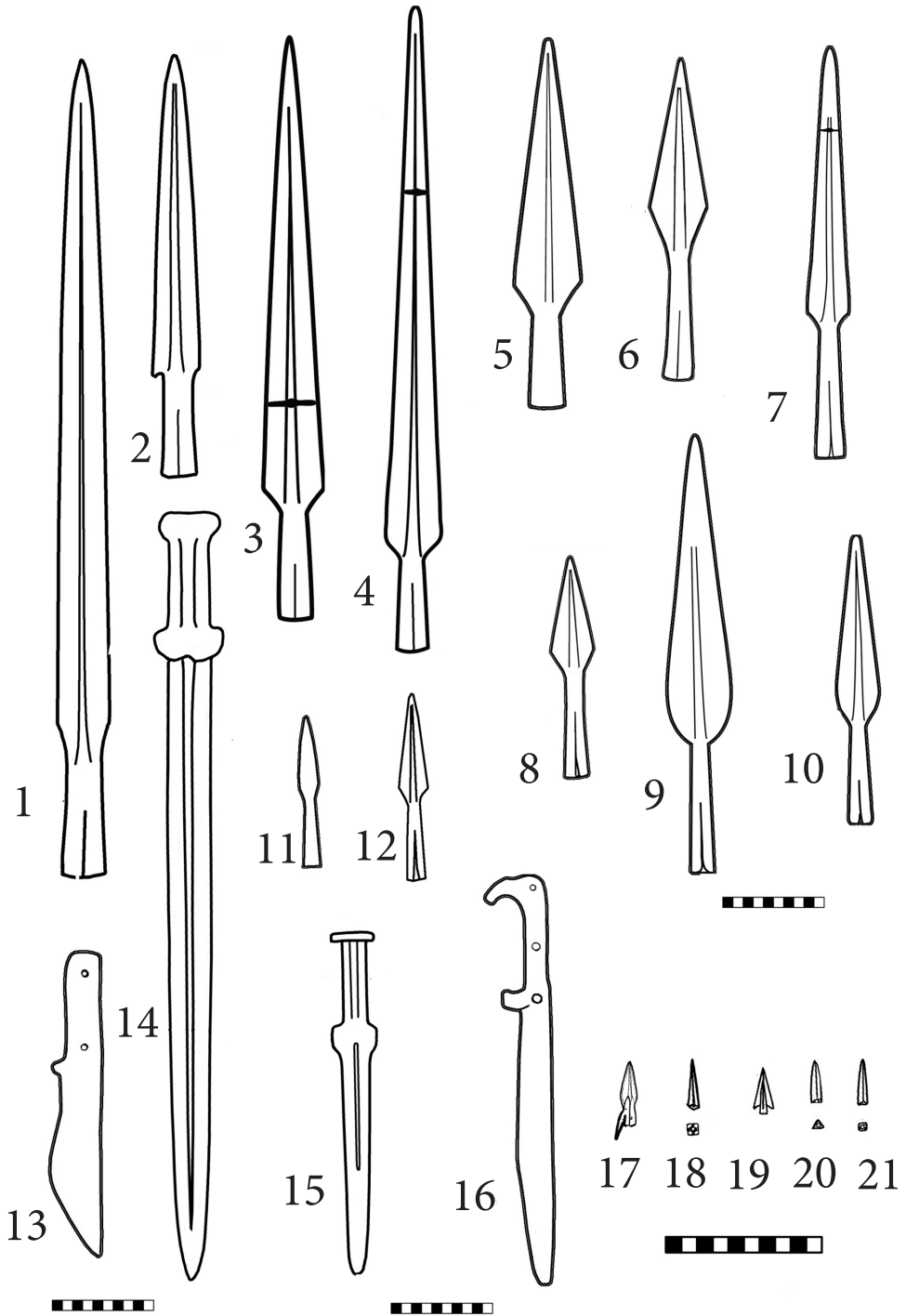
XXVI

XXVII

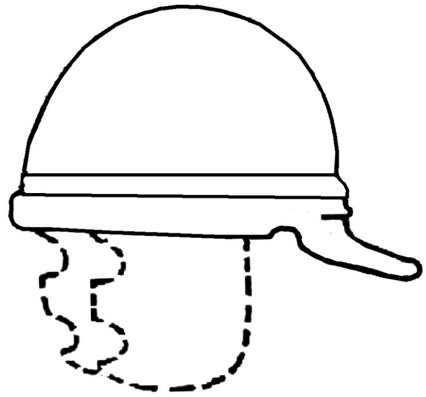
XXVIII

XXIX

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

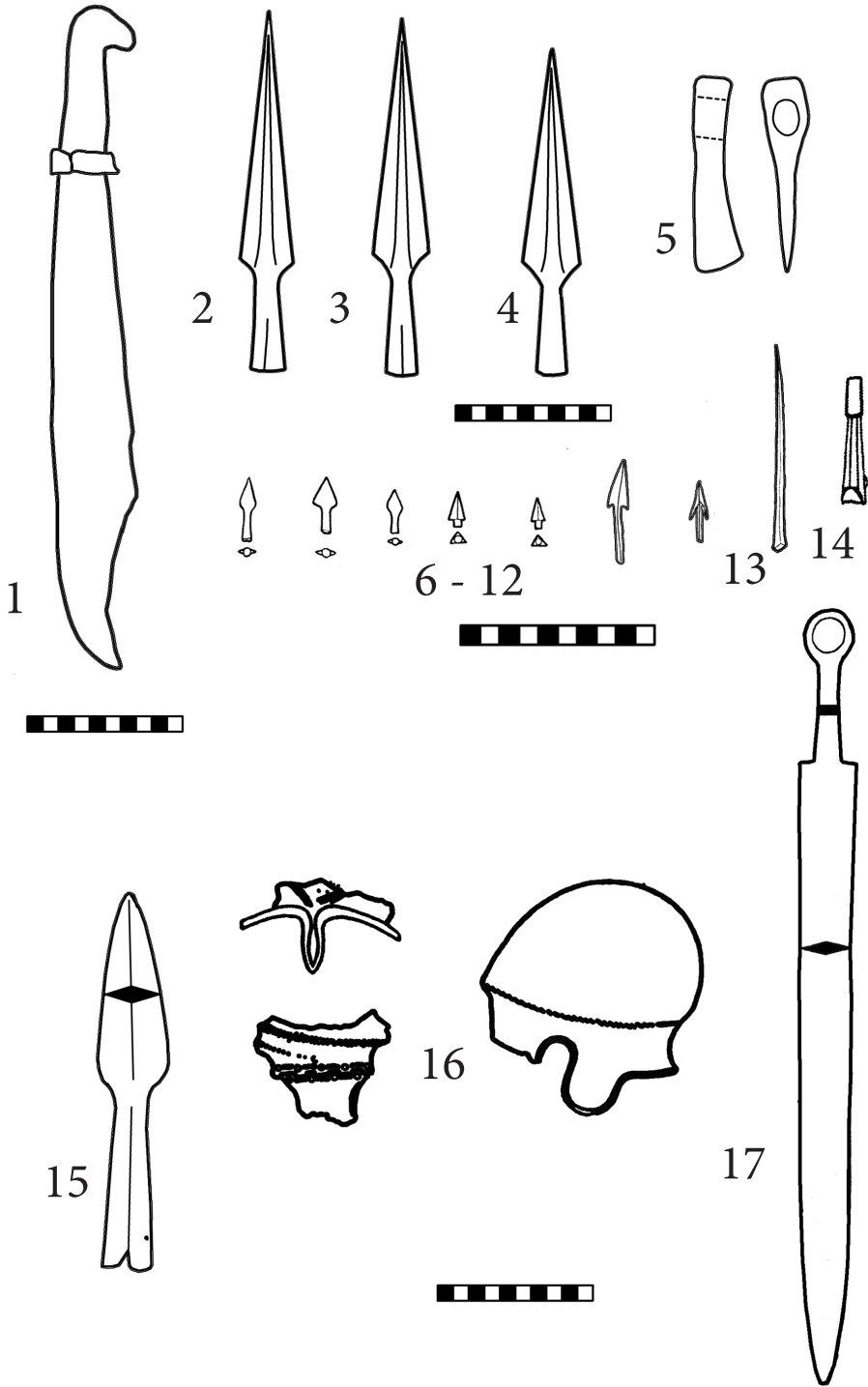
11

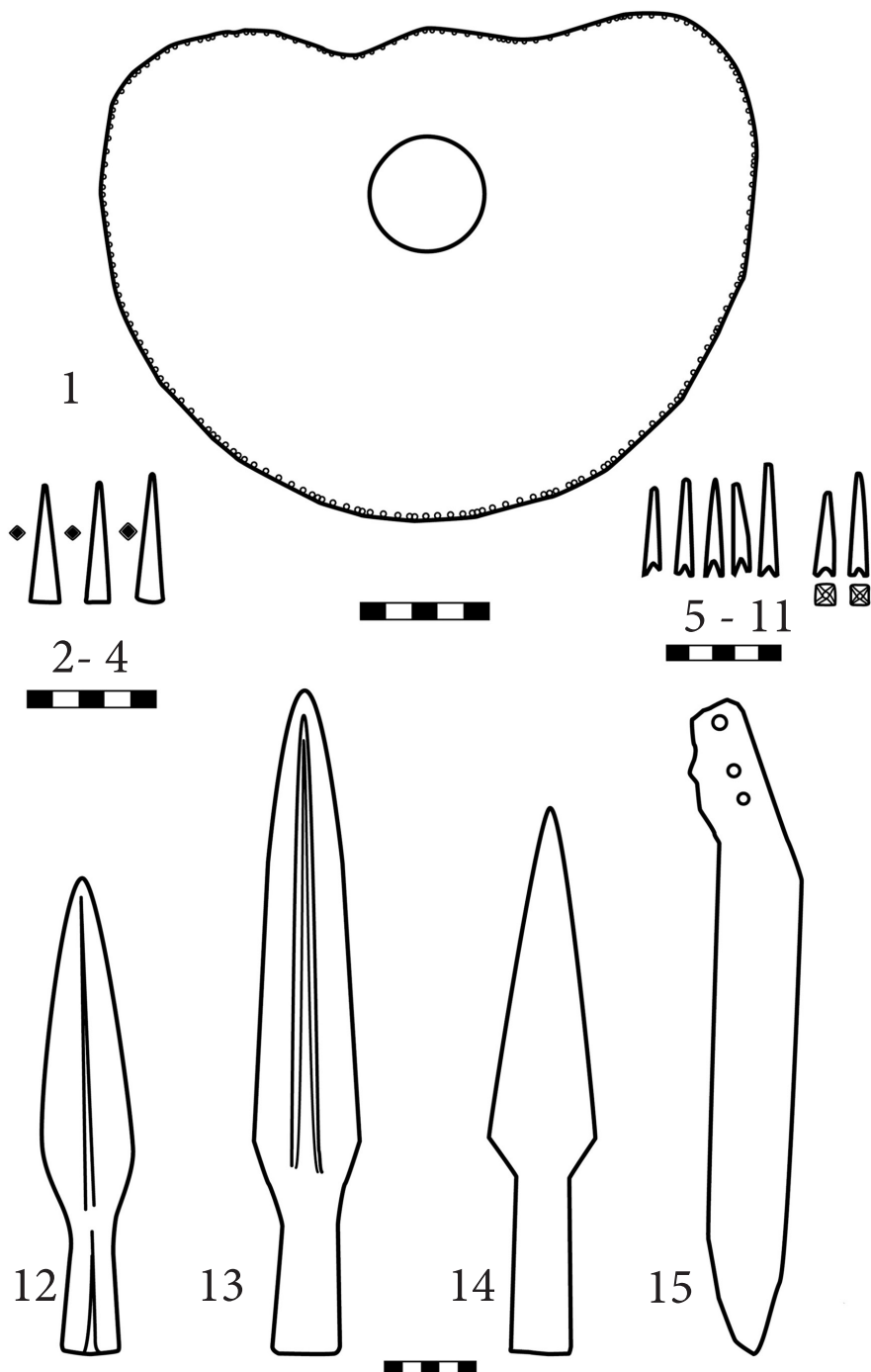
12

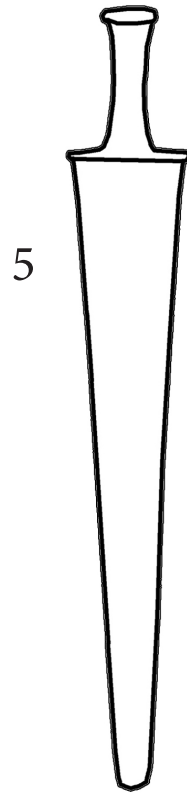
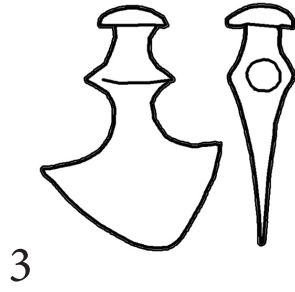
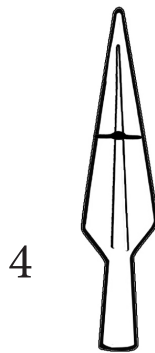
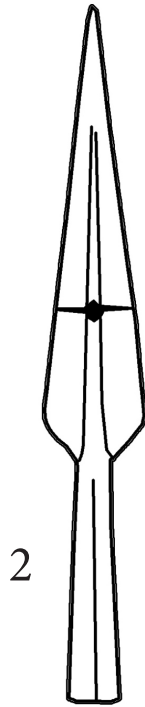
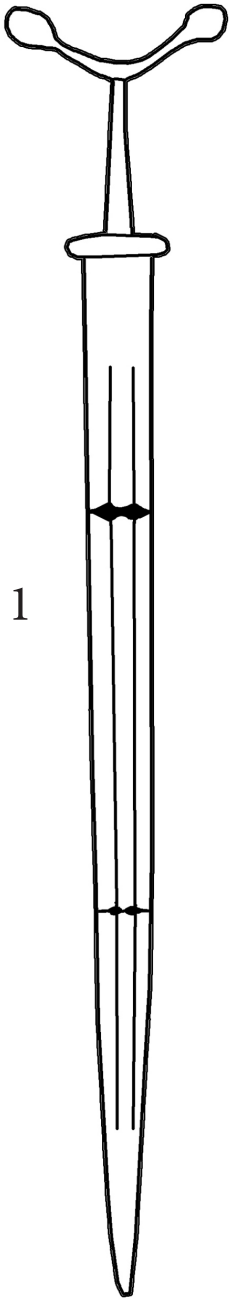
XXX

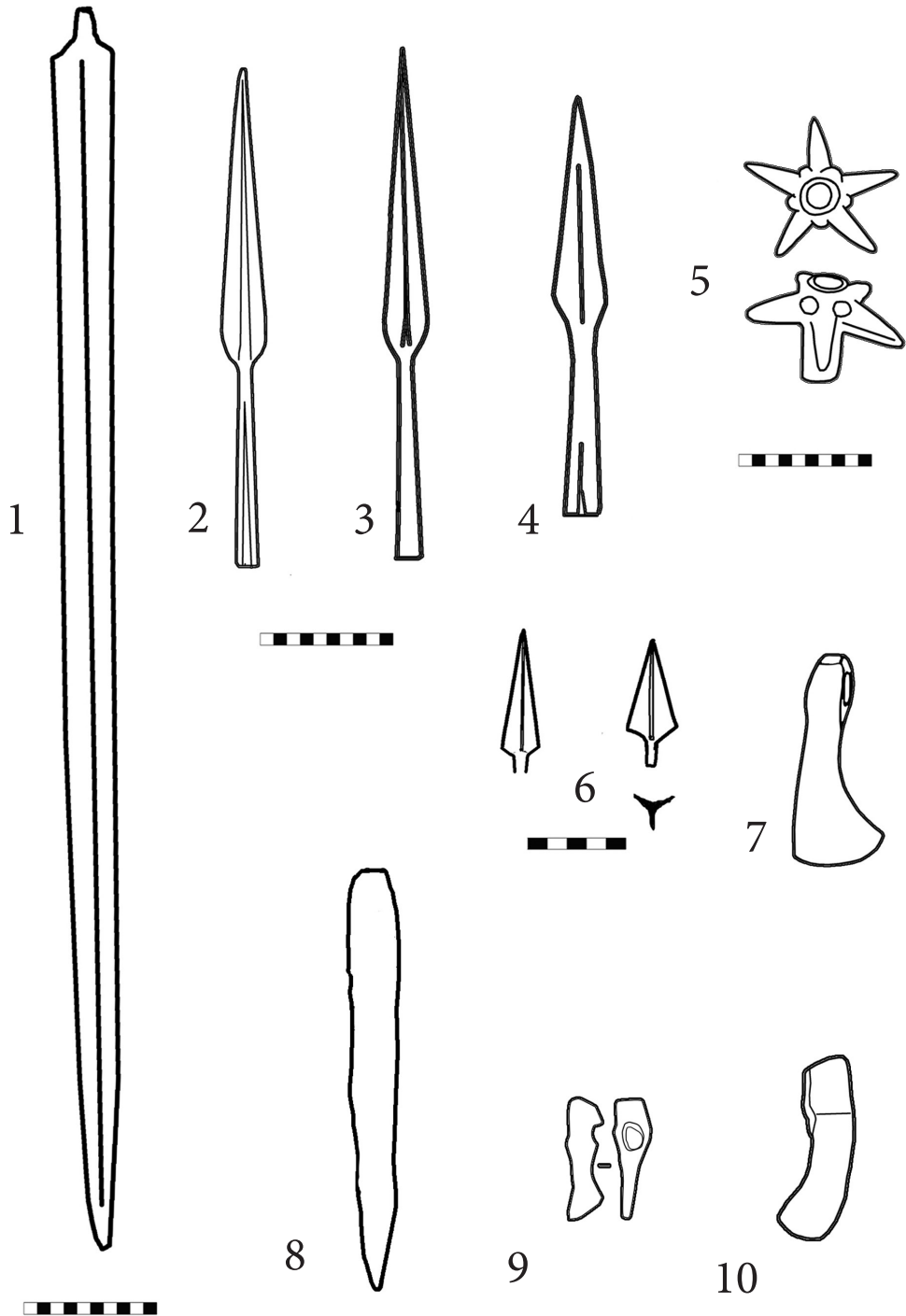
XXXI

XXXII

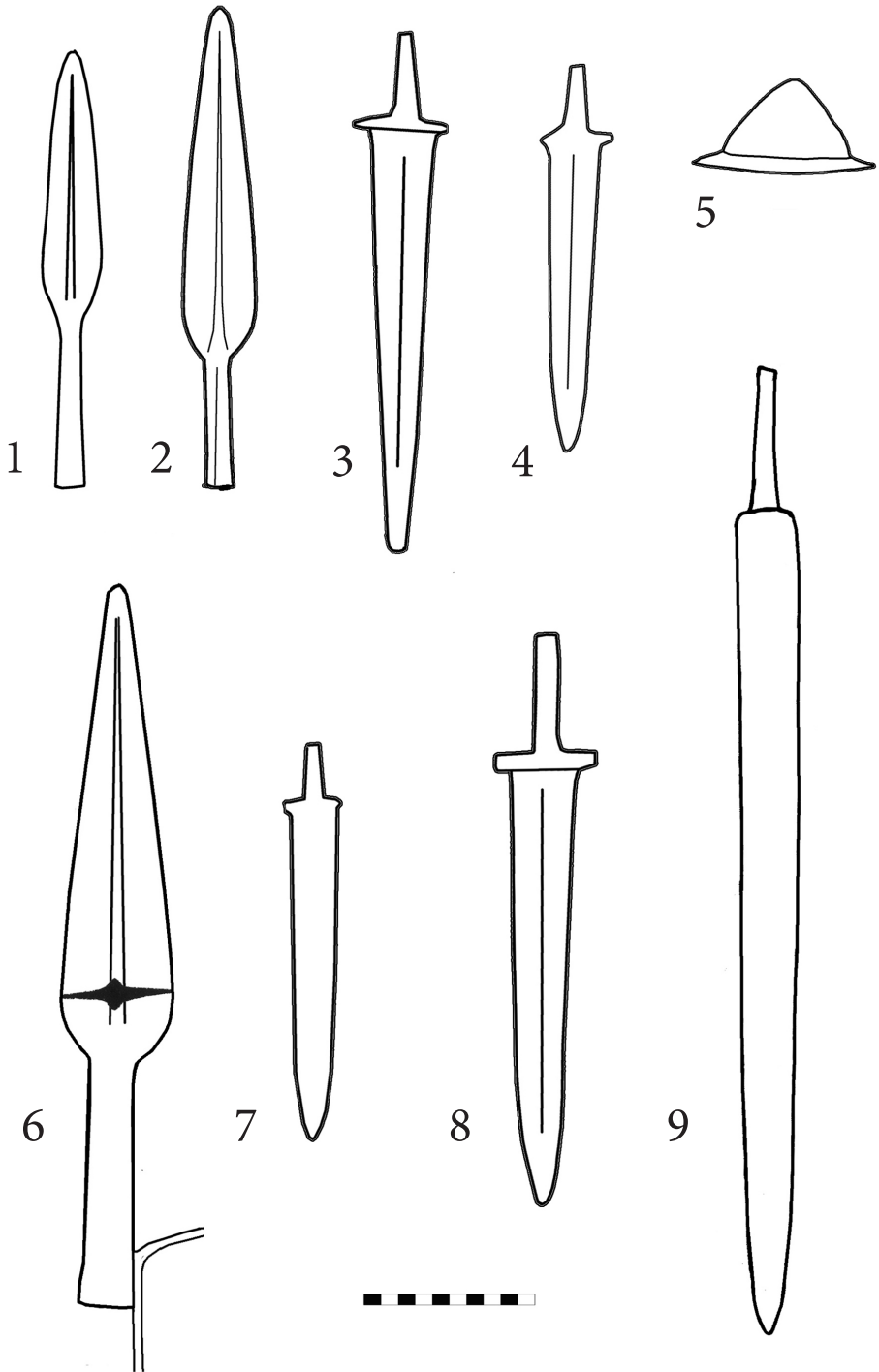

XXXIII

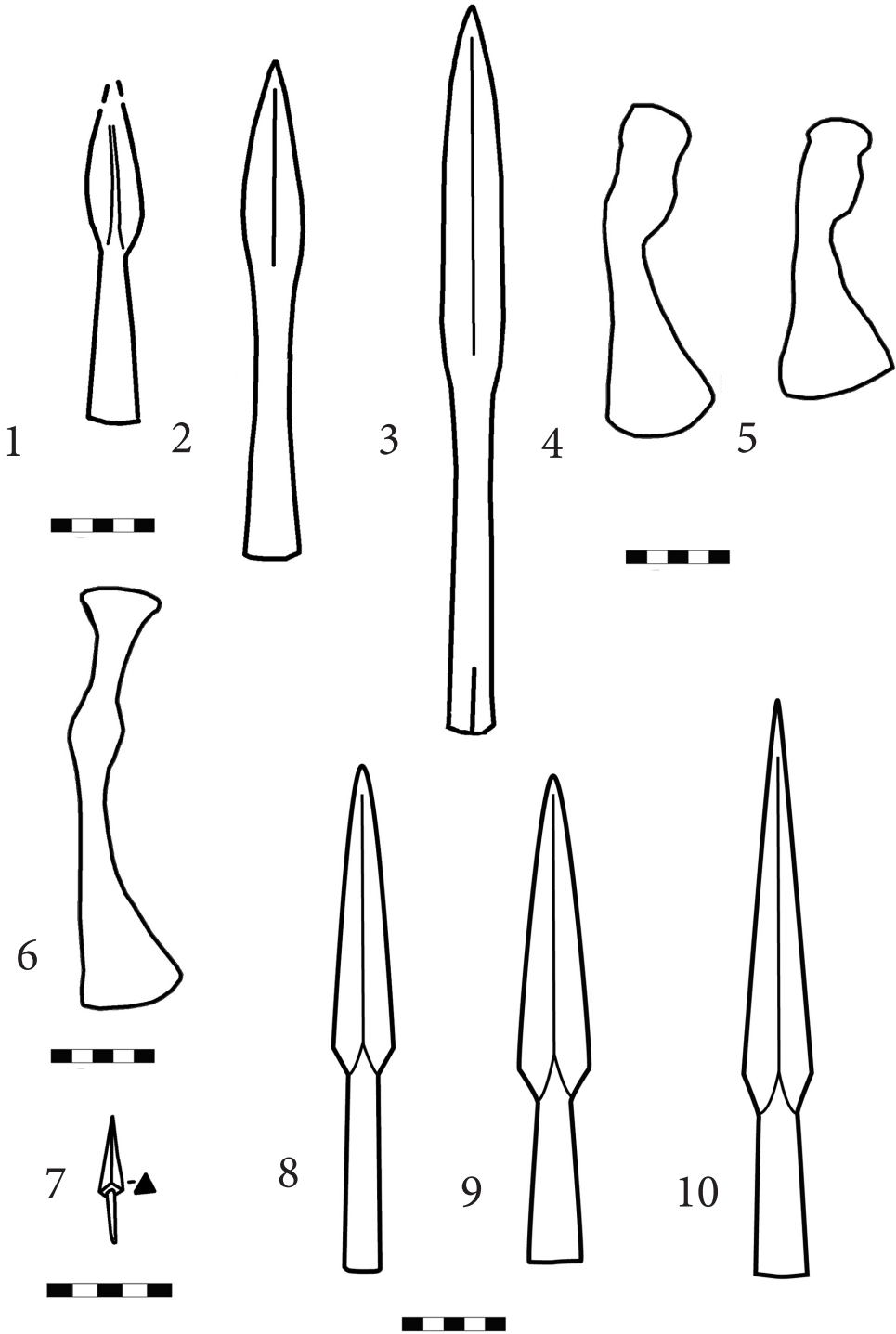

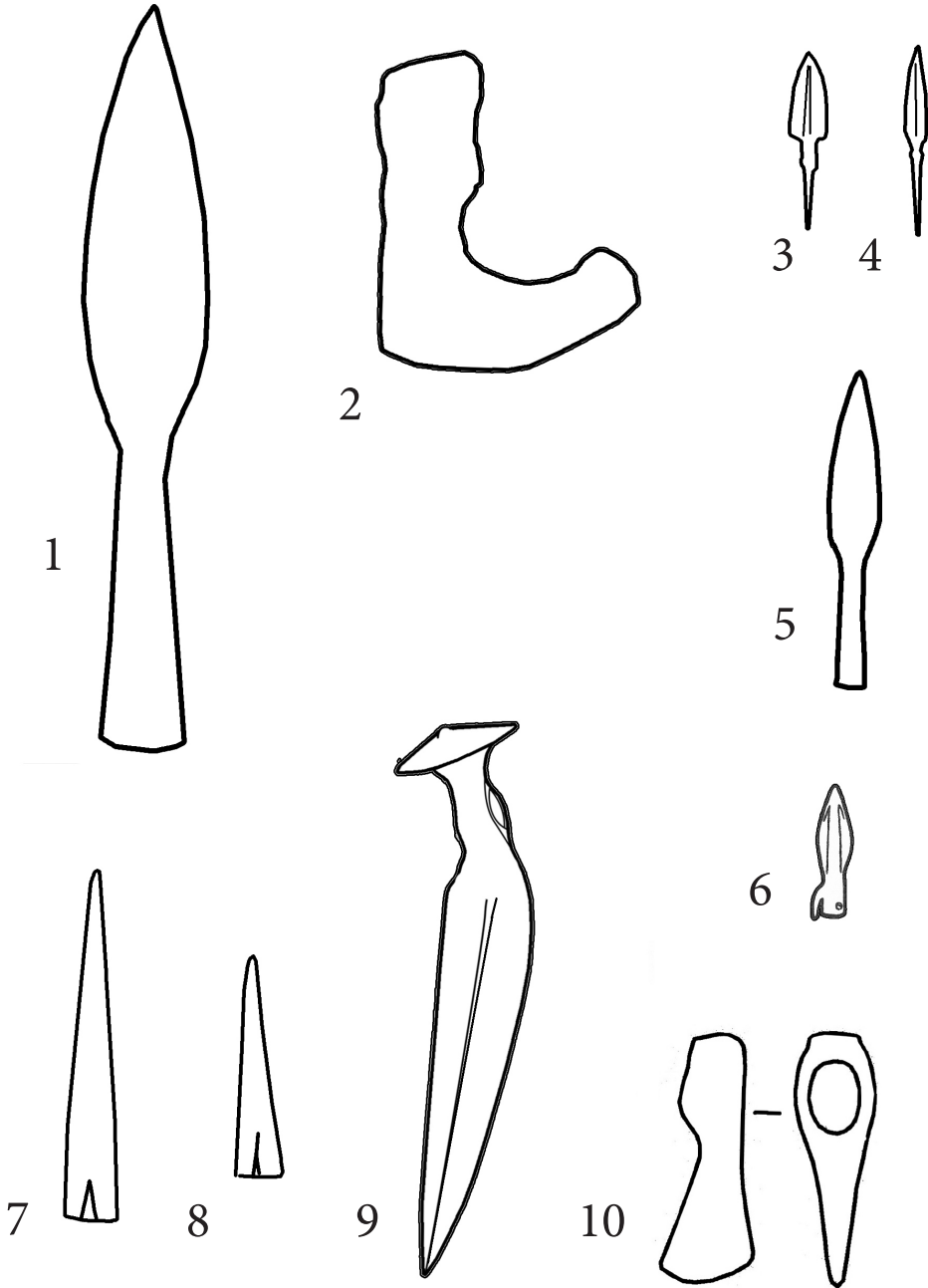
XXXIV

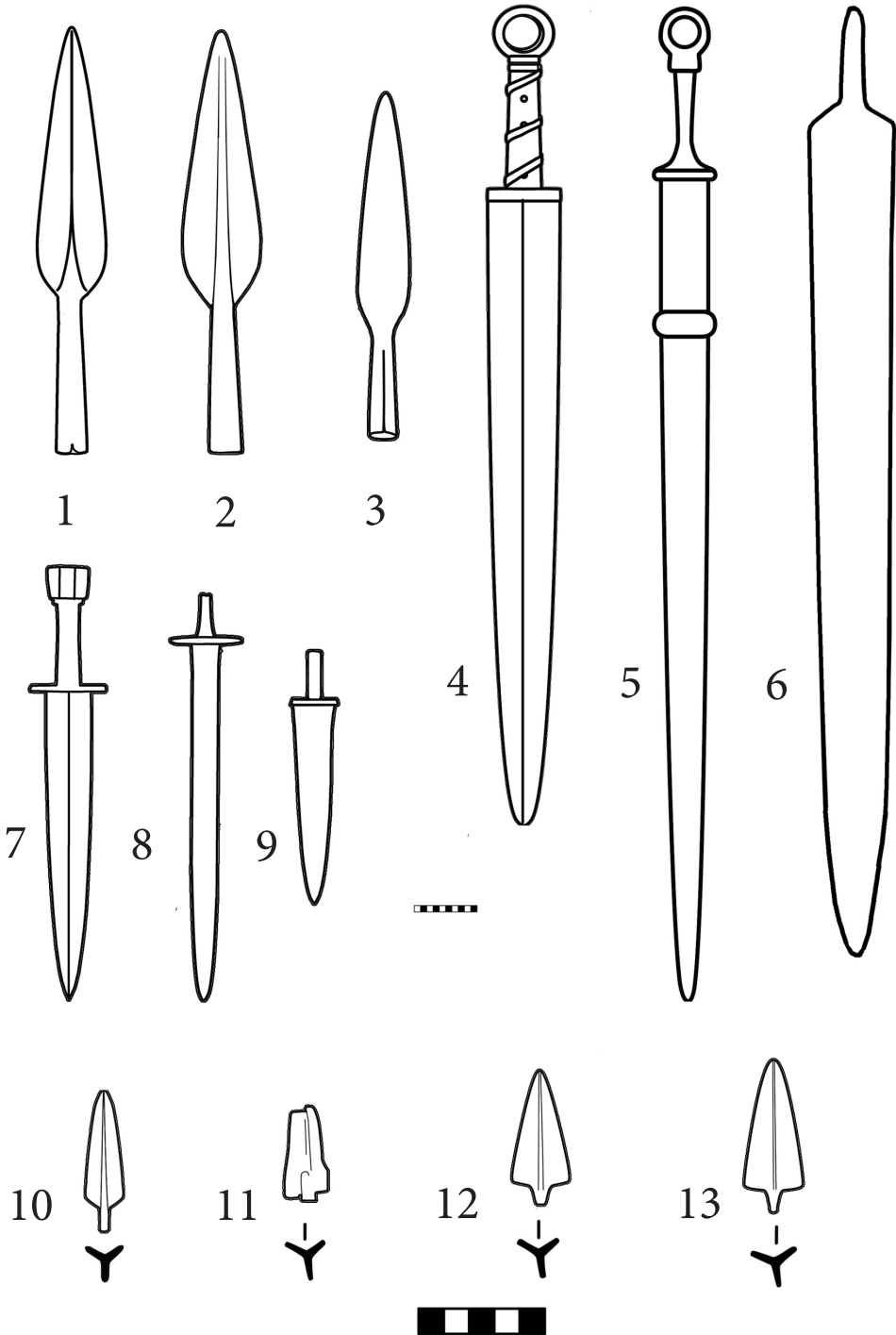
XXXV

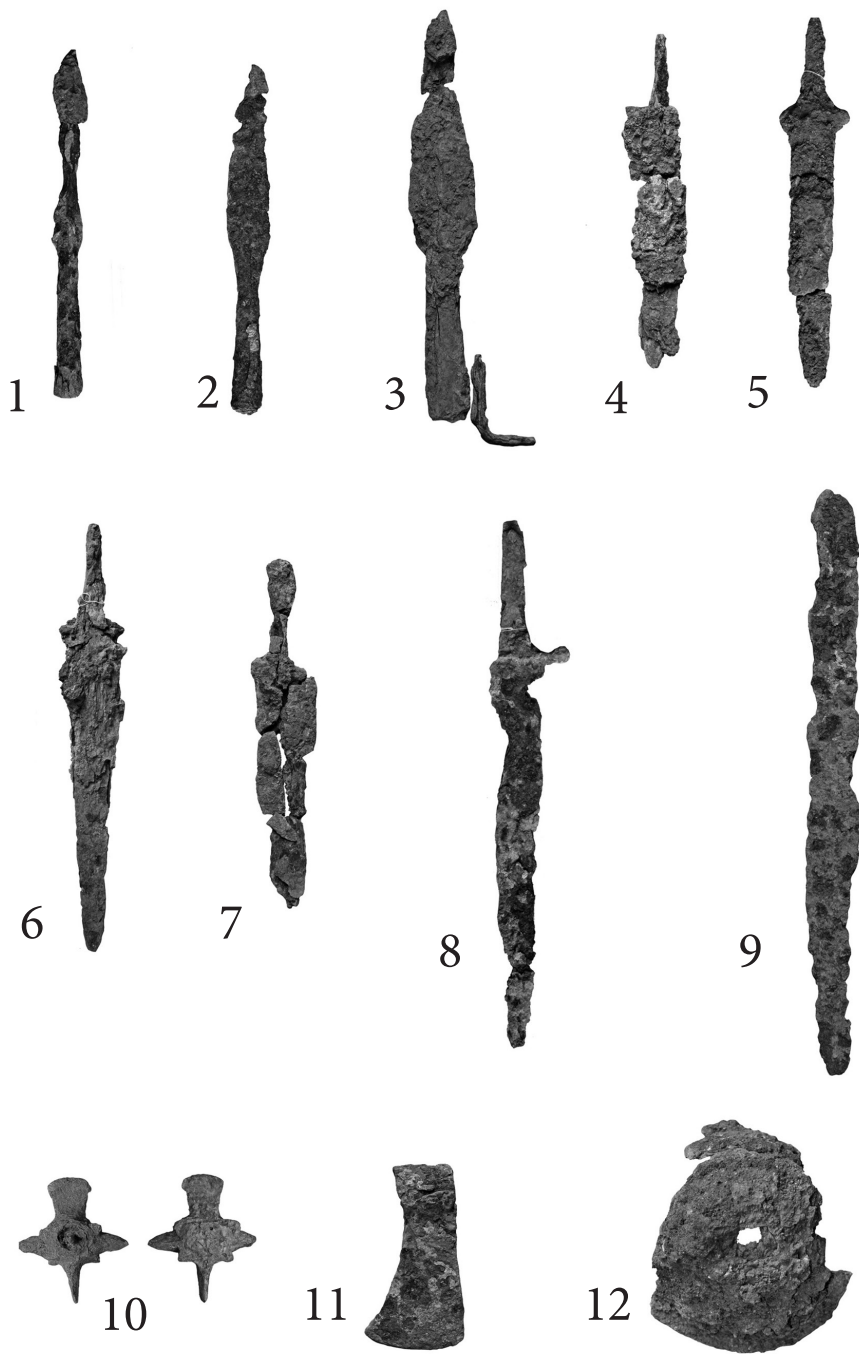
XXXVI

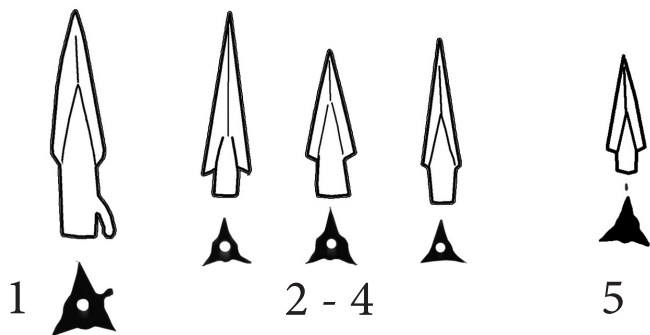
XXXVII

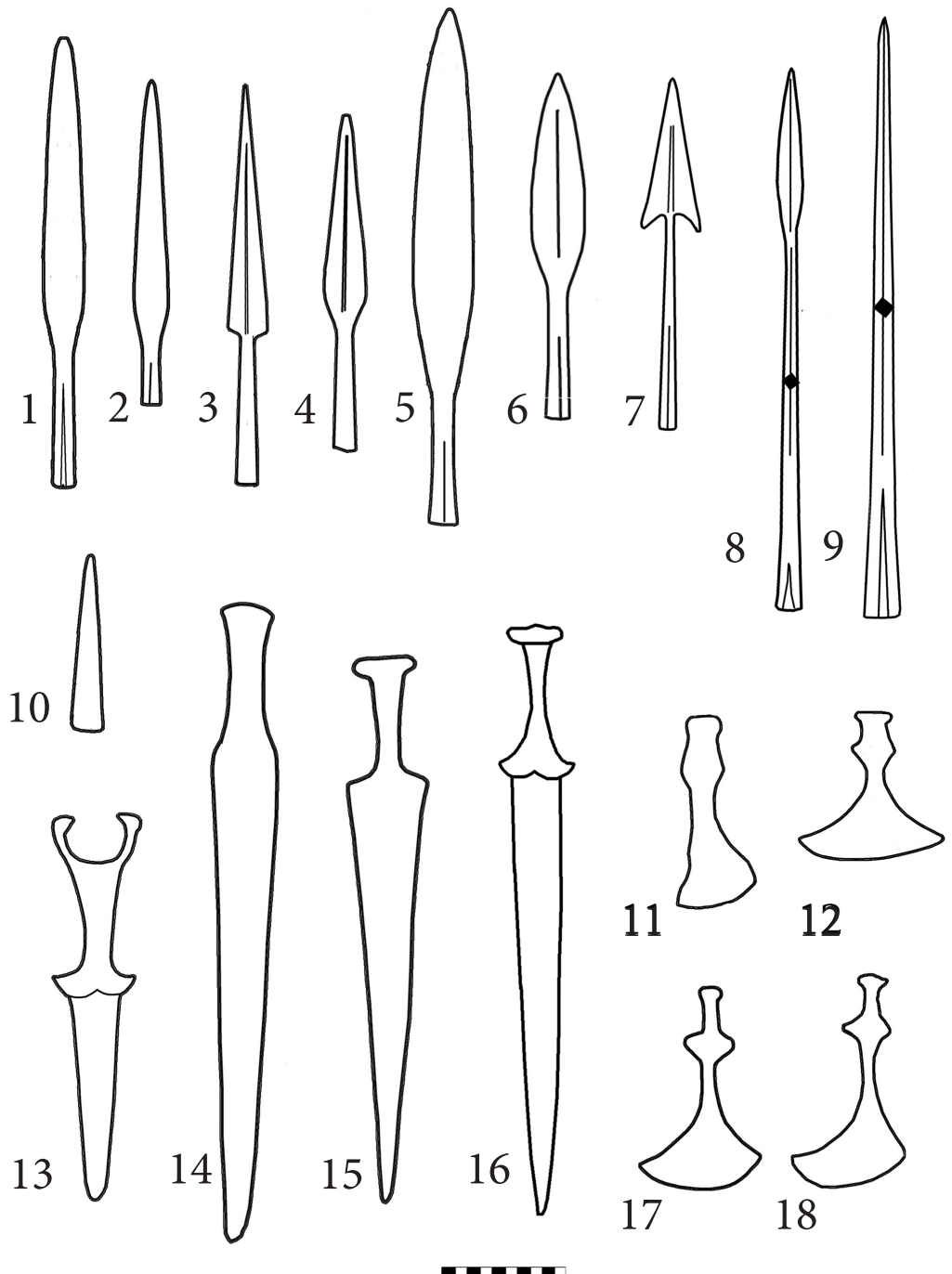
XXXVIII

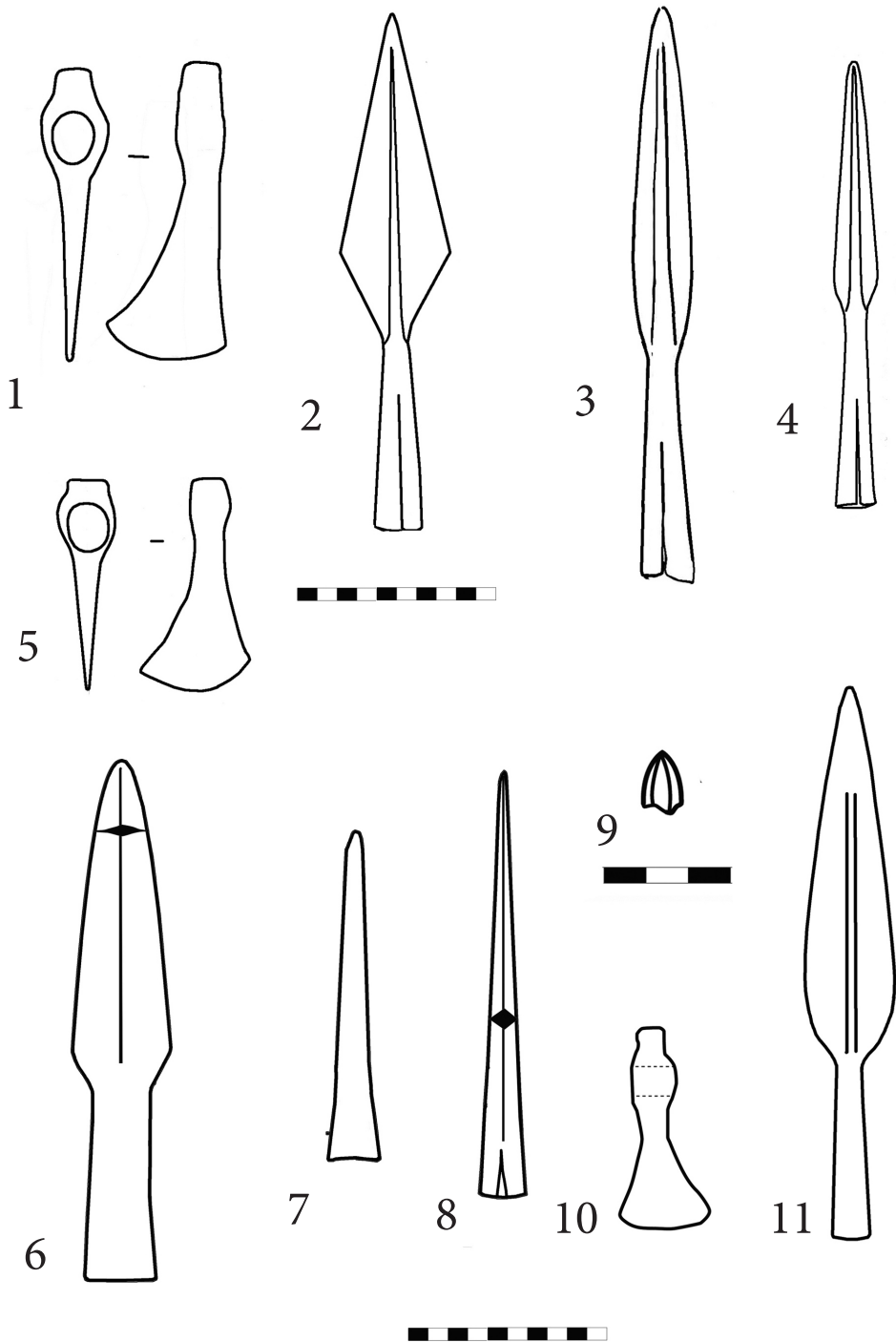
XXXIX

XL

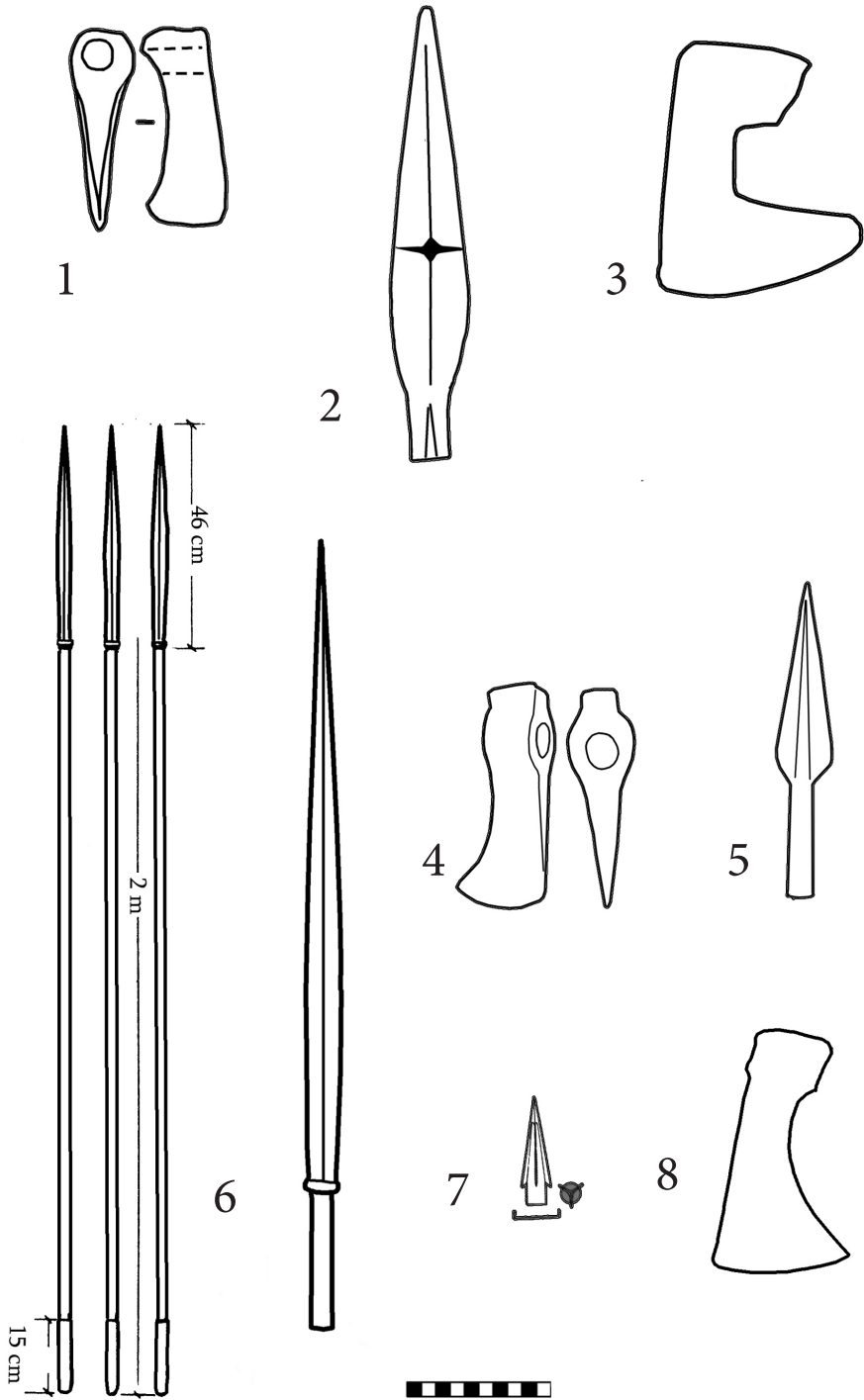

XLI

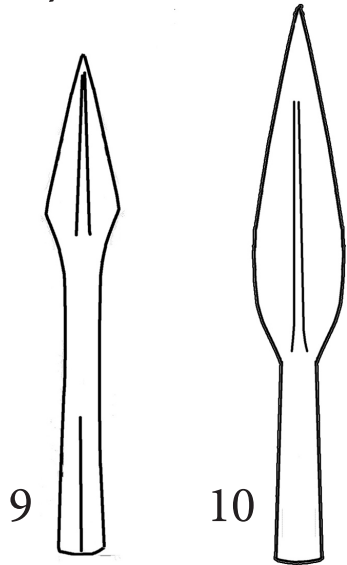
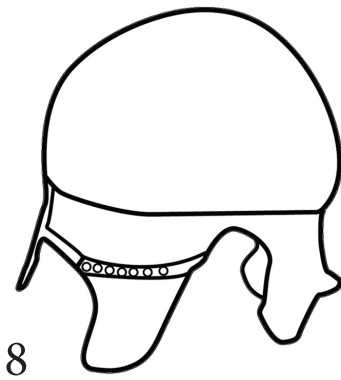
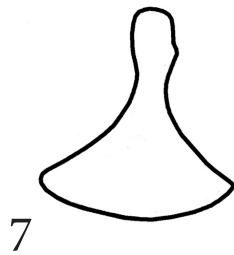
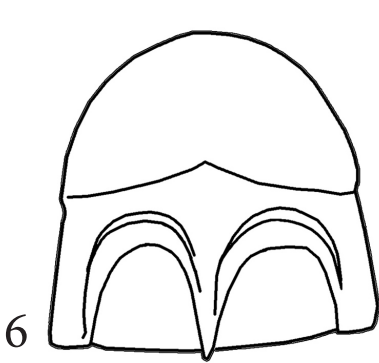
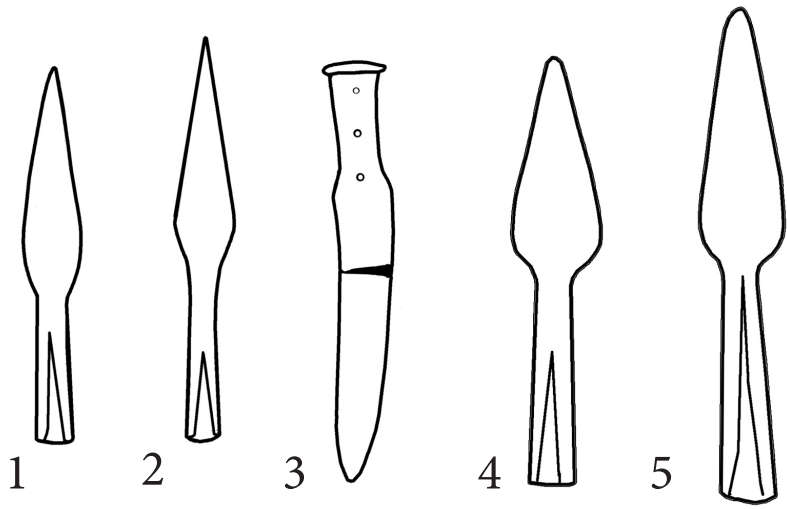

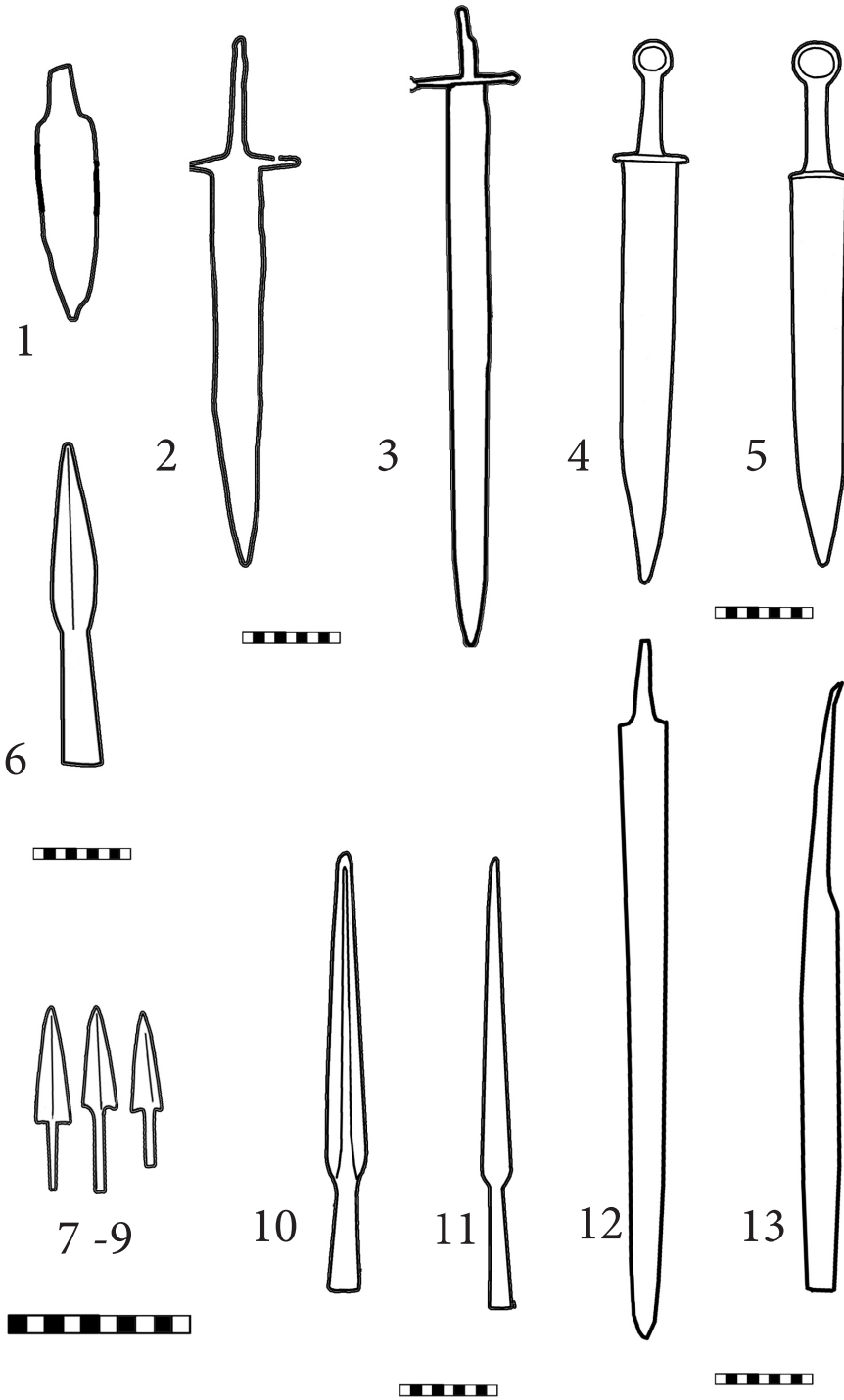
XLII

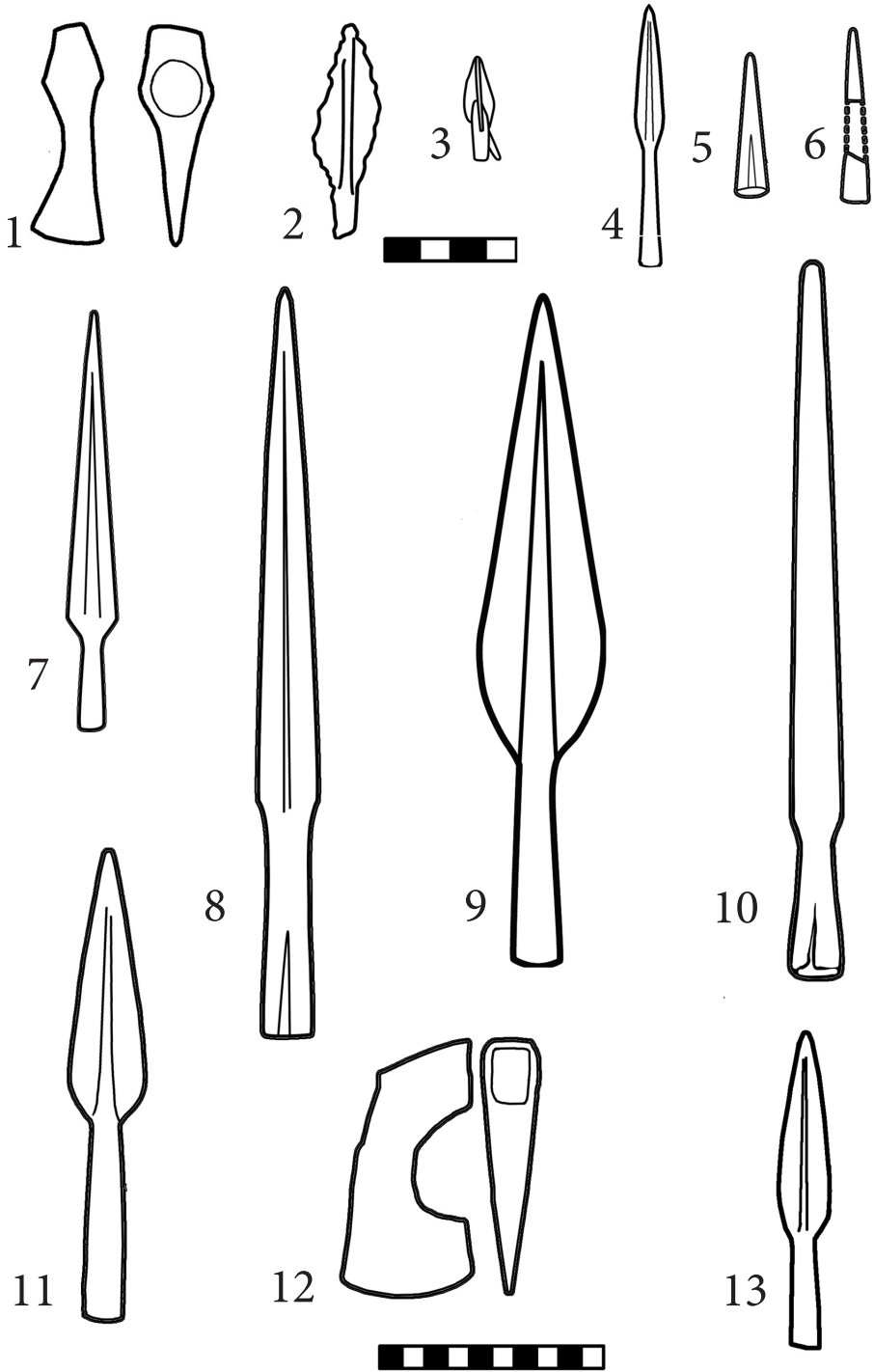
XLIII

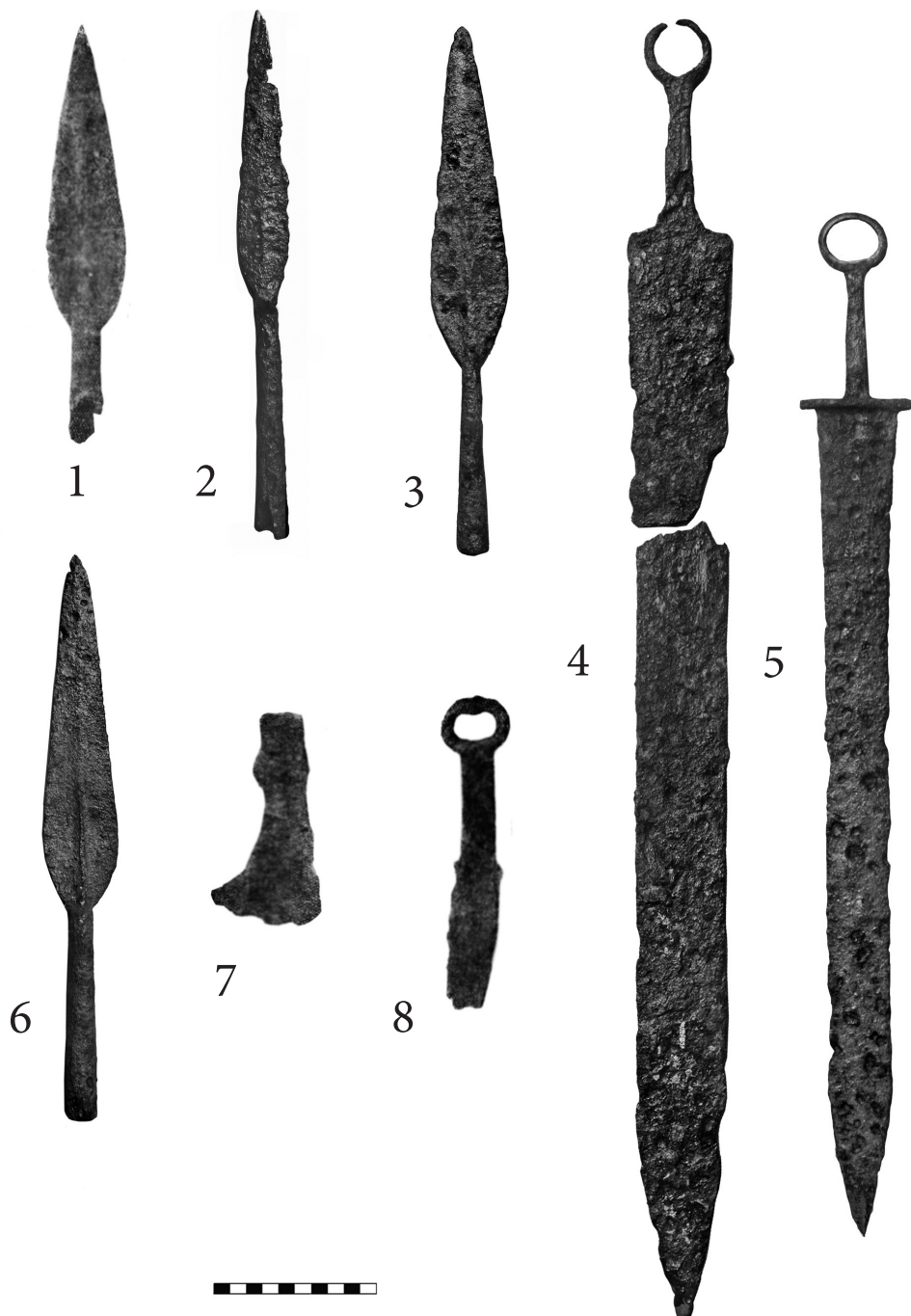
XLIV

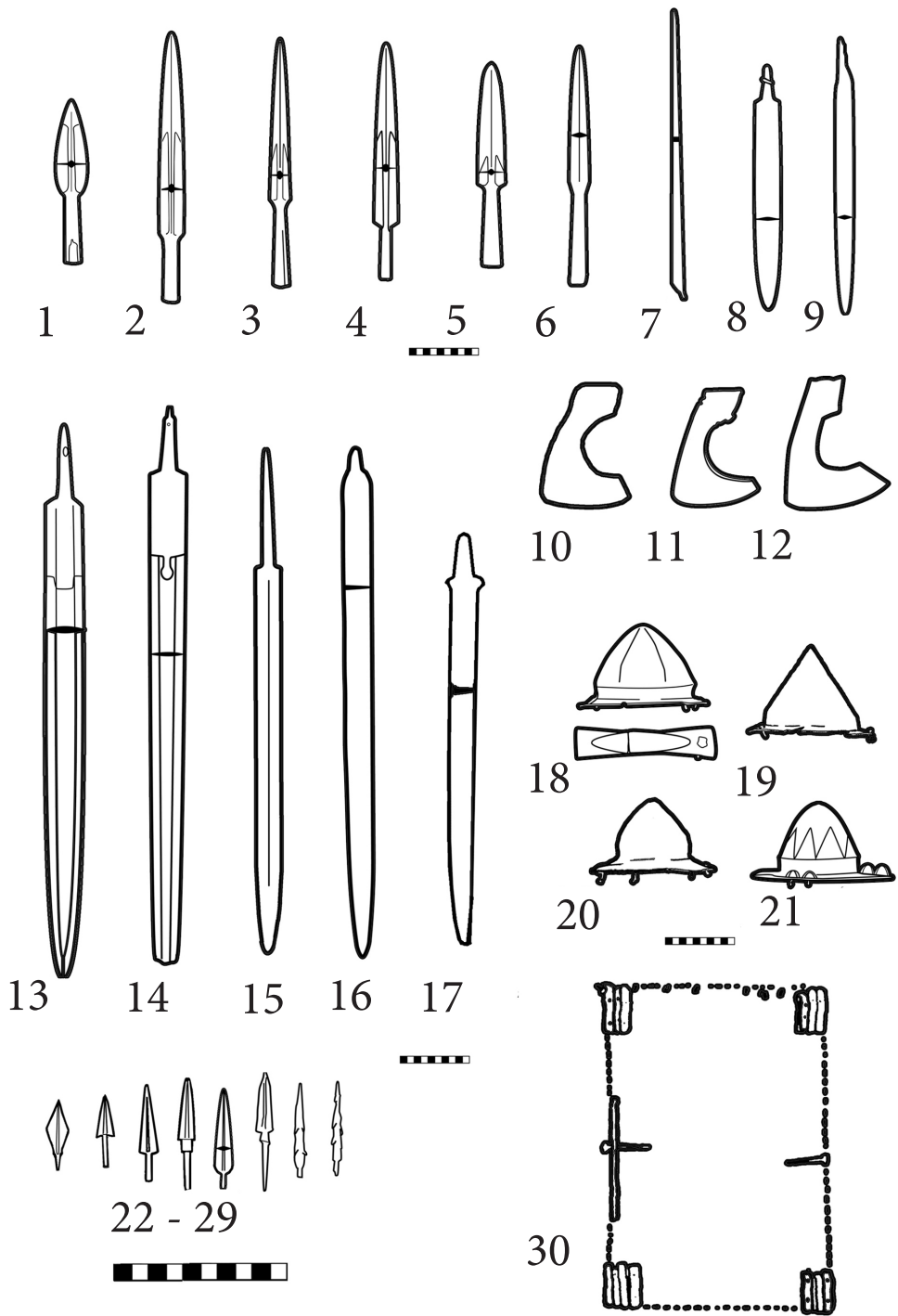
XLV

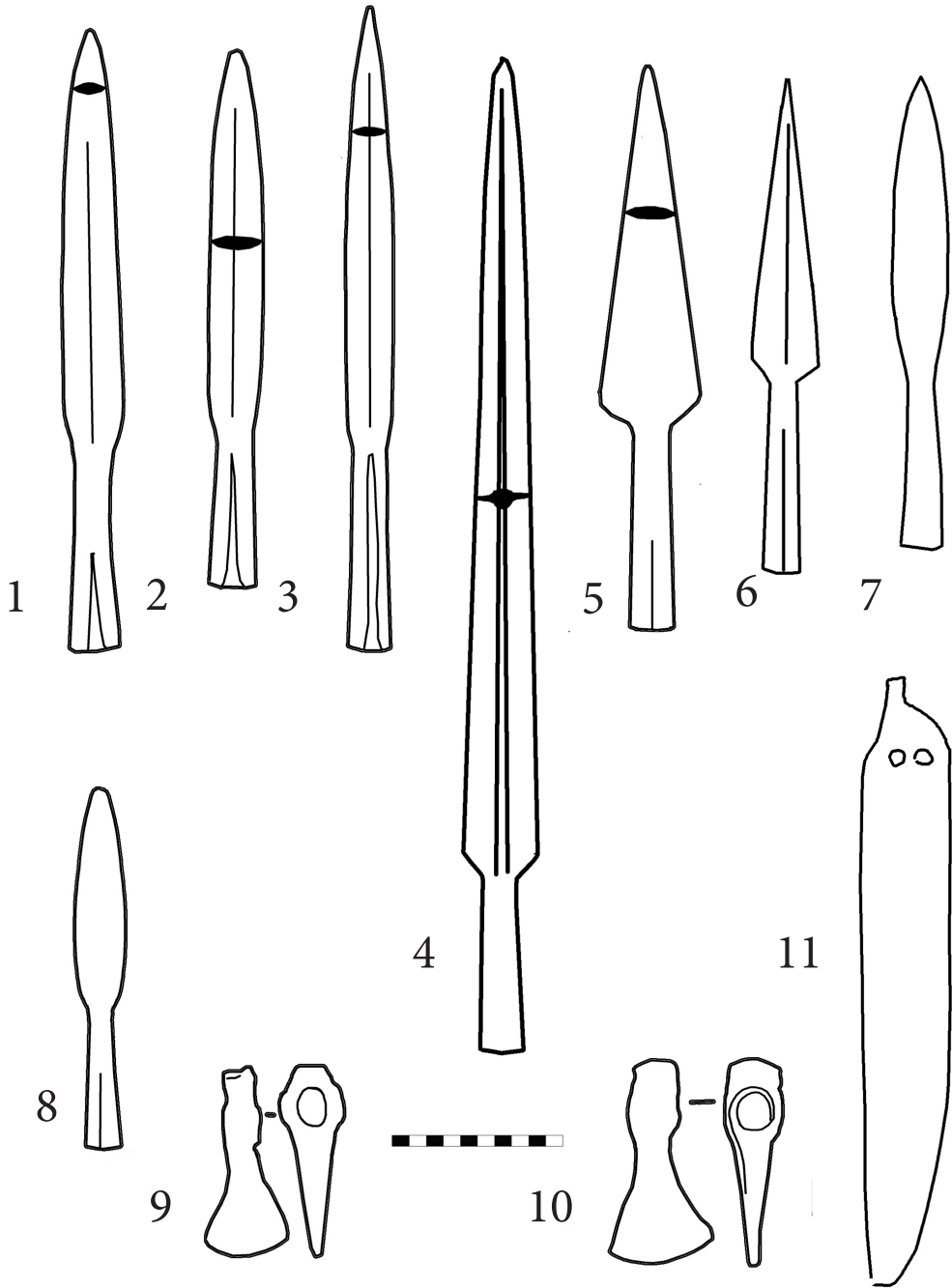
XLVI

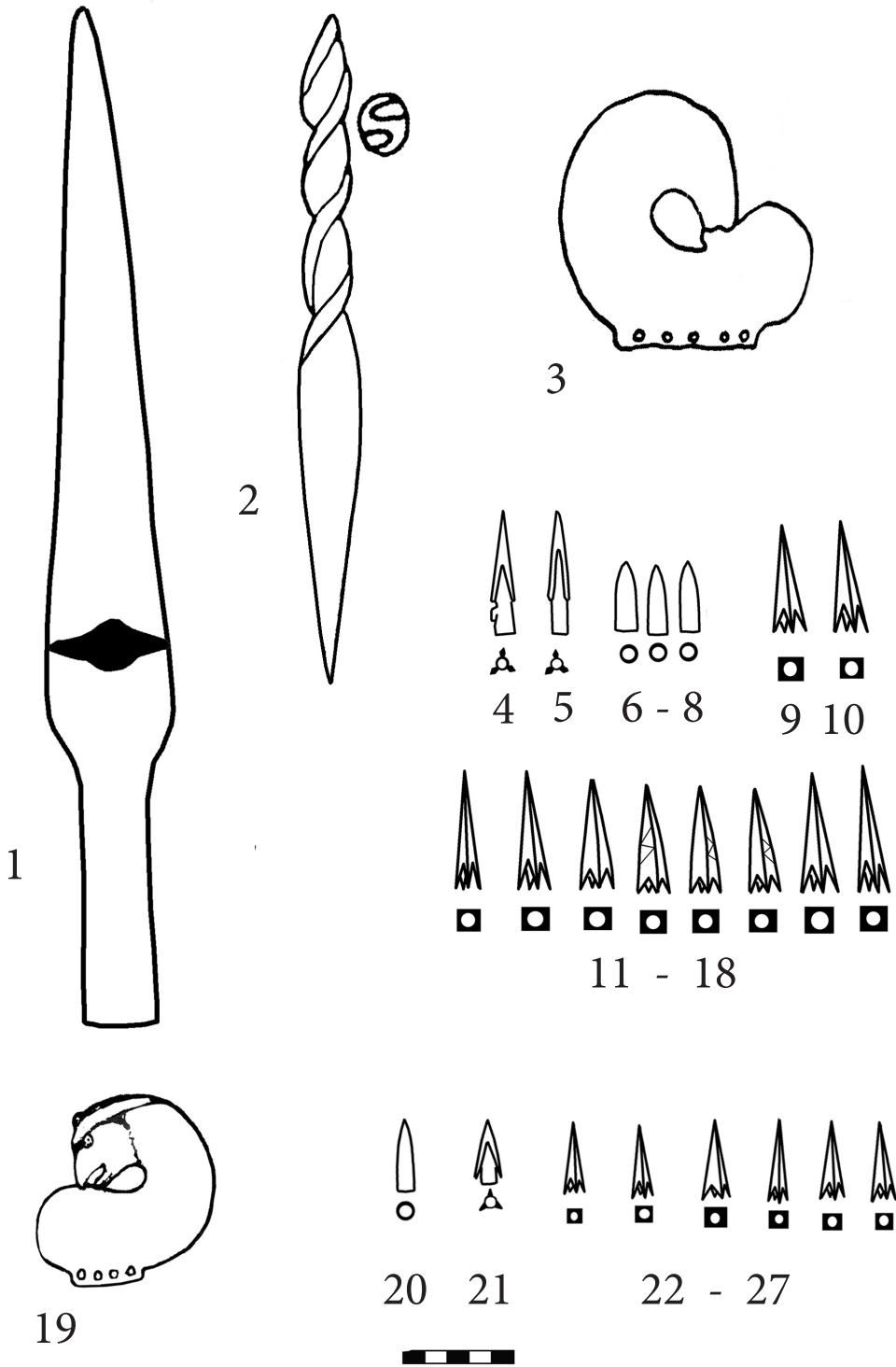
XLVII

XLVIII

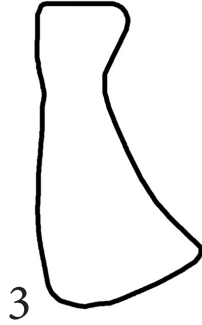
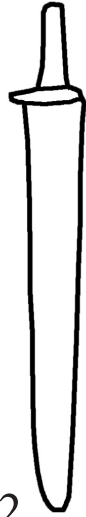

XLIX

L

2

5

6

7

8

9

10

11

